

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

(Greek Sociological Review)

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

<http://www.hellenicsociology.gr/el>

ΤΕΥΧΟΣ 2-3, ΙΟΥΛΙΟΣ 2015

Η Κοινωνιολογική Επιθεώρηση διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή, στην οποία συμμετέχουν οι: Χρύσα Ζάχου, Σωκράτης Κονιόρδος (διευθυντής), Νίκος Φωτόπουλος και Μανώλης Αλεξάκης (βιβλιοκρισίες). Γλωσσική επιμέλεια τεύχους: Άννα Βακάλη

Την Κοινωνιολογική Επιθεώρηση στηρίζει Επιστημονική Επιτροπή που απαρτίζουν οι:

Αντωνοπούλου, Μαρία – Καθηγήτρια, Πάντειο Παν.

Δεμερτζής, Νίκος – Καθηγητής ΕΚΠΑ

Κασίμης, Μπάμπης – Καθηγητής, Γεωπονικό Παν.

Κοκοσαλάκης, Νίκος – Ομότιμος Καθηγητής, Παν. Liverpool,

Κονιαβίτης, Θωμάς – Ομότιμος Καθηγητής, Πάντειο Παν.

Κούση, Μαρία – Καθηγήτρια, Παν. Κρήτης

Κύρτσος, Αλέξανδρος-Ανδρέας – Καθηγητής ΕΚΠΑ

Λιανός, Μιχάλης – Καθηγητής, Παν. Rouen, Γαλλία

Μιχαϊλάκης, Δημήτρης – Καθηγητής, Παν. Linköping Σουηδία

Μουζέλης, Νίκος – Ομότιμος Καθηγητής, LSE/Παν. Λονδίνου Μεγάλη Βρετανία

Νίνα-Παζαρχή, Ελένη – Καθηγήτρια, Παν. Πειραιά

Παναγιωτοπούλου, Ρόη – Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ

Παπακώστας, Απόστολος – Καθηγητής, Παν. Södertörn, Σουηδία

Τασσόγλου, Εύη – Καθηγήτρια, Saint Mary's University, Halifax, Καναδάς

Τάτσης, Νίκος – Ομότιμος Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Τσάρτας, Πάρις – Καθηγητής, Παν. Αιγαίου

Τσουκαλάς, Κων/νος – Ομότιμος Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Φελλάς, Κωνσταντίνος – Καθηγητής, Παν.

Λευκωσίας Κύπρος

Χριστάκης, Νικόλας Α. – Καθηγητής, Παν. Yale, ΗΠΑ

Ex officio τα μέλη του ΔΣ της ΕΚΕ:

Ζάχου, Χρύσα – Επίκ. Καθηγήτρια, American College of Greece-Deree

Καμαριανός, Γιάννης – Επίκ. Καθηγητής Παν. Πατρών

Κονιόρδος, Σωκράτης – Καθηγητής, Παν. Κρήτης

Κυρίδης, Αργύρης – Καθηγητής, ΑΠΘ

Μαράτου-Αλιπράντη, Λάουρα – Ερευνήτρια Α', ΕΚΚΕ

Μαυρίδης, Ηρακλής – Επίκ. Καθηγητής, Πάντειο Παν.

Πλειός, Γιώργος – Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Φωτόπουλος, Νίκος – Επίκ. Καθηγητής, Παν. Δυτικής Μακεδονίας

Η Κοινωνιολογική Επιθεώρηση εκδίδεται από τον εκδοτικό οίκο «ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ», με υπεύθυνο τον Πέτρο Παπασαραντόπουλο, <http://www.epikentro.gr>.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΤΕΥΧΟΣ 2-3, ΙΟΥΛΙΟΣ 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Επιμέλεια: Στεφανία Καλογεράκη και Μαρία Κούση

«Ερευνητικές Πρακτικές και Μεθοδολογικές Προκλήσεις στη Μελέτη των Κοινωνικών Επιπτώσεων της Οικονομικής Κρίσης»

ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗ	Εισαγωγή	9
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ	Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός: Μεθοδολογικά Ζητήματα	25
ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΣΗ & JOCHEN ROOSE	Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις στη Μελέτη Συλλογικών Δράσεων και Πολιτικών Διεκδικήσεων σε Οικονομικά Δύσκολους Καιρούς	57
ΜΑΡΙΝΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ	Δράσεις Κοινωνικής Υποστήριξης και Αλληλεγγύης την Εποχή της Οικονομικής Κρίσης: Μια Μελέτη στα Χανιά της Κρήτης	77
ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ	Κινηματικά Δίκτυα και Συγκρουσιακή Πολιτική στην Ελλάδα της Κρίσης: Θεωρητικά Ζητήματα και Ερευνητικές Πρακτικές	97
ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΑΪΜΑΚΗΣ	Φωνές Διαμαρτυρίας στους Δρόμους της Πόλης. Προσλήψεις της Κρίσης μέσα στο Πολιτικό-εκφραστικό Γκράφιτι	119
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ	Η Ποιότητα Συλλογής Δεδομένων στις Σημερινές Πολιτικές-Εκλογικές Έρευνες. Μεθοδολογικά Προβλήματα και Επιδράσεις της Οικονομικής Κρίσης	145

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΕΙΟΣ	Facebook και Κρίση: Εναλλακτική Πληροφόρηση ή Κοινωνική Προσαρμογή;	159
ΑΛΛΑ ΑΡΘΡΑ		
NOËLLE BURGI	Διάλυση της Υγείας, Καταστροφή της Κοινωνίας	189
ΗΡΑΚΛΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ	Γνώση, Εκπαίδευση, Κοινωνία: Κοινωνική Θεωρία και Επιστημολογία στο Έργο του Basil Bernstein	207
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ		
Παντελής Λέκκας (2012), Αφαίρεση και Εμπειρία: Μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος – ANNA ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΑΚΗ		243
ABSTRACTS IN ENGLISH		247
ΟΔΗΓΙΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΥΠΟΒΟΛΗΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ		253

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στο πρώτο τεύχος της *ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ* παρελήφθει η ημερομηνία έκδοσης. Το πρώτο τεύχος εκδόθηκε τον Ιανουάριο του 2014.

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Επιμέλεια: Στεφανία Καλογεράκη και Μαρία Κούση

«Ερευνητικές Πρακτικές και Μεθοδολογικές
Προκλήσεις στη Μελέτη των Κοινωνικών
Επιπτώσεων της Οικονομικής Κρίσης»

Εισαγωγή

Στεφανία Καλογεράκη*

1. Η ελληνική κοινωνία σε κρίση

Η διεθνής χρηματοοικονομική κρίση του 2008 οδήγησε στη σημαντικότερη ύφεση μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, προκαλώντας κλυδωνισμούς στην Ευρώπη και ειδικότερα στην Ελλάδα που αποδείχθηκε ο πιο αδύναμος οικονομικά κρίκος της. Η δεινή κατάσταση στην οποία περιήλθε η χώρα χαρακτηρίστηκε στο διεθνή τύπο με όρους δανειζόμενους από την πολιτισμική της κληρονομιά, όπως την *Αχίλλειο πτέρνα* της Ευρωζώνης¹ και μια περίπτωση σύγχρονης *ελληνικής τραγωδίας*² αντανakλώντας ταυτόχρονα τα τρωτά σημεία της ελληνικής οικονομίας και τις δραματικές επιπτώσεις τους σε νευραλγικούς δημοσιονομικούς και παραγωγικούς τομείς οργάνωσης. Ενώ κατά άλλους, η Ελλάδα βρέθηκε μεταξύ *Σκύλλας και Χάρυβδης* σκιαγραφώντας τον εγκλωβισμό της χώρας μεταξύ ενός δυσθεώρητου δημόσιου χρέους και ενός άτεγκτου προγράμματος λιτότητας καθώς και πρωτοφανούς δημοσιονομικής προσαρμογής.³

Οι χαρακτηρισμοί αυτοί δεν απέχουν από τη δεινή οικονομική πραγματικότητα, καθώς υπό τον μηχανισμό στήριξης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Ε.Ε), της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (Ε.Κ.Τ) και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (Δ.Ν.Τ), η Ελλάδα υιοθέτησε δρακόντεια μέτρα λιτότητας και αυστηρής δημοσιονομικής πειθαρχίας που σταδιακά οδήγησαν την ελληνική οικονομία σε ένα φαύλο κύκλο βαθιάς ύφεσης. Η συρρίκνωση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) κατά την πενταετία 2009-2013 ανέρχεται σωρευτικά σε 23.2%, ενώ όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται:

* Η Στεφανία Καλογεράκη είναι Λέκτορας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η διεύθυνσή της ηλεκτρονικού ταχυδρομείου είναι: kaloge@uoc.gr.

¹ Το άρθρο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *The Economist* στις 12/5/2012, <http://www.economist.com/node/21554530>.

² Το άρθρο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *The New York Times* στις 12/5/2012, http://www.nytimes.com/2012/05/13/opinion/sunday/greek-tragedy.html?_r=0.

³ Το άρθρο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *The Independent* στις 17/6/2011, <http://www.independent.co.uk/voices/editorials/leading-article-a-crisis-in-athens-and-a-looming-disaster-for-europe-2298564.html>.

σε μακροχρόνια οπτική ... η μείωση του προϊόντος εμφανίζεται ως η μεγαλύτερη και διαρκέστερη μείωση της μεταπολεμικής περιόδου, με χαρακτηριστικά πλέον ιστορικής παρακμής (INE-Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ 2013:70).

Το ελληνικό δημόσιο χρέος (ως ποσοστό του ΑΕΠ) εκτοξεύεται από 129,7% το 2009 σε 175,1% το 2013 καταγράφοντας το υψηλότερο δημόσιο χρέος στην Ευρωζώνη και την Ευρωπαϊκή Ένωση των 28 μελών-κρατών (ΕΕ-28).⁴ Ενώ, το Νοέμβριο του 2013 η Ελλάδα αποτέλεσε την πρώτη χώρα στον κατάλογο του οίκου MSCI που η οικονομία της υποβαθμίστηκε από «ανεπτυγμένη» σε «αναπτυσσόμενη» (MSCI 2013:1).

Η κρίση –αναπόφευκτα– μετατοπίζεται από τη σφαίρα της οικονομίας στη σφαίρα μιας κοινωνικής, πολιτικής αλλά και ανθρωπιστικής κρίσης, η οποία αντανακλάται σε διαφορετικά φαινόμενα της πολυσχιδούς ελληνικής πραγματικότητας, σχεδόν πρωτόγνωρα στη μεταπολιτευτική ιστορία της χώρας. Η ανεργία φτάνει σε ιστορικά υψηλά επίπεδα,⁵ ενώ οι περικοπές σε μισθούς και συντάξεις,⁶ η αύξηση της φορολογίας και η συρρίκνωση των δαπανών κοινωνικής προστασίας συντελούν στη φτωχοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό ενός σημαντικού τμήματος του ελληνικού πληθυσμού που το 2012 προσεγγίζει το 35%.⁷

Ο αντίκτυπος της δραματικής επιδείνωσης των συνθηκών διαβίωσης ενός αυξανόμενου τμήματος του πληθυσμού αποτυπώνεται μεταξύ άλλων στην αύξηση των αυτοκτονιών (Economou et al., 2011; Kentikelenis et al., 2011),⁸ των περιστατικών κατάθλιψης (Madianos, et al., 2011), την ενίσχυση ακροδεξιών πολιτικών πεποιθήσεων (Ellinas 2013, Φραγκουδάκη 2013), των ξενοφοβικών τάσεων και περιστατικών ρατσιστικής βίας (Human Rights Watch, 2012, Kalogeraki, 2014, Racist Violence Recording Network 2014), των αστέγων και νέο-αστέγων

⁴ Eurostat, General government gross debt - Annual data. Διαθέσιμο στο: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=teina225>.

⁵ Μεταξύ 2008 και 2013 η ανεργία στο σύνολο το πληθυσμού αυξήθηκε από 7,8% σε 27,5%, ενώ για τις νεότερες ηλικιακές ομάδες (κάτω των 25 ετών) από 21,9% σε 58,3% καταγράφοντας τα υψηλότερα ποσοστά στην Ευρωζώνη και την ΕΕ-28 (Eurostat, Unemployment rate by sex and age groups. Διαθέσιμο στο: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=une_rt_a&lang=en).

⁶ Σύμφωνα με εκτιμήσεις, το συνολικό εισόδημα το ελληνικών νοικοκυριών συρρικνώθηκε μεταξύ 2007-2012 κατά το ένα τρίτο (με μέση απώλεια 4400 ευρώ) καταγράφοντας τη μεγαλύτερη πτώση στις χώρες του ΟΟΣΑ (OECD 2014). Ενώ σύμφωνα με την ίδια μελέτη, μεταξύ 2007 και 2012 το ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού που ανέφερε ότι δεν διέθετε αρκετά χρήματα για να αγοράσει φτηνό αυξήθηκε από 8,9% σε 17,9%.

⁷ Eurostat, People at risk of poverty or social exclusion by age and sex. Διαθέσιμο στο: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_peps01&lang=en.

⁸ Σύμφωνα με τον Kentikelenis κ.α (2011), οι αυτοκτονίες στην Ελλάδα έχουν φτάσει σε ιστορικά υψηλά επίπεδα σημειώνοντας 25% αύξηση μεταξύ 2009-2010 και 40% αύξηση μεταξύ 2010-2011.

(FEANTSA 2012, Αλαμάνου κ.α 2013),⁹ καθώς και την αυξανόμενη μεταναστευτική εκροή εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού («διαρροή εγκεφάλων») σε περισσότερο ευημερείς χώρες (Holland and Paluchowski 2013, Triandafyllidou and Gropas 2014). Ωστόσο, στον αντίποδα των δραματικών επιπτώσεων της οικονομικής ύφεσης, μέρος της ελληνικής κοινωνίας δημιουργεί εστίες αντίστασης που εκφράζονται με νέες μορφές πολιτικής (Karamichas 2012, Rüdig and Karyotis 2013, Kousis 2014)¹⁰ και κοινωνικής κινητοποίησης (Sotiropoulos 2013),¹¹ αλλά και εναλλακτικές εικαστικές παρεμβάσεις που αντανακλούν μορφές έκφρασης διαμαρτυρίας ενάντια στις πολιτικές λιτότητας (Avramidis 2014).

Τα παραπάνω συνθέτουν το τοπίο της ελληνικής κοινωνίας σε κρίση που, ως αντιστάθμισμα στην κατάρρευση του οικονομικού και κοινωνικού της ιστού, αναπτύσσει νέες μορφές συλλογικότητας και στρατηγικές ανθεκτικότητας με την ελπίδα της ανάκαμψης στη σημαντικότερη ύφεση της νεότερης ιστορίας της.

2. Η ελληνική κρίση στο επίκεντρο της ερευνητικής κοινότητας

Αν και η Ελλάδα αποτελεί προσεγγιστικά μόλις το 2,5% της οικονομίας της Ευρωζώνης και όπως υποστηρίζει ο Della Sala (2011:147) «από μόνη της δεν συνιστά μια σημαντική απειλή στη σταθερότητα ολόκληρης της ζώνης του Ευρώ», η ελληνική ύφεση αποτέλεσε το επίκεντρο του ενδιαφέροντος της Ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης. Οι δομικές και λειτουργικές αδυναμίες του συστήματος διακυβέρνησης της Ευρωζώνης για την αποτελεσματική διαχείριση οικονομικών κρίσεων (Featherstone 2011) και ο κίνδυνος μετάστασης της ύφεσης σε άλλες χώρες της κοινοτικής περιφέρειας (Silbert 2010: 4-5, Della Sala 2011:147-148)¹² απειλώντας το ευρωπαϊκό οικοδόμημα αλλά και την παγκόσμια οικονομία, αποτέλεσαν τους βασικότερους λόγους που η ελληνική οικονομική κρίση γίνεται σημείο αναφοράς στην ατζέντα πολιτικών ηγετών,¹³ στις αναλύσεις νομπελιστών οικονομολόγων¹⁴ αλλά και στο διεθνή τύπο ανά τον πλανήτη (Antoniades 2012, Tzopoulos 2013: 2).

⁹ Οι άστεγοι αυξήθηκαν κατά 25% μεταξύ 2009-2011, ενώ τα εμπειρικά δεδομένα αποτυπώνουν μια γενιά «νέο-αστέγων» με μεσαίο ή ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης οι οποίοι πριν την κρίση ανήκαν στη μεσαία τάξη (FEANTSA 2012, Αλαμάνου κ.α 2013).

¹⁰ Για παράδειγμα, το κίνημα των «Αγανακτισμένων».

¹¹ Για παράδειγμα, δράσεις αλληλεγγύης και κοινωνικής υποστήριξης (π.χ. συσσίτια, κοινωνικά ιατρεία, κοινωνικά παντοπωλεία, κλπ.) σε ευπαθείς ομάδες του ελληνικού πληθυσμού.

¹² Κυρίως σε υπερχρεωμένες χώρες όπως την Ισπανία, την Ιταλία, την Πορτογαλία και την Ιρλανδία.

¹³ Το «Παρατηρητήριο για την Κρίση» του ΕΛΙΑΜΕΠ (Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής) παρέχει αποθετήριο δημόσιων εγγράφων για τις Ευρωπαϊκές συναντήσεις πολιτικών ηγετών και τις αποφάσεις που σχετίζονται με την ελληνική αλλά και την ευρωπαϊκή κρίση (Διαθέσιμο στο: <http://crisisobs.gr/en/repository/?ct=98&st=105>).

¹⁴ Νομπελίστες οικονομολόγοι, όπως ο Joseph Stiglitz (για παράδειγμα, βλ., άρθρο στην *Ekathimerini*. Com διαθέσιμο στο: http://www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_wsite3_1_01/01/2013_476546)

Η ελληνική οικονομική κρίση για παρεμφερείς λόγους κεντρίζει το ενδιαφέρον και της παγκόσμιας ερευνητικής κοινότητας. Ωστόσο, υπάρχει ένας επιπρόσθετος λόγος που κατά την άποψη μας, η κρίση γίνεται σημείο αναφοράς στους ερευνητικούς και ακαδημαϊκούς κόλπους και ο οποίος είναι συνυφασμένος με τη μετατροπή της ελληνικής κοινωνίας σε ένα εργαστήριο πολυδιάστατων μεταβολών που διαμορφώνουν την πραγματικότητα μιας κοινωνίας σε κρίση, το πορταίτο της οποίας σκιαγραφήθηκε στην προηγούμενη ενότητα.

Μια ενδεικτική τάση του ενδιαφέροντος της παγκόσμιας ερευνητικής κοινότητας αποτυπώνεται στην εκθετική αύξηση επιστημονικών εργασιών με ευρύτερες αναφορές στην ελληνική οικονομική κρίση,¹⁵ έτσι όπως απαντώνται στη σχετική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας¹⁶ από το 2009 έως και το 2013 στην ηλεκτρονική βάση δεδομένων Scopus (Γράφημα 1).¹⁷ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα δεδομένα υποεκτιμούν τον όγκο των επιστημονικών εργασιών,¹⁸ ωστόσο παρέχουν μια ενδεικτική αυξητική τάση των αναφορών για την κρίση στην Ελλάδα, έτσι όπως αντανακλάται στη διεθνή βιβλιογραφία.

Επιστημονικές εργασίες που αναφέρονται ευρύτερα στην ελληνική κρίση λαμβάνουν χώρα είτε στα πλαίσια της ανάλυσης της ύφεσης στην Ευρωζώνη συ-

και ο Paul Krugman (για παράδειγμα, βλ., άρθρο στους *The New York Times* διαθέσιμο στο: <http://www.nytimes.com/2012/06/18/opinion/krugman-greece-as-victim.html>) έχουν αναλύσει ζητήματα που άπτονται της ελληνικής οικονομικής κρίσης, τρόπους αντιμετώπισης της, καθώς και τις πιθανές επιπτώσεις της στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια οικονομία.

¹⁵ Αρχικά αναζητήθηκαν στους τίτλους και τις περιλήψεις των επιστημονικών εργασιών συνδυασμός λέξεων-κλειδιών, όπως «Ελλάδα (ή ελληνική)» και «κρίση», «Ελλάδα (ή ελληνική)» και «λιτότητα», «Ελλάδα (ή ελληνική)» «χρέος» κατά την υπό μελέτη περίοδο και εντοπίστηκαν 753 αναφορές (στις οποία συμπεριλαμβάνονται δημοσιευμένα άρθρα, επισκοπήσεις, κεφάλαια βιβλίων) από τις οποίες οι 423 πληρούσαν τα κριτήρια για να συμπεριληφθούν στην ανάλυση δηλαδή αναφέρονταν στην πρόσφατη οικονομική κρίση στην Ελλάδα (Γράφημα 1).

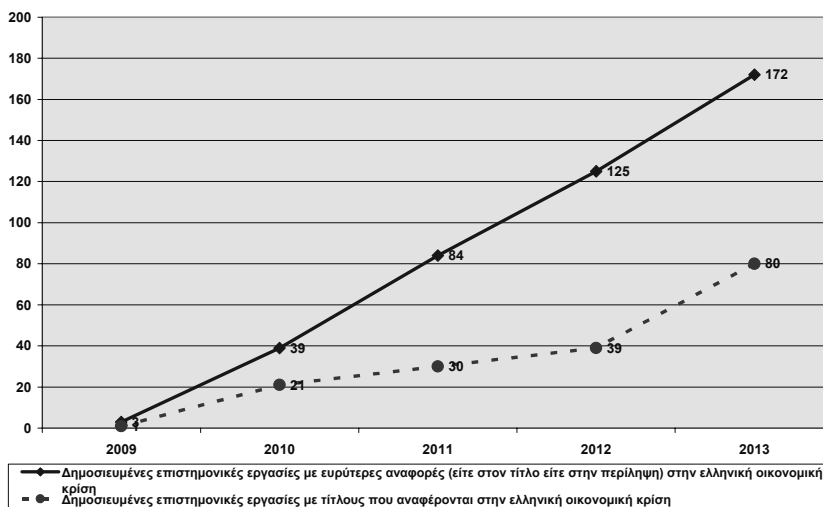
¹⁶ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη συγκεκριμένη προσέγγιση, αν και εφαρμόζονται σχετικές αρχές της μεθοδολογίας της συστηματικής ανασκόπησης (π.χ. χρήσης βάσεων δεδομένων, λέξεις-κλειδιά, κλπ.) δεν αποτελεί συστηματική ανασκόπηση, καθώς απώτερος σκοπός είναι η διερεύνηση μιας ενδεικτικής τάσης αναφορών επιστημονικών εργασιών για την ελληνική οικονομική κρίση και όχι η εστίαση σε ένα συγκεκριμένο ερευνητικό ζήτημα.

¹⁷ Η βάση δεδομένων Scopus επιλέχτηκε έναντι άλλων βάσεων δεδομένων (όπως για παράδειγμα του Web of Science ή του Google Scholar) καθώς περιλαμβάνει μεγαλύτερο αριθμό επιστημονικών περιοδικών και μεγαλύτερη κάλυψη σε διεθνές επίπεδο κυρίως για πρόσφατες επιστημονικές εργασίες (Aghaei et al. 2013). Επίσης, η επιλογή βασίστηκε σε αμιγώς πρακτικούς λόγους, καθώς η βάση δεδομένων Scopus διαθέτει περισσότερο κατάλληλα εργαλεία ανάλυσης και παρουσίασης των αποτελεσμάτων που συνάδουν με τους σκοπούς της παρούσας ανασκόπησης.

¹⁸ Στην ανάλυση δεν συμπεριλαμβάνεται η ελληνική βιβλιογραφία, επίσης έχουν εξαιρεθεί τα επιστημονικά συγγράμματα- που από μόνα τους χρήζουν ειδικής μνείας- καθώς επίσης και τα υποδημοσίευση άρθρα αλλά και εργασίες που έχουν τη μορφή επιστημονικών αναφορών.

μπεριλαμβάνοντας μεταξύ άλλων συγκριτικές μελέτες,¹⁹ είτε παρέχουν ένα ερμηνευτικό πλαίσιο ευρημάτων συγκεκριμένων χωρών υπό το κάτοπτρο των κινδύνων μετάδοσης που εγκυμονεί η ελληνική κρίση, είτε εστιάζουν αποκλειστικά στην Ελλάδα για τη διερεύνηση των προσδιοριστικών παραγόντων και πολύπτυχων επιπτώσεων της οικονομικής ύφεσης.

Γράφημα 1. Δημοσιευμένες επιστημονικές εργασίες (σύμφωνα με την ηλεκτρονική βάση δεδομένων Scopus) με ευρύτερες αναφορές (είτε στον τίτλο είτε στην περίληψη) και ειδικότερες αναφορές (μόνο στον τίτλο) στην ελληνική οικονομική κρίση μεταξύ 2009-2013.

Οι εργασίες προέρχονται από ερευνητές διαφορετικών επιστημονικών πεδίων με το μεγαλύτερο αριθμό εργασιών να εντοπίζεται στις κοινωνικές (203) και οικονομικές επιστήμες (191) αλλά και στις επιστήμες διοίκησης επιχειρήσεων (71) και της ιατρικής (48).²⁰ Αν και η πλειοψηφία των ερευνητών είναι από την Ελλάδα (176), αναφορές για την ελληνική οικονομική κρίση απαντώνται στις επιστημονικές εργασίες ερευνητών από τη Μεγάλη Βρετανία (66), την Αμερική (61), τη Γερμανία (33) και πολλών άλλων χωρών (συμπεριλαμβάνοντας τον Καναδά, την Τουρκία, την Ιαπωνία κ.λπ.).²¹

¹⁹ Στις οποίες συχνά συμπεριλαμβάνονται υπερχρεωμένες χώρες της Ευρωζώνης υπό τα ακρώνυμα PIIGS (Πορτογαλία, Ιταλία, Ιρλανδία, Ελλάδα, Ισπανία) ή GIPSY (Ελλάδα, Ιρλανδία, Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία).

²⁰ Οι κατηγοριοποιήσεις των επιστημονικών εργασιών σε συγκεκριμένα επιστημονικά πεδία έχει γίνει βάσει των εργαλείων ανάλυσης και παρουσίασης της ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων Scopus.

²¹ Οι κατηγοριοποιήσεις των επιστημονικών εργασιών ανά χώρα προέλευσης των ερευνητών έχει γίνει βάσει των εργαλείων ανάλυσης και παρουσίασης της ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων Scopus.

Η περαιτέρω διερεύνηση σε επιστημονικές εργασίες που εστιάζουν αποκλειστικά στην ελληνική κρίση, έτσι όπως αποτυπώνεται στους τίτλους των εργασιών,²² κατά αναλογία με τις ευρύτερες αναφορές, αναδεικνύουν μια αυξητική τάση μεταξύ 2009 και 2013 (Γράφημα 1). Οι περισσότερες αναφορές απαντώνται στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών (83) από ερευνητές κυρίως από την Ελλάδα (85) αλλά και από χώρες όπως τη Μεγάλη Βρετανία (34), την Αμερική (18) και τη Γερμανία (10) σηματοδοτώντας το ενδιαφέρον της διεθνούς ερευνητικής κοινότητας για την οικονομική ύφεση στην χώρα.

3. Στο κατώφλι της εφαρμογής ερευνητικών πρακτικών για τη διερεύνηση των κοινωνικών διαστάσεων της οικονομικής κρίσης

Δεδομένου ότι το επιστημονικό πεδίο του παρόντος συλλογικού εγχειρήματος είναι οι κοινωνικές επιστήμες, η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σε επιστημονικές εργασίες με αναφορές στην ελληνική οικονομική κρίση εστίασε στο εν λόγω πεδίο που βάσει της ταξινόμησης της βάσης δεδομένων του Scopus συμπεριλαμβάνει 203²³ εργασίες μεταξύ 2009 και 2013. Στο Γράφημα 2 απεικονίζεται, σε συμφωνία με το Γράφημα 1, η ενδεικτική αυξητική τάση επιστημονικών εργασιών στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών κατά την υπό μελέτη περίοδο.

Ωστόσο, η περαιτέρω διερεύνηση αναδεικνύει ότι ελάχιστες είναι οι επιστημονικές εργασίες (30) με έναν αμιγώς ερευνητικό προσανατολισμό²⁴ οι οποίες αρχίζουν να εμφανίζονται το 2012 (Γράφημα 2). Η συντριπτική πλειοψηφία των δημοσιεύσεων από τις 203 που αρχικά εντοπίστηκαν, βασίζονται σε αναστοχαστικού και θεωρητικού τύπου αναλύσεις για τις διαστάσεις της οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα, οι οποίες συχνά τεκμηριώνονται με την παρουσίαση δευτερογενών πηγών δεδομένων και την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας. Συνά-

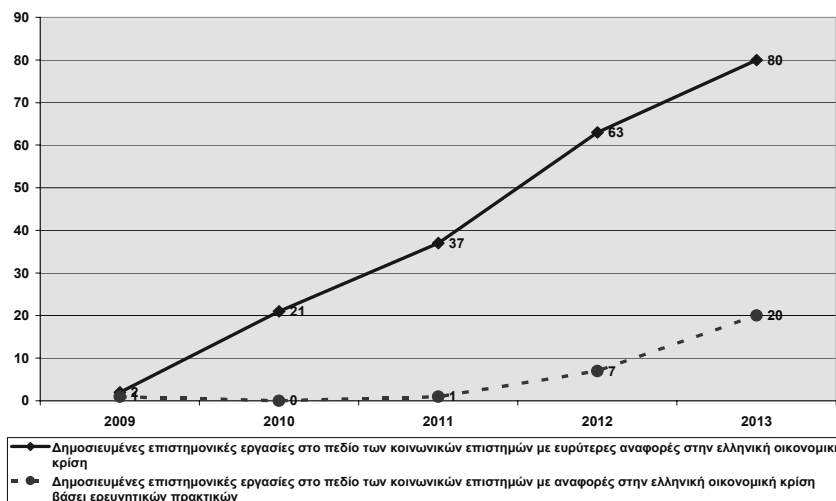
²² Για τη συγκεκριμένη ανάλυση αναζητήθηκαν αποκλειστικά στους τίτλους των επιστημονικών εργασιών οι ίδιες λέξεις-κλειδιά με αυτές που χρησιμοποιήθηκαν για τις ευρύτερες αναφορές στην ελληνική οικονομική κρίση σε τίτλους και περιλήψεις (βλ., υποσημείωση 15). Από τις 184 επιστημονικές εργασίες που αρχικά εντοπίστηκαν συμπεριλήφθηκαν στην ανάλυση οι 171 καθώς πληρούσαν τις σχετικές προϋποθέσεις (Γράφημα 1).

²³ Στη συγκεκριμένη ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν οι επιστημονικές εργασίες του πεδίου των κοινωνικών επιστημών βάσει των ευρύτερων αναφορών στην ελληνική κρίση (δηλαδή βάσει τίτλου και περίληψης, βλ., υποσημείωση 15) και όχι των ειδικότερων που βασίζονταν μόνο στον τίτλο (βλ., υποσημείωση 22). Αν και η τελευταία προσέγγιση παρέχει μια ενδεικτική εικόνα για τις εργασίες που εστιάζουν αποκλειστικά στην ελληνική οικονομική κρίση, έτσι όπως αποτυπώνεται στον τίτλο τους, εξαιρούν τις εργασίες εκείνες που δύναται να επικεντρώνονται στην ελληνική κρίση, αλλά δεν το αναφέρουν στον τίτλο.

²⁴ Στις 203 επιστημονικές εργασίες αναζητήθηκαν λέξεις-κλειδιά που σηματοδοτούν ένα εμπειρικό και ερευνητικό προσανατολισμό («έρευνα» ή «δεδομένα» ή «ανάλυση δεδομένων» ή «εμπειρικό» ή «στατιστικό μοντέλο» ή «μέθοδος» ή «μεθοδολογία» ή «δια-χωρική» ή «διε-εθνική» ή «ποιοτική» ή «ποσοτική»), όπου αρχικά εντοπίστηκαν 52 εργασίες εκ των οποίων οι 30 πληρούσαν τα κριτήρια για να συμπεριληφθούν στην ανάλυση.

μα, δεν εντοπίζονται επιστημονικές εργασίες που αναδεικνύουν τυχόν μεθοδολογικά ζητήματα που αναδύονται κατά την εμπειρική διερεύνηση των κοινωνικοοικονομικών και πολιτικών επιπτώσεων της κρίσης. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, διαφαίνεται ότι μέχρι το 2012 ελάχιστες είναι οι εφαρμογές συγκεκριμένων ερευνητικών σχεδιασμών και οι αναφορές για την ανάπτυξη μεθοδολογικών πρακτικών και εργαλείων κατά την εμπειρική αποτύπωση των κοινωνικών διαστάσεων της ελληνικής ύφεσης.

Γράφημα 2. Δημοσιευμένες επιστημονικές εργασίες (σύμφωνα με την ηλεκτρονική βάση δεδομένων Scopus) στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών με ευρύτερες αναφορές στην ελληνική οικονομική κρίση και ειδικότερες βάσει ερευνητικών πρακτικών μεταξύ 2009-2013

Τα παραπάνω είναι ενδεικτικά και σαφώς χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης,²⁵ ωστόσο αποτελούν προκαταρκτικές ενδείξεις ότι τουλάχιστον στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, έτσι όπως αποτυπώνεται στη βάση δεδομένων του Scopus, ψήγματα ερευνητικών πρακτικών και μεθοδολογικών ζητημάτων για την εμπειρική σύλληψη της ελληνικής οικονομικής κρίσης αρχίζουν δειλά να εμφανίζονται το 2012.

Οι ενδείξεις αυτές ενισχύονται από το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των χρηματοδοτούμενων Ευρωπαϊκών διακρατικών ερευνητικών προγραμμά-

²⁵ Η περαιτέρω διερεύνηση μπορεί να συμπεριλάβει την ανασκόπηση σε επιπρόσθετες βάσεις δεδομένων (όπως για παράδειγμα το Web of Science ή το Google Scholar), τη συμπερίληψη της ελληνικής βιβλιογραφίας, αλλά και επιπρόσθετων ειδών επιστημονικών εργασιών που εξαιρέθηκαν στην παρούσα προσέγγιση, όπως για παράδειγμα τα συγγράμματα, οι εργασίες που έχουν τη μορφή επιστημονικών αναφορών κλπ.

των²⁶ (σε κάποια από αυτά συμμετέχει και η Ελλάδα)²⁷ που επικεντρώνονται στις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης έχουν έναρξη το 2013 ή το 2014 με τριετή ή τετραετή προγραμματισμό ολοκλήρωσης. Συνάμα, στα πλαίσια της πρόσκλησης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Ξεπερνώντας την Κρίση: Νέες Ιδέες, Στρατηγικές και Δομές Διακυβέρνησης για την Ευρώπη» (“Overcoming the Crisis: New Ideas, Strategies and Governance Structures for Europe”) βρίσκονται στο στάδιο αξιολόγησης διεθνή ερευνητικά προγράμματα στο πεδίο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών τα οποία έχουν έναρξη το 2015.²⁸

Τα παραπάνω ενισχύουν το επιχείρημα ότι, παρά τις αναφορές για την κρίση στην Ευρωζώνη και ειδικότερα για την ελληνική οικονομική κρίση, έτσι όπως αντανακλώνται στο δημόσιο λόγο, αλλά και στην ενδεικτική αυξητική τάση των επιστημονικών εργασιών των τελευταίων ετών στη διεθνή βιβλιογραφία, η ερευνητική κοινότητα βρίσκεται στο κατώφλι της εφαρμογής ερευνητικών σχεδιασμών και ανάπτυξης μεθοδολογικών εργαλείων για την εμπειρική αποτύπωση των κοινωνικών διαστάσεων της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και πιθανόν ευρύτερα στην Ευρώπη.

4. Σκοπός συλλογικού έργου

Σκοπός του συλλογικού πονήματος είναι να συνδράμει στην ανάδειξη των ερευνητικών πρακτικών και μεθοδολογικών ζητημάτων κατά την εμπειρική διερεύνηση συγκεκριμένων κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών διαστάσεων που συνθέτουν μέρος του τοπίου της ελληνικής κοινωνίας σε κρίση. Οι διαστάσεις αυτές αφορούν τις δυσμενείς επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης συμπεριλαμβάνοντας ζητήματα που άπτονται της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ ταυτόχρονα αποτυπώνουν τις στρατηγικές αντίστασης και ανάκαμψης της ελληνικής κοινωνίας μέσα από συγκεκριμένες μορφές πολιτικής και κοινωνικής κινητοποίησης αλλά και εικαστικών παρεμβάσεων συλλαμβάνοντας τις

²⁶ Για παράδειγμα, στα προγράμματα αυτά συμπεριλαμβάνεται το “LIVEWHAT-Living with Hard Times: How European Citizens Deal with Economic Crises and Their Social and Political Consequences”, το πρόγραμμα “RESCUE-Patterns of Resilience during Socioeconomic Crises among Households in Europe”, το πρόγραμμα “GRECO-Grassroots Economics: Meaning, Project and Practice in the Pursuit of Livelihood” και το πρόγραμμα “CITISPYCE-Combating Inequalities through Innovative Social Practices of, and for, Young People in Cities across Europe”. Για περισσότερες πληροφορίες και την περιγραφή των συγκεκριμένων προγραμμάτων βλ., <http://cordis.europa.eu/projects/index.cfm?fuseaction=app.search&TXT=economic+crisis&FRM=1&STP=10&SIC=SICSOC&PGA=&CCY=&PCY=&SRC=&LNG=en&REF=>.

²⁷ Η Ελλάδα συμμετέχει σε τρία από τα παραπάνω προγράμματα, το LIVEWHAT, το RESCUE και το CITISPYCE.

²⁸<http://ec.europa.eu/research/participants/portal/desktop/en/opportunities/h2020/calls/h2020-euro-society-2014.html>.

δημιουργικές όψεις αντιμετώπισης της κρίσης. Συνάμα, αναδεικνύονται οι νέοι μεθοδολογικοί περιορισμοί που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι ερευνητές στις πολιτικές και εκλογικές έρευνες ενώ διερευνάται ο ρόλος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και συγκεκριμένα του Facebook ως εναλλακτικού μέσου ενημέρωσης κατά την περίοδο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα.

Στο συλλογικό έργο χαρτογραφούνται οι πρακτικές συγκεκριμένων ερευνητικών εγχειρημάτων αποτυπώνοντας τα διαφορετικά στάδια διεξαγωγής τους, την εφαρμογή διαφορετικών μεθόδων και τεχνικών, τη χρήση παραδοσιακών και την κατασκευή νέων εργαλείων προβάλλοντας τα οφέλη αλλά και τους μεθοδολογικούς περιορισμούς και προκλήσεις που αναδύονται κατά τη διεξαγωγή εμπειρικών μελετών σε περιόδους ραγδαία μεταβαλλόμενων συνθηκών.

Το συγγραφικό έργο «*Ερευνητικές Πρακτικές και Μεθοδολογικές Προκλήσεις στη Μελέτη των Κοινωνικών Επιπτώσεων της Οικονομικής Κρίσης*» το οποίο επιμεληθήκαμε με τη Μαρία Κούση, απευθύνεται στα μέλη της ερευνητικής κοινότητας που ενδιαφέρονται να υιοθετήσουν, να εμβαθύνουν ή να επεκτείνουν τις συγκεκριμένες ερευνητικές πρακτικές γνωρίζοντας *a priori* τις πιθανές μεθοδολογικές προκλήσεις αλλά και τις δυνατότητες τους, θεμελιώνοντας την επιστημονική γνώση για τη βαθύτερη κατανόηση των κοινωνικών διαστάσεων της οικονομικής κρίσης.

Συνάμα, το έργο αυτό δύναται να αποτελέσει ένα χρήσιμο εκπαιδευτικό εργαλείο στη διδασκαλία μεθοδολογικών μαθημάτων παρέχοντας τη δυνατότητα σε φοιτητές και φοιτήτριες να εντρυφήσουν σε συγκεκριμένους ερευνητικούς σχεδιασμούς και μεθοδολογικά ζητήματα της εμπειρικής διερεύνησης των πολύπτυχων κοινωνικο-οικονομικών επιπτώσεων της ύφεσης.

5. Δομή συλλογικού έργου

Στο πρώτο κείμενο ο Διονύσης Μπαλούρδος αναπτύσσει τις ποικίλες εννοιολογήσεις και λειτουργικοποιήσεις των διαστάσεων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς και τις μεταξύ τους σχέσεις αναδεικνύοντας ότι η εμπειρική αποτύπωση τους συνιστά μια ιδιαίτερα απαιτητική διαδικασία. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τα εννοιολογικά ζητήματα και τις μεθοδολογικές αδυναμίες των δεικτών ποσοτικοποίησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ επισημαίνει ότι εν καιρώ κρίσης εμφανίζονται νέοι τύποι φτώχειας και στέρησης που χαρακτηρίζονται από πολυδιάστατο χαρακτήρα. Η μελέτη ολοκληρώνεται με την παρουσίαση στοιχείων φτώχειας, υλικής στέρησης και κοινωνικού αποκλεισμού κατά την περίοδο της οικονομικής ύφεσης παρέχοντας εμπειρική υποστήριξη στην επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης ενός αυξανόμενου τμήματος του ελληνικού πληθυσμού.

Στο κείμενο διαφωτίζονται οι μεθοδολογικές προκλήσεις που δύναται να αντιμετωπίσουν οι ερευνητές που ενδιαφέρονται να εντρυφήσουν στο καίριο ζή-

τημα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Συνάμα, δίνεται το έναυσμα μελλοντικές μεθοδολογικές μελέτες να εστιάσουν στο κομβικό ζήτημα της βελτιστοποίησης των δεικτών μέτρησης της φτώχειας τόσο για την ακριβέστερη αποτύπωση της όσο και για την αξιολόγηση και σχεδιασμό κατάλληλων πολιτικών αντιμετώπισης της.

Στο δεύτερο κείμενο η Μαρία Κούση και ο Jochen Roose παρουσιάζουν τέσσερις διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις που εφαρμόζονται σε διεθνή ερευνητικά προγράμματα και εστιάζουν στη μελέτη επιλεγμένων μορφών συλλογικών δράσεων, πολιτικών διεκδικήσεων και εναλλακτικών και δημιουργικών μορφών δράσεων κατά την περίοδο της οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα και σε άλλα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης. Οι συγγραφείς αναδεικνύουν τις προκλήσεις που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι κοινωνικοί επιστήμονες σε μια περίοδο ραγδαίων μεταβολών, αλλά και τα μεθοδολογικά μονοπάτια και τεχνικές που ενστερνίζονται για να τις αντιμετωπίσουν.

Πιο συγκεκριμένα, επισημαίνεται η συμβολή της ανάλυσης των Μεγάλων Γεγονότων Διαμαρτυρίας για τη βαθύτερη κατανόηση της συλλογικής δράσης εναντίον των μνημονίων της Τρόικα και των κρατικών πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της περιφέρειας της Ευρωζώνης. Παράλληλα, αναπτύσσεται η συνδρομή της ανάλυσης πολιτικών διεκδικήσεων η οποία δύναται να προσφέρει μια σφαιρική εικόνα όλων των διεκδικήσεων, ενώ η ειδική εκδοχή της, η ανάλυση πολιτικών διεκδικήσεων απόδοσης ευθυνών, αποτελεί μια νέα μεθοδολογική προσέγγιση που, μεταξύ άλλων, συμβάλλει στην αποτύπωση των διεκδικήσεων απόδοσης ευθυνών σε ζητήματα που άπτονται της κρίσης στην Ευρωζώνη. Επιπρόσθετα, υπογραμμίζεται η σημασία της εφαρμογής σύνθετων μεθοδολογικών προσεγγίσεων για τη βαθύτερη κατανόηση των καινοτόμων εναλλακτικών μορφών δημιουργικής αντιμετώπισης των συνεπειών της κρίσης. Στην πολύ-μεθοδική αυτή προσέγγιση δίνεται έμφαση στην αξιοποίηση πρωτογενούς υλικού από ιστολόγια και ιστότοπους που χρησιμοποιούνται ως μέσα επικοινωνίας και δικτύωσης.

Το κείμενο συμβάλλει στην ανάδειξη της αναγκαιότητας της ευελιξίας και προσαρμοστικότητας των μεθοδολογικών εργαλείων της κοινωνικής έρευνας, έτσι ώστε να ανταποκριθούν στις ραγδαία μεταβαλλόμενες συνθήκες και να συλλάβουν τις πολύπτυχες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις της κρίσης στην Ελλάδα και ευρύτερα στην Ευρώπη.

Σε συνάφεια με την αναγκαιότητα ευελιξίας των εργαλείων της κοινωνικής έρευνας, στο τρίτο κείμενο η Μαρίνα Παπαδάκη «δανείζεται» την ποσοτική προσέγγιση της ανάλυσης γεγονότων διαμαρτυρίας που παραδοσιακά έχει εφαρμοστεί στη μελέτη γεγονότων συλλογικής δράσης και ειδικότερα γεγονότων διαμαρτυρίας, για να διερευνήσει τις δράσεις αλληλεγγύης και κοινωνικής υποστήριξης στην τοπική κοινωνία των Χανίων κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Η συγγραφέας αναπτύσσει τις μεθοδολογικές πρακτικές, αλλά και τις προκλήσεις κατά την ενδελεχή εξέταση δημοσιευμάτων του τοπικού τύπου και την κατηγοριοποίηση φορέων οργάνωσης δράσεων, φορέων-αποδεκτών δράσεων και ωφελούμενων με απώτερο σκοπό τη διερεύνηση των μεταξύ τους σχέσεων αλλά και τη χρονική συμπεριφορά των δράσεων κατά την υπό μελέτη περίοδο.

Η συγκεκριμένη μελέτη παρέχει εμπειρική υποστήριξη στην αυξητική τάση των δράσεων αλληλεγγύης και κοινωνικής υποστήριξης στην τοπική κοινωνία των Χανίων, ενώ ταυτόχρονα διευρύνει τους ερευνητικούς ορίζοντες για την περαιτέρω εξέταση των ποικίλων διαστάσεων των συγκεκριμένων δράσεων τόσο στην περιοχή των Χανίων, όσο και σε ευρύτερες περιοχές της χώρας με την εφαρμογή παρεμφερών μεθοδολογικών προσεγγίσεων.

Στο τέταρτο κείμενο ο Κώστας Κανελλόπουλος αναπτύσσει τα εννοιολογικά εργαλεία και τις μεθοδολογικές πρακτικές που εφαρμόζονται στα πλαίσια ερευνητικού προγράμματος για την εμπειρική διερεύνηση των κινηματικών δικτύων και της σύνταξης συμμαχιών στην ελληνική εκστρατεία ενάντια στα μνημόνια και τα μέτρα λιτότητας. Ο συγγραφέας βάσει της μεθοδολογικής προσέγγισης της ανάλυσης των κινηματικών δικτύων υπογραμμίζει την αναγκαιότητα συνάρθρωσης διαφορετικών μεθοδολογικών πρακτικών, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν τη συγκρότηση ερωτηματολογίου, τη διεξαγωγή συνεντεύξεων καθώς και τη συλλογή εθνογραφικού υλικού μέσω της συμμετοχής των ερευνητών στο εσωτερικό ή στις παρυφές των δικτύων.

Στην αποτύπωση των ερευνητικών διαδικασιών διαφωτίζονται οι προκλήσεις, οι επιλογές και τα προβλήματα που αντιμετώπισε η ερευνητική ομάδα, ενώ παρουσιάζονται τα πρώτα ευρήματα που προέκυψαν από την αρχική επεξεργασία των δεδομένων για τη συμμαχία και τη δικτύωση μεταξύ διαφορετικών συλλογικοτήτων στο πλαίσιο της αντι-μνημονιακής εκστρατείας. Η παρούσα μελέτη συνδράμει στην ανάδειξη της σημασίας της δικτυακής προσέγγισης στη μελέτη της συγκρουσιακής πολιτικής και των κοινωνικών κινημάτων αποτυπώνοντας συγκεκριμένες ερευνητικές και μεθοδολογικές πτυχές που δύναται να είναι ιδιαίτερα χρήσιμες στους ερευνητές που ενδιαφέρονται να εντρυφήσουν στο εν λόγω ζήτημα.

Στο πέμπτο κείμενο ο Γιάννης Ζαϊμάκης εστιάζει σε μια διαφορετική διάσταση της κρίσης, έτσι όπως αντανακλάται στην παρουσία του πολιτικού γκράφιτι κατά την περίοδο της οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί μέρος από το πραγματολογικό υλικό που συλλέχθηκε στα πλαίσια μιας ευρύτερης έρευνας σε αστικές περιοχές της χώρας προβάλλοντας τη σημασία και τις όψεις των λειτουργιών του πολιτικού γκράφιτι σε κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από κοινωνικές και πολιτικές κρίσεις. Αρχικά χαρτογραφούνται οι κατηγορίες γκράφιτι βάσει της τεχνοτροπίας της δημιουργίας τους και του θεματικού τους περιεχομένου, ενώ ο συγγραφέας υιοθετώντας μια σημειολογική-κειμενική

προσέγγιση επικεντρώνεται στο λόγο και τις εικόνες μιας ιδιαίτερης κατηγορίας εκφραστικών γκράφιτι που αφορούν ζητήματα υπαρξιακής αναζήτησης και συνείδησης. Μέσα από την παρουσίαση αντιπροσωπευτικών φωτογραφιών γκράφιτι αποτυπώνονται όψεις της πρόσληψης της κρίσης των δημιουργών των γκράφιτι που αντανακλούν τις υπαρξιακές και συναισθηματικές τους αγωνίες και φορτίσεις.

Στο κείμενο υπογραμμίζεται η σημασία της μελέτης του πολιτικού γκράφιτι ως πρακτική εκφραστικής πολιτικής διαμαρτυρίας σε συνθήκες κρίσης, ενώ επισημαίνεται ότι ο συγκεκριασμός διαφορετικών μεθόδων της ποιοτικής προσέγγισης δύναται να επεκτείνει τους ερμηνευτικούς και μεθοδολογικούς προβληματισμούς στην εμπειρική διερεύνηση του πολιτικού γκράφιτι παρέχοντας ένα γόνιμο, αλλά και δύσβατο μεθοδολογικό μονοπάτι για τους ερευνητές που ενδιαφέρονται να εστιάσουν στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Στο έκτο κείμενο ο Χριστόφορος Βερναρδάκης αναπτύσσει τα μεθοδολογικά ζητήματα που προκύπτουν στις πολιτικές και εκλογικές έρευνες κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Ο συγγραφέας παρουσιάζει μια σειρά από μεταβολές που συντελούνται μετά το 2010 και αλλάζουν ριζικά το περιβάλλον των τηλεφωνικών πολιτικών και εκλογικών ερευνών με σημαντικές επιπτώσεις στην ποιότητα των δεδομένων που συλλέγονται.

Πιο συγκεκριμένα, αναδεικνύονται τα δειγματοληπτικά ζητήματα που εμφανίζονται λόγω των δυσμενών μεταβολών στην καταναλωτική δυνατότητα των νοικοκυριών και συντελούν σε διακοπές σταθερών τηλεφώνων και αλλαγές σε τηλεφωνικούς παρόχους καθιστώντας αδύνατη τη συμπερίληψη συγκεκριμένων νοικοκυριών στο δειγματοληπτικό πλαίσιο. Επιπρόσθετα, αποτυπώνονται αλλαγές που αφορούν ευρύτερα ζητήματα στη συλλογή ποσοτικών δεδομένων, όπως η μείωση των ποσοστών απόκρισης και η διακοπή των συνεντεύξεων, τα οποία ερμηνεύονται υπό το κάτοπτρο της ψυχολογικής επιβάρυνσης των συμμετεχόντων, ενώ μεθοδολογικά συντελούν στη μεγαλύτερη, του συνηθισμένου, απόκλιση μεταξύ σχεδιασθέντος και πραγματοποιηθέντος δείγματος. Παράλληλα, παρουσιάζονται μεταβολές που είναι άμεσα συνυφασμένες με βασικές παραμέτρους των πολιτικών και εκλογικών ερευνών συμπεριλαμβάνοντας την πτώση των ποσοστών δήλωσης κομματικής προτίμησης και καταγραφείσας δήλωσης αποχής, λευκού και άκυρου.

Ο συνδυασμός των παραπάνω συντελούν σε μια σειρά επάλληλων μεροληψιών οι οποίες καθιστούν ιδιαίτερα δύσκολη την εκτίμηση της εκλογικής επιρροής των κομμάτων και την παρακολούθηση βασικών δεικτών πολιτικής συμπεριφοράς, θέτοντας σοβαρά ερωτηματικά ως προς την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων των πολιτικών και εκλογικών ερευνών. Η συγκεκριμένη μελέτη εφιστά την προσοχή στην ερμηνεία των ευρημάτων των εν λόγω ερευνών κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης και καλεί τους ερευνητές που ενδιαφέρονται να

εστιάσουν στο συγκεκριμένο ερευνητικό ζήτημα να γνωρίζουν *a priori* τους μεθοδολογικούς περιορισμούς, αλλά και να εφαρμόζουν συγκεκριμένες τεχνικές σε επίπεδο συλλογής και στατιστικής ανάλυσης δεδομένων για τη διασφάλιση της εγκυρότητας των αποτελεσμάτων.

Στο έβδομο κείμενο ο Γιώργος Πλειός αναπτύσσει το σημαντικό, από θεωρητικής και μεθοδολογικής απόψεως ζήτημα των κοινωνικών λειτουργιών των μέσων κοινωνικής δικτύωσης εστιάζοντας ειδικότερα στο περιεχόμενο, τις χρήσεις και τις λειτουργίες του Facebook. Ο συγγραφέας αντλεί πρωτογενή δεδομένα από μελέτη της ερευνητικής του ομάδας με απώτερο σκοπό να διερευνηθεί κατά πόσο το Facebook επιτελεί το ρόλο ενός εναλλακτικού μέσου ενημέρωσης εν καιρώ κρίσης στην Ελλάδα.

Τα αποτελέσματα της ποσοτικής ανάλυσης περιεχομένου των αναρτήσεων (σχολίων και συνδέσμων) στο Facebook καθώς και της ποσοτικής ανάλυσης των απόψεων των Ελλήνων χρηστών αναδεικνύουν ότι πέραν της μεγάλης προσέλευσης νέων χρηστών στο μέσο, εντοπίζεται και μια σημαντική μετατόπιση της θεματολογίας των αναρτήσεων σε ζητήματα που άπτονται της οικονομικής κρίσης. Επισημαίνεται ότι το Facebook, δύναται, ως ένα βαθμό να αποτελέσει μέσο εναλλακτικής κυρίως πληροφόρησης και ακόμα περισσότερο αξιολόγησης των πολιτικών δρώμενων που σχετίζονται με την κρίση. Ωστόσο, ο ρόλος του περιορίζεται περισσότερο στα πλαίσια ενός «ψηφιακού καφενείου», από το οποίο απουσιάζει η παραγωγή πρωτογενούς πληροφόρησης για θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος, αλλά και η κινητοποίηση των ίδιων των χρηστών. Υπό το κάτοπτρο της συνολικής και μακροπρόθεσμης χρήσης του, οι πολλαπλές και σύνθετες λειτουργίες του αναδεικνύουν ότι το Facebook συνιστά κυρίως ένα μέσο προσαρμογής της πολύμορφης κοινωνικής δράσης των χρηστών σε συνθήκες κρίσης καθώς και στο περιβάλλον του πληροφοριακού/συμβολικού καπιταλισμού.

Το κείμενο συνδράμει στην ανάδειξη των θεμελιωδών θεωρητικών και μεθοδολογικών ζητημάτων σχετικά με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αλλά και στην αποτύπωση των ερευνητικών πρακτικών που εφαρμόζονται και δύναται να εμπλουτιστούν περαιτέρω για την εμπειρική διερεύνηση των λειτουργιών τους ευρύτερα αλλά και ειδικότερα σε περιόδους κρίσης.

Βιβλιογραφία

- Aghaei Chadegani, Arezoo, Salehi Hadi, Yunus Melor Md, Farhadi Hadi, Fooladi Masood, Farhadi Maryam and Ale Ebrahim, Nader (2013), "A Comparison between Two Main Academic Literature Collections: Web of Science and Scopus Databases", *Asian Social Science*, 9 (5): 18-26.
- Antoniades, Andreas (2012), *At the Eye of the Cyclone: The Greek Crisis in Global, Media*, Athens, ACIPE.
- Avramidis, Konstantinos (2014), "Mapping the geographical and spatial characteristics of politicized urban art in the Athens of crisis, in M. Tsilimpounidi and A. Walsh (eds), *Remapping 'crisis': A guide to Athens*, London, Zero Books, σσ. 183-203.
- Della Sala, Vincent (2011), "A less close union? The European Union's search for unity amid crisis", in C. Calhoun and G. Derluguian (eds), *The deepening crisis: Governance challenges after neoliberalism*, New York, New York University Press, σσ. 135-156.
- Economou, Marina, Madianos, Michael, Theleritis, Christos, Peppou, Lily and Stefanis, Costas (2011), "Increased Suicidality amid Economic Crisis in Greece", *The Lancet*, 378: 1459.
- Eurostat, General Government Gross Debt-Annual Data. Διαθέσιμο στο:
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=teina225>.
- Eurostat, People at Risk of Poverty or Social Exclusion by Age and Sex. Διαθέσιμο στο:
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_peps01&lang=en.
- Eurostat, Unemployment Rate by Sex and Age Groups - Annual average, %. Διαθέσιμο στο:
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=une_rt_a&lang=en.
- FEANTSA (2012), *On the Way Home? FEANTSA Monitoring Report on Homelessness and Homeless Policies in Europe*, Brussels, FEANTSA
- Featherstone, Kevin (2011), "The Greek Sovereign Debt Crisis and the EMU: A Failing State in a Skewed Regime", *Journal of Common Market Studies*, 49 (2): 193-217.
- Holland, Dawn and Paluchowski, Pawel (2013), *Geographical Labour Mobility in the Context of the Crisis*, European Employment Observatory, London, National Institute of Economic and Social Research. Διαθέσιμο στο: <http://www.eu-employment-observatory.net/resources/reports/ESDE-SynthesisPaper-June2013-Final.pdf>.
<http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201006/20100610ATT75776/20100610ATT75776EN.pdf>.
- http://www.msci.com/eqb/pressreleases/archive/2013_Mkt_Class_PR.pdf.
- Human Rights Watch (2012), *Hate on the Streets: Xenophobic Violence in Greece*, US, Human Rights Watch. Διαθέσιμο στο:
<http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/greece0712ForUpload.pdf>.
- Kalogeraki, Stefania (2014), "Migrant-related Attitudes among the Ethnic Majority and Migrant Group During Prosperous and Recessionary Times: The Case of Greece, in N. Petropoulos and G. Tsobanoglou (eds), *The debt crisis in the Eurozone: Social impacts*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, σσ. 206-226.
- Karamichas, John. (2012), "Square Politics: Key Characteristics of the Indignant Mobilizations in Greece", paper presented at *62nd PSA Annual, International Conference*, Belfast, Northern Ireland, 3-5 April.

- Kentikelenis, Alexander, Karanikolos, Marina, Papanikolas, Irene, Basu, Sanjay, McKee, Martin and Stuckler, David (2011), "Health Effects of Financial Crisis: Omens of a Greek Tragedy", *The Lancet*, 378: 1457-1458.
- Kousis, Maria (2014), "The transnational dimension of the Greek Protest Campaign Against Troika Memoranda and Austerity Policies, 2010-2012", in D. della Porta and A. Mattoni (eds), *Spreading protest: Social movements in times of crisis*, Colchester, ECPR Press, σσ. 139-170.
- Ilinas, Antonis (2013), "The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece", *South European Society and Politics*, 18: 543-565.
- Madianos, Michael, Economou Marina, Alexiou, Tatiana and Stefanis, Costas (2011), "Depression and Economic Hardship across Greece in 2008 and 2009: Two Cross-sectional Surveys Nationwide", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46: 943-952.
- MSCI (2013), *MSCI Announces the Results of the 2013 Annual Market Classification Review*. Διαθέσιμο στο:
- OECD (2014), *Society at a Glance 2014: OECD Social Indicators*, OECD Publishing. Διαθέσιμο στο: http://dx.doi.org/10.1787/soc_glance-2014-en.
- Racist Violence Recording Network (2014), *Racist Violence Recording Network 2013-Annual Report*, Athens, Racist Violence Recording Network, UNHCR. Διαθέσιμο στο: <http://www.unhcr.gr/1againstracism/en/racist-violence-recording-network-2013-annual-report/>.
- Rüdiger, Wolfgang and Karyotis, Georgios (2013), "Beyond the Usual Suspects: New Participants in Anti-austerity Protest in Greece", *Mobilization: An International Journal*, 18 (3): 313-330.
- Silbert, Anne (2010), *The Greek Sovereign Debt Crisis and the Eurosystem*, Brussels, European Parliament, Directorate General for Internal Policies. Διαθέσιμο στο:
- Sotiropoulos, Dimitris (2013), "Social Effects of the Economic Crisis and Social Solidarity in Greece", paper presented at the *Joint Conference of the University of the Peloponnese (Masters' Programme on European Social Policy) & the Hellenic Observatory (LSE)*, University of the Peloponnese, Corinth, 17 May.
- The Economist* (May 12th 2012), "Europe's Achilles Heel". Διαθέσιμο στο <http://www.economist.com/node/21554530>.
- The Independent* (June 17, 2011), "A Crisis in Athens and a Looming Disaster for Europe". Διαθέσιμο στο: <http://www.independent.co.uk/voices/editorials/leading-article-a-crisis-in-athens-and-a-looming-disaster-for-europe-2298564.html>.
- The New York Times* (June 17, 2012), "Greece as Victim", άρθρο του P. Krugman. Διαθέσιμο στο: <http://www.nytimes.com/2012/06/18/opinion/krugman-greece-as-victim.html>
- The New York Times* (May 12, 2012), "Greek Tragedy", άρθρο της A. Huffington. Διαθέσιμο στο http://www.nytimes.com/2012/05/13/opinion/sunday/greek-tragedy.html?_r=0.
- Triandafyllidou, Anna and Gropas, Ruby (2014) "'Voting With Their Feet': Highly Skilled Emigrants", *American Behavioral Scientist*, σσ. 1-20.
- Tzogopoulos George (2013), *The Greek Crisis in the Media: Stereotyping in the International Press*, Farnham, Ashgate.
- Αλαμάνου και συν. (Μ.Κ.Ο ΚΑΙΜΑΚΑ) (2013), «Άστεγοι στην Ελλάδα. Έρευνα για την Έλλειψη Στέγης στην Ελλάδα της Κρίσης», εισήγηση στο Θεματικό Εργαστήριο: Όψεις Ερευνητικών Πρακτικών στη Διερεύνηση Κοινωνικών και Πολιτικών Επιπτώσεων της Οικονομικής Κρίσης, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 24 Μαΐου.

Ekathimerini.com (Jan 1, 2013), "Joseph Stiglitz Rings Alarm Bell over Austerity", άρθρο του Τ.

Ellis. Διαθέσιμο στο:

http://www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_wsite3_1_01/01/2013_476546

ΕΛΙΑΜΕΠ (Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής)-*Παρατηρητήριο για την Κρίση*. Αποθετήριο - Ελλάδα - Ευρωπαϊκές αποφάσεις. Διαθέσιμο στο:

<http://crisisobs.gr/en/repository/?ct=98&st=105>

INE-Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (2013), *Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση. Ετήσια Έκθεση 2013*, Αθήνα, INE -Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Φραγκουδάκη, Άννα (2013), *Ο Εθνικισμός και η Άνοδος της Ακροδεξιάς*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός: Μεθοδολογικά Ζητήματα

Διονύσης Μπαλούρδος*

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξετάζει μεθοδολογικά ζητήματα και συγκρίνει στοιχεία και δείκτες σε σχέση με τον ορισμό και τις διαστάσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Ο κοινωνικός αποκλεισμός φαίνεται να συνιστά μία σταδιακή διαδικασία αλληλοενισχυόμενων-σωρευτικών μειονεκτημάτων που οδηγεί σε αμφισβητούμενη πρόσβαση στην αγορά εργασίας, στις υπηρεσίες του κοινωνικού κράτους και στα κοινωνικά δικαιώματα. Πρόσφατες έρευνες αντιπαραθέτουν έννοιες, όπως για παράδειγμα την έννοια της δυσμενούς ενσωμάτωσης, που ενώ φαίνεται να έχουν στενή σχέση με αντιλήψεις της φτώχειας, πηγαίνουν πέρα από το χαμηλό εισόδημα και υπογραμμίζουν πολλαπλές διαστάσεις στέρησης. Ωστόσο, η φύση της μεταξύ τους σχέσης δεν είναι απόλυτα σαφής. Αναλυτικά διαχωρίζονται *ad-hoc* με τη φτώχεια να συνιστά την «έλλειψη πόρων-εισοδήματος». Παρά ταύτα δεν διευκρινίζονται επαρκώς ποιοι είναι οι μηχανισμοί και οι συγκεκριμένες διαδικασίες που παράγουν φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού. Παρά τις μεθοδολογικές ατέλειες και τις αδυναμίες των δεικτών ποσοτικοποίησης που χρησιμοποιούνται, κυρίως από τη Eurostat, θα διαφανεί ότι στη χώρα μας η κατάσταση είναι ιδιαίτερα δυσμενής και συνεχώς επιδεινούμενη λόγω της παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις και ερευνητικά ερωτήματα

Η φτώχεια συνιστά μία άμεση επίθεση στα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα. Φανερώνει την αντίθεση της συγκέντρωσης του υπερβολικού πλούτου στα χέρια μερικών όταν άλλοι αναγκάζονται να έχουν μία περιθωριοποιημένη ζωή. Απεικονίζει τις αποτυχίες στα συστήματα αναδιανομής πόρων και ευκαιριών κατά τρόπο δίκαιο και συνιστά ένα φαινόμενο με πολλές διαστάσεις. Ερωτήματα, όπως φτώχεια σε σχέση με τι δεδομένα ή σε τι επίπεδα, σε τι χωροχρόνο και μετρούμενη με τι κριτήρια, αν και είναι βοηθητικά, εντούτοις δεν καταλήγουν σε πολύ ξεκάθαρες απαντήσεις. Είναι απαραίτητο να εξεταστούν πολλά μεθοδολογικά προβλήματα που ξεκινούν από τον ίδιο τον ορισμό μέχρι και τον τρόπο μέτρησης της φτώχειας.

* Ο Διονύσης Μπαλούρδος είναι Διευθυντής Ερευνών στο Εθνικό Ίδρυμα Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ). Η διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου του είναι: dbalourd@ekke.gr .

Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μία πολύ πιο πρόσφατη έννοια που μέχρι σήμερα δε φαίνεται να διαθέτει ένα ενιαίο και γενικότερα αποδεκτό αναλυτικό και ερμηνευτικό πλαίσιο. Σε πολλές περιπτώσεις, φαίνεται να συμπυκνώνει πολυδιάστατες διαδικασίες και μορφές στέρησης ή και ετερόκλητα πολλές φορές φαινόμενα με οικονομικές, κοινωνικές, νομικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις. Οι δύο αυτές έννοιες, αν και έχουν διαφορετικό ερμηνευτικό περιεχόμενο, συχνά εξετάζονται συνδυαστικά με τη (σχετική) φτώχεια να εκλαμβάνεται ως μία διάσταση και ως μία «στενότερη» έννοια από αυτήν του κοινωνικού αποκλεισμού. Ούτως ή άλλως, συνιστούν πολύπλοκα φαινόμενα για τα οποία απαιτείται συνδυασμός πολλών θεωριών στο πλαίσιο μιας διεπιστημονικής προσέγγισης.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αναδειχθούν ορισμένα σημαντικά μεθοδολογικά και εννοιολογικά προβλήματα σχετικά με την κατανόηση της σχετικής, πολυδιάστατης φτώχειας και τη σχέση της με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Ειδικότερα, θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε ότι πέρα από τα συμπεράσματα στα οποία οδηγεί η χρήση ορισμένων συμβατικών όρων, σχετικών με το επίπεδο των τιμών και των δεικτών εισοδηματικής φτώχειας, κυρίως σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, αναδεικνύεται η μεγάλη σημασία νέων τύπων φτώχειας και στέρησης που χαρακτηρίζονται από πολυδιάστατο χαρακτήρα.

Η μελέτη στρέφεται αρχικά στην κατανόηση της σχετικής-πολυδιάστατης φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Στη συνέχεια, ακολουθώντας μεθοδολογικές προσεγγίσεις που προτείνονται από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, αναγνωρίζεται ότι οι δύο αυτές έννοιες σχετίζονται και συνδέονται άμεσα μεταξύ τους. Η ανάλυση συμπληρώνεται με την παρουσίαση στοιχείων φτώχειας, υλικής στέρησης και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα κατά την περίοδο της τρέχουσας οικονομικής ύφεσης.

2. Φτώχεια: Μεθοδολογικοί προβληματισμοί

Στη διεθνή βιβλιογραφία αναγνωρίζονται πολλές και ανομοιόμορφες προσεγγίσεις για τη φτώχεια οι οποίες αδρά διακρίνονται σε αυτές οι οποίες εκλαμβάνουν ως αιτία τις μεμονωμένες ατομικές ανεπάρκειες ή ευπάθειες (οι λεγόμενες συντηρητικές προσεγγίσεις) και σε αυτές που συμπεριλαμβάνουν στα αίτια της φτώχειας ευρύτερα κοινωνικά φαινόμενα (οι λεγόμενες φιλελεύθερες ή προοδευτικές προσεγγίσεις). Οι Goldsmith και Blakely (1992) διακρίνουν τη «φτώχεια ως παθολογία» από τη «φτώχεια ως συμβάν ή ατύχημα» και τη «φτώχεια ως βαθύ διαρθρωτικό πρόβλημα». Ο Schiller (1989: 2-3) ερμηνεύει τη φτώχεια με έννοιες, όπως «ραγισμένοι χαρακτήρες, περιορισμένες ευκαιρίες και μεγάλος αδελφός».

Οι Laderchi κ.ά. (2006) θεωρούν ότι η φτώχεια πρέπει να αναγνωρίζεται και να καθορίζεται στα ιδιαίτερα κοινωνικά, πολιτιστικά και ιστορικά πλαίσια, ενώ οι πολιτικές που εφαρμόζονται και οι επιπτώσεις τους διαφοροποιούνται σύμφωνα

με τον τρόπο που ορίζεται. Ο Bradshaw (2007) λαμβάνοντας υπόψη κριτικές που έχουν ασκηθεί, υποστηρίζει ότι η φτώχεια καθορίζεται από: (α) ατομικές ανεπάρκειες, (β) πολιτισμικές πεποιθήσεις που υποστηρίζουν την υποκοουλτούρα της φτώχειας, (γ) πολιτικές-οικονομικές παραμορφώσεις, (δ) γεωγραφικές και περιβαλλοντικές ανισότητες, (ε) σωρευση και αλληλεπίδραση πολλών φτωχογενών παραγόντων (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Γιατί υπάρχει φτώχεια; Ορισμένες ερμηνείες σύμφωνα με την προσέγγιση του J. Bradshaw

ΕΡΜΗΝΕΙΑ	ΤΙ ΠΡΟΚΑΛΕΙ ΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ;	ΠΩΣ ΔΡΑ;
Ατομική	Ατομική τεμπελιά ή αδιαφορία, κακή επιλογή, ανεπάρκεια (έλλειψη επίκτητων ικανοτήτων), φυσική μειονεξία ή ανικανότητα	Ο ανταγωνισμός ανταμείβει τους νικητές και τιμωρεί εκείνους που δεν εργάζονται σκληρά και κάνουν κακές επιλογές
Πολιτισμική	Μέσω της υποκοουλτούρας υιοθετούνται αξίες μη-παραγωγικές που είναι ενάντια στους κανόνες της επιτυχίας και της προόδου	Τα άτομα κοινωνικών ομάδων θέτουν λανθασμένες κοινωνικές αξίες και ενισχύουν λανθασμένες συμπεριφορές
Πολιτική-οικονομική διάρθρωση	Συστηματικά εμπόδια αποτρέπουν τους φτωχούς από την πρόσβαση και την ολοκλήρωση σε βασικά κοινωνικά αγαθά και θεσμούς, συμπεριλαμβανομένης της απασχόλησης, της εκπαίδευσης, της στέγασης, της υγειονομικής περίθαλψης, της ασφάλειας, της πολιτικής αντιπροσώπευσης κ.λπ.	Κριτήρια επιλογής άμεσα ή έμμεσα αποκλείουν όσους δεν διαθέτουν τα κατάλληλα κριτήρια
Γεωγραφικές ανισότητες	Κοινωνικά πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα συγκεντρώνονται σε ορισμένες περιοχές	Η θέση, η απόσταση, οι οικονομίες κλίμακας ¹ και η διανομή πόρων ενισχύουν τις διαφορές
Φτώχεια ως φαινόμενο σωρευτικό και κυκλικό	Σπείρες της φτώχειας, προβλήματα σε άτομα (π.χ. αποδοχές, κατοικία, υγεία, εκπαίδευση, αυτοπεποίθηση κ.λπ.) είναι αλληλοεξαρτώμενα και έντονα συνδεδεμένα με κοινωνικές ανεπάρκειες (π.χ. απώλεια επιχείρησης και εργασίας, ανεπαρκή σχολεία, ανικανότητα να παρασχεθούν κοινωνικές υπηρεσίες κ.λπ.)	Οι παράγοντες αλληλεπιδρούν με σύνθετους τρόπους. Οι κρίσεις στην κοινότητα οδηγούν σε ατομικές κρίσεις και αντίστροφα. Σωρευτικά μπορεί προκαλέσουν σπείρες φτώχειας

Οικογενειακό και περιβαλλοντικό στρες	Οι φτωχές οικογένειες αντιμετωπίζουν σοβαρή οικονομική πίεση, καθώς αγωνίζονται να πληρώσουν τις δαπάνες για δάνεια και άλλες τρέχουσες υποχρεώσεις του νοικοκυριού (π.χ. ηλεκτρισμός, ύδρευση, τηλέφωνο κ.λπ.). Αυτή η οικονομική πίεση μαζί με άλλα στρεσογόνα γεγονότα (π.χ. ανεργία, κατάθλιψη, ψυχολογική δυσφορία κ.λπ.), δυσκολεύει πολλές οικογένειες στο να τα «βγάλουν πέρα». Σύγκρουση και ψυχολογική καταπόνηση γονέων συνδέονται με «κρίση της οικογένειας», ανατροφή παιδιών που είναι περισσότερο σκληρή, αντιφατική κ.λπ.	Σε περίοδο οικονομικής ύφεσης οι στρεσογόνοι παράγοντες ενισχύονται σημαντικά
--	---	---

Πηγή : Bradshaw, 2007. Ίδια προσαρμογή

Σημείωση: 1. Οικονομίες κλίμακας μπορεί να προκύψουν λόγω γεωγραφικής εγγύτητας (ύπαρξη συστάδων επιχειρήσεων). Η δημιουργία συστάδων από επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου επιτρέπει στις επί μέρους μονάδες παραγωγής να ειδικευθούν περισσότερο και να έχουν μεγαλύτερη αποδοτικότητα καθώς φαίνεται να υπάρχει διευκόλυνση στην ανταλλαγή πληροφοριών, ιδεών και γνώσεων. Επίσης, η συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων προσελκύει πολλά άτομα που αναζητούν εργασία εξασφαλίζοντας στις επιχειρήσεις ένα μεγάλο σύνολο εργατικού δυναμικού με διάφορες δεξιότητες. Εξασφαλίζεται ακόμη, πρόσβαση σε νομικές και εμπορικές υπηρεσίες, πράγμα το οποίο αυξάνει την παραγωγικότητα. Γενικά, η συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων μπορεί με τη σειρά της να προσελκύσει άλλες επενδύσεις σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή.

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι η διαβίωση σε συνθήκες φτώχειας ερμηνεύεται ως απώλεια της ικανότητας του ατόμου να ελέγχει το περιβάλλον του, δεδομένου ότι η ταυτότητά του είναι κατεστραμμένη. Αυτό φυσικά δεν ακολουθεί μία ομοιόμορφη και γραμμική πορεία. Ξεκινώντας από τις διάφορες μορφές απώλειας ταυτότητας, μπορούμε να χτίσουμε κάποιο χάρτη φτώχειας με τη δυνατότητα να εντοπιστούν διάφοροι τύποι «φτωχών», προκειμένου να αποκτηθεί συγκεκριμένα όχι μόνο γνώση του ίδιου του φαινομένου, αλλά προπάντων των μέτρων και των ενεργειών που απαιτούνται για μια πραγματική αποκατάσταση των υποκειμενικοτήτων που παρουσιάζονται μεταξύ των φτωχών.

Αυτή η προοπτική, σε ένα πρώτο επίπεδο, παράγει στοιχειώδεις και έντονα διαφοροποιημένες μορφώσεις της φτώχειας, που κυμαίνονται από καταστάσεις «ασυνεχούς ή διακοπτόμενης» φτώχειας¹ μέχρι και καταστάσεις «ακραίας φτώχειας», και χαρακτηρίζονται όχι μόνο από την έλλειψη υλικών και κοινωνικών πόρων, αλλά κυρίως από την παρουσία αρνητικών ψυχικών παραγόντων, όπως το συναίσθημα της παραίτησης και της αδυναμίας ατομικής κινητοποίησης. Είναι

¹ Για την οποία, η λύση θα μπορούσε να είναι μόνο η υλική-χρηματική ενίσχυση, ακόμα και η προσωρινή.

εμφανές ότι σε αυτές τις καταστάσεις απλώς η οικονομική και υλική ενίσχυση -αν και απαραίτητη- θα μπορούσε παράδοξα να είναι καταστρεπτική, εάν δεν συνοδεύεται από μακροπρόθεσμες ενέργειες ενδυνάμωσης οι οποίες είναι σημαντικές για να επανακτούν οι φτωχοί τον έλεγχο της ύπαρξής τους.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, εν τούτοις, οι μορφές φτώχειας και οι διάφοροι τύποι φτωχών ανθρώπων τείνουν να βρεθούν κατά μήκος μιας «συνέχειας» στην οποία οι διαφορές σε τρεις κρίσιμες πτυχές της δομής των ταυτοτήτων των φτωχών και μειονεκτούντων ανθρώπων, διαδραματίζουν ένα θεμελιώδη ρόλο. Οι διαφορές αυτές είναι:

α) Η πρόσβαση, ακόμα και η ελάχιστη πρόσβαση, σε ένα σύνολο υλικών και μη- υλικών αγαθών και υπηρεσιών.

β) Το μέγεθος, η σύνθεση και η ποιότητα της υπόλοιπης οικογένειας και των κοινωνικών δικτύων.

γ) Η κλίση για δράση και η επινόηση στρατηγικών για επιβίωση.

Αυτά τα τρία στοιχεία, κατά τη δική μας άποψη, μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως συντεταγμένες για τον καθορισμό συγκεκριμένων καταστάσεων φτώχειας. Για παράδειγμα, σε μερικές περιπτώσεις δύναται να υπάρξει μια μεγαλύτερη έλλειψη κοινωνικών δεσμών από ότι υλικών πόρων, όπως στις περιπτώσεις κάποιων ηλικιωμένων που διαθέτουν τους οικονομικούς πόρους αλλά ζουν απομονωμένοι στις αστικές περιοχές της χώρας μας. Στην αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή υπάρχει μια χαρακτηρισμένη έλλειψη οικονομικών πόρων που συνοδεύεται από ένα ορισμένο πλούτο κοινωνικών δεσμών, βλέπουμε διαφορετικούς τύπους φτώχειας και φτωχών ανθρώπων. Αυτό μπορεί να συμβεί για πολλούς νέους στη χώρα μας οι οποίοι έχουν παρατεταμένη διάρκεια παραμονής στο πατρικό σπίτι, ιδιαίτερα κατά την τρέχουσα οικονομική ύφεση.

Οι προαναφερθείσες ενδείξεις είναι πιθανό να συνδέονται με πολιτικές που δύναται να είναι περισσότερο σχετικές και αποτελεσματικές. Προπάντων, με τη δράση ως αιχμή του δόρατος για το σχεδιασμό πολιτικών που συνδέονται, όχι τόσο πολύ με την επιβίωση των φτωχών ανθρώπων, αλλά με την πλήρη αποκατάστασή τους. Εν προκειμένω, δεν είναι δύσκολο να ειπωθεί, ότι μια περισσότερο σε βάθος κατανόηση των συγκεκριμένων καταστάσεων του φαινομένου μπορεί να είναι ιδιαίτερης χρησιμότητας.

Βέβαια, η εξέταση της φτώχειας σε έναν κόσμο όπου νοσηματοδοτείται ο ρόλος των φτωχών ως δρώντων υποκειμένων και ως κοινωνικών δραστών ενέχει τον κίνδυνο σχεδιασμού νεοφιλελεύθερων «αδύνατων κοινωνικών πολιτικών» ή πολιτικών βασισμένων σε κάποιο τύπο ευημερίας *laissez-faire*. Υπάρχει όμως, και μία θετική προοπτική, η οποία αποδίδει έναν κρίσιμο ρόλο -στην κοινωνία της γνώσης- στους ανθρώπινους πόρους, ακόμα και στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες. Κατά αυτήν την άποψη, ολοένα και περισσότερο η πάλη ενάντια στη φτώ-

χεια κατανοείται λιγότερο ως κοινωνική πολιτική και περισσότερο ως μία από τις στρατηγικές γενικής ανάπτυξης κάθε ανθρώπινης κοινότητας.

Η επιλογή ενός κατάλληλου ορισμού φτώχειας στηρίζεται στη θεμελιώδη υπόθεση ότι μεταξύ φτωχών και μη φτωχών υπάρχει κάποιος τύπος «ανομοιομορφίας», «ασυνέχειας» ή «ρήξης» και με τη χάραξη ενός ορίου ή γραμμής φτώχειας, η συμπεριφορά και τα χαρακτηριστικά των φτωχών αναγνωρίζονται και διαφοροποιούνται από των μη φτωχών. Γι' αυτό, σε όλες τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις της φτώχειας συναντώνται τα εξής στοιχεία:

α) Περιγράφεται μία κατάσταση, σύμφωνα με την οποία φαίνεται να υπάρχει έλλειμμα ευημερίας ή αδυναμία κάλυψης κάποιων στοιχειωδών αναγκών (Hagenaars και Van Praag 1985).

β) Επιλέγεται το εισόδημα ως καταλληλότερος δείκτης αποτίμησης της ευημερίας. Η φτώχεια ορίζεται σε όρους επιπέδου διαβίωσης βάσει ενός μη αποδεκτού επιπέδου εισοδήματος.

γ) Με τον *ad hoc* καθορισμό μιας διαχωριστικής γραμμής, οι φτωχοί (κάτω από το όριο φτώχειας) οι οποίοι βρίσκονται σε απελπιστικά χειρότερη κατάσταση διαχωρίζονται από τους μη φτωχούς (πάνω από το όριο φτώχειας) οι οποίοι έχουν διαφορετικά μορφολογικά χαρακτηριστικά.

Όσον αφορά τη μεθοδολογία προσέγγισης της φτώχειας, η αβεβαιότητα της εργασίας, η αποδυνάμωση των οικογενειακών δεσμών, η αυξανόμενη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η ανασφάλεια, η μειωμένη κοινωνική συμμετοχή και άλλα κοινωνικά προβλήματα, συνέβαλαν στη διαμόρφωση δύο νέων τάσεων.² Η μία στοχεύει στη διεύρυνση του παραδοσιακού μεθοδολογικού πλαισίου, με την ενσωμάτωση επιπρόσθετων ποιοτικών δεικτών ή διαστάσεων στέρησης. Η άλλη αφορά τον κοινωνικό αποκλεισμό, ο οποίος εννοιολογικά εκλαμβάνεται (ή συγχέεται) ως νέα περίπτωση κοινωνικής-οικονομικής ανισότητας, δυναμική ή πολυδιάστατη φτώχεια, νέα φτώχεια, κοινωνική διάκριση, στιγματισμό, περιθωριοποίηση, τάξη αδικημένων και πολλαπλή στέρηση. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποδίδεται και χαρακτηρίζεται με στοιχεία ατομικής συμπεριφοράς (π.χ. έλλειψη εργασίας ή ήθους, έλλειψη ατομικής αποτελεσματικότητας, έλλειψη αυτοεκτίμησης και σεβασμού), ανεπάρκειες του κοινωνικού κράτους (π.χ. ευημερία γραφειοκρατίας με ελάχιστα γενναιόδωρες παροχές, μεγάλη επιρρέπεια σε τεχνικές διαδικασίες), αδυναμία άσκησης θεμελιωδών πολιτικών δικαιωμάτων, υπανάπτυξη άτυπων δικτύων στήριξης (π.χ. συγγενείς, φίλοι, γείτονες κ.λπ.), αδυναμία λειτουργίας και έλλειμμα ικανότητας (Silver 1994: 541, Levitas 1998).

² Οι οποίες εξετάζονται εκτενέστερα στη συνέχεια.

3. Σχετική στέρηση: Μία προσέγγιση πέρα από τα συμβατικά όρια της φτώχειας

Κατά τον Townsend, η φτώχεια είναι ένα σχετικό, πολυσύνθετο φαινόμενο που συχνά εφάπτεται της σύγχρονης χρήσης του όρου κοινωνικός αποκλεισμός. Μπορεί δε να καθορισθεί από ένα μεγαλύτερο σύνολο προσδιορισίμων μεταβλητών-στερήσεων. Όπως ειδικότερα αναφέρει ο Townsend:

Η στέρηση εμφανίζει πολλούς διαφορετικούς τύπους σε κάθε δεδομένη κοινωνία. Οι άνθρωποι μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι στερημένοι εάν έχουν έλλειψη σε τύπους διατροφής, ιματισμού, στέγασης, οικιακού εξοπλισμού και θέρμανσης καθώς και σε συνθήκες περιβαλλοντικές, εκπαιδευτικές, εργασίας, κοινωνικές και σε δραστηριότητες ή ανέσεις που είναι συνήθεις ή τουλάχιστον ευρέως διαδεδομένες, στις κοινωνίες στις οποίες ζουν (1987: 126).³

Ο ορισμός αυτός του Townsend συνδέει τη φτώχεια με την έννοια της σχετικής στέρησης⁴ αμφισβητώντας τον μέχρι τότε προτεινόμενο ως αντικειμενικό προσδιορισμό των ορίων φτώχειας βάσει των σχετικών επιπέδων εισοδήματος. Αντί για τα απολύτως αναγκαία ή τον καθορισμό κάποιας διαχωριστικής γραμμής, προωθείται η ιδέα της συμμετοχής (ή μη συμμετοχής-στερήσης) του ατόμου ή του νοικοκυριού σε έναν ευρύτερα αποδεκτό τρόπο ζωής (δες Πίνακα 2).

Οι Nolan και Whelan (1996), με βάση τον ορισμό του Townsend υποστηρίζουν ότι μια πραγματικά πιο αξιόπιστη προσέγγιση αποτελεί ο συνδυασμός εισοδήματος με άλλα στοιχεία στέρησης. Αν για παράδειγμα, σε ένα άτομο μειώνεται το εισόδημα μπορεί να διατηρήσει σταθερό το επίπεδο διαβίωσής του για κάποιο χρονικό διάστημα, μέσω της αποταμίευσης. Ωστόσο, μία παρατεταμένη περίοδος ανεργίας μπορεί να περιορίσει τη δυνατότητα αποταμίευσης. Επιπλέον, για άτομα που έχουν αποχωρήσει από την αγορά εργασίας, η φτώχεια σχετίζεται έντονα με το ιστορικό εργασίας (πριν την αποχώρηση). Επίσης, τα κοινωνικά δίκτυα και οι κοινωνικές σχέσεις δύναται να έχουν σπουδαιότητα για την ανάλυση, καθώς σε περιπτώσεις οικονομικής ανάγκης, μπορεί κανείς να υποστηριχθεί από συγγενείς, φίλους, γείτονες, κ.ά. (δες Πίνακα 3).

³ Υπάρχουν πέντε χαρακτηριστικά στοιχεία στον ορισμό αυτό του Townsend:

α) Εστιάζει στο βιοτικό επίπεδο και κυρίως στην έκταση στην οποία οι άνθρωποι στερούνται αγαθά και υπηρεσίες.

β) Είναι πολυδιάστατος.

γ) Εξετάζει την υλική στέρηση καθώς επίσης και άλλες κοινωνικές και «σχεσιακές» στέρησεις.

δ) Είναι ένας σχετικός ορισμός.

ε) Επικεντρώνεται σε άτομα ή ευρύτερες κοινωνικές ομάδες (π.χ. οικογένειες ή νοικοκυριά).

⁴ Συχνά αναφέρεται ως πολυδιάστατη φτώχεια.

Πίνακας 2. Φτώχεια και στέρηση: Προσέγγιση του P. Townsend

Η φτώχεια ως έλλειψη οικονομικών πόρων (σχετικών με την κάλυψη αναγκών) μετρούμενη με βάση το χαμηλό επίπεδο εισοδήματος	ΟΔΗΓΕΙ ΣΕ	Στέρηση ως έλλειψη υλικών, κοινωνικών και σχεσιακών αναγκών
--	-----------	---

Πηγή: Townsend, 1987

Πίνακας 3. Μήτρα ορισμών φτώχειας και σχετικής στέρησης:
Προσέγγιση των B. Nolan και W. Whelan

ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΛΑΠΛΗ ΣΤΕΡΗΣΗ ΛΟΓΩ ΕΛΛΕΙΨΗΣ ΠΟΡΩΝ:		
Φτώχεια ως έλλειψη οικονομικών πόρων (σχετικών με τις ανάγκες) που εκτιμάται με το χαμηλό ελλειμματικό εισόδημα και άλλους παράγοντες όπως: α) αποταμίευση ή χρέη-οφειλές σε τρίτους β) οικογένεια, φίλοι ή γείτονες που μπορούν να βοηθήσουν σε περίπτωση ανάγκης γ) σταθερότητα του εισοδήματος δ) κοινωνικό υπόβαθρο ε) ιστορικό εργασίας κ.ά.	ΚΑΙ	Σχετική-πολλαπλή στέρηση ως έλλειψη απαραίτητων αγαθών λόγω ανεπάρκειας πόρων Οι ανάγκες μπορεί να είναι υλικές ή οικονομικές, κοινωνικές ή σχεσιακές

Πηγή: Nolan και Whelan, 1996

Οι Mack και Lansley (1985), στα πλαίσια του κλασικού ορισμού του Townsend (1979) καθόρισαν τη φτώχεια ως την επιβεβλημένη έλλειψη κοινωνικά καθορισμένων αναγκών. Στόχος είναι να προσδιοριστούν τα άτομα που στερούνται ένα σύνολο αγαθών, το οποίο είναι απαραίτητο, σύμφωνα με την ισχύουσα τάση της κοινωνίας. Η εγκυρότητα της προσέγγισης αυτής κατά ένα βαθμό στηρίζεται στα κριτήρια βάσει των οποίων καθορίζονται οι ανάγκες και τα απαραίτητα αναγκαία αγαθά.⁵

Οι τεχνικές αυτές φαίνεται να αναπτύχθηκαν περαιτέρω από τους Halleröd (1994), Gordon κ.α. (2000), Nolan και Whelan (1996), με αποτέλεσμα να υπάρχουν αντίστοιχα ερωτήματα και να εκτιμώνται σχετικοί δείκτες σε μεγάλες ευρωπαϊκές έρευνες, όπως για παράδειγμα στην Έρευνα Εισοδήματος και Συνθη-

⁵ Αντίθετα, στην «προσέγγιση τρόπου ζωής» λαμβάνεται υπόψη η δυνατότητα κατανάλωσης μιας ευρύτερης σειράς αγαθών πέραν των απολύτως αναγκαίων.

κών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC).⁶ Στο πλαίσιο αυτό, η σύγχρονη μελέτη του φαινομένου περιλαμβάνει:

- α) Τη φτώχεια ως έλλειψη εισοδήματος.
- β) Τις μη εισοδηματικές διαστάσεις ή δείκτες στέρησης.
- γ) Τη δυναμική διάσταση, όπου εξετάζονται οι χρονικές περίοδοι (διάρκεια) και τα επεισώδια μέσα και έξω από το κατώφλι φτώχειας.⁷

4. Κοινωνικός αποκλεισμός

Για πολλές δεκαετίες η αναζήτηση υποκατάστατων εννοιών για τη φτώχεια φαίνεται να διαμορφώνεται και να σχηματοποιείται από το φάσμα της ευρύτερης «νέας πολυδιάστατης φτώχειας» ή του κοινωνικού αποκλεισμού. Όπως επισημαίνεται,

Η έννοια της φτώχειας αναφέρεται στην υλική θέση του ατόμου στην οικονομική ιεραρχία και αποδίδει πρωταρχική σημασία στις οικονομικές συνθήκες διαβίωσης, συνιστώντας ένα σύνολο μετρήσιμων οικονομικών δεδομένων. Αντίθετα, ο κοινωνικός αποκλεισμός αναγνωρίζει ένα σύνολο επιδράσεων και παραγόντων (κοινωνικών-οικονομικών-πολιτικών), οι οποίοι επιδρούν πολυσύνθετα στην κοινωνική θέση του ατόμου και τη σχέση του με το θεσμοθετημένο σύστημα. Έτσι, η έννοια του αποκλεισμού υποκατέστησε ως ένα βαθμό την έννοια της φτώχειας ως εργαλείο ανάλυσης των κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς συλλαμβάνει την κοινωνική πραγματικότητα ως ένα πολυδιάστατο πεδίο, όπου δεν είναι μονοσήμαντη η επίδραση οικονομικών αιτιών στην κοινωνική θέση του ατόμου (Παπαδοπούλου κ.α. 2002: 11).

Ο κοινωνικός αποκλεισμός χαρακτηρίζει μία δυναμική, πολυδιάστατη διαδικασία⁸ μέσω της οποίας άτομα ή ευρύτερες κοινωνικές ομάδες συμβολοποιούνται ως διαφορετικοί από το κυρίαρχο πρότυπο κοινωνικής συμπεριφοράς, καθώς έρχονται αντιμέτωποι με μία σειρά κινδύνους ή ευδιάκριτα συμπτώματα, όπως για παράδειγμα την αβέβαιη σύνδεση με την αγορά εργασίας, το χαμηλό εισόδημα, τις φτωχές συνθήκες στέγασης, το περιβάλλον με υψηλή εγκληματικότητα, την κρίση της οικογένειας κ.λπ. Αναφέρεται δε ότι το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η κατανόηση ότι

⁶ Οι ερωτώμενοι καλούνται να διευκρινίσουν εάν δεν έχουν ή δεν καταναλώνουν ένα προκαθορισμένο αγαθό επειδή: α) «δεν το έχουν ανάγκη» ή β) «δεν μπορούν να το αντέξουν οικονομικά». Είναι, επομένως, δυνατή η διάκριση «μη επιβεβλημένης» και «επιβεβλημένης δυσκολίας» κατανάλωσης του συγκεκριμένου αγαθού.

⁷ Οι Green και Hulme (2005) υποστηρίζουν ότι με τον τρόπο αυτό καλύπτονται μεθοδολογικές αδυναμίες και εστιασείς στα χαρακτηριστικά και σε παράγοντες προσδιορισμού της φτώχειας, καθώς παρέχεται η δυνατότητα «μεθοδολογικού ελέγχου» μέσω του οποίου ερευνώνται αιτιώδεις διαδικασίες που την προκαλούν και την αναπαράγουν διαχρονικά.

⁸ Και όχι μία κατάσταση προσδιορισμένη και μετρήσιμη, όπως είναι για παράδειγμα η φτώχεια.

... αυτά τα προβλήματα συνδέονται και ενισχύονται αμοιβαία, και μπορεί συνδυαστικά να δημιουργήσουν ένα σύνθετο και γρήγορο φαύλο κύκλο. Μόνο όταν αυτή η διαδικασία εξεταστεί κατάλληλα και γίνει κατανοητή, οι πολιτικές που σχεδιάζονται και υλοποιούνται θα είναι πραγματικά αποτελεσματικές (Social Exclusion Unit 2001:10).

Κατά τον Mazel (1996) με την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού επιχειρείται πρωτίστως μία προσπάθεια κατανόησης των διαδικασιών μέσω των οποίων άτομα ή ευρύτερες ομάδες⁹ μιας συγκεκριμένης κοινωνίας αποκόπτονται από τους κυρίαρχους τρόπους ανταλλαγών και κοινωνικών σχέσεων. Πλήρως ενταγμένοι πολίτες που ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, που απολαμβάνουν τα υλικά και μη υλικά αγαθά μιας ορισμένης κοινότητας ή μιας περιοχής, που έχουν μια κεντρική θέση στο δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων της κοινότητας ή περιοχής τους, κάτω από ορισμένες συνθήκες είναι «πιθανόν» να περάσουν σε μια προοδευτική διαδικασία αποκλεισμού. Ως εκ τούτου, η κεντρική θέση τους μπορεί να γίνει περιφερειακή και απομακρυσμένη. Όλο αυτό έχει μια δραματική κοινωνική επίδραση που μπορεί να εκφραστεί σε μια προοδευτική απώλεια, εκ μέρους του ατόμου που πλήττεται, του ελέγχου του περιβάλλοντός του υπό μια κοινωνική καθώς επίσης και φυσική έννοια. Η διαδικασία κοινωνικού αποκλεισμού τελειώνει με την επίτευξη μιας κατάστασης ακραίας φτώχειας και απώλειας ή δραστηκής μείωσης της ταυτότητας κάποιου.

Οι Burchardt, Le Grand και Piachaud (1999, 2002) θεωρούν ότι ένα άτομο είναι κοινωνικά αποκλεισμένο αν διαμένει σε μία περιοχή και για λόγους που είναι πέρα από τον έλεγχό του δε συμμετέχει σε ένα σύνολο συνηθισμένων δραστηριοτήτων, υπό τη προϋπόθεση ότι θα επιθυμούσε τη συμμετοχή του. Ως συνηθισμένες δραστηριότητες χαρακτηρίζονται η κατανάλωση, η αποταμίευση, η παραγωγή, η πολιτική δραστηριοποίηση και η κοινωνική δράση ή αλληλεπίδραση.

Ο Kunz (2003), θεωρεί ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός καθορίζεται από την έλλειψη σε βασικούς τύπους κεφαλαίου (χρηματικού, ανθρωπίνου, φυσικού, κοινωνικού). Ανάλογα με την ποσότητα κεφαλαίου που κάθε άτομο έχει στη διάθεσή του καθορίζεται ο βαθμός του κοινωνικού αποκλεισμού. Εκεί όπου τα ελλείμματα σε βασικούς τύπους κεφαλαίων τέμνονται, ο βαθμός κοινωνικού αποκλεισμού μεγιστοποιείται. Η ανάλυση του κοινωνικού αποκλεισμού κατά βασικούς τύπους κεφαλαίου συνάδει σε γενικές γραμμές με την προσέγγιση του Sen. Όπως υπογραμμίζεται, το σχετικό εισόδημα είναι ένα υπολογίσιμο μέγεθος στην ανάλυση της φτώχειας, στο βαθμό που αυτό βελτιώνει τις ατομικές δυνατότητες¹⁰ και επιτρέπει την επίτευξη καλύτερης λειτουργικότητας¹¹ (Sen 1998:15).

⁹ Οι οποίες χαρακτηρίζονται ως «ομάδες υψηλού κινδύνου», «μη-ευνοημένες» ή ως «κοινωνικά μειονεκτούντα» άτομα.

¹⁰ «Δυνατότητα» ονομάζεται το σύνολο των ποικίλων εναλλακτικών λειτουργικοτήτων από τις οποίες ο άνθρωπος μπορεί να επιλέξει εκείνες που εκτιμά περισσότερο. Σύμφωνα με τον Sen, «η

Κατά τον Chambers (2006), η ανάλυση του κοινωνικού αποκλεισμού περιλαμβάνει αναπόφευκτα τη μελέτη των δομικών χαρακτηριστικών της κοινωνίας, τις διαδικασίες του αποκλεισμού, την περιθωριοποίηση και την κατάσταση των περιθωριοποιημένων ομάδων, ενώ οι εισοδηματικές και οι προσεγγίσεις ικανότητας τείνουν να εστιάσουν σε μεμονωμένα χαρακτηριστικά και περιστάσεις. Μια τέτοιου είδους ανάλυση δείχνει ότι οι στερημένοι, σε σχέση με τους μη-στερημένους, γενικά δεν μπορούν να βελτιώσουν τη θέση τους χωρίς την αναδιανομή των ευκαιριών και των εκβάσεων.

Ο Klasen (2000) προσδιορίζει τέσσερις κύριες αιτίες κοινωνικού αποκλεισμού που αντανακλώνται σε αντίστοιχες πολιτικές (δες Πίνακα 4).

Η έννοια του αποκλεισμού έχει πρωταρχικά αναπτυχθεί μέσω της έννοιας του *οικονομικού αποκλεισμού*. Άλλοι όροι και έννοιες φάνηκαν λιγότερο χρήσιμες για να περιγράψουν και να εξηγήσουν τις διαδικασίες που αποκλείουν άτομα, ευρύτερες κοινωνικές ομάδες ακόμα και γεωγραφικές περιοχές από τα κέντρα παραγωγής και κατανάλωσης. Αλλά η οικονομική διάσταση του φαινομένου δεν μπορεί να αμφισβητήσει και άλλες συνεισφορές που βοήθησαν στην κατανόηση του οικονομικού αποκλεισμού. Μια από αυτές τις συνεισφορές δίνει έμφαση στην κάθετη δομή των κοινωνικών τάξεων, οι οποίες ανταγωνίζονται βάσει των αντίστοιχων θέσεων τους στην παραγωγική διαδικασία, σε αντιδιαστολή με την οριζόντια δομή των κοινωνικών τάξεων στις οποίες αντιπαραβάλλονται οι εντός και οι εκτός της αγοράς εργασίας. Η προσέγγιση της δυαδικής αγοράς εργασίας, η οποία μπορεί να επεκταθεί σε εκείνους που απολαμβάνουν τα οφέλη της κοινωνικής προστασίας και σε εκείνους που τα αποστερούνται, έχει το πλεονέκτημα ότι φανερώνει την πραγματική και αυξανόμενη αντίθεση μεταξύ των μισθωτών και των ανέργων, μεταξύ της ανοικτής και της γκρίζας οικονομίας, μεταξύ των επίσημων και άτυπων τομέων της οικονομίας και μεταξύ των εμπλεκόμενων και στις δύο πλευρές.

δυνατότητα είναι ένα σύνολο διανυσμάτων λειτουργικών σκοπών που αντανακλά την ελευθερία ενός προσώπου να διάγει τον έναν ή τον άλλο τύπο βίου» (Sen 2004: 77-80).

¹¹ Με τον όρο λειτουργικότητα αναφερόμαστε σε διάφορες δραστηριότητες και καταστάσεις που έχουν επιτευχθεί από ένα άτομο και σχετίζονται με το τι εκτιμά ένα άτομο να είναι ή να κάνει. Είναι οι συνθήκες διαβίωσης που επιτυγχάνονται και αντιπροσωπεύουν ένα σύνολο αλληλένδετων δραστηριοτήτων και καταστάσεων (Sen 1987: 36).

Πίνακας 4. Αιτίες κοινωνικού αποκλεισμού: Προσέγγιση του S. Klasen

ΑΙΤΙΕΣ	ΆΜΕΣΟ ΣΥΣΤΑΤΙΚΟ	ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
Οικονομική βάση	α) Ανεργία που οδηγεί σε ευπάθεια β) Χαμηλό εισόδημα που έχει επίπτωση στην κατοικία, στη διατροφή στην κινητικότητα και στην ασφάλιση	Από-στιγματοποίηση μέσω προγραμμάτων παροχής αρωγής με κριτήριο το μέγεθος του εισοδήματος
Κοινωνικό πλαίσιο	α) Σύνθεση οικογένειας (π.χ. μονογονεϊκότητα) β) Διαθεσιμότητα υπηρεσιών στη κοινότητα (π.χ. εκπαίδευσης, μέσων μεταφοράς, ασφάλειας κ.λπ.)	Στέγαση, εκπαίδευση, επάρκεια επιδομάτων, ενίσχυση δράσεων για την απασχόληση, παιδικοί σταθμοί
Ατομικό ή πολιτιστικό πλαίσιο	α) Πολλαπλά εμπόδια για τα άτομα με ειδικές ανάγκες β) Γλωσσικοί και πολιτισμικοί φραγμοί (π.χ. για νέους μετανάστες)	Στοχευμένες εκπαιδευτικές πολιτικές ή πολιτικές κατάρτισης
Κοινωνικό ή πολιτικό πλαίσιο	Προκατάληψη και διάκριση	Πολιτικές για απόκτηση υπηκοότητας και αρμοσθειών

Πηγή: Klasen, 2000

Οι Paugam (1997) και Atkinson (1998) κάνουν τη διάκριση μεταξύ της «υποβαθμισμένης ένταξης» (disqualified integration) που αναφέρεται στην περίπτωση ανειδίκευτων ατόμων, οι οποίοι όμως έχουν εργασία με ασφάλιση και της εργασίας ως «συμβιβαστικής ένταξης» (compromised integration) για την περίπτωση ανειδίκευτων εργατών, απασχολούμενων στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας ή στην άτυπη οικονομία, οι οποίοι δεν έχουν την κάλυψη κοινωνικής ασφάλισης.

Στο υπόδειγμα της μονοπωλιακής εκδοχής του κοινωνικού αποκλεισμού, διατυπώνεται η άποψη ότι ισχυρές κοινωνικές ομάδες μέσω της θεσμοθέτησης μιας σειράς κοινωνικών φραγμών, εμποδίζουν την πρόσβαση ατόμων ή ομάδων με χαμηλή θέση στην κοινωνική ιεραρχία σε σημαίνοντες πόρους (Silver 1994).¹² Ως παραδείγματα αναφέρονται οι πρακτικές κοινωνικού διαχωρισμού οι οποίες δημιουργούν στεγανά στην αγορά εργασίας και στην ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Τα τυπικά εκπαιδευτικά και επαγγελματικά προσόντα (ανθρώπινο κεφάλαιο) και το φυσικό κεφάλαιο (π.χ. ατομική ιδιοκτησία) διαμορφώνουν μια σειρά άκαμπτων θεσμικών απαιτήσεων που λειτουργούν απαγορευτικά για την πρό-

¹² Κατά την Silver (1994), υπάρχει επίσης το υπόδειγμα της αλληλεγγύης, σύμφωνα με το οποίο ο κοινωνικός αποκλεισμός αφορά τη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού ανάμεσα στην κοινωνία και το άτομο της (εξ)ειδίκευσης. Ο αποκλεισμός αποδίδεται σε διακρίσεις που απορρέουν από τις αποτυχίες της αγοράς και της μη άσκησης θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων.

σβαση κατώτερων κοινωνικών ομάδων σε προνόμια.¹³ Η ατομική ιδιοκτησία εκλαμβάνεται ως μια μορφή φραγμού που καθορίζει τον έλεγχο των μέσων παραγωγής, ενώ ο «προσοντισμός» λειτουργεί ως ένας τύπος κοινωνικού «φιλτραρίσματος» που ελέγχει την κατανομή των θέσεων εργασίας.

Κατά τον Estivill (2000), σε μεσογειακές χώρες, όπως η Ελλάδα, όπου το κράτος πρόνοιας είναι λιγότερο αναπτυγμένο, η ανάλυση πρέπει να εστιάζει εντονότερα στους οικογενειακούς δεσμούς και στα κοινωνικά δίκτυα, στη σημασία της υπόγειας οικονομίας, στην ικανότητα να αντιμετωπισθεί η ανεργία μέσω κατάλληλων πολιτικών, στον απο-στιγματισμό των ανέργων και στην απεξάρτηση πολλών εργαζομένων από την εποχιακή ή την αβέβαιη απασχόληση.¹⁴

Ο Berghman (1995: 19), βασισμένος σε πορίσματα Ιρλανδών ερευνητών (Commings 1993) καθορίζει τον αποκλεισμό με στοιχεία από την Αγγλοσαξονική προσέγγιση η οποία εστιάζει στην εισοδηματική φτώχεια, και από τη Γαλλική προοπτική η οποία επικεντρώνεται σε στοιχεία κοινωνικής αλληλεγγύης, δικαιώματα πολιτών και κοινωνικούς θεσμούς. Στο πλαίσιο αυτό ο κοινωνικός αποκλεισμός ορίζεται αναφορικά με (δες, Σχήμα 1):

α) Την αγορά εργασίας, μέσω της οποίας προάγεται η οικονομική ενσωμάτωση.

β) Τις υπηρεσίες του κοινωνικού κράτους, μέσω των οποίων προάγεται η κοινωνική ένταξη ή ενσωμάτωση.

γ) Τα άτυπα δίκτυα στήριξης (π.χ. οικογένεια, φίλοι, γείτονες, δημοτικές-τοπικές υπηρεσίες, κ.λπ.), μέσω των οποίων προάγεται η διαπροσωπική ενσωμάτωση.

¹³ Σε συνδυασμό με το κοινωνικό κεφάλαιο το οποίο ενισχύει τα οφέλη από την επένδυση σε φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο (Putnam 1993).

¹⁴ Η οικονομική πτυχή του αποκλεισμού είναι διαχωρίσιμη, σταδιακή και σωρευτική.

Για παράδειγμα, διασταυρώνοντας την απασχόληση και την κοινωνική προστασία μπορεί να προταθεί η ακόλουθη τυπολογία:

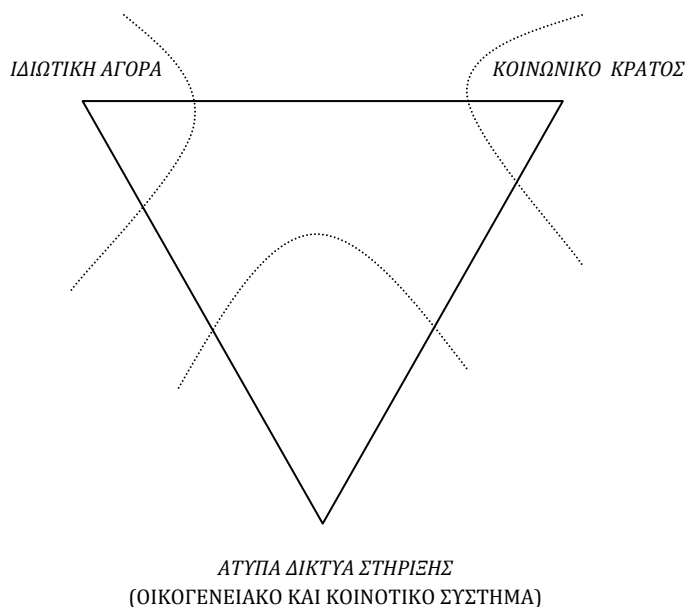
α) Εκείνοι που έχουν εργασία και κοινωνική προστασία.

β) Εκείνοι που στερούνται εργασίας αλλά έχουν κοινωνική προστασία (π.χ. εκείνοι που λαμβάνουν το επίδομα ανεργίας, συνταξιούχοι, άτομα με ειδικές ανάγκες κ.λπ.).

γ) Εκείνοι που έχουν εργασία, δίχως να είναι ασφαλισμένοι (π.χ. υπόγεια οικονομία, άτυπος τομέας της οικονομίας).

δ) Εκείνοι που δεν έχουν ούτε εργασία ούτε κοινωνική προστασία.

Σχήμα 1. Διαστάσεις Κοινωνικού Αποκλεισμού

Οι Burchardt, Le Grand και Piachaud (1999), καθορίζουν την κοινωνική ένταξη και την ενεργό συμμετοχή του ατόμου στην τοπική κοινωνία βάσει ενός μεγάλου αριθμού αλληλοεπηρεαζόμενων παραγόντων που λειτουργούν σε διαφορετικά επίπεδα και αφορούν:

α) Ατομικά χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα την κατάσταση της υγείας και τα επαγγελματικά προσόντα.

β) Σημαντικά γεγονότα της ζωής του ατόμου. Ενδεικτικά αναφέρονται η απώλεια της εργασίας, η διάλυση μιας επαγγελματικής συνεργασίας, η κρίση στην οικογένεια, κλπ.

γ) Χαρακτηριστικά του τύπου κατοικίας του ατόμου, όπως η κατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος, τα ποσοστά ανεργίας και απασχόλησης, τα διαθέσιμα μέσα μαζικής μεταφοράς.

δ) Υπάρχουσες κοινωνικές υπηρεσίες, μη κυβερνητικές οργανώσεις, ενώσεις πολιτών και άλλοι φορείς της τοπικής κοινωνίας, όπως για παράδειγμα οι υπηρεσίες νομικής υποστήριξης και κοινωνικής πρόνοιας.

Πρόσφατες έρευνες έχουν αμφισβητήσει την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και έχουν προωθήσει την έννοια της δυσμενούς ενσωμάτωσης (adverse incorporation). Υπογραμμίζεται ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν είναι ο μόνος κίνδυνος για τους φτωχούς. Διότι οι φτωχοί μπορεί να είναι «εντός» του κοινωνικού, οικονομικού ή πολιτικού κυκλώματος αλλά ο τρόπος με τον οποίο «ενσωμα-

τώνονται» δύναται να είναι δυσμενής και όχι προς όφελος τους. Μπορεί, για παράδειγμα να έχουν επιλογή, αλλά για μία θέση εργασίας, η οποία πληρώνεται τόσο άσχημα που δεν εξασφαλίζει την αποφυγή της φτώχειας ή μπορούν να ψηφίσουν και να είναι ονομαστικά μέρος ενός δημοκρατικού κράτους αλλά κανένας να μην αντιπροσωπεύει τα πραγματικά ενδιαφέροντά τους.

Ο Room (1995, 1998) αναφέρει ότι η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού συνιστά μια μετατόπιση από την παραδοσιακή έννοια της φτώχειας, την οποία και διαχωρίζει καθώς ο κοινωνικός αποκλεισμός:

α) Αναφέρεται σε πολλαπλές διαστάσεις των συνθηκών διαβίωσης.

β) Εστιάζει σε δυναμικές διαδικασίες και ορίζεται ευρύτερα από ότι τα φαινόμενα κοινωνικής πόλωσης.

γ) Αναγνωρίζει ότι οι συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων δεν εξαρτώνται μόνο από τους διαθέσιμους οικονομικούς πόρους, αλλά και από συλλογικούς πόρους στους οποίους πρέπει να έχουν πρόσβαση.

δ) Στρέφει την προσοχή στη διανεμητική και στη σχεσιακή διάσταση της κοινωνικής στρωματοποίησης, αφ' ενός θεωρώντας ότι οι οικονομικές δραστηριότητες, όπως η κατανάλωση και η επένδυση, πραγματοποιούνται μέσα από τις ιδιαίτερες κοινωνικές σχέσεις και αφ' ετέρου αναγνωρίζοντας ότι οι σχέσεις είναι ένα συστατικό της ανθρώπινης ευημερίας, όπου η διακοπή ή η απουσία τους μπορεί να ερμηνευθεί ως αποστέρηση.

ε) Είναι πολυστρωματικός και κατευθύνει την προσοχή σε άτομα, οικογένειες και κοινότητες με μακροχρόνιες μειονεξίες, οι οποίες ενισχύονται από την υποβάθμιση των διαθέσιμων συλλογικών πόρων και από το γεγονός ότι οι σχέσεις τους με την ευρύτερη κοινωνία είναι χαλαρές ή έχουν διαρραγεί.

Έτσι, ενώ για τη μελέτη της φτώχειας κυριότερη μονάδα ανάλυσης αποτελεί το άτομο/νοικοκυριό, οι πολυσήμαντες όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού προσεγγίζονται με κύρια μονάδα ανάλυσης την τοπική κοινωνία. Αναφέρεται επίσης ότι

το πολυδιάστατο περιεχόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού κατευθύνει αναπόδραστα το σχεδιασμό των μηχανισμών και των δημόσιων πολιτικών καταπολέμησής του σε σύνθετες παρεμβάσεις, που απομακρύνονται από τις παραδοσιακές, «ολιστικές» αντιλήψεις και δίνουν έμφαση στη δικτύωση διαφορετικών μορφών οργάνωσης της κοινωνικής προστασίας, στην εξατομικευμένη προσέγγιση και στην άμεση εμπλοκή φορέων σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών. Μια τέτοια αντίληψη στην πράξη μπορεί να σημαίνει, σχηματικά, την ανάπτυξη διαφορετικών δομών/υπηρεσιών για την αντιμετώπιση επιμέρους όψεων κοινωνικού αποκλεισμού ή επιμέρους ευπαθών πληθυσμιακών ομάδων και τη δικτύωσή τους σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών, σε συνδυασμό με την παροχή εξατομικευμένης προσέγγισης, τη διε-

ρεύνηση αναγκών σε τοπικό επίπεδο και την εφαρμογή προγραμμάτων πρόληψης (Κουφοπούλου 2010).¹⁵

Φαίνεται ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται και μερικώς ταυτίζεται με την έννοια της φτώχειας, κυρίως με τις απόψεις εκείνες που την αντιμετωπίζουν ως κάτι βαθύτερο από το χαμηλό εισόδημα. Αλλά η φύση της σύνδεσης τους δεν είναι ξεκάθαρη, αν και υπάρχει σχετική συναίνεση στο ότι σε επίπεδο ανάλυσης πρόκειται για ξεχωριστές έννοιες, με τη φτώχεια να επικεντρώνεται σε ζητήματα αναδιανομής πόρων και κυρίως εισοδήματος και την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού να επικεντρώνεται σε ζητήματα σχεσιακά και κοινωνικής συμμετοχής (Walker και Walker 1997, Room 1995). Καθώς οι δύο έννοιες είναι από τη φύση τους πολυεπίπεδες δεν είναι εύκολο να αυτονομηθούν η μία από την άλλη, αλλά ακόμα και σε αναλυτικό επίπεδο είναι δύσκολο να τις διακρίνουμε. Η φτώχεια περιλαμβάνει τον κοινωνικό αποκλεισμό. Όμως, η φτώχεια δεν οδηγεί πάντοτε σε κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς κάποιος μπορεί να είναι κοινωνικά αποκλεισμένος χωρίς να είναι απαραίτητα φτωχός (Levitas 1998).

Η Böhnke (2001) συνοψίζει ορισμένα εννοιολογικά στοιχεία και διαφοροποιήσεις μεταξύ φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού τα οποία περιλαμβάνονται στον κάτωθι Πίνακα 5.

Πίνακας 5. Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: Εννοιολογική σύγκριση κατά την P. Böhnke

	ΦΤΩΧΕΙΑ	ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ
Βασική υπόθεση	Χαμηλό εισόδημα ως μη αποδεκτή μορφή ανισότητας	Περιορισμένες πιθανότητες κοινωνικής συμμετοχής ή/ και περιθωριοποίηση συνιστούν απειλή της κοινωνικής συνοχής
Σημείο αναφοράς	Ισότητα/ ανισότητα, διανομή πόρων, ελάχιστο εισόδημα	Να είσαι μέλος της κοινωνίας ή όχι, κοινωνική συμμετοχή και ενσωμάτωση, κοινωνικά δικαιώματα
Χαρακτηριστικά	Μονοδιάστατη, στατική, διασυνδέεται με διαρθρωτικούς παράγοντες	Δυναμική, πολυδιάστατη, σωρευτικού χαρακτήρα, διαδικασία που διασυνδέεται με διαρθρωτικούς παράγοντες και ατομιστική αντίληψη
Διάσταση της κοινωνικής ανισότητας	α) Οριζόντια β) Διανεμητική	α) Πολωμένη (οι εντός και οι εκτός) β) Διανεμητική και συμμετοχική

¹⁵ Βλ., <http://www.syrostopday.gr/News/3207-Ftwxeia--koivwvikos-apokleismos-stn-sugxrovn-koivwnia.aspx>.

Δείκτες μέτρησης	Εισόδημα (ελλειμματικό εισόδημα, μέχρι κάποιο κατώτατο όριο)	Διάφοροι που σχετίζονται με τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις
Διεύρυνση-Νέες προσεγγίσεις	Μη-εισοδηματικές διαστάσεις, σχετική στέρηση, δυναμική προσέγγιση	α) Ελλειμματικοί τύποι κεφαλαίου (Kunz 2003, Piachaud 2002) β) Προσέγγιση ικανοτήτων (Sen 2004)

Πηγή: Böhnke, 2001. Ίδιες προσαρμογές.

5. Διαστάσεις και ορισμένες (τυποποιημένες) μετρήσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού

Για την εννοιολογική και ποσοτική εξειδίκευση του κοινωνικού αποκλεισμού, στην παρούσα εργασία επιλέγουμε να συνδυάσουμε εμπειρίες, εφαρμογές και προτάσεις από τους Atkinson κ.ά (2005), Burchardt, Le Grand και Piachaud (1999, 2002), Bradshaw και Mayhew (2011), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τη Eurostat (2013). Θεωρούμε δε ότι η φτώχεια μπορεί να εξετάζεται είτε μεμονωμένα είτε ως μία διακριτή διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού. Με την παραδοχή αυτή, στη συνέχεια περιγράφεται ένα *ad hoc* πλαίσιο ανάλυσης και παρακολούθησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

5.1 Κίνδυνος φτώχειας

Υιοθετούμε μία κλιμακωτή προσέγγιση (tiered approach) η οποία περιλαμβάνει τους κάτωθι συμπληρωματικούς δείκτες:

α) *Εισοδηματική φτώχεια* (όσοι έχουν εισόδημα κάτω από το 60% ή το 40%¹⁶ του διαθέσιμου διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος του νοικοκυριού).

β) *Φτώχεια με υποκειμενικούς όρους*, δηλαδή βάσει των αντιλήψεων των ίδιων των νοικοκυριών όσον αφορά το επίπεδο διαβίωσής τους.¹⁷

γ) *Κίνδυνος φτώχειας με όριο σε σταθερές τιμές του έτους 2008* (60% του διάμεσου εισοδήματος του 2008 εκφρασμένου σε τιμές του 2010).¹⁸

¹⁶ Αφορά περιπτώσεις ακραίας φτώχειας.

¹⁷ Από την έρευνα EU-SILC χρησιμοποιείται το ερώτημα: «Με το συνολικό μηνιαίο εισόδημα όλων των μελών του νοικοκυριού σας, πώς αντιμετωπίζετε τις συνήθεις ανάγκες σας;» και επιλέγονται όσοι απαντούν «Με μεγάλη δυσκολία» (Βλ., Heikkilä κ.ά. 2006: 15).

¹⁸ Ο δείκτης λαμβάνει υπόψη τα επίπεδα τιμών, έτσι εάν υπάρχει μια αύξηση στα πραγματικά εισοδήματα σημαίνει ότι βελτιώνονται οι συνθήκες διαβίωσης όλων, συμπεριλαμβανομένων και των φτωχών. Ο δείκτης μπορεί επίσης να αποτελέσει ένδειξη για το ποσοστό του πληθυσμού που σε βάθος χρόνου μπορεί να αντέξει οικονομικά να αγοράσει ένα σταθερό καλάθι αγαθών και υπηρεσιών. Αντίθετα, ο συμβατικός δείκτης κινδύνου της φτώχειας μετρά τις μεταβολές στα μέσα εισοδηματικά επίπεδα (συμπεριλαμβανομένης της επίδρασης και των μεταβολών των τιμών στο

δ) *Εργαζόμενοι φτωχοί*, δηλαδή άτομα που απασχολούνται σε αβέβαιες και κακής ποιότητας θέσεις αγοράς εργασίας και πληρώνονται τόσο άσχημα, ώστε να μην έχουν τη δυνατότητα να ξεφύγουν από το φαύλο κύκλο της φτώχειας.

5.2 Φτώχεια ή κοινωνικός αποκλεισμός: Ο δείκτης που συνδυάζει τρεις διαφορετικές διαστάσεις φτώχειας

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και η Eurostat χρησιμοποιούν ένα σύνθετο δείκτη φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού με τις εξής συνιστώσες:

α) *Εισοδηματική φτώχεια*.

β) *Σοβαρή υλική στέρηση* η οποία αναφέρεται στην κατάσταση των ατόμων που δεν μπορούν να καλύψουν οικονομικά μια σειρά από ανάγκες που θεωρούνται ουσιώδους σημασίας για να ζήσουν μία αξιοπρεπή ζωή (Βλ., Eurostat 2013).

γ) Άτομα που διαβιούν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας.¹⁹

Στη συνέχεια όλοι οι προαναφερθέντες δείκτες²⁰ εξετάζονται για την Ελλάδα κατά δύο τρόπους:

α) Με απλή περιγραφική στατιστική και σχετικούς δείκτες ο κίνδυνος φτώχειας καθορίζεται στα πλαίσια της κλιμακωτής προσέγγισης (tiered approach).

β) Με βάση το σύνθετο δείκτη κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού καθορίζεται το επίπεδο και η θέση της χώρας μας συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) καθώς και η εξέλιξη που έχει διαγραφεί στην τρέχουσα οικονομική ύφεση.

6. Εμπειρικές ενδείξεις

6.1 Κίνδυνος φτώχειας στην Ελλάδα, 2008-2012

Από τα στοιχεία της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC)²¹ διαπιστώνεται κατ' αρχάς ότι το 2012 λόγω της συνεχιζόμενης αυστηρής εισοδηματικής πολιτικής και του δραστικού περιορισμού των δημοσίων δαπανών, 23,1% του πληθυσμού της χώρας έρχεται αντιμέτωπο με τον κίνδυνο φτώχειας, προσεγγίζοντας έτσι το ποσοστό του 1994 (Σχήμα 2).

πραγματικό εισόδημα). Η σύγκριση μεταξύ των δύο δεικτών δίνει μια ένδειξη των αλλαγών στην απόλυτη κατάσταση όσων έχουν χαμηλά εισοδήματα.

¹⁹ Η ένταση εργασίας αναφέρεται στον αριθμό μηνών που έχουν εργαστεί όλα τα μέλη του νοικοκυριού σε εργασιακά ενεργή ηλικία κατά τη διάρκεια του έτους αναφοράς του εισοδήματος, ως ποσοστό του συνολικού αριθμού μηνών που θα μπορούσαν θεωρητικά να έχουν εργαστεί μέσα στην οικογένεια. Οι τιμές του δείκτη κυμαίνονται από $WI = 0$ (άνεργη οικογένεια) ως $WI = 1$ (πλήρης ένταση εργασίας).

²⁰ Τα δεδομένα εισοδήματος και χαμηλής έντασης εργασίας αφορούν το προηγούμενο έτος, ενώ τα δεδομένα υλικής στέρησης αφορούν το έτος αναφοράς της έρευνας.

²¹Βλ. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/income_social_inclusion_living_conditions/introduction

Σύμφωνα με εκτιμήσεις, η τάση για τα επόμενα έτη είναι να υπάρξει περαιτέρω αύξηση.²²

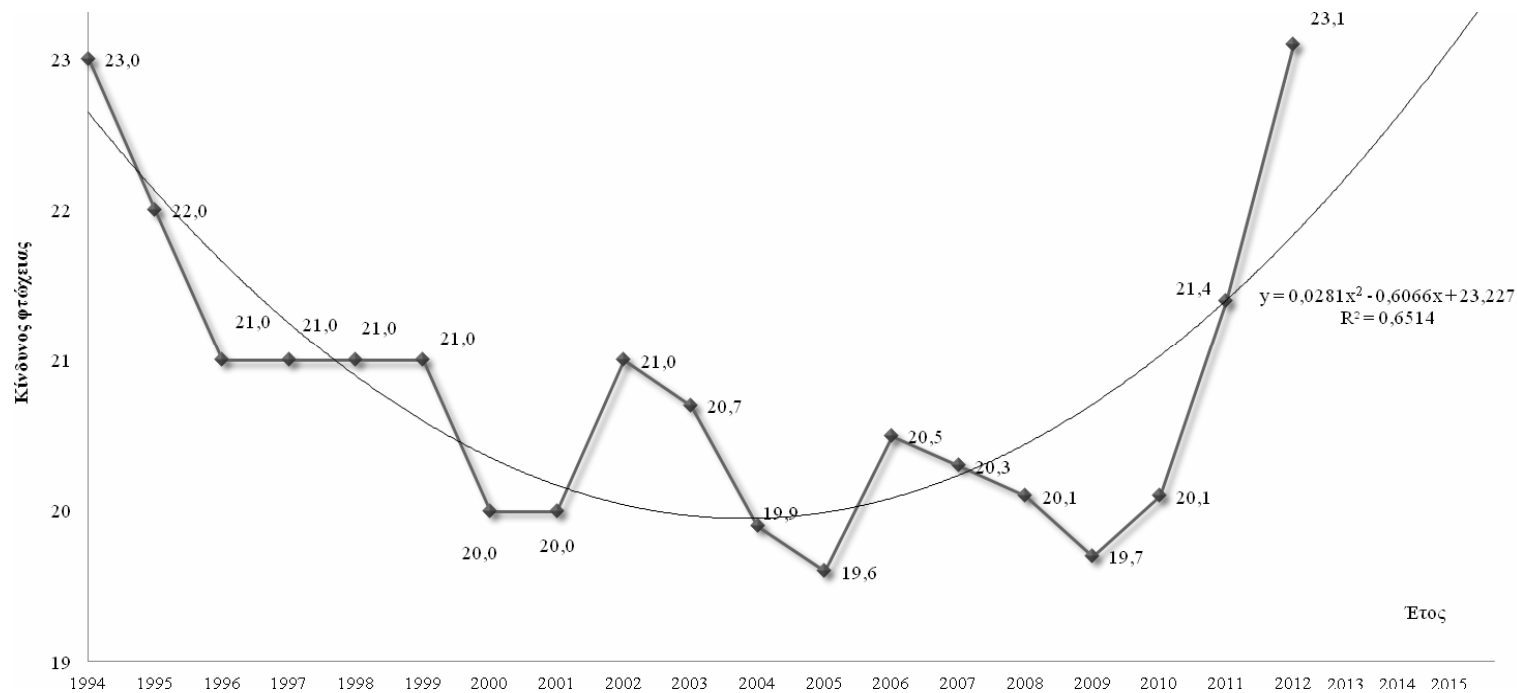
Ταυτόχρονα διαπιστώνεται ότι στην Ελλάδα υπάρχει ένα ολοένα και υψηλότερο ποσοστό ατόμων/ νοικοκυριών, το οποίο από 20% το 2008 αυξήθηκε σε 35% το 2012 (υποκειμενική προσέγγιση), που συναντούν μεγάλη δυσκολία να αντιμετωπίσουν τις συνήθεις ανάγκες τους με το συνολικό μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού (Σχήμα 3). Καθώς σημειώνεται μείωση των αποδοχών, αύξηση της μερικής απασχόλησης, της ανασφάλιστης και παράνομης εργασίας και συρρίκνωση των κοινωνικών παροχών, το ποσοστό των εργαζόμενων φτωχών από 14,2% που ήταν το 2008 αυξήθηκε σε 15,1% το 2012. Εκρηκτική είναι και η άνοδος των «ακραία φτωχών»²³ όπου από 8,2% το 2011 αυξήθηκε σε 10,6% το 2012. Επίσης, το ποσοστό κινδύνου φτώχειας για το έτος 2012 υπολογιζόμενο με το κατώφλι φτώχειας του έτους 2008, εκτιμάται σε 35,8%. Συνεπώς, όχι μόνο το 23,1% αλλά το 35,4% (+12,7%) του πληθυσμού του 2012 θα κατατασσόταν ως εκτεθειμένο στον κίνδυνο φτώχειας βάσει των συνθηκών του 2008 (Σχήμα 3).²⁴

²² Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, ο κίνδυνος φτώχειας στην Ελλάδα απέχει σημαντικά από τον μέσο όρο της ΕΕ-28 (17,1% το 2012), ενώ μεταξύ των χωρών της ΕΕ-28 το 2012 στην Ελλάδα καταγράφεται το υψηλότερο ποσοστό και ακολουθούν η Ρουμανία (22,6%), η Ισπανία (22,2%) και η Βουλγαρία (21,2%) (Ο.π.).

²³ Αφορά άτομα με εισόδημα κάτω από 3.805 € ανά έτος.

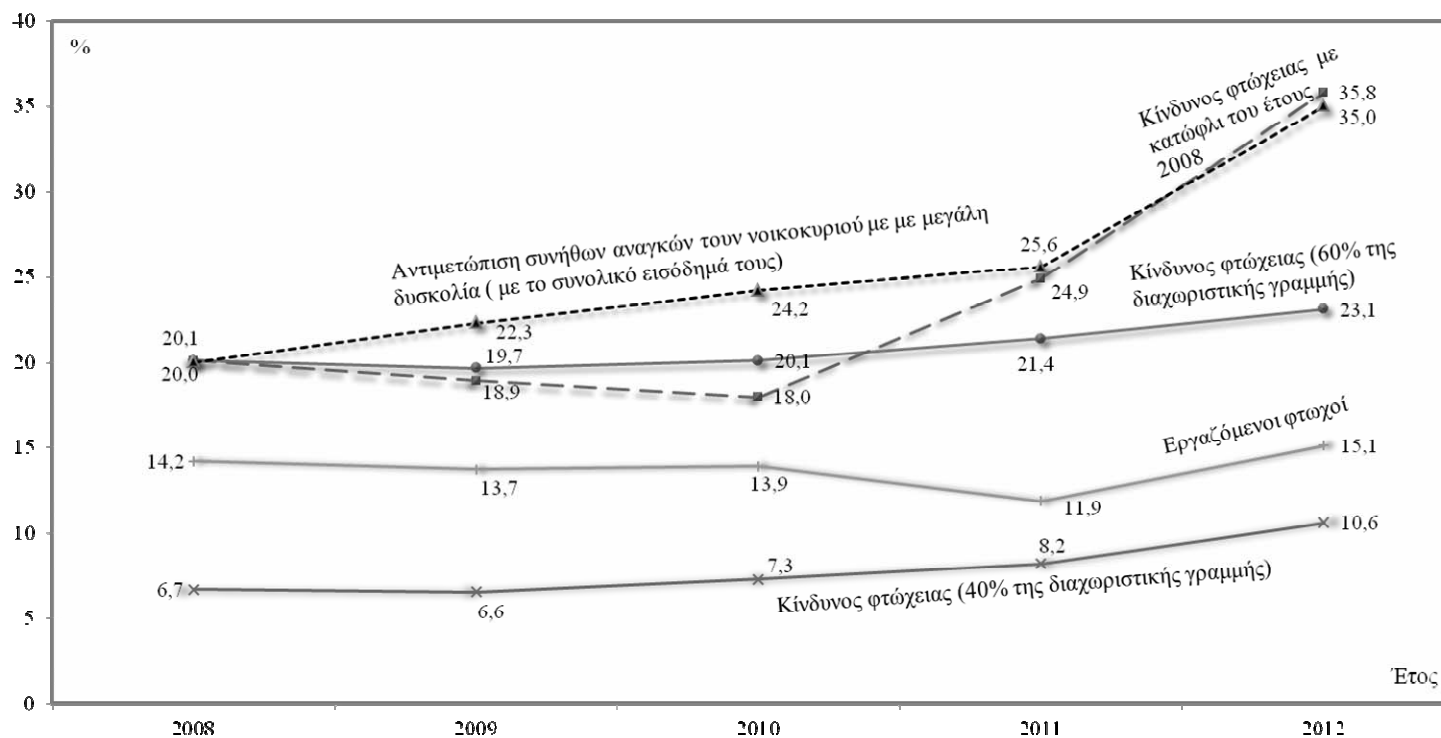
²⁴ Ο σκοπός αυτής της σύγκρισης είναι να καταγράψει πώς μεταβάλλεται ο κίνδυνος φτώχειας σε απόλυτους παρά σε σχετικούς όρους, δηλαδή όταν το κατώφλι φτώχειας παραμένει διαχρονικά σταθερό σε όρους πραγματικής αγοραστικής δύναμης.

Σχήμα 2. Κίνδυνος φτώχειας στην Ελλάδα 1994-2015

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ. και Eurostat. Ίδιες εκτιμήσεις

Σχήμα 3. Κίνδυνος φτώχειας στην Ελλάδα: Δείκτες κλιμακωτής προσέγγισης (tiered approach) 2008-2012

Πηγή: Eurostat

6.2. Το «εκκρεμές» της φτώχειας

Η σημαντική άνοδος της φτώχειας σε άτομα που βρίσκονται σε ηλικία κατάλληλη για εργασία αποτελεί μία από τις άμεσες κοινωνικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης. Ο κατακερματισμός της αγοράς εργασίας εντείνεται, καθώς στο πρωτεύων τμήμα της απαιτείται ένας πολύ καλά καταρτισμένος, υψηλής-κατανάλωσης και με καλό επίπεδο πληροφόρησης τεχνοκρατικός εργαζόμενος πληθυσμός. Ωστόσο, παρατηρείται ανάπτυξη της δευτερεύουσας αγοράς εργασίας στην οποία είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο το φαινόμενο της αδήλωτης απασχόλησης. Σημαντικό ποσοστό ατόμων απασχολείται σε αβέβαιες και κακής ποιότητας θέσεις της δευτερεύουσας αγοράς, με ιδιαίτερα διαδεδομένο το φαινόμενο της αδήλωτης απασχόλησης, των προσωρινών συμβάσεων εργασίας και της μερικής απασχόλησης. Οι θέσεις αυτές μπορούν να αντικατασταθούν σχετικά εύκολα και δεν παράγουν ικανοποιητικό εισόδημα για μια αξιοπρεπή και ασφαλή διαβίωση²⁵.

Οι εργαζόμενοι φτωχοί συνιστούν μέρος της κοινωνίας που αισθάνονται ότι είναι αποδεκτοί και ενταγμένοι και ταυτόχρονα έχουν απορριφθεί, ενώ η επιδείνωση του βιοτικού τους επιπέδου συνδέεται και με άλλους κοινωνικούς κινδύνους (π.χ. περιπτώσεις μονογονεϊκών οικογενειών, ήσσονος σημασίας φυσικά μειονεκτήματα, έλλειψη κατάρτισης κλπ.). Οι εργαζόμενοι φτωχοί είναι πιθανό να διακατέχονται από το αίσθημα της αποτυχίας και της ηττοπάθειας ή της μη άρνησής τους να θεωρούν τους εαυτούς τους εργασιακά ανεπαρκείς και περιττούς. Η δυσκολία πρόσβασης ή η μη-επιλεξιμότητα σε μέτρα τα οποία θα μπορούσαν να σταθεροποιήσουν την κατάστασή τους αποτρέπει τον περιορισμό της φτώχειας που αντιμετωπίζουν. Τα άτομα αυτά όλο και περισσότερο χάνουν την επαφή με την «επίσημη» αγορά εργασίας, ενώ την ίδια στιγμή αυξάνουν τις επαφές τους με τις κοινωνικές υπηρεσίες. Εγκλωβίζονται έτσι σε μία κατάσταση «περιστρεφόμενης πόρτας» με εισόδους και εξόδους τη διαβίωση σε συνθήκες φτώχειας και ποσοστά που άλλοτε κυμαίνονται σε υψηλότερα και άλλοτε σε χαμηλότερα επίπεδα από ότι για το σύνολο της χώρας. Αυτή είναι η περίπτωση των ατόμων με μερική απασχόληση, όπως φαίνεται στο Σχήμα 4. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των απασχολούμενων (εκτός των μισθωτών),²⁶ παρατηρείται μία τάση σύγκλισης προς το επίπεδο φτώχειας του

²⁵ Αντιπροσωπευτικά θύματα της νέας αυτής πραγματικότητας αποτελούν οι ειδικευμένοι εργαζόμενοι που έχασαν την εργασία τους λόγω της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης και της τεχνολογικής αλλαγής, συμπεριλαμβανομένων και ορισμένων εργοδοτών μικρής κλίμακας, όπως για παράδειγμα εμπόρους, τεχνίτες και επαγγελματίες που αδυνατούσαν να προσαρμοστούν στις νέες οικονομικές συνθήκες, μεμονωμένα άτομα και ιδιαίτερα γυναίκες που δεν μπορούσαν να βρουν απασχόληση ή έχασαν τις εργασίες τους λόγω των οικογενειακών ευθυνών τους, άτομα που αδυνατούσαν να πληρώσουν τα χρέη τους και νέοι χωρίς σταθερή δουλειά. Περισσότεροι του ενός στους δύο νέους στην αγορά εργασίας είναι άνεργοι ενώ υπάρχει ο κίνδυνος μιας «χαμένης γενιάς», δηλαδή μιας γενιάς η οποία δεν θα περάσει το επίσημο κατώφλι της αγοράς εργασίας.

²⁶ Αφορά μεγάλο ποσοστό εργαζομένων σε μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις.

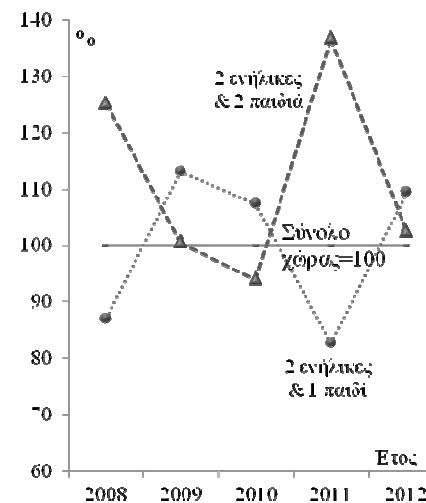
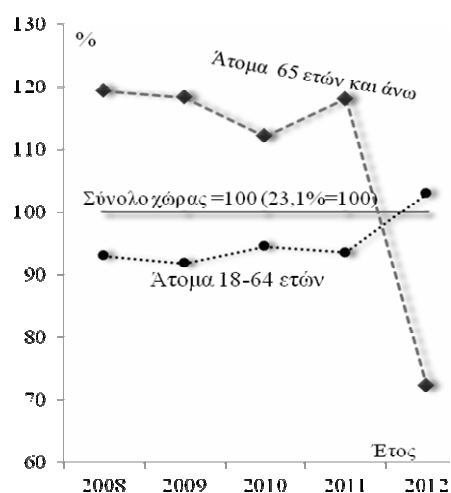
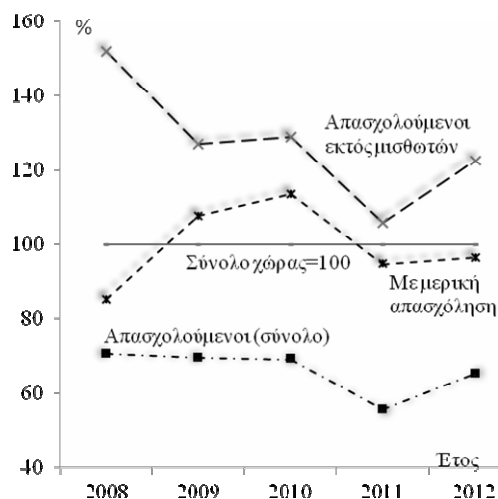
συνόλου της χώρας (το έτος 2011), αλλά σε γενικές γραμμές ο κίνδυνος φτώχειας για τη συγκεκριμένη ομάδα κυμαίνεται σε υψηλότερα επίπεδα (Σχήμα 4). Οι επιμέρους αυτές εξελίξεις επηρεάζουν συνολικά την ευρύτερη κοινωνική ομάδα των εργαζόμενων φτωχών και των ατόμων σε εργάσιμη ηλικία (18-64 ετών), προκαλώντας έντονες διακυμάνσεις στα επίπεδα φτώχειας για τις ομάδες αυτές στο διάστημα 2008-2012 (Σχήμα 4).²⁷ Κατά την άποψή μας, πρόκειται για περιπτώσεις «νέων φτωχών», που συνιστούν κοινωνικές ομάδες σε χώρες που πλήττονται άμεσα από την οικονομική ύφεση και σχετίζονται με την οικονομική εξασθένηση, την κατάρρευση μεγάλων τμημάτων της μεσαίας τάξης και την πάλι για επιβίωση.

Με την κορύφωση της κρίσης και τα μέτρα «σταθερότητας» πολλά άτομα παρασύρονται κάτω από το όριο φτώχειας, ενώ άλλα μένουν πάνω από αυτό δημιουργώντας ένα «εκκρεμές», όπως για παράδειγμα αυτό που καταγράφεται από την τεχνητή μείωση του κινδύνου φτώχειας των ηλικιωμένων στο Σχήμα 4. Το 2012, η μείωση του κινδύνου φτώχειας ατόμων ηλικίας 65 ετών και άνω, οφείλεται στη μείωση κατά 13,4% του ορίου του κινδύνου φτώχειας (από 6.591€ το 2011 σε 5.708€ το 2012), χωρίς την αντίστοιχη μείωση των συντάξεων κάτω των 1.000€. Με αποτέλεσμα, μέρος αυτής της πληθυσμιακής ομάδας να προστατεύεται και να βρίσκεται πάνω από το νέο κατώφλι του κινδύνου φτώχειας. Επίσης, όπως παρατηρείται στο Σχήμα 4, τα νοικοκυριά με δύο ενήλικες και ένα ή δύο παιδιά, ακολουθούν εναλλασσόμενες ταλαντεύσεις, άλλοτε σε υψηλότερα και άλλοτε σε χαμηλότερα επίπεδα από ό,τι ο κίνδυνος φτώχειας για το σύνολο της χώρας.

Γίνεται ολοένα και πιο επιτακτική η ανάγκη κοινωνικά προβλήματα, όπως αυτό της φτώχειας, να εξετάζονται με νέες και πιο σύνθετες προσεγγίσεις. Κάθε νέα πρόβλεψη των επιπτώσεων της κρίσης και κάθε νέα εκτίμηση του επιπέδου, της έντασης και της έκτασής της εκλαμβάνεται ως μέγιστη και σύντομα απορρίπτεται ως ξεπερασμένη και περιορισμένης εμβέλειας, γεγονός που ενισχύει την αβεβαιότητα και δυσχεραίνει τη χαρτογράφηση ολόκληρου του φάσματος της νέας πολυμορφικής και πολύπλοκης πραγματικότητας.

²⁷ Οι οποίες καταγράφονται ισχυρότερες στο διάστημα 2011-2012.

Σχήμα 4. Ομάδες υψηλού κινδύνου, «εκκρεμές φτώχειας», διάβρωση της μεσαίας τάξης, «επανάσταση, διαμαρτυρία¹ ή χάος² δεδομένων;»

Πηγή: Eurostat

Σημειώσεις:

1. Λόγω της κρίσης, έχει αυξηθεί η συχνότητα διεξαγωγής κοινωνικών ερευνών, ενώ σε πολλές περιπτώσεις σημειώνονται υψηλά ποσοστά μη-αποκρισιμότητας, άρνησης και απροθυμίας των υποκειμένων να συμμετάσχουν. Καθώς απαραίτητη προϋπόθεση επιτυχίας είναι η συναίνεση μεταξύ συνεντευκτή και συνεντευξιζόμενου, είναι πιθανό οι τελευταίοι να παρέχουν κυρίως πληροφορίες «διαμαρτυρίας» και δευτερευόντως πληροφορίες υποκειμενικά αληθείς. Ωστόσο, υπάρχει η πιθανότητα να δημιουργούνται απρόβλεπτες «χαοτικές» καταστάσεις, οι οποίες δεν θα προέκυπταν αν δεν υπήρχε ο κύκλος της οικονομικής ύφεσης.
2. Το χάος χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη συμπεριφορά ενός συστήματος με εξαιρετικά ευαίσθητη εξάρτηση από τις αρχικές του συνθήκες. Η ανεξέλεγκτη, απειροελάχιστη μεταβολή στις αρχικές αυτές συνθήκες εκδηλώνεται ως χάος-αταξία και αδυναμία πρόβλεψης.

6.3. Δείκτης φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού

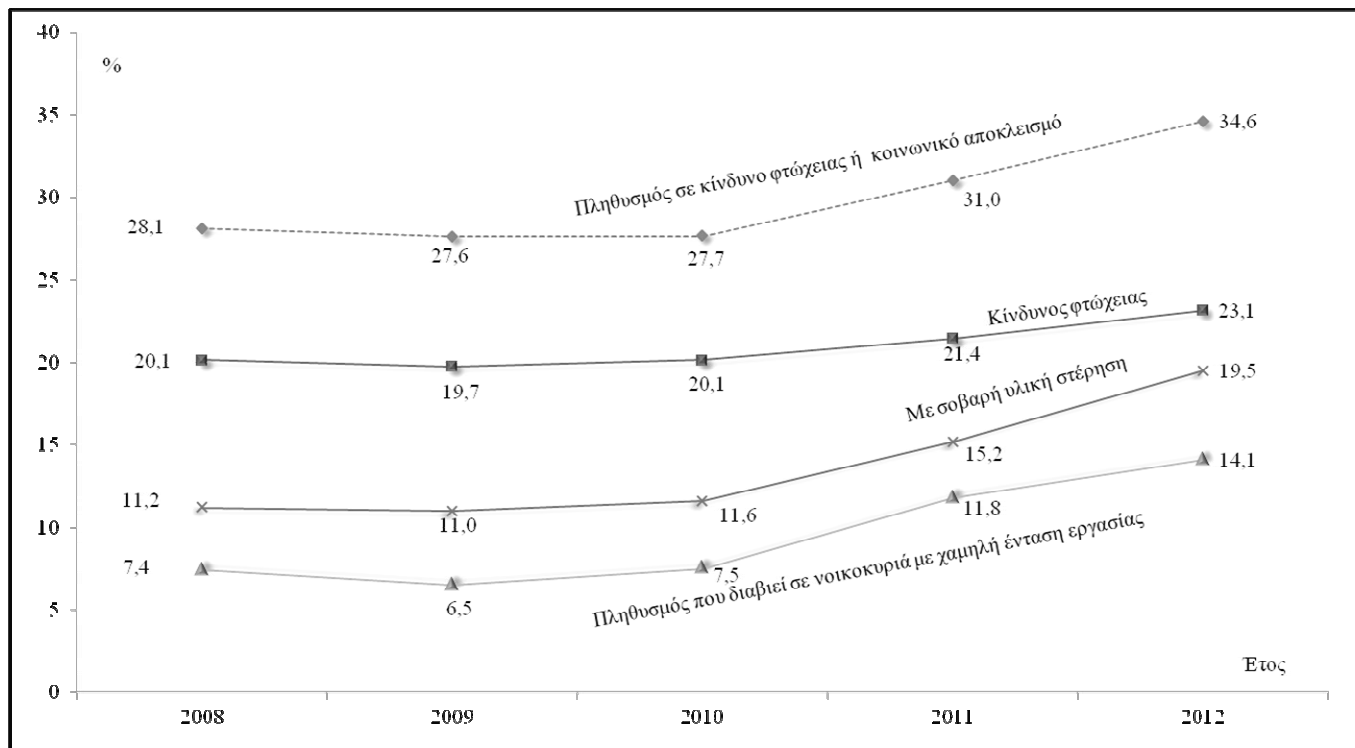
Η Ελλάδα έχει βιώσει μια αύξηση του ποσοστού ατόμων που κινδυνεύουν από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό από το 2008 και εντεύθεν. Από 28,1% το 2008 προσεγγίζει το 31,0% το 2011 και ανέρχεται στο 34,6% το 2012 (Σχήμα 5), το οποίο είναι από τα υψηλότερα ποσοστά²⁸ μεταξύ των χωρών της ΕΕ-28 (Σχήμα 6).

Το έτος 2009 σηματοδοτεί μια κρίσιμη καμπή στην ανάπτυξη των τριών διαστάσεων του δείκτη φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού καθώς όλοι καταγράφουν ανοδική τάση. Το ποσοστό σοβαρής υλικής στέρησης (σε 4+ αγαθά και υπηρεσίες)²⁹ από 11,2% το 2008 ανέρχεται σε 19,5% το 2012. Διαπιστώνεται ότι το ποσοστό πληθυσμού που διαβιεί σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας από 7,4% το 2008 ανέρχεται σε 14,1% το 2012. Με αποτέλεσμα, η Ελλάδα το 2012 να καταγράφει τον υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας μεταξύ των κρατών μελών, ενώ κατατάσσεται έκτη με κριτήριο τη σοβαρή υλική στέρηση και τρίτη με βάση την πολύ χαμηλή ένταση εργασίας (Σχήμα 6).

²⁸ Πάνω από 1/3 του πληθυσμού επηρεάζεται σε περισσότερες από μία διαστάσεις φτώχειας.

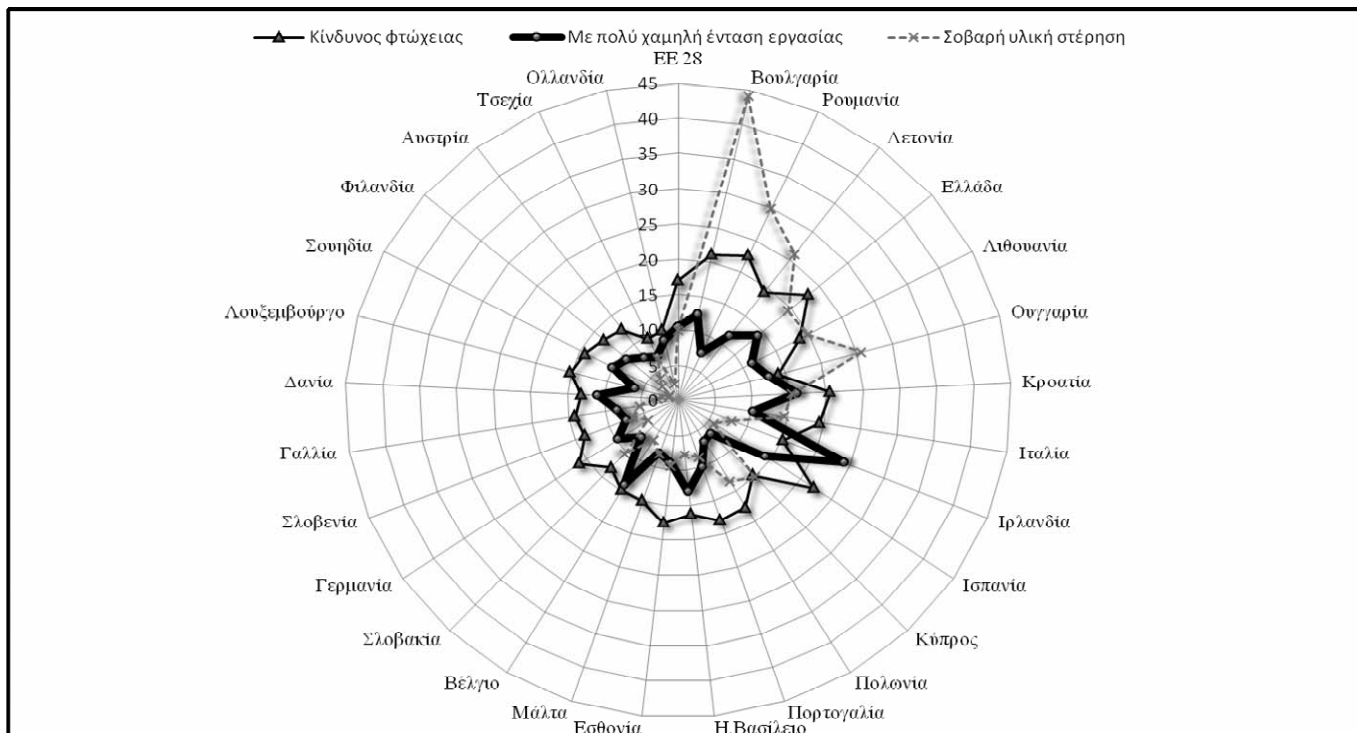
²⁹ Τα αγαθά αυτά συμπεριλαμβάνουν: α) να πληρώσουν το ενοίκιο ή τους λογαριασμούς των δημοσίων υπηρεσιών, β) να κρατήσουν το σπίτι τους επαρκώς ζεστό, γ) να αντιμετωπίσουν απροσδόκητα έξοδα, δ) να τρώνε κρέας, ψάρι ή ισοδύναμο πρωτεΐνης κάθε δεύτερη μέρα, ε) να απολαύσουν μία εβδομάδα διακοπών μακριά από το σπίτι μία φορά το χρόνο, στ) να έχουν αυτοκίνητο, ζ) να έχουν πλυντήριο ρούχων, η) να έχουν έγχρωμη τηλεόραση, θ) να έχουν τηλέφωνο.

Σχήμα 5. Κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικός αποκλεισμός (συνιστώσες και σύνολο δείκτη) στην Ελλάδα 2008-2012

Πηγή: Eurostat

Σχήμα 6. Δείκτης κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (και οι επιμέρους συνιστώσες του)
στις χώρες της ΕΕ-28 το 2012

7. Επίμετρο

Με την παρατεταμένη οικονομική ύφεση στην Ελλάδα, η εισοδηματική φτώχεια συνιστά τον πλέον διαδεδομένο τύπο φτώχειας (το 2012 ανέρχεται σε 23,1% που είναι το υψηλότερο στην ΕΕ-28). Παρατηρείται αύξηση της ακραίας (από 8,2% το 2011 ανέρχεται σε 10,6% το 2012) και της απόλυτης φτώχειας (το ποσοστό κινδύνου φτώχειας για το έτος 2012 υπολογιζόμενο με το κατώφλι του 2008 εκτιμάται σε 35,8% έναντι 24,9% το 2011). Ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό νοικοκυριών συναντά μεγάλη δυσκολία να αντιμετωπίσει τις συνήθεις ανάγκες του με το συνολικό μηνιαίο εισόδημα, το ποσοστό αυτό από 20% το 2008 ανέρχεται σε 35% το 2012 (υποκειμενική προσέγγιση). Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνουν τη δυσμενή κατάσταση για τη χώρα μας καθώς όλοι οι επιλεγμένοι δείκτες της κλιμακωτής προσέγγισης της φτώχειας καταγράφουν ανοδική πορεία, κυρίως από το 2009 και μετά.

Η τρέχουσα οικονομική κατάσταση θέτει μια μεγάλη πρόκληση, καθώς η έμφαση θα πρέπει να μετατοπιστεί από τα βραχυπρόθεσμα μέτρα σε διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να τονωθεί η οικονομική ανάπτυξη, να αντιμετωπιστεί η φτώχεια των εργαζομένων, να υπάρξει εγγύηση για επαρκή κοινωνική προστασία και πρόσβαση σε ποιοτικές κοινωνικές υπηρεσίες. Οι κοινωνικές πολιτικές από μόνες τους δεν μπορούν πλέον να είναι αποτελεσματικές. Είναι απαραίτητο να στηρίζονται από άλλες δημόσιες πολιτικές στους τομείς των οικονομικών, της απασχόλησης, της φορολογίας και της εκπαίδευσης.

Απαιτείται όμως περαιτέρω ανάπτυξη των δεικτών για την πλήρη κάλυψη της πολυδιάστατης φύσης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, για την καλύτερη αξιολόγηση του ρόλου και της αποτελεσματικότητας των πολιτικών καταπολέμησής τους.

Βιβλιογραφία

- Atkinson, Anthony (1998), "Social exclusion, poverty and unemployment", in A. Atkinson and J. Hills (eds.), *Exclusion, employment and opportunity*, CASE paper 4.
- Atkinson, Anthony, Cantillon Beate, Marlier Eric and Nolan Bernd (2005), *Taking Forward the EU Social Inclusion Process (Final Report)*, Luxembourg, Council of the European Union (European Union) (http://www.spanish.microfinancegateway.org/files/30271_file_32.pdf)
- Berghman, Jos (1995), "Social exclusion in Europe: Policy, context and analytical framework", in G. Room (ed.), *Beyond the threshold. The measurement and analysis of social exclusion*, Bristol, The Policy Press, pp.10-28.
- Böhnke, Petra (2001), *Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison, Empirical Evidence on Germany*, Berlin, Social Science Research Center (WZB) (<http://www.econstor.eu/obitstream/10419/50216/1/329324748.pdf>)
- Bradshaw, Jonathan (2007), "Some problems in the international comparison of child income poverty", in H. Wintersberger, L. Alanen, T. Olk and J. Qvortrup (eds), *Childhood, generational order and the welfare state: Exploring children's social and economic welfare*, Odense, University Press of Southern Denmark, pp.39-107.
- Bradshaw, Jonathan and Mayhew, Emese (2011), *The Measurement of Extreme Poverty in the European Union*, Brussels, European Commission, DG Employment, Social Affairs and Inclusion.
- Britain: 1991- 1995", *Social Policy and Administration*, vol. 33 (3): 227-244.
- Burchardt, Tania, Le Grand, Julian and Piachaud, David (1999), "Social Exclusion in
- Burchardt, Tania, Le Grand, Julian and Piachaud, David (2002), "Degrees of exclusion: Developing a dynamic, multidimensional measure", in J. Hills, J. Le Grand and D. Piachaud (eds), *Understanding Social Exclusion*, Oxford, Oxford University Press, pp. 30-43.
- Centre for the Analysis of Social Exclusion, London, LSE, pp. 1-20.
- Chambers, Robert (2006), "What is poverty? Who asks? Who answers?", in UNDP (ed.), *Poverty in focus-What is poverty? Concepts and measures*, Brasilia, International Poverty Center, UNDP, pp. 3-4.
- Commins, Patrick (ed.) (1993), *Combating Exclusion in Ireland 1990-94: A Midway Report*, Brussels, European Commission.
- Estivill Jordi (2000), *A Perspective from the South: Different Colours for a Same European Mosaic*, Lisbon, IDS (Instituto para o Desenvolvimento Social).
- EUROSTAT (2013), *Europe 2020 Indicators - Poverty and Social Exclusion*, European Commission http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Europe_2020_indicators_-_poverty_and_social_exclusion
- Goldsmith, William W. and Blakely Edward J. (1992), *Separate Societies: Poverty and Inequality in U.S Cities*, Philadelphia, Temple University Press.
- Gordon David, Adelman Laura, Ashworth Karl, Bradshaw Jonathan, Levitas Ruth, Middleton Sue, Pantazis Christina, Patsios Demi, Payne Sarah, Townsend Peter and Williams Julie (eds.) (2000), *Poverty and Social Exclusion in Britain*, York, Joseph Rowntree Foundation.
- Green, Maia and Hulme, David (2005), "From Correlates and Characteristics to Causes: Thinking About Poverty from a Chronic Poverty Perspective", *World Development*, vol. 33 (6):867-879.

- Hagenaars, Aldi and Van Praag, Bernard (1985), "A Synthesis of Poverty Line Definition", *Review of Income and Wealth*, vol. 31: 139-154.
- Halleröd, Björn (1994), *A New Approach to the Direct Consensual Measurement of Poverty*, University of New South Wales, Social Policy Research Center Discussion Paper 50.
- Heikkilä, Matti, Moisio Pasi, Ritakallio Veli-Matti, Bradshaw Jonathan, Kuivalainen Susan, Katri Hellsten and Kajanoja Jouko (2006), *Poverty Policies, Structures and Outcomes in the EU 25: Report for the Fifth European Round Table on Poverty and Social Exclusion*, 16-17 October 2006, Tampere, Finland.
<http://eprints.whiterose.ac.uk/73230/1/5thEuropeanRoundTableOnPoverty.pdf>
- Klasen, Stephen (2000). "Measuring Poverty and Deprivation in South Africa", *Review of Income and Wealth*, vol. 46: 33-58.
- Kunz, Jean Lock (2003), "Where is Platform 9 ¾? Understanding Income Security and Social Exclusion", Presentation at the CCSD/HRDC conference: *Building a Social Inclusion Research Agenda*, March 28.
- Laderchi, Caterina Ruggeri, Saith Ruhi and Stewart Frances (2006), "Does the definition of poverty matter? Comparing four approaches", in *Poverty in focus: What is poverty? Concepts and Measures*, Brazil, UNDP, International Poverty Centre, pp.10-11.
- Levitas, Ruth (1998), *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*, Basingstoke, Basingstoke, Macmillan Press Ltd.
- Mack, Joanna and Lansley, Stewart (1985), *Poor Britain*, London, George Allen & Unwin.
- Mazel, Olivier (1996), *L'exclusion, Le Social A La Dérive*, Paris, Le Monde Éditions.
- Nolan, Brian and Whelan, Christopher (1996), *Resources, Deprivation and Poverty*, Oxford, Clarendon Press.
- Paugam, Serge (1997), *La Disqualification Sociale*, Paris, Presses Universitaires de France (PUF).
- Piachaud, David (2002), "Capital and the Determinants of Poverty and Social Exclusion", CASE paper 60, Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics
http://eprints.lse.ac.uk/6382/1/Capital_and_the_Determinants_of_Poverty_and_Social_Exclusion.pdf
- Putnam, Robert (1993), "The Prosperous Community: Social Capital and Public Life", *The American Prospect*, vol. 4(13): 35-42.
- Room, Graham (1995), *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol, The Policy Press.
- Room, Graham (1998), *Poverty Policy and Evaluation: Lessons from Europe (CEDR Annual Lectures No.6)*, Southampton, Centre for Evaluative and Developmental Research, University of Southampton.
- Schiller, Bradley (1989), *The Economics of Poverty and Discrimination (5th ed.)*, Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Sen, Amartya (1987), *The Standard of Living: The Tanner Lectures*, Cambridge University Press.
- Sen, Amartya (1998), "Human Development and Financial Conservatism", *World Development*, vol. 26(4): 733-742.
- Sen, Amartya (2004), "Capabilities, Lists and Public Reason: Continuing the Conversation", *Feminist Economics*, vol. 10(3): 77-80.
- Silver, Hilary (1994), "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms", *International Labour Review*, vol. 133:531-578.

- Social Exclusion Unit (2001), *Preventing Social Exclusion: Report by the Social Exclusion Unit*, London, Cabinet Office.
- Townsend, Peter (1979), *Poverty in the United Kingdom*, Harmondsworth, Penguin.
- Townsend, Peter (1987), "Deprivation", *Journal of Social Policy*, vol.16:125-146.
- Walker, Alan and Walker, Carol Anne (eds.) (1997), *Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s*, London, Child Poverty Action Group Ltd.
- Κουφοπούλου, Παρασκευή (2011), *Φτώχεια & Κοινωνικός Αποκλεισμός στη Σύγχρονη Κοινωνία* (<http://www.syrostopoday.gr/News/3207-Ftwxeia--koivwnikos-apokleismos-stn-sugchroni-koivwnia.aspx>)
- Παπαδοπούλου, Δέσποινα, Δημουλάς, Κώστας, Μπαμπανέλου, Δέσποινα, Τσιώλης, Γιώργος (2002), *Από την Κοινωνική Ευπάθεια στον Κοινωνικό Αποκλεισμό: Διαδικασίες και Χαρακτηριστικά του Κοινωνικού Αποκλεισμού στο Νομό Κυκλάδων*, Αθήνα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ - ΑΔΕΔΥ.

Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις στη Μελέτη Συλλογικών Δράσεων και Πολιτικών Διεκδικήσεων σε Οικονομικά Δύσκολους Καιρούς

Μαρία Κούση και Jochen Roose*

Περίληψη

Στο κείμενο αναδεικνύονται: α) μέθοδοι μελέτης της συλλογικής δράσης και των πολιτικών διεκδικήσεων που εφαρμόζονται από κοινωνιολόγους και πολιτικούς επιστήμονες σε πρόσφατες έρευνες με επίκεντρο τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις της πρόσφατης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στην Ευρωζώνη καθώς και, β) προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι ερευνητές και τρόποι επίλυσης τους. Ειδικότερα παρουσιάζονται μέθοδοι και τεχνικές, όπως η Ανάλυση Μεγάλων Γεγονότων Διαμαρτυρίας, η Ανάλυση Πολιτικών Διεκδικήσεων και Διεκδικήσεων Απόδοσης Ευθυνών, καθώς και η πολυμεθοδική προσέγγιση για τη μελέτη των εναλλακτικών μορφών δράσης. Οι παραπάνω μέθοδοι εφαρμόζονται σε επιλεγμένα διεθνή ερευνητικά προγράμματα εστιασμένα αποκλειστικά στη μελέτη σημαντικών δράσεων και διεκδικήσεων στην περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες της Ευρωζώνης. Επισημαίνεται η συμβολή των επιμέρους μεθόδων στη μελέτη των κοινωνικών συνεπειών της κρίσης και τονίζεται η αναγκαιότητα της προσαρμοστικότητας των εργαλείων της κοινωνικής έρευνας σε περιόδους ραγδαίων αλλαγών.

1. Εισαγωγή

Απώτερος στόχος του κειμένου είναι να αναδείξει όψεις των μεθόδων που εφαρμόζονται από κοινωνιολόγους και πολιτικούς επιστήμονες σε πρόσφατες έρευνες με επίκεντρο τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις της πρόσφατης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στην Ευρωζώνη, καθώς και των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν οι ερευνητές και των τρόπων επίλυσής τους.

* Η Μαρία Κούση είναι Καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η διεύθυνση του ηλεκτρονικού της ταχυδρομείου είναι: kousis.m@uoc.gr . Ο Jochen Roose είναι Καθηγητής κοινωνικών επιστημών στο Willy Brandt Centre for German and European Studies, στο Πανεπιστήμιο του Wroclaw.

Όπως αντανακλάται σε παρόμοιες οικονομικές κρίσεις στη Λατινική Αμερική (Almeida 2007, 2010), στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Beissinger and Sasse 2012) και σε κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Kriesi 2014), η παγκόσμια οικονομική κρίση λειτούργησε ως απειλή¹ σε διεθνή κλίμακα, με ιδιαίτερα αρνητικές οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες για τους πληθυσμούς χωρών στην περιφέρεια της Ευρωζώνης. Το μέγεθος του οικονομικού προβλήματος αντανακλάται τόσο από την είσοδο του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) για πρώτη φορά σε χώρα της Ευρωζώνης, στην Ελλάδα, το Μάιο του 2010, όσο και από την πραγματοποίηση 20,210 κινητοποιήσεων (6,266 από τις οποίες εκδηλώθηκαν στην Αττική), από την ψήφιση του 1ου Μνημονίου της Τρόικας (Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου) στις 8 Μαΐου του 2010 έως το Μάρτιο του 2014.²

Μολονότι τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί μία σημαντική ξενόγλωσση και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία σε θέματα σχετικά με την κρίση από κοινωνικούς επιστήμονες, ελάχιστες είναι οι συστηματικές διακρατικές έρευνες που εκπονούνται σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης εστιάζοντας στις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις της οικονομικής κρίσης.³ Επιπλέον, μόνο πρόσφατα χρηματοδοτήθηκαν τρεις διακρατικές έρευνες στο πλαίσιο της «Διμερούς Έρευνας & Τεχνολογίας (E&T) Συνεργασίας Ελλάδας-Γερμανίας 2013» από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) και κρατικούς φορείς της Γερμανίας.⁴ Παράλληλα στο στάδιο αξιολόγησης βρίσκονται διεθνή ερευνητικά προγράμματα τα οποία πραγματοποιούνται από το 2015, στο πλαίσιο της πρόσκλησης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Ξεπερνώντας την Κρίση: Νέες Ιδέες, Στρατηγικές και Δομές Διακυβέρνησης για την Ευρώπη»⁵ προς τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες.

¹ Οι Goldstone και Tilly (2001) ορίζουν την «απειλή» ως το κόστος που θα επισύρει η διαμαρτυρία σε μια κοινωνική ομάδα ή ως εκείνο που αναμένει να έχει αν δεν αναλάβει δράση.

² Υπουργείο Δημόσιας Τάξης και Προστασίας του Πολίτη, Γραφείο Κοινοβουλευτικού Ελέγχου (04-04-2014) «Απάντηση στην Ερώτηση Α.Π. 6964/14-03-14: Ο τετραετής χημικός πόλεμος εναντίον των διαδηλωτών» από βουλευτές του ΣΥΡΙΖΑ.

³ Όπως τα διεθνή ερευνητικά προγράμματα: LIVEWHAT: Living with Hard Times, Citizen's Resilience in Times of Crisis (<http://www.livewhat.unige.ch/?p=1>), RESCUE: Patterns of Resilience during Socioeconomic Crises among Households in Europe (http://cordis.europa.eu/projects/rcn/111253_en.html), BEUCITIZEN: Barriers towards EU citizenship (www.beucitizen.eu), WWWFOR EUROPE: Welfare, Wealth, Work for Europe (<http://www.foreurope.eu/>)

⁴α) GGCRISI: The Greeks, the Germans and the Crisis (<http://www.ggcrisi.info/>)

β) REPOS: Reformability of political systems in times of crisis: The example of the financial consolidation in German and Greek municipalities (<http://www.politikwissenschaft.tu-darmstadt.de/index.php?id=3318>)

γ) Fragmentation and Exclusion: Understanding and Overcoming the Multiple Impacts of the European Crisis (<http://eeyem.eap.gr/en/projects/development/fragmex>)

⁵ <http://ec.europa.eu/research/participants/portal/desktop/en/opportunities/h2020/calls/h2020-euro-society-2014.html>

Κεντρικοί θεματικοί άξονες για εμπειρική έρευνα στο πεδίο της κρίσης στην Ελλάδα, αλλά και σε χώρες της Νότιας Ευρωζώνης αφορούν κυρίως, α) τις πολιτικές επιπτώσεις της κρίσης, β) την ανάπτυξη και την ανάδειξη ενός νέου εναλλακτικού αναπτυξιακού μοντέλου, και γ) τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης με έμφαση στην αύξηση των ανισοτήτων και της φτώχειας, στη συρρίκνωση των κοινωνικών υπηρεσιών και στην ελλιπή τους πρόσβαση σε δημόσια αγαθά (Ζαμπαρλούκου και Κούση 2014).

Στόχος του κειμένου αυτού είναι η παρουσίαση μεθόδων και τεχνικών που εφαρμόζονται σε επιλεγμένα διεθνή ερευνητικά προγράμματα εστιασμένα αποκλειστικά στη μελέτη σημαντικών δράσεων και διεκδικήσεων στην περίοδο της κρίσης, στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες της Ευρωζώνης. Μέσω της συστηματικής καταγραφής και ανάλυσης πρωτογενών στοιχείων για επιλεγμένες μορφές συλλογικών δράσεων και διεκδικήσεων, τα ερευνητικά προγράμματα που παρουσιάζονται έχουν ως απώτερο στόχο την κατανόηση των πρόσφατων ραγδαίων αλλαγών, ιδιαίτερα σε ευάλωτες περιοχές της Ευρωζώνης.

Στις ενότητες που ακολουθούν προβάλλονται μέθοδοι οι οποίες έχουν αναπτυχθεί σε πρόσφατα ερευνητικά έργα για τη μελέτη της συλλογικής δράσης, αλλά διαμορφώθηκαν και προσαρμόστηκαν για τη μελέτη διεκδικήσεων και συλλογικών δράσεων σχετικών με την κρίση της Ευρωζώνης. Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζεται η Ανάλυση των Μεγάλων Γεγονότων Διαμαρτυρίας εναντίον των Μνημονίων της Τρόικας και των κρατικών πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες της περιφέρειας της Ευρωζώνης. Η δεύτερη ενότητα εστιάζει σε μορφές της Ανάλυσης Πολιτικών Διεκδικήσεων, ενώ η τρίτη επικεντρώνεται στις διεκδικήσεις απόδοσης ευθυνών σε οικονομικά δύσκολους καιρούς σε χώρες της Ευρωζώνης. Στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζεται μία σύνθετη μεθοδολογική προσέγγιση για τη μελέτη των εναλλακτικών και δημιουργικών μορφών δράσης με στόχο την κάλυψη βασικών αναγκών σε περιόδους κρίσης. Τέλος, στα συμπεράσματα συνοψίζεται η συμβολή των επιμέρους μεθόδων στη μελέτη των κοινωνικών συνεπειών της κρίσης και επισημαίνεται η αναγκαιότητα της προσαρμοστικότητας των εργαλείων της κοινωνικής έρευνας σε περιόδους ραγδαίων αλλαγών.

2. Η Ανάλυση των Μεγάλων Γεγονότων Διαμαρτυρίας και της Πανελλαδικής Εκστρατείας κατά των Μνημονίων της Τρόικας και των πολιτικών λιτότητας

Σύμφωνα με τον Almeida (2007), πολιτικές του ΔΝΤ στη Λατινική Αμερική οδήγησαν σε τρία είδη απειλών: την κρατική καταστολή, τη διάβρωση θεμελιωδών πολιτικών και οικονομικών δικαιωμάτων και οικονομικά προβλήματα που αποδίδονται σε κρατικές πολιτικές.

Στην πρόσφατη κρίση της Ευρωζώνης οι απειλές αυτές είχαν ως αποτέλεσμα μία σειρά συλλογικών δράσεων και διεκδικήσεων πολυάριθμων κοινών (publics). Οι σημαντικότερες από αυτές αφορούν: α) την οργάνωση συλλογικών δράσεων και τη συγκρότηση εκστρατειών διαμαρτυρίας ενάντια στα Μνημόνια της Τρόικας και στις κρατικές πολιτικές λιτότητας στην Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία και Ιρλανδία (Kousis 2013, Diani and Kousis 2014), β) τις πολιτικές διεκδικήσεις στον δημόσιο χώρο, και γ) τις εναλλακτικές μορφές δημιουργικών δράσεων για την αντιμετώπιση της καθημερινής επιβίωσης.

Οι κινητοποιήσεις στην Ελλάδα διαφοροποιούνται από αυτές που εκδηλώνονταν πριν την είσοδο του ΔΝΤ και των Μνημονίων της Τρόικας, τόσο σε αριθμό όσο και ένταση. Σε παρόμοιες περιπτώσεις (Almeida 2007) έχει εφαρμοστεί η μέθοδος της Ανάλυσης Γεγονότων Διαμαρτυρίας (ΑΓΔ), για τη συστηματική καταγραφή των κινητοποιήσεων. Στη μέθοδο αυτή το «Γεγονός Διαμαρτυρίας» ορίζεται ως ένα διακριτό γεγονός συλλογικής δράσης μέσω του οποίου εκφράζεται μία διεκδίκηση (Kousis 1998, Kousis 1999).

Με δημιουργό τον Charles Tilly (1978) η μέθοδος έχει εφαρμοστεί επιτυχώς από ειδικούς-μελετητές κοινωνικών κινημάτων κυρίως στην Ευρώπη (Rootes 2007), στη Βόρεια Αμερική (Rucht and Neidhart 1998) και τη Λατινική Αμερική (Almeida 2007). Η ΑΓΔ συμβάλλει στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων προσφέροντας στοιχεία που αφορούν:

- α) τις διεκδικήσεις
- β) τις μορφές δράσεις
- γ) τα χαρακτηριστικά των ακτιβιστών
- δ) τη χωρική και χρονική κατανομή των διαμαρτυριών, και
- ε) τον αριθμό των κινητοποιούμενων

Προωθώντας τη Σχεσιακή (Relational) Προσέγγιση, ο Charles Tilly (2004) έχει υποστηρίξει ότι το κοινωνικό κίνημα είναι προϊόν της σύζευξης τριών αλληλένδετων παραγόντων (Σεφεριάδης 2006):

- α) Εκστρατειών: παρατεταμένων διεκδικήσεων που απευθύνονται σε «αρχές» (πρωτίστως, αν και όχι αποκλειστικά, κρατικές)
- β) Ρεπερτορίων: καινοφανών συλλογικών δράσεων και τελετουργιών
- γ) Συλλογικών επιδείξεων Αξιοσύνης, Ενότητας, Υψηλού αριθμού συμμετεχόντων, και Αφοσίωσης (ΑΕΠΑ) (Worthiness, Unity, Numbers, Commitment - WUNC)⁶.

⁶ Σύμφωνα με τον Tilly, όσο υψηλότερη είναι η βαθμολογία μέτρησης ΑΕΠΑ των συλλογικών επιδείξεων διαμαρτυρίας, τόσο υψηλότερη αναμένει ότι θα είναι και η πειστική δύναμη της διαμαρτυρίας. Σε πρόσφατη έρευνα υποστηρίζεται ότι όσο υψηλότερη είναι η βαθμολογία μέτρησης ΑΕΠΑ των συλλογικών επιδείξεων διαμαρτυρίας, τόσο πιο ισχυρή είναι η διαμαρτυρία (Wouters & Walgrave, 2014).

Ο συνδυασμός ρεπερτορίου και ΑΕΠΑ στο πλαίσιο εκστρατειών, συνιστά την ιδιαιτερότητα του κοινωνικού κινήματος. Ταυτόχρονα «τα κινήματα είναι συνυφασμένα με κρίσιμες πολιτικές διαδικασίες της νεωτερικότητας: τον εκδημοκρατισμό, την πολιτισμική γεφύρωση και τη γενικευμένη πύκνωση της επικοινωνίας στις ανθρώπινες κοινωνίες» (Σεφεριάδης 2006:2-3).

Σε περιόδους «πυκνής ιστορίας» (“thickened history”) (Beissinger 2002) με πολυάριθμα γεγονότα διαμαρτυρίας οι ερευνητές καλούνται να επιλέξουν τεχνικές που θα επιτρέψουν τη συστηματική διερεύνηση των σημαντικότερων χρονικών σημείων, καθώς δεν διαθέτουν συνήθως τους οικονομικούς πόρους και τον χρόνο για την κάλυψη δειγμάτων ευρείας κλίμακας κατά την περίοδο της κρίσης.

Για τους παραπάνω λόγους, η μελέτη που πραγματοποιήθηκε για τη συλλογική δράση στην Ελλάδα κατά των Μνημονίων, ακολούθησε την προσέγγιση του Beissinger (2002) υιοθετώντας ως μονάδα ανάλυσης το Μεγάλο Γεγονός Διαμαρτυρίας, καθώς και τη στρατηγική των πολλαπλών διαθέσιμων πηγών (“blanketing strategy”) για τον εμπλουτισμό της βάσης δεδομένων (Beissinger 2002: 476).

Η μελέτη συμπεριλαμβάνει ΜΓΔ από τον Ιανουάριο του 2010 έως και τον Δεκέμβριο του 2012.⁷ Για τη σχετική βάση δεδομένων αξιοποιήθηκε συνδυασμός εθνικών και διεθνικών πηγών, αλλά κυρίως η *Ελευθεροτυπία* (εκτός του διαστήματος λειτουργίας της), ο *Ριζοσπάστης*, η *Αυγή*, η *Καθημερινή*, *Τα Νέα*, *Το Βήμα*, *Εποχή*, οι ψηφιακές πηγές Indymedia, real-democracy.gr, iskra.gr και tnxs, ιστοσελίδες των συνδικάτων, καθώς και οι Guardian, Reuters και BBC (Diani and Kousis 2014).

Η παρουσίαση που ακολουθεί εστιάζει στην ανάλυση των Μεγάλων Γεγονότων Διαμαρτυρίας (ΜΓΔ) που πραγματοποιήθηκαν από τον Ιανουάριο του 2010 έως τον Δεκέμβριο του 2012 ενάντια στα μέτρα λιτότητας της κυβέρνησης και στα Μνημόνια της Τρόικας. Τα γεγονότα αυτά συγκροτούν μία πανελλαδική εκστρατεία (Κούση 2013) με υψηλό αριθμό συμμετεχόντων και εστίαση σε αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, η οποία επεκτείνεται όχι μόνο σ’ όλη τη χώρα, αλλά και στο διεθνικό πεδίο (Tilly 2004, Tarrow 2008, Kousis 2014, Diani and Kousis 2014). Τα ΜΓΔ χαρακτηρίζονται από υψηλό αριθμό συμμετεχόντων (από 5.000 έως 500.000), υψηλό αριθμό παράλληλων και ταυτόχρονων γεγονότων, εστίαση σε διεκδικήσεις εθνικής εμβέλειας και κοινωνικής δικαιοσύνης, ευρείες διαταξικές συμμαχίες, στις οποίες εμπλέκεται ένας μεγάλος αριθμός οργανώσεων αλλά και το ευρύ κοινό (general public), με βάση την Πλατεία Συντάγματος της

⁷ Η βάση δεδομένων έχει εν μέρει δημιουργηθεί στο πλαίσιο του προγράμματος “Mediterranean Environment, Networks and Actions” του “Mediterranean Voices: Oral History and Cultural Practices in Mediterranean Cities” (80% EC DG EuropeAid, contract no. E8/AIDCO/2000/2095-05 και 20% Πανεπιστήμιο Κρήτης και άλλες πηγές χρηματοδότησης).

Αθήνας μπροστά από το Εθνικό Κοινοβούλιο, καθώς και παράλληλες διαμαρτυρίες σε όλη τη χώρα με τις ίδιες διεκδικήσεις (Κούση 2013).

Τα στοιχεία αναδεικνύουν τρία χωρικά πεδία της πανελλαδικής εκστρατείας κατά των Μνημονίων στην Ελλάδα: την πλατεία Συντάγματος, το εθνικό πεδίο (πόλεις όλης της χώρας), και το διεθνικό πεδίο (πόλεις εντός κι εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης) (Kousis 2014). Η πλατεία Συντάγματος και η Βουλή αποτελούν το επίκεντρο της εκστρατείας. Όλα τα 31 ΜΓΔ ενάντια στο κράτος και στην Τρόικα πραγματοποιήθηκαν στο Σύνταγμα, απέναντι από το Κοινοβούλιο, το διαμεσολαβητικό φορέα που θεωρείται υπεύθυνος για την εφαρμογή και τη διευκόλυνση της διαρθρωτικής προσαρμογής και των πολιτικών λιτότητας μέσω δραστηκών αλλαγών στις σχετικές νομοθετικές και θεσμικές ρυθμίσεις (Kousis 2014, Κούση 2013).

Η πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση, με ρίζες στην αμερικανική οικονομική κρίση του 2007, έχει σοβαρές επιπτώσεις για την Ελλάδα, και τις υπόλοιπες χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου. Παρόμοιες περίοδοι «πυκνής ιστορίας» και μεγάλων γεγονότων διαμαρτυρίας σημειώθηκαν και στα άλλα κράτη μέλη της περιφέρειας της Ευρωζώνης. Η Πορτογαλία, η Ισπανία, η Ιρλανδία και πιο πρόσφατα η Κύπρος, αντιμετωπίζουν επίσης σοβαρές κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις λόγω της οικονομικής κρίσης και των σκληρών μέτρων διάσωσης από Ευρωπαϊκές και διεθνικές οικονομικο-πολιτικές δυνάμεις όπως την Τρόικα. Κύριο αίτιο της κρίσης θεωρείται η αδύναμη ενσωμάτωση των περιφερειακών χωρών στην Ευρωζώνη (Lapavitsas et al. 2010, 2012). Η Ελλάδα ήταν η αφετηρία των επιθέσεων κερδοσκοπίας αλλά και διαρθρωτικών πολιτικών σε άλλα περιφερειακά κράτη της Ευρωζώνης.

Η μεγάλη πλειοψηφία των αιτημάτων των διεκδικητικών ομάδων απηχούν βαθιά ανησυχία για τα δραστικά μέτρα λιτότητας που περικλύπτουν δραματικά τους μισθούς και τις συντάξεις, αυξάνουν δραστικά τους φόρους, ενώ ιδιωτικοποιούν τις δημόσιες επιχειρήσεις και την εκπαίδευση, σε συνδυασμό με άλλες νεοφιλελεύθερες δομικές αναπροσαρμογές. Σοβαρή ανησυχία επίσης εκφράζουν για τις επιπτώσεις των Μνημονίων και των μέτρων λιτότητας για την ελληνική οικονομία, την ελληνική κοινωνία, την εθνική κυριαρχία και τη δημοκρατία (Diani and Kousis 2014).

Οι κύριες λύσεις που προτείνονται από τους διαδηλωτές για να ξεπεραστεί η κρίση είναι η δραστηριοποίηση του κράτος στη φορολόγηση των πλούσιων, η δημιουργία θέσεων εργασίας και η παροχή κοινωνικής προστασίας και πρόνοιας (Κούση 2013). Το προφίλ των συμμετεχόντων στα ΜΓΔ συγκλίνει με αυτό των κινητοποιήσεων ενάντια των σκληρών μέτρων λιτότητας και ταυτόχρονα της διαφύλαξης της αξιοπρέπειας στις χώρες της Λατινικής Αμερικής που πλήττονται από πολιτικές του νέο-φιλελευθερισμού (Almeida 2010), καθώς και με αυτό των χωρών της Νότιας Ευρώπης (Fuster Morell 2012).

Στην Ελλάδα, οι κύριοι συμμετέχοντες φορείς διαδηλωτών ενάντια στη λιτότητα συμπεριλαμβάνουν σωματεία ή συνομοσπονδίες εργαζομένων στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο, πολιτικά κόμματα και οργανώσεις της Αριστεράς, φοιτητές και οργανώσεις νεολαίας, ομάδες Αγανακτισμένων, ομάδες Αναρχικών ή Αντιεξουσιαστών, οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών που δραστηριοποιούνται σε ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, και το ευρύ κοινό – με μεγαλύτερη συμμετοχή απ'ότι σε διαδηλώσεις των τελευταίων δεκαετιών, (Κούση 2013).

2.1 Εθνικές εκστρατείες Μεγάλων Γεγονότων Διαμαρτυρίας (ΜΓΔ) στον Ευρωπαϊκό Νότο

Παρόμοια βάση δεδομένων δημιουργήθηκε με ΜΓΔ τα οποία πραγματοποιήθηκαν στην Πορτογαλία (9) την Ισπανία (27), την Ιρλανδία (12), και πιο πρόσφατα την Κύπρο (5) από το Φεβρουάριο του 2009 έως τον Ιούνιο του 2013 (Kousis 2013). Η βάση στηρίζεται σε πολλαπλές διεθνικές πηγές - κυρίως στις Reuters, Guardian, BBC και CNN. Όπως και στην περίπτωση της Ελλάδας, τα στοιχεία αναδεικνύουν εθνικές εκστρατείες με υψηλό αριθμό συμμετεχόντων (από 2.000 έως 500.000), υψηλό αριθμό παράλληλων και ταυτόχρονων γεγονότων, εστίαση σε διεκδικήσεις εθνικής εμβέλειας και κοινωνικής δικαιοσύνης, ευρείες διαταξικές συμμαχίες στις οποίες εμπλέκεται ένας μεγάλος αριθμός οργανώσεων αλλά και το ευρύ κοινό (general public), με βάση στις πρωτεύουσες, καθώς και παράλληλες διαμαρτυρίες σε όλη τη χώρα με τις ίδιες διεκδικήσεις (Kousis 2013).

Οι συγκρουσιακοί συσχετισμοί και εντάσεις που εμφανίζονται με αφορμή την Ελληνική περίπτωση και η παγκόσμια προσοχή που συγκέντρωσε από οικονομικούς και πολιτικούς φορείς εξουσίας, κινούνται πέρα και πάνω από την ΕΕ ως διεθνικό πεδίο ευκαιριών και απειλών (Kousis 2014)- μέχρι πρόσφατα αναφερόταν ως Ευρωπαϊκό πεδίο νέο-φιλελεύθερων πολιτικών (Imig and Tarrow 2001). Οι συγκρουσιακοί συσχετισμοί για την περίπτωση της περιφέρειας της Ευρωζώνης αντανakλούν μια στροφή προς τη βαρύνουσα σημασία των οικονομικών δυνάμεων μιας ολοένα και περισσότερο αλληλεξαρτώμενης παγκόσμιας οικονομικής και πολιτικής σκηνής του 21ου αιώνα (Κούση και Tilly 2008). Αυτό αντανακλάται στην έκκληση του Οργανισμού για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη (ΟΟΣΑ) προς τις κυβερνήσεις, για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις από την Ομάδα των 20 (Group of Twenty Finance Ministers and Central Bank Governors, G20), των μεγάλων οικονομιών του κόσμου⁸.

Η Ανάλυση των ΜΓΔ προσφέρει μία συστηματική καταγραφή των σημαντικότερων διαμαρτυριών σε τοπικό, εθνικό και διεθνικό επίπεδο. Μία αναλυτικότερη εικόνα των χιλιάδων κινητοποιήσεων που πραγματοποιήθηκαν κατά τα

⁸ <http://www.oecd.org/newsroom/structuralreformsmoreimportantthaneverforstrongandbalancedeconomicrecovery.htm>

πρώτα τέσσερα χρόνια της κρίσης στην Ελλάδα απαιτεί μία ανάλυση των μικρότερων σε αριθμό κινητοποιούμενων γεγονότων διαμαρτυρίας (π.χ. άνω των 100, αντί των 5,000). Ταυτόχρονα θα μπορούσε να εμπλουτιστεί με συμπληρωματικές μεθόδους, όπως συνέντευξεις βάθους (Kanellopoulos et al. 2013, βλ., Κανελλόπουλος στο παρόν βιβλίο), ανάλυση αρχειακού ή οπτικο-ακουστικό υλικού, καθώς και ανάλυση υλικού των κοινωνικών μέσων δικτύωσης (π.χ. facebook, twitter, κ.λπ.).

2. Ανάλυση Πολιτικών Διεκδικήσεων

Η μέθοδος της Ανάλυσης Πολιτικών Διεκδικήσεων (ΑΠΔ) (political claims analysis) δημιουργήθηκε και εφαρμόστηκε από τον Ruud Koormans (2002) και τους συνεργάτες του, διευρύνοντας το επίκεντρο της ανάλυσης γεγονότων διαμαρτυρίας έτσι ώστε να καλύψει όλες τις διεκδικήσεις που εκδηλώνονται στο δημόσιο χώρο, απ' οποιοδήποτε φορέα κι αν προέρχονται. Συνεπώς, η μέθοδος αυτή ενσωματώνει στοιχεία γεγονότων διαμαρτυρίας και στοιχεία ανάλυσης πολιτικού λόγου (Κούση και Μαυροπούλου 2011). Ενώ βασίζεται εν μέρει στην ανάλυση γεγονότων διαμαρτυρίας, συνδυάζει ποσοτικά στοιχεία ανάλυσης γεγονότων με ποιοτικά στοιχεία που αφορούν αναλυτικά τις πολιτικές διεκδικήσεις από φορείς της δημόσιας σφαίρας. Προσφέρει τη δυνατότητα να πληροφορηθούμε για το είδος των διεκδικήσεων που εκφράζονται στη δημόσια σφαίρα σχετικά με ένα θέμα που αφορά τη δημόσια πολιτική, χρησιμοποιώντας έως πρόσφατα τον τύπο.

Η ΑΠΔ αρχικά διεξήχθη στο πλαίσιο του διεθνούς Ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος MERCI⁹ από το Ruud Koormans και τους συνεργάτες του. Χρησιμοποιώντας δύο μεγάλες, καθημερινές, κέντρο-αριστερές εφημερίδες, η ομάδα εστίασε στις πολιτικές διεκδικήσεις σχετικά με το φαινόμενο της μετανάστευσης και των εθνοτικών σχέσεων σε Ευρωπαϊκές χώρες. Καλύπτοντας τρεις ημέρες της εβδομάδας (Δευτέρα, Τετάρτη, Παρασκευή) κωδικοποιούσαν κάθε σχόλιο, γεγονός, άρθρο, κ.λπ. όπου παρουσιαζόταν, έτσι ώστε να αναδείξουν από πού προέρχεται η κάθε δράση, ή/και η διεκδίκηση, και τι στόχο είχε.

Οι Koormans και Statham (1999:19-20), υποστηρίζουν ότι για να αποτελεί μια πολιτική άποψη παράδειγμα πολιτικής διεκδίκησης θα πρέπει, αφ' ενός, «να είναι αποτέλεσμα μιας στοχοθετημένης στρατηγικής πράξης του διεκδικητή και να είναι από τη φύση της πολιτική» και, αφ' ετέρου, να αναφέρεται σε συλλογικά κοινωνικά προβλήματα ή να προτείνει λύσεις γι' αυτά στη δημόσια σφαίρα. Συνεπώς, μία απλή σκέψη για κάποια άποψη, γνώμη ή επιθυμία τρίτων δε συμπερι-

⁹ Mobilization on Ethnic Relations, Citizenship and Immigration (MERCI). <http://www.wzb.eu/en/research/migration-and-diversity/migration-and-integration/projects/mobilization-on-ethnic-relations-citizensh>.

λαμβάνεται διότι δεν ενέχει στοιχεία πολιτικής διεκδίκησης. Εξαίρεση αποτελούν οι διεκδικήσεις των δημοσιογράφων ή των σχολιαστών.

Η ΑΠΔ έχει χρησιμοποιηθεί για τη μελέτη κρίσιμων κοινωνικών πολιτικών που αφορούν θέματα όπως η ανεργία, στο ερευνητικό πρόγραμμα UNEMPOL¹⁰ (Cinalli and Giugni 2010), η ενσωμάτωση του Islam σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πρόγραμμα EURISLAM¹¹ (Giugni and Cinalli 2013) και οι δασικές πυρκαγιές του 2007 στην Ελλάδα (Kousis 2009, Κούση και Μαυροπούλου 2011).¹²

Στις μελέτες αυτές, η μονάδα ανάλυσης απαρτίζεται από το 'γεγονός' (event) (συμπεριλαμβανομένου και του γεγονότος διαμαρτυρίας), αλλά και τις διεκδικήσεις (claims). Η μονάδα συλλογής στοιχείων είναι η αναφορά.

Ειδικότερα, η πολιτική διεκδίκηση σύμφωνα με τον Koopmans (2002:2) συνίσταται στην έκφραση μιας πολιτικής γνώμης με κάποια μορφή φυσικής ή λεκτικής δράσης, άσχετα από τη μορφή που μπορεί να λάβει αυτή η έκφραση (δήλωση, βία, καταστολή, απόφαση, διαδήλωση, δικαστική απόφαση, κλπ.), και άσχετα από τη φύση του δρώντος (π.χ., κυβερνήσεις, κοινωνικά κινήματα, Μ.Κ.Ο., άτομα, ανώνυμοι δρώντες, κλπ.). Σημειώνεται ότι οι αποφάσεις και η εφαρμογή των πολιτικών καθορίζονται ως ειδικές μορφές προβολής διεκδικήσεων, και συγκεκριμένα ως μορφές που έχουν άμεσες επιπτώσεις στο αντικείμενο της διεκδίκησης.

Στις περισσότερες μελέτες η κωδικοποίηση των αναφορών του τύπου συμπεριλαμβάνει τέσσερα «Πεδία Διεκδικήσεων»:

- α) την αφορμή, π.χ. τα Μνημόνια της Τρόικας και τα συνοδευτικά μέτρα λιτότητας
- β) τη θέση, π.χ. την εναντίωση στα Μνημόνια και στα συνοδευτικά μέτρα λιτότητας
- γ) τις αναμενόμενες επιπτώσεις, π.χ. τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές συνέπειες των Μνημονίων και μέτρων (στη δημοκρατία και στην εθνική κυριαρχία)
- δ) τις προτάσεις για την έξοδο από την κρίση.

Η μέθοδος της ΑΠΔ διευκολύνει και τον εντοπισμό εναλλακτικών μορφών δημιουργικής αντιμετώπισης των συνεπειών της κρίσης οι οποίες τείνουν να πραγματοποιούνται μετά την υποχώρηση του κοινωνικού κράτους, σε περιόδους κρίσης (Primavera 2010, Sotiropoulou 2012), με στόχο την κάλυψη βασικών αναγκών.¹³

¹⁰ http://cordis.europa.eu/projects/rcn/58328_en.html.

¹¹ <http://www.eurislam.eu/page=site.home>.

¹² Του ερευνητικού προγράμματος «Μεσόγειος: Περιβάλλον, Δίκτυα, Δράσεις» (ΕΛΚΕ ΚΑ 2588)

¹³ Βλ., π.χ. <http://omikronproject.gr/grassroots>,
http://www.enallaktikos.gr/kg15el_diktya-allileggyis.html

Για τους παραπάνω λόγους η ΑΠΔ έχει ενσωματωθεί στις μεθόδους έρευνας του Προγράμματος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής LIVEWHAT¹⁴-"Living with Hard Times: How Citizens React to Economic Crises and Their Social and Political Consequences": Ζώντας σε Δύσκολους Καιρούς: Πώς οι Πολίτες Αντιδρούν στην Οικονομική Κρίση και στις Κοινωνικές και Πολιτικές της Συνέπειες. Στο πρόγραμμα τριετούς διάρκειας (2013-2016) εξετάζονται, α) οι τρόποι με τους οποίους οι Ευρωπαίοι πολίτες έχουν αντιδράσει στην κρίση η οποία από το 2008, με διαφορετικό βαθμό έντασης στην κάθε χώρα, έχει πλήξει την Ευρώπη, και β) οι τρόποι με τους οποίους οι πολίτες αντιμετωπίζουν τις οικονομικές κρίσεις και τις συνέπειες τους.

Οι εννέα ερευνητικές ομάδες του LIVEWHAT από Γαλλία, Γερμανία, Ελλάδα, Ιταλία, Πολωνία, Ισπανία, Σουηδία, Ελβετία και Ηνωμένο Βασίλειο στοχεύουν στην παραγωγή τεκμηριωμένης γνώσης σχετικά με την ανθεκτικότητα (resilience) των πολιτών στις χώρες τους, σε περιόδους οικονομικών κρίσεων. Εφαρμόζονται ποσοτικές και ποιοτικές μέθοδοι οι οποίες εστιάζουν στο πώς ανταποκρίνονται τόσο ατομικά όσο και συλλογικά οι πολίτες, στις ιδιωτικές και τις δημόσιες διαστάσεις των αποκρίσεων αυτών, στο πολιτικό αλλά και στο μη πολιτικό περιεχόμενο τους. Παράλληλα στόχος του προγράμματος είναι να αναδείξει και τις πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης.

«Οι στόχοι του προγράμματος υλοποιούνται μέσα από τη συλλογή ποικίλων δεδομένων και μεθοδολογιών: την κατασκευή μιας διακρατικής συγκριτικής βάσης δεδομένων με οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς δείκτες, την ανάλυση των πολιτικών αντιμετώπισης της κρίσης καθώς και των αποκρίσεων σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο απέναντι στην κρίση, τη διενέργεια εργαστηριακών και δειγματοληπτικών κοινωνικών πειραμάτων σχεδιασμένων να εκτιμήσουν τις αιτιώδεις επιδράσεις των διαφορετικών διαστάσεων της κρίσης στις στάσεις και συμπεριφορές των πολιτών, και την ανάλυση εναλλακτικών μορφών ανθεκτικότητας σε περιόδους κρίσης» (φυλλάδιο LIVEWHAT).

Η Ελληνική Ομάδα¹⁵ συμμετέχει στις ακόλουθες ερευνητικές δραστηριότητες του προγράμματος:¹⁶

α) Τον προσδιορισμό, τον εντοπισμό και τη μέτρηση των κρίσεων, μέσω του καθορισμού ενός λειτουργικού ορισμού και ενός συνόλου δεικτών που θα επι-

¹⁴ <http://www.livewhat.unige.ch/?p=1>

¹⁵ Μαρία Κούση, Στεφανία Καλογεράκη, Μαρία Πάσχου, Γιάννης Ζαϊμάκης, Ευγενία Πετροπούλου, Μαρίνα Παπαδάκη και Άγγελος Λουκάκης.

¹⁶ Απόσπασμα από το φυλλάδιο του προγράμματος (http://www.livewhat.unige.ch/wp-content/uploads/2014/02/livewhat_brochure_green_GR_web.pdf)

τρέπουν στους ερευνητές να εντοπίζουν και να συγκρίνουν τις επιπτώσεις των κρίσεων στις Ευρωπαϊκές κοινωνίες.

β) Τη σύγκριση των εθνικών πολιτικών αντιμετώπισης της κρίσης μέσα από συνεντεύξεις με υπεύθυνους χάραξης πολιτικής, τη μελέτη δευτερογενών πηγών και τον εντοπισμό καλών πρακτικών.

γ) Την εξέταση των συλλογικών αποκρίσεων στην κρίση στη δημόσια σφαίρα, μέσα από την ανάλυση των πολιτικών αιτημάτων και διεκδικήσεων (political claim analysis).

δ) Την αξιολόγηση των ατομικών αντιλήψεων και αντιδράσεων των πολιτών σε κρίσεις, μέσα από τη διενέργεια εθνικών δειγματοληπτικών ερευνών στις χώρες που συμμετέχουν στο πρόγραμμα.

ε) Την ανίχνευση και καταγραφή των εναλλακτικών μορφών δημιουργικής αντιμετώπισης προβλημάτων σε περιόδους κρίσης μέσα από μια διαδικτυακή έρευνα και συνεντεύξεις με εκπροσώπους-κλειδιά και την ερμηνεία του τι προτείνουν οι πρωτοβουλίες αυτές για τον αντίκτυπο της κρίσης σε ευάλωτες ομάδες και κοινότητες. (φυλλάδιο LIVEWHAT).¹⁷

3. Ανάλυση Λόγου για την Απόδοση Ευθυνών (ΑΛΑΕ) για την κρίση στην Ευρωζώνη

Η Ανάλυση Πολιτικών Διεκδικήσεων έχει πρόσφατα οδηγήσει σε μία ειδική έκδοσή της, στην Ανάλυση Λόγου για την Απόδοση Ευθυνών (ΑΛΑΕ) στον δημόσιο χώρο (Roose 2013, Gerhards, Roose and Offerhaus 2013). Το διακρατικό ερευνητικό πρόγραμμα «Οι Έλληνες, οι Γερμανοί και η Κρίση» (GGCRISI),¹⁸ εφαρμόζει την ειδική αυτή προσέγγιση ανάλυσης λόγου για να μελετήσει την απόδοση ευθυνών στους δρώντες στη διαμάχη για την κρίση στην Ευρωζώνη (Roose and Kousis 2014). Εστιάζει στις αναφορές που γίνονται από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (MME) δύο χωρών κατεχοχίν εμπλεκομένων στην κρίση της Ευρωζώνης, της Ελλάδας και της Γερμανίας. Το κεντρικό ερώτημα του προγράμματος είναι: *Ποιος καταλογίζει ευθύνες σε ποιον στη διαμάχη για την κρίση της Ευρωζώνης;*

Στόχος του προγράμματος είναι να καλύψει ένα κενό στη βιβλιογραφία προσφέροντας μια συστηματική ανάλυση των πολιτικών διεκδικήσεων και αιτημάτων γύρω από την Ελληνική κρίση, όπως αντανακλώνται από τα Ελληνικά, τα Γερμανικά και τα διεθνή μέσα μαζικής επικοινωνίας, από τον Οκτώβριο του 2009

¹⁷http://www.livewhat.unige.ch/wp-content/uploads/2014/02/livewhat_brochure_green_GR_web.pdf.

¹⁸ Το πρόγραμμα εκπονείται από τα πανεπιστήμια Freie Universität Berlin (Jochen Roose, συντονιστής, Moritz Sommer και Franziska Scholl) και Πανεπιστήμιο Κρήτης (Μαρία Κούση, συντονίστρια, Κώστας Κανελλόπουλος, Μαρίνα Παπαδάκη, Στεφανία Καλογεράκη). Χρηματοδοτείται από το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Υπουργείο Παιδείας και Έρευνας (BMBF) και τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) του Ελληνικού Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων (www.ggcrisi.info).

έως τον Σεπτέμβριο του 2013. Με τον τρόπο αυτό θα προσφέρει μια χαρτογράφηση των δημοσίων διαμαχών για την οικονομική κρίση στην Ευρωζώνη, τα αίτια της, τις συνέπειες της, την επάρκεια των μέτρων και του ρόλου των εμπλεκόμενων φορέων εφαρμόζοντας μια προσέγγιση ανάλυσης περιεχομένου η οποία συνδυάζει την ανάλυση πολιτικού λόγου και την ανάλυση γεγονότων διαμαρτυρίας.

Το έργο περιλαμβάνει τη συστηματική ανάλυση των πολιτικών διεκδικήσεων όπως αυτές καταγράφονται στα μέσα μαζικής επικοινωνίας (Kooormans and Statham 1999) και στο διαδίκτυο, καθώς και ημι-δομημένες συνεντεύξεις με δημοσιογράφους και τους φορείς εκείνους που διατύπωσαν τα αιτήματα και εμφανίστηκαν στην ανάλυση των πολιτικών διεκδικήσεων ως πρωταγωνιστές.

Ειδικότερα, το πρόγραμμα εκπονείται σε τρία στάδια (Roose and Kousis 2014):

α) Η ανάλυση του λόγου για την απόδοση ευθυνών στους δρώντες αναπτύσσεται ως ένα εργαλείο ανάλυσης περιεχομένου για τη συστηματική ανάλυση της απόδοσης ευθυνών που οι δρώντες κάνουν στο δημόσιο χώρο. Με τη χρήση αυτού του καινοτόμου εργαλείου θα μελετηθούν οι αναφορές στην κρίση της Ευρωζώνης σε επιλεγμένες Ελληνικές και Γερμανικές εφημερίδες καθώς και στο διεθνές πρακτορείο τύπου Reuters.

β) Στους κεντρικούς δρώντες της συζήτησης, όπως θα αναδειχθούν στο βήμα α), θα δοθεί λεπτομερής σημασία με μια ενδελεχή ανάλυση των θεωρητικών κειμένων που έχουν δημοσιεύσει στο διαδίκτυο.

γ) Συνεντεύξεις με δημοσιογράφους από τις αντίστοιχες εφημερίδες και με τους κεντρικούς δρώντες μας επιτρέπουν μια πιο λεπτομερή κατανόηση των υφερπόντων παραδοχών και πιθανών στρατηγικών για τη δημόσια παρουσίαση (GGCRISI).¹⁹

Το έργο πραγματοποιείται σε συνεχή στενή συνεργασία μεταξύ των εταίρων, με αποτέλεσμα να εφαρμόζονται οι ίδιες διαδικασίες από την αντίστοιχη εθνική ομάδα, και στις δύο χώρες. Ταυτόχρονα, τα μέλη των αντίστοιχων ερευνητικών ομάδων έχουν εκπαιδευτεί σε κοινά εντατικά σεμινάρια, έτσι ώστε να εφαρμόζουν τους κοινούς κανόνες κωδικοποίησης με τον ίδιο τρόπο. Η συνεχή ανταλλαγή απόψεων των μελών των κεντρικών ομάδων πραγματοποιείται μέσα από συχνές τηλεδιασκέψεις και εργαστήρια.

Το υλικό της Ανάλυσης Λόγου για την Απόδοση Ευθυνών (Discursive Actor Attribution Analysis) που στηρίζεται σε δημοσιεύματα εφημερίδων θα συνδυαστεί με το υλικό που παρέχουν οι κύριοι δρώντες και φορείς που εντοπίστηκαν από την ΑΛΑΕ σε ιστότοπους του διαδικτύου όπου εξηγούν πιο αναλυτικά τις θέσεις τους. Δεδομένου ότι οι πληροφορίες που δημοσιεύονται στον Τύπο είναι πολύ επιλεκτικές και περιορισμένες, οι ιστότοποι των δρώντων είναι μία κρίσιμη

¹⁹ www.ggcrisi.info

συμπληρωματική πηγή πληροφοριών με υλικό που προέρχεται απευθείας από τους διεκδικητές (claimants), όπως τα κόμματα που εκπροσωπούνται στο εθνικό κοινοβούλιο, ή φορείς της κοινωνίας των πολιτών. Για κάθε χώρα θα επιλεγούν περίπου 15 φορείς της κοινωνίας των πολιτών καθώς και τα πολιτικά κόμματα.

Το δεύτερο στάδιο του ερευνητικού έργου εστιάζει σε ημι-δομημένες συνεντεύξεις με δημοσιογράφους και διεκδικητές που εντοπίστηκαν ως βασικοί δρώντες κατά τη διάρκεια της ΑΛΑΕ. Στις συνεντεύξεις θα συζητηθούν τα αποτελέσματα του πρώτου σταδίου με τους φορείς από τους σχετικούς τομείς, π.χ. εφημερίδες, κόμματα, συνδικάτα. Οι συνεντεύξεις με τους δημοσιογράφους έχουν ως στόχο την κατανόηση της διαδικασίας επιλογής θεμάτων και δρώντων στην αρθρογραφία και στα ρεπορτάζ τους για την κρίση στην Ευρωζώνη. Οι δημοσιογράφοι θα ερωτηθούν επίσης σχετικά με τον βαθμό ανταπόκρισής τους σε διεκδικητές που προέρχονται από διαφορετικούς χώρους (π.χ. συνεντεύξεις τύπου, κινητοποιήσεις, κλπ.) και φορείς (π.χ. κυβέρνηση, κόμματα, κοινωνία των πολιτών κλπ.).

Παράλληλα, θα εκπονηθούν συνεντεύξεις βάθους σε επιλεγμένους διεκδικητές με επίκεντρο τις στρατηγικές που εφαρμόζουν οι ίδιοι για να εισακουστούν τα αιτήματά τους. Τέλος, θα πραγματοποιηθούν συνεντεύξεις βάθους με εκπροσώπους υπερεθνικών φορέων και οργανισμών, ιδιαίτερα όπως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ). Οι συνεντεύξεις αυτές θα εστιάσουν στους τρόπους μέσω των οποίων οι φορείς αυτοί διαχειρίζονται τη δημόσια εμφάνισή τους και χρησιμοποιούν στρατηγικά τις δημόσιες δηλώσεις τους.

4. Ανάλυση εναλλακτικών μορφών δημιουργικής αντιμετώπισης των συνεπειών της κρίσης

Στο ερευνητικό πρόγραμμα LIVEWHAT, η Ελληνική Ομάδα έχει συντονιστικό ρόλο στο Πακέτο Εργασίας (ΠΕ) 6, το οποίο εστιάζει στην καταγραφή και ανάλυση των εναλλακτικών μορφών δημιουργικής αντιμετώπισης προβλημάτων σε περιόδους κρίσης. Οι εναλλακτικές αυτές μορφές περιλαμβάνουν την ενδυνάμωση των κοινωνικών δικτύων και των πρακτικών που υιοθετούνται σε επίπεδο κοινότητας και προάγουν την αλληλεγγύη ως μέσο αντιμετώπισης της κρίσης, την αλλαγή του τρόπου ζωής προς πιο βιώσιμες μορφές κατανάλωσης και παραγωγής και την ανάπτυξη νέων μέσων καλλιτεχνικής έκφρασης.

Σε οικονομικά δύσκολους καιρούς με ραγδαίες πολιτικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις στην εξάντληση των δικαιωμάτων των πολιτών στην εργασία, στην κοινωνική πρόνοια και σε καθαρό περιβάλλον για όλους, οι εναλλακτικές μορφές δημιουργικής αντιμετώπισης των πολιτών αυξάνονται σε όλη την Ευρώπη (Castells, Caraca and Cardoso 2012, βλ., Παπαδάκη στο παρόν βιβλίο, Kousis and Paschou 2014, Kalogeraki, Alexandridis and Papadaki 2014, Andretta and

Guidi 2014, Blanco and Cruz-Gallach 2014, Forno and Graziano 2014, Nez 2014). Οι πρόσφατες αυτές έρευνες αποσκοπούν να συμβάλουν στη μελέτη των συλλογικών απαντήσεων/αποκρίσεων στις οικονομικές και πολιτικές απειλές, ιδιαίτερα μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008, όπως αυτές αντικατοπτρίζονται σε εναλλακτικές μορφές οικονομικών και μη-οικονομικών δραστηριοτήτων από φορείς πολιτών.

Οι συλλογικές απαντήσεις στις οικονομικές απειλές στο πλαίσιο των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, επεκτείνονται σε παγκόσμιο επίπεδο. Αποσκοπούν στην κάλυψη βασικών και επειγουσών αναγκών που σχετίζονται κυρίως με τα τρόφιμα, τη στέγη, την υγεία, την παιδική μέριμνα και την εκπαίδευση. Εναλλακτικές συλλογικές δράσεις και πρωτοβουλίες της δημιουργικής αντιμετώπισης/ανθεκτικότητας περιλαμβάνουν ανταλλακτικά δίκτυα αλληλεγγύης, άλλα κοινωνικά δίκτυα, συνεργατικές δομές, φορείς, συλλόγους και δίκτυα ανταλλαγής υπηρεσιών και προϊόντων, πιστωτικές ενώσεις, ηθικές τράπεζες, τράπεζες χρόνου, εναλλακτικά κοινωνικά νομίσματα, ομάδες αυτοβοήθειας των πολιτών, κοινωνικές επιχειρήσεις, και άλλες πρωτοβουλίες.

Σχετικές μελέτες επικεντρώνονται σε καινοτόμες πρακτικές, όπως για παράδειγμα τα ανταλλακτικά δίκτυα (barter clubs, Clubes de Trueque, που πρωτοεμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Αργεντινή και σε άλλες περιοχές της Λατινικής Αμερικής (Primavera 2010). Παρόμοιες πρωτοβουλίες έχουν αναπτυχθεί στην Ευρώπη πριν και μετά την κρίση του 2008, όπως το *SOL* εναλλακτικό κοινωνικό νόμισμα στη Γαλλία, η υποστήριξη περιφερειακών νομισμάτων από Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) στη Γερμανία με στόχο τη στήριξη των τοπικών οικονομιών, η άνθηση των τοπικών νομισμάτων και ανταλλαγής δικτύων στην Ελλάδα και την Ισπανία, τα εναλλακτικά ανταλλακτικά δίκτυα, τα τοπικά συστήματα ανταλλαγών (Local Exchange Trading Systems - LETS) στο Ηνωμένο Βασίλειο, και οι ηθικές τράπεζες που προωθούν την ηθική δέσμευση, την ιδεολογία και τις ηθικές αρχές.

Οι εναλλακτικές αυτές πρακτικές συγκροτούν ένα νέο είδος πολιτικής μέσω της δημιουργίας τοπικών συμμετοχικών πρωτοβουλιών που προωθούν μια «οικονομία της αλληλεγγύης», όπως φαίνεται στις χώρες που έχουν αντιμετωπίσει κρίσεις στο παρελθόν. Η μελέτη των εναλλακτικών αυτών οικονομικών πρακτικών σε χώρες της Νότιας Ευρωζώνης έχει μόλις ξεκινήσει. Πρόκειται για οικονομικές πρακτικές που επεκτείνονται σε παγκόσμιο επίπεδο, οι οποίες όμως δεν πραγματοποιούνται με κίνητρο το κέρδος, όπως τα ανταλλακτικά δίκτυα, τα κοινωνικά νομίσματα, τα συνεταιριστικά σχήματα, τα γεωργικά δίκτυα, και άλλες μορφές αλληλέγγυας δράσης προσφοράς δωρεάν υπηρεσιών (Castells, Caraca and Cardoso 2012). Στην Ελλάδα, ομάδες που δραστηριοποιούνται στο διαδίκτυο

όπως οι omikronproject.gr²⁰ ή enallaktikos.gr προσφέρουν μία πρώτη απογραφή εθνικού επιπέδου με σχήματα που εστιάζουν σε ζητήματα εναλλακτικής οικονομίας και ανταλλακτικών δικτύων, τροφής, υγείας, εκπαίδευσης, κοινωνικών δικαιωμάτων, φύσης και οικολογίας, συνεργατισμού, τεχνών, τραπεζών σπόρων, ηθικού εμπορίου, κοινωνικών ιατρείων, συνελεύσεων γειτονιάς, μέσων και επικοινωνιών, δημοκρατίας, και νέων τεχνολογιών πληροφορικής (βλ., π.χ. Ρουμελιώτης 2012).

Ζητήματα προς εξέταση αποτελούν οι σχετικές κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές δυναμικές και επιπτώσεις, ιδιαίτερα όσον αφορά στην κάλυψη αναγκών οικογενειών, γυναικών, παιδιών, μεταναστών, ηλικιωμένων και άλλων ευάλωτων ομάδων σε οικονομικά δύσκολους καιρούς.

Οι παραπάνω μορφές δράσης δεν έχουν ακόμη μελετηθεί συστηματικά σε επίπεδο κρατών στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το πρόγραμμα LIVEWHAT, στο Πακέτο Εργασίας 6,²¹ αποσκοπεί στην καταγραφή σημαντικών εναλλακτικών μορφών δημιουργικής αντιμετώπισης προβλημάτων της κρίσης από ομάδες πολιτών, όπως εμφανίζονται σε πέντε εφημερίδες εθνικής εμβέλειας, για κάθε μία από τις εννέα χώρες του προγράμματος. Οι εναλλακτικές αυτές πρακτικές θα μελετηθούν σε τρία στάδια, όπως προέκυψε μετά από βελτιωτικές αλλαγές στον αρχικό σχεδιασμό.

Στο πρώτο στάδιο, οι εναλλακτικές μορφές οικονομικών και μη-οικονομικών δραστηριοτήτων από φορείς πολιτών θα εντοπιστούν μέσω της ΑΠΔ στο Πακέτο Εργασίας 3, το οποίο συντονίζεται από τον Manlio Cinalli, ως ένα μόνο μέρος του ευρύτερου συνόλου πολιτικών διεκδικήσεων που αναφέρονται σε ζητήματα της κρίσης.²²

Δεδομένου ότι, α) οι εναλλακτικές αυτές μορφές δράσης δεν καλύπτονται επαρκώς από τις εφημερίδες, και β) οι πρωτοβουλίες αυτές συνήθως διαθέτουν ιστολόγια, αποφασίστηκε να ακολουθηθεί σε δεύτερο στάδιο ο εντοπισμός σχετικών ιστολογίων από το διαδίκτυο και κωδικοποίηση του υλικού τους με στόχο την καταγραφή χαρακτηριστικών των δρώντων και συμμετεχόντων, των δράσεων και δικτύων, των διεκδικήσεων αλλά και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν, εφαρμόζοντας διαδικασίες παρόμοιες με αυτές που εφαρμόζονται στην ΑΠΔ, αλλά προσαρμοσμένες στο υλικό των σχετικών ιστότοπων.

Σε τρίτο στάδιο θα προσκληθούν τα μέλη των εναλλακτικών δικτύων και πρωτοβουλιών να συμπληρώσουν ερωτηματολόγιο που θα αναρτηθεί στο διαδίκτυο και θα αφορά μία συστηματική καταγραφή του προφίλ των εμπλεκόμενων

²⁰ <http://omikronproject.gr/grassroots>

²¹ Για την πλήρη περιγραφή του ΠΚ6, βλ., <http://www.livewhat.unige.ch/wp-content/uploads/2014/01/Workpackage-6.pdf>.

²² Για την πλήρη περιγραφή του ΠΚ3 βλ., <http://www.livewhat.unige.ch/wp-content/uploads/2014/01/Workpackage-3.pdf>.

δρώντων και δικτύων καθώς και των δραστηριοτήτων τους. Τέλος θα πραγματοποιηθούν συνεντεύξεις βάθους με 30 συμμετέχοντες εκπροσώπους των δικτύων ή/και επωφελούμενους.

5. Συμπεράσματα

Σε αυτό το κείμενο παρουσιάστηκαν τέσσερις διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις προσαρμοσμένες στη μελέτη των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών διαστάσεων της κρίσης στην Ευρωζώνη. Η παρουσίαση αντανάκλα την ανάγκη ευελιξίας των μεθόδων και τεχνικών της κοινωνικής έρευνας να ανταποκρίνονται στις ραγδαία μεταβαλλόμενες συνθήκες, τόσο τις οικονομικές όσο και αυτές των μαζικών μέσων επικοινωνίας.

Ακολουθώντας ερευνητές οι οποίοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με παρόμοιες προκλήσεις στο παρελθόν, όπως ο Beissinger, η ανάλυση των Μεγάλων Γεγονότων Διαμαρτυρίας επιτρέπει την κατανόηση των ραγδαίων εξελίξεων της συλλογικής δράσης κατά των Μνημονίων της Τρόικας και των κρατικών πολιτικών λιτότητας.

Η Ανάλυση Πολιτικών Διεκδικήσεων, η οποία δημιουργήθηκε για τη συστηματική μελέτη του πολιτικού λόγου, συμπεριλαμβανομένου και αυτού των γεγονότων διαμαρτυρίας, προσφέρει τη σφαιρική εικόνα όλων των διεκδικήσεων που απουσιάζει από τις υπόλοιπες μεθόδους ανάλυσης λόγου. Επιπλέον, η ειδική εκδοχή της, η Ανάλυση Λόγου Απόδοσης Ευθυνών σε θέματα που σχετίζονται με την πρόσφατη κρίση στην Ευρωζώνη αποτελεί μία νέα προσέγγιση για την αντιμετώπιση των σύνθετων ζητημάτων μίας νέας διεθνικής περιόδου του 21ου αιώνα (Diani and Kousis 2014).

Τέλος, παρουσιάστηκε η νέα πολύ-μεθοδική προσέγγιση που απαιτείται για την κατανόηση των καινοτόμων εναλλακτικών μορφών δημιουργικής αντιμετώπισης της κρίσης που ανθίζουν ιδιαίτερα μετά τον πρώτο χρόνο της κρίσης στην Ευρωζώνη. Η σύνθετη αυτή εξέλιξη αξιοποιεί παράλληλα και τις νέες ευκαιρίες που προσφέρει το διαδίκτυο -όπως τα ιστολόγια, τους ιστότοπους- που χρησιμοποιούνται από τους συμμετέχοντες ως μέσο επικοινωνίας και δικτύωσης.

Βιβλιογραφία

- Almeida, Paul (2007), "Defensive Mobilization: Popular movements against economic adjustment policies", *Latin American Perspectives*, 34(3): 123-139.
- Almeida, Paul (2010), "Globalization and Collective Action", in K. T. Leicht and J. C. Jenkins (eds), *Handbook of Politics: State and society in global perspective*, London, Springer, pp.305-326.
- Andretta, Massimiliano and Guidi, Riccardo (2014), "Resilience and Positive Protest. How Italian Solidarity-Based Purchase Groups Change in Times of Crisis?", paper presented at the 8th ECPR General Conference, September 3-6, Glasgow, Scotland.
- Beissinger, Mark (1998), "Nationalist Violence and the State: Political authority and contentious repertoires in the former USSR", *Comparative Politics*, 30(4):401-422.
- Beissinger, Mark (2002), *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Beissinger, Mark and Sasse, Gwendolyn (2012), "An End to 'Societal Patience'? The economic crisis and political protest in Eastern Europe", Nuffield's Working Papers Series in Politics. Διαθέσιμο στο : http://www.nuffield.ox.ac.uk/politics/papers/2012/Beissinger_and_Sasse_working_paper_2012_01.pdf.
- Blanco, Ismael and Cruz-Gallach, Helena (2014), "Social Innovation as a Factor of Community Resilience? The case of Catalonia", paper presented at the 8th ECPR General Conference, September 3-6, Glasgow, Scotland.
- Castells, Manuel, Caraca, Joao and Cardoso, Gustavo (2012), *Aftermath: The cultures of the economic crisis*, Oxford, Oxford University Press.
- Cinalli, Manlio and Giugni, Marco Gabriele (2010), "Welfare States, Political Opportunities, and the Claim-making in the Field of Unemployment Politics", in M. Giugni (ed.), *The Contentious Politics of Unemployment in Europe: Welfare states and political opportunities*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, pp. 19-42.
- Diani, Mario and Kousis, Maria (2014), "The Duality of Claims and Events: The Greek campaign against Troika's memoranda and austerity, 2010-2012", paper under review, *Mobilization*.
- Forno, Francesca and Graziano, Paolo (2014), "Sustainable Community Movements", paper presented at the 8th ECPR General Conference, September 3-6, Glasgow, Scotland.
- Fuster Morell, Mayo (2012), "Composition of 15M Mobilization in Spain: Free culture movement a layer of 15M ecosystem movement", *Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest (Special Issue: Occupy!)*, 11: 386-392.
- Gerhards, Jürgen, Roose, Jochen and Offerhaus Anke (2013), "Die Rekonfiguration von politischer Verantwortungszuschreibung im Rahmen staatlichen Wandels", in M. Zürn and M. Ecker-Ehrhardt (Hrsg.), *Die Politisierung der Weltpolitik: Umkämpfte internationale Institutionen*, Berlin, Suhrkamp, 109-133.
- Giugni, Marco and Cinalli, Manlio (2013), "Political Opportunities, Citizenship Models and Political Claim-Making over Islam", *Ethnicities*, 13(2):147-164.
- Goldstone, Jack A. and Tilly, Charles (2001), "Threat (and Opportunity): Popular Action and State Response in the Dynamics of Contentious Action", in R. R. Aminzade, J. A. Goldstone, D. McAdam, E. J. Perry, W. H. Sewell, Jr., S. Tarrow, S. Tilly (eds), *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Imig, Douglas and Tarrow, Sidney (2001), "Studying Contention in an Emerging Polity", in D. Imig and S. Tarrow (eds), *Contentious Europeans: Protest and politics in an emerging polity*, London, Rowman & Littlefield Publishers, pp. 3-26.
- Kalogeraki, Stefania, Alexandridis, Samy and Papadaki, Marina (2014), "Exploring Social Support Actions as Alternative Forms of Resilience in a Greek Urban Community", paper presented at the 8th ECPR General Conference, September 3-6, Glasgow, Scotland.
- Kanellopoulos, Kostas, Kostopoulos, Konstantinos, (2013), "Alliance Building in the Greek Anti-austerity Campaign, 2010-2012", paper presented at the 7th ECPR General Conference, Session 39 Political Networks, 4-7 September, Bordeaux, France.
- Koopmans, Ruud (2002), "Codebook for the Analysis of Political Mobilization and Communication in European Public Spheres. Project: The Transformation of Political Mobilisation and Communication in European Public Spheres. Europub.com (HPSE-CT2000-00046)". Διαθέσιμο στο:
<http://europub.wzb.eu/Data/Codebooks%20questionnaires/D2-1-claims-codebook.pdf>.
- Koopmans, Ruud and Statham, Paul (1999), "Political Claims Analysis: Integrating protest event and political discourse approaches", *Mobilization*, 4(2): 203-221.
- Kousis, Maria (1998), "Protest-Case Analysis: A Methodological Approach for the Study of Grassroots Environmental Mobilizations", The Working Paper Series, No. 570, Center for Research on Social Organization (CRSO), The University of Michigan, Ann Arbor, Michigan, May. Διαθέσιμο στο : <http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/2027.42/51334/1/570.pdf>
- Kousis, Maria (1999), "Sustaining Local Environmental Mobilisations: Groups, actions and frames in Southern Europe," *Environmental Politics*, 8(1): 172-198.
- Kousis, Maria (2007), "Environmental Protest in Greece", in C. Rootes (ed.), *Environmental Protest in Europe*, Oxford, Oxford University Press, pp. 109-134.
- Kousis, Maria (2009), "Political Claims Analysis of the 2007 Greek Forest Fires", paper for the *4th International Conference in Interpretive Policy Analysis*, session "Critical Discourse Analysis In Environmental and Forest Policy, From Habermas To Foucault", 25-27 June, Kassel University, Germany.
- Kousis, Maria (2013), "Economic Crisis, Troika and Protest Campaigns: A Southern European view", paper presented at the 11th European Sociological Association Conference "Crisis, Critique and Change", at the main session "The Eurozone Crisis and Social Impacts", 28-31 August, University of Turin, Italy.
- Kousis, Maria (2014), "The Transnational Dimension of the Greek Protest Campaign Against Troika Memoranda and Austerity Policies, 2010-2012", in D. della Porta and A. Mattoni (eds), *Spreading Protests: Social movements in times of crisis*, Colchester, ECPR Press, pp. 139-170.
- Kousis, Maria and Paschou, Maria (2014), "Portraying Alternative Forms of Resilience in Hard Economic Times: Theoretical and methodological considerations", paper presented at the 8th ECPR General Conference, September 3-6, Glasgow, Scotland.
- Kriesi, Hanspeter (2014), "The Political Consequences of the Economic Crisis in Europe: Electoral punishment and popular protest", in N. Bermeo and L.M. Bartels (eds), *Mass Politics in Tough Times: Opinion, votes and protest in the Great Recession*, Oxford, Oxford University Press, pp. 297-333.
- Lapavistas, Costas et al (2012), *Crisis in the Eurozone*, London, Verso.

- Lapavitsas, Costas, Kaltenbrunner Annina, Lindo Duncan, Michell J., Paineira Juan Pablo, Eugenia Pires, Powell Jeff, Stenfors Alexis and Teles, Nuno (2010), "Eurozone Crisis: Beggar thyself and thy neighbour", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12(4): 321-372.
- Nez, Héloïse (2014), "Practices of Social Solidarity in Madrid: Alternative forms of economic activities in times of crises", paper presented at the 8th ECPR General Conference, September 3-6, Glasgow, Scotland.
- Primavera, Heloise (2010), "Social Currencies and Solidarity Economy: An enduring bond of common good", *Working USA: The Journal of Labor and Society*, 13: 41-59.
- Roose, Jochen (2013), "Challenging the Public Attribution of Responsibility in Routine EU Politics", paper at the 7th ECPR General Conference, Session 39 Political Networks, 4-7 September, Bordeaux, France.
- Roose, Jochen and Kousis, Maria (2014), "Discursive Actor Attribution Analysis: A tool to analyze how people make sense of the crisis", paper presented at the 8th ECPR General Conference, September 3-6, Glasgow, Scotland.
- Rootes, Christopher (ed.) (2007), *Environmental Protest in Western Europe*, Oxford, Oxford University Press.
- Rucht, Dieter and Neidhardt, Friedhelm (1998), *Acts of Dissent: New developments in the study of protest*, Berlin, Edition Sigma.
- Sotiropoulou, Irene (2012), *Exchange Networks and Parallel Currencies: Theoretical approaches and the case of Greece*, PhD dissertation, Department of Economics, University of Crete, Greece.
- Tarrow, Sidney (2008), "Charles Tilly and the Practice of Contentious Politics", *Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest*, 7(3): 225-246.
- Tilly, Charles (1978), *From Mobilization to Revolution*, Reading, MA, Addison-Wesley.
- Tilly, Charles (2004), *Social Movements, 1768-2004*, London, Paradigm Publishers.
- Wouters, Ruud and Stefaan Walgrave (2014), "Making the Implicit Scorecard Explicit".
- The dWUNCness of Collective Action in Mass Media Coverage" paper presented at the international Workshop "Voters, Protest and Policies: Bridging public opinion, social movement outcomes and policy responsiveness research" University of Leicester, 16-17 June.
- Ζαμπαρούκου, Στέλλα και Κούση, Μαρία (2014), *Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πεδίο.
- Κούση, Μαρία (2013), «Η Πανελλαδική Εκστρατεία Διαμαρτυρίας κατά των Μνημονίων και των Πολιτικών Λιτότητας», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, 1: 33-40.
- Κούση, Μαρία και Tilly, Charles (επιμ.) (2008), *Οικονομικές και Πολιτικές Συγκρούσεις σε Συγκριτική Προοπτική*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.
- Κούση, Μαρία και Μαυροπούλου, Αιμιλία (2011), «Πολιτικές Διεκδικήσεις και Δασικές Πυρκαγιές στην Ελλάδα, τον Ιούνιο και Ιούλιο του 2007: Μία προκαταρκτική ανάλυση», στο Ε. Δαφέρμος, Μ. Σαματάς, Μ. Κουκουριτάκης και Σ. Χιωτάκης (επιμ.), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες στον 21ο Αιώνα: Επίμαχα θέματα και προκλήσεις*, Αθήνα: Πεδίο.
- Ρουμेलιώτης, Ανδρέας (2012), *Μπορώ και Χωρίς Ευρώ*, Αθήνα, Ίανος.
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ (2006), «Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα: Μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 27: 7- 42.

Δράσεις Κοινωνικής Υποστήριξης και Αλληλεγγύης την Εποχή της Οικονομικής Κρίσης: Μια Μελέτη στα Χανιά της Κρήτης

Μαρίνα Παπαδάκη*

Περίληψη

Οι πολιτικές λιτότητας, ως κύριο μέσο αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, έχουν σαν αποτέλεσμα τη συνεχώς αυξανόμενη οικονομική ασφυξία ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού, το οποίο αδυνατεί να αντεπεξέλθει ακόμα και στην ικανοποίηση των βασικών του αναγκών. Παράλληλα με τα αυξημένα φαινόμενα φτώχειας παρατηρείται, κυρίως σε τοπικό επίπεδο η οργάνωση δράσεων κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης από τοπικούς φορείς και συλλογικότητες με σκοπό την έμπρακτη αρωγή προς τις κοινωνικές ομάδες που πλήττονται από την ύφεση. Η έρευνα ανιχνεύει διαστάσεις αυτής της δραστηριότητας, έτσι όπως εκδηλώνεται στα Χανιά της Κρήτης, υιοθετώντας την εφαρμογή μιας ποσοτικής μεθοδολογικής προσέγγισης που βασίζεται στη συλλογή δεδομένων για τις υπό εξέταση δράσεις από δημοσιευμένα άρθρα στον τοπικό τύπο. Στο παρόν κείμενο, αφενός συζητούνται οι μεθοδολογικές προβληματικές που αναδύθηκαν βάσει αυτής της προσέγγισης και αφετέρου παρουσιάζονται κάποια από τα εμπειρικά ευρήματα της ανάλυσης των δεδομένων που συλλέχθηκαν.

1. Εισαγωγή

Η προσφυγή της Ελλάδας στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Δ.Ν.Τ.) το Μάιο του 2010 σηματοδοτεί την έναρξη μιας περιόδου έντονης οικονομικής λιτότητας που συνεχίζεται μέχρι σήμερα και συνοδεύεται από μειώσεις σε μισθούς και συντάξεις, αυξήσεις σε τιμές βασικών αγαθών και επιβολή νέων φόρων στους πολίτες. Παράλληλα, η εκρηκτική αύξηση της ανεργίας, η μείωση των κοινωνικών παροχών και η συρρίκνωση των προνοιακών δομών συνθέτουν μια ζοφερή εικόνα για τις συνθήκες διαβίωσης ενός μεγάλου ποσοστού του πληθυσμού της χώρας.

Στα πλαίσια της σφοδρής οικονομικής κρίσης και των πολιτικών διαχείρισης της, η επιστημονική διερεύνηση του φαινομένου της φτώχειας ανατροφο-

* Η Μαρίνα Παπαδάκη είναι Στατιστικός, μέλος Ε.ΔΙ.Π. (Εργαστηριακό Διδακτικό Προσωπικό)" στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, E-mail: papadakma@uoc.gr .

δοτείται υπό το βάρος των νέων συνθηκών, αλλά και των προβληματισμών που διατυπώνονται για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας (Petmezidou 2011: 225-226). Αν και διαφορετικές εννοιολογήσεις της φτώχειας ενδέχεται να οδηγήσουν σε διαφορετικά συμπεράσματα για την έκταση του προβλήματος, η αύξηση του αριθμού των ατόμων που δοκιμάζονται από τη φτώχεια ως άμεση συνέπεια της κρίσης δεν αμφισβητείται- γεγονός που επιβεβαιώνεται στο κείμενο του Διονύση Μπαλούρδου στο παρόν συλλογικό έργο.

Με τούτο -δυστυχώς- ως δεδομένο, σχετικές μελέτες ανιχνεύουν τις κοινωνικές ομάδες που βιώνουν εντονότερα την ένδεια και εξερευνούν τους οικονομικούς και κοινωνικούς όρους βάσει των οποίων αυτή εκδηλώνεται. Για παράδειγμα, σε σχετική έρευνα ο Μπαλούρδος (2011: 165) σημειώνει ότι:

Στην Ελλάδα, παιδιά, ηλικιωμένοι, ανύπαντρες γυναίκες, μονογονεϊκές οικογένειες, εργαζόμενοι χαμηλής ειδίκευσης, άνεργοι, μη ενεργά άτομα σε εργάσιμη ηλικία, μεταξύ των οποίων και άτομα με ειδικές ανάγκες, άτομα που ζουν σε αγροτικές περιοχές και οι μετανάστες αντιμετωπίζουν το μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (Μπαλούρδος 2011: 165).

Εικόνες από τις συνθήκες που βιώνουν οι φτωχοί πολίτες αποτυπώνουν την ελλιπή πρόσβαση, ακόμα και στους ελάχιστους πόρους που θεωρούνται προϋποθέσεις μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης, δηλαδή στα στοιχειώδη αγαθά, στην κατοικία και στις βασικές υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης (Ματσαγγάνης 2004: 149). Έτσι, εκτός από τα χρέη και την οικονομική ανασφάλεια, αναφέρονται ελλείψεις σε τρόφιμα και φάρμακα, καθώς και προβλήματα εξασφάλισης μιας αξιοπρεπούς στέγης (Μπαλούρδος 2012: 46). Η αντίρροπη σχέση της φτώχειας με το επίπεδο της ατομικής υγείας, η ανεργία και η μείωση των κρατικών δαπανών στον τομέα της υγείας οδηγούν στον αποκλεισμό νέων κοινωνικών ομάδων από τις δημόσιες υπηρεσίες περίθαλψης (Κυριόπουλος και Τσιάντου 2010: 837), ενώ υπάρχουν εκτιμήσεις ότι τα ποσοστά πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου θα αυξηθούν δραματικά λόγω της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης (Φωτόπουλος 2013)¹.

Σε αυτό το μελανό τοπίο που περιγράφει την πραγματικότητα στην Ελλάδα πολλαπλές είναι οι αναφορές που τονίζουν την αδυναμία του κράτους πρόνοιας να παρέχει ουσιώδη κοινωνική υποστήριξη (Matsaganis 2012: 406-421, 2011: 504-506, Μπαλούρδος 2012: 46, Μπαλούρδος και Σπυροπούλου 2012: 171-172). Βέβαια, η αποτελεσματικότητα του κοινωνικού κράτους έχει αμφισβητηθεί πριν από τη σημερινή κρίση, ενώ έχει μελετηθεί εκτενώς ο σημαντικός ρόλος της κοινωνικής προστασίας που επιτελούν τα άτυπα δίκτυα και κυρίως αυτό της οικογένειας (Παπαδοπούλου 2004: 379, Petmesidou 1996: 330, Symeonidou 1996

¹ Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* στις 24/2/2013, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=345913>

:67). Ωστόσο, η παρατηρούμενη αδυναμία των άτυπων δικτύων να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις της κρίσης (Μπαλούρδος και Σπυροπούλου 2012: 169-170) υποδηλώνει ότι το κενό σε ζητήματα κοινωνικής υποστήριξης μεγεθύνεται.

Στον αντίποδα των παραπάνω, τόσο σε μορφές της κοινωνίας των πολιτών, όπως αυτές εκτείνονται «ανάμεσα στο νοικοκυριό και το κράτος» (Σωτηρόπουλος 2004: 20-21), όσο και σε δομές της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και της Εκκλησίας, φαίνεται να διαμορφώνονται στοιχεία κοινωνικής αλληλεγγύης με τη μορφή δράσεων κοινωνικής υποστήριξης ως αντιστάθμισμα των επιπτώσεων της ύφεσης. Στην Ελλάδα της κρίσης και ιδιαίτερα σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών παρατηρείται μια έντονη δραστηριότητα Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ), εθελοντικών ομάδων, ενοριών, δημοτικών αρχών, συλλόγων αλλά και ιδιωτών με στόχο την άμεση ή έμμεση ενίσχυση ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, δραστηριότητα που χαρακτηρίζεται ως «σημάδι ελπίδας μέσα σε ένα πέλαγος ανησυχίας» (Μουζέλης 2012).²

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να διερευνήσει όψεις αυτής της δραστηριότητας έτσι όπως εκδηλώνεται στα Χανιά της Κρήτης, ορίζοντας, καταγράφοντας και μελετώντας δράσεις κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης που πραγματοποιήθηκαν από το Μάιο του 2010 (περίοδο προσφυγής της Ελλάδας στο Δ.Ν.Τ.) μέχρι και τον Απρίλιο του 2012 (περίοδο πριν τις εθνικές εκλογές Μαΐου 2012).

Είναι σαφές ότι όψεις κοινωνικής υποστήριξης, πέραν του κεντρικού κράτους και της οικογένειας, δεν πρωτοεμφανίζονται εν καιρώ κρίσης. Ο Skamnakis (2012: 56-57) για παράδειγμα, έχει μελετήσει την (περιορισμένη) μετάβαση πολιτικών κοινωνικής προστασίας στο τοπικό κράτος, έτσι όπως αυτή συντελείται τις τελευταίες δεκαετίες. Σημαντικό, επίσης, έχει χαρακτηριστεί το έργο της Εκκλησίας, καθώς η έννοια της φιλανθρωπίας εξέχει στη χριστιανική φιλοσοφία, περισσότερο όμως ως αυτοδιοικούμενος δημόσιος τομέας χωρίς την ικανότητα να συσπειρώνει σε εθελοντική βάση τους πολίτες (Polyzoidis 2008: 100).

Φορείς, που είχαν και πριν την κρίση έντονη ανθρωπιστική δράση, αφορούν κυρίως μη κερδοσκοπικές και εθελοντικές οργανώσεις, αυτοδιοικούμενες και σε ένα βαθμό θεσμοθετημένες, ενώ ο Polyzoidis (2008: 101) αναφέρει ότι το 50% των οργανώσεων αυτών πρόσφερε βοήθεια σε φτωχούς. Αξιοσημείωτη, επίσης, είναι η ανάπτυξη τα τελευταία χρόνια τοπικών κοινωνικών δικτύων αλληλεγγύης μη-θεσμικού χαρακτήρα με διαφορετικά χαρακτηριστικά και δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα τα δίκτυα υπεράσπισης και αρωγής των μεταναστών.³

² Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Το Βήμα* στις 30/12/2012, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=490832>

³ Η κύρια διαφοροποίηση των τοπικών αυτών ομάδων από τις ΜΚΟ και τις εθελοντικές οργανώσεις αφορά την εναλλακτική μορφή της οργανωτικής τους συγκρότησης, η οποία είναι μη-ιεραρχική με τις εκάστοτε αποφάσεις να λαμβάνονται σε ανοιχτές γενικές συνελεύσεις όλων όσων δραστηριοποιούνται στην ομάδα. Συνήθως οι ομάδες αυτές ασκούν έντονη κριτική στην εξουσία,

Στα Χανιά της Κρήτης, όπου πραγματοποιείται η μελέτη, εκτός από τις προνοιακές δομές των δήμων και τη φιλανθρωπική δράση της Εκκλησίας, ενεργά ήταν και παραμένουν να είναι, το παράρτημα της ΜΚΟ «Γιατροί του Κόσμου», ο «Ερυθρός Σταυρός» και μια τοπική οργάνωση γνωστή ως «Το Φιλόπτωχο Συσσίτιο Σπλάντζιας» (με ποικίλες δράσεις από το 1963). Ως τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης καταγράφονται το «Κοινωνικό Στέκι-Στέκι Μεταναστών», το «Φόρουμ Μεταναστών» αλλά και η κατάληψη «Roza Nera». Η αύξηση σε ζητήματα κοινωνικής υποστήριξης γίνεται αντιληπτή, αφενός από τη δημιουργία νέων δομών (π.χ. κοινωνικό παντοπωλείο, κοινωνικό φροντιστήριο, κοινωνικό ιατρείο και φαρμακείο, κοινωνική κουζίνα και επιπλέον συσσίτια) και αφετέρου από την οργάνωση δράσεων (π.χ. συλλογή ρούχων και φαρμάκων, εκδηλώσεις ενίσχυσης, παζάρια, μαθήματα ενίσχυσης σε μαθητές κλπ.) από και προς τους παραπάνω φορείς και όχι μόνο. Η έρευνα προσεγγίζει αυτήν ακριβώς τη δραστηριότητα στο σύνολο της.

2. Σκοπός της μελέτης

Η θεώρηση των δράσεων κοινωνικής υποστήριξης ως μορφών έκφρασης κοινωνικής αλληλεγγύης (Uehara 1990: 524) κρίνεται σκόπιμη για την καλύτερη κατανόηση των νέων κοινωνικών τοπίων που διαμορφώνονται στην ελληνική πραγματικότητα. Είναι γεγονός ότι σε σημαντικό τμήμα της σύγχρονης βιβλιογραφίας η κοινωνική αλληλεγγύη προσδιορίζεται με βάση τη θεσμική της υπόσταση, η οποία θεωρείται το επίτευγμα της εξέλιξης της αυθόρμητης αλληλέγγυας κοινωνικής συμπεριφοράς και κατά συνέπεια μελετάται ως έννοια στενά συσχετισμένη με το κοινωνικό κράτος (Stjernø 2009: 2, Rodger 2003: 404-405, Houtepen and Ter Meulen 2000: 329-330).

Διαφορετικές οπτικές αντιλαμβάνονται τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας είτε ως συρρίκνωση της ίδιας της αλληλεγγύης προς όφελος ατομικιστικών συμπεριφορών, είτε αναζητούν σε μη θεσμοθετημένες και εναλλακτικές μορφές της κοινωνίας των πολιτών νέες διαστάσεις της αλληλεγγύης, όπως αυτές διαμορφώνονται αλλά και διαμορφώνουν έναν πολύπλοκο κόσμο (Wilde 2007: 172). Στην ουσία και οι δυο αυτές προσεγγίσεις αντιμετωπίζουν το ίδιο ζήτημα. Προσπαθούν να απαντήσουν στο «αν» και «με ποιο τρόπο» αναπροσαρμόζονται οι μορφές της κοινωνικής αλληλεγγύης υπό συνθήκες διάλυσης ή απουσίας του κοινωνικού κράτους.

Με βάση τα παραπάνω, η κρίση που βιώνει η ελληνική κοινωνία με συνέπειες τη φτωχοποίηση του πληθυσμού, την αδυναμία του κράτους πρόνοιας αλλά και των άτυπων δικτύων να παρέχουν κοινωνική υποστήριξη, αποτελεί ένα πρόσφορο έδαφος μελέτης των αλληλέγγυων αντανakλαστικών της κοινωνίας.

επιδίδουν αυτονομία από τους επίσημους θεσμούς, αρθρώνουν πολιτικό λόγο, διατυπώνουν αιτήματα και οργανώνουν ή συμμετέχουν σε κινητοποιήσεις διεκδίκησης.

Σε συνάρτηση με την υπόθεση ότι η αλληλεγγύη στην πράξη βιώνεται όταν ένα κοινωνικό σύνολο απειλείται (Dawson and Verweij 2012: 1, Wilde 2004: 162), οι δράσεις υποστήριξης μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως το αντίδοτο στις επιπτώσεις των διαφορετικών διαστάσεων της φτώχειας που απειλούν τα μέλη μιας κοινωνίας.

Σε αυτό το πλαίσιο και με σημείο αναφοράς την τοπική κοινωνία των Χανίων, η παρούσα μελέτη στοχεύει στη διεξαγωγή κάποιων αρχικών συμπερασμάτων σε σχέση με το εξής ερώτημα: *Όσο η κρίση βαθαίνει, «ποιοι» αναλαμβάνουν ενεργό δράση κοινωνικής υποστήριξης και «για ποιους»;*. Για την απάντηση αυτού του ερωτήματος επιδιώχθηκε η λεπτομερής καταγραφή των πραγματοποιηθέντων δράσεων, με σκοπό αφενός να σκιαγραφηθεί η εξέλιξη του φαινομένου στο χρόνο και αφετέρου να εντοπιστούν και να περιγραφούν χαρακτηριστικά αυτής της διαδικασίας σχετικά με τους οργανωτές και τους ωφελούμενους. Για την επίτευξη των παραπάνω, η έρευνα οδηγήθηκε στην εφαρμογή συγκεκριμένων μεθοδολογικών πρακτικών, οι οποίες με τη σειρά τους ανέδειξαν νέα ζητήματα, προβληματικές και προκλήσεις, έτσι όπως αυτά συζητούνται στις επόμενες ενότητες.

3. Η μεθοδολογική προσέγγιση της έρευνας

Η μεθοδολογική διαδικασία που ακολουθήθηκε στην παρούσα έρευνα εμπνέεται από την ποσοτική προσέγγιση της ανάλυσης γεγονότων διαμαρτυρίας μέσα από τη λεπτομερή εξέταση δημοσιευμάτων του τύπου, χρησιμοποιώντας τις εφημερίδες ως πηγές πληροφοριών. Όμως, στην παρούσα έρευνα τα γεγονότα είναι οι δράσεις κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης, ενώ τα δεδομένα αντλούνται από τον τοπικό τύπο της περιοχής των Χανίων. Η συγκεκριμένη μέθοδος έχει εφαρμοστεί ευρύτατα για την καταγραφή και τη μελέτη γεγονότων συλλογικής δράσης (Earl et al. 2004: 65-66) και ειδικότερα γεγονότων διαμαρτυρίας (Koormans and Rucht 2002: 232-234), αλλά όχι όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε για δράσεις κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης.

Με βάση την προσέγγιση αυτή συγκεντρώνονται τα στοιχεία που συνάδουν με το σκοπό της έρευνας για κάθε γεγονός-δράση που πραγματοποιείται σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, επιτρέποντας έτσι εκτός από την περιγραφή των βασικών υπό εξέταση χαρακτηριστικών των δράσεων και τη διαπίστωση τυχόν μοτίβων στη χρονική τους συμπεριφορά (Κούση 1998: 193, Olzak 1989: 122), γεγονός που αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Στις επόμενες ενότητες αναπτύσσονται τα μεθοδολογικά ζητήματα που αναδύθηκαν κατά την εφαρμογή της παραπάνω προσέγγισης σχετικά με την επιλογή της μονάδας ανάλυσης, την πηγή της πληροφορίας, τον εντοπισμό των σχετικών άρθρων και τη συλλογή των δεδομένων.

3.1 Η μονάδα ανάλυσης: Δράση κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης

Το εγχείρημα της καταγραφής και της ανάδειξης των χαρακτηριστικών των δράσεων αλληλεγγύης και υποστήριξης απαιτεί καταρχάς την αποσαφήνιση του λειτουργικού ορισμού τους, καθώς κομβικής σημασίας στην έρευνα είναι ο προσδιορισμός της κάθε τέτοιας δράσης ως μονάδα ανάλυσης και μονάδα καταγραφής στοιχείων. Επιδιώκεται ένας αρκετά ευρύς ορισμός που από τη μία επιτρέπει τη διερεύνηση του υπό εξέταση φαινομένου και από την άλλη την οριοθέτηση των δράσεων, έτσι ώστε να αποκτήσουν συγκεκριμένο και διαχωρίσιμο χαρακτήρα από άλλες μορφές αλληλεγγύης (Koorpmans and Rucht 2002: 235). Η προσέγγιση που υιοθετεί η μελέτη, συναφής με την τυπολογία της θεωρίας κοινωνικής υποστήριξης (Langford et al. 1997: 96, Barrera and Ainlay 1983: 134), αφορά *οργανωμένες δράσεις με έμπρακτα αποτελέσματα σε κάποιους τομείς κοινωνικής πρόνοιας*, δηλαδή στην υγεία και στην εκπαίδευση, καθώς και στην πρόσβαση στα απαραίτητα για τη διαβίωση αγαθά.

Η επιλογή των *οργανωμένων δράσεων* κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης προκύπτει από την εφαρμογή της ίδιας της μεθοδολογικής προσέγγισης, καθώς οι αυθόρμητες, έστω και συλλογικές ενέργειες θεωρείται ότι σπάνια δημοσιοποιούνται στον τύπο. Η επιλογή των δράσεων με *έμπρακτα αποτελέσματα* είναι κρίσιμη για το διαχωρισμό τους από αντίστοιχες ενέργειες διαμαρτυρίας ή/και ευαισθητοποίησης (π.χ. ομιλίες, προβολές ντοκιμαντέρ, φεστιβάλ κ.λπ.), ενώ ο στόχος των δράσεων συνάδει με τις θεωρητικές προσεγγίσεις που συζητήθηκαν σε προηγούμενη ενότητα. Συνοψίζοντας, στην παρούσα έρευνα ο λειτουργικός ορισμός των δράσεων κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης περιλαμβάνει τις *δράσεις εκείνες που οργανώνονται από φορείς και συλλογικότητες με σκοπό την έμπρακτη υποστήριξη και την κάλυψη αναγκών του πληθυσμού σε θέματα υγείας και περίθαλψης, εκπαίδευσης, σίτισης, στέγασης, ένδυσης και πρόσβασης σε βασικά αγαθά*.

3.2 Ο τοπικός τύπος ως πηγή της πληροφορίας

Οι εφημερίδες ως πηγή πληροφορίας είναι εξαιρετικά δημοφιλείς στην ανάλυση γεγονότων, καθώς πλεονεκτούν έναντι άλλων πηγών (π.χ. δελτίων ειδήσεων), κυρίως λόγω των δυνατοτήτων που παρέχουν για την άμεση πρόσβαση και πληρέστερη καταγραφή των ζητούμενων στοιχείων (Koorpmans and Rucht 2002: 238). Ωστόσο, αναφορές σε μελέτες τονίζουν ότι συχνά δεν καλύπτεται το σύνολο των υπό εξέταση γεγονότων από τον εθνικό τύπο (Maney and Oliver 2001:133), ενώ ανάλογες διαπιστώσεις αφορούν και τον τοπικό τύπο κυρίως σε σχέση με τη δημοσίευση γεγονότων διαμαρτυρίας (Swank 2000: 36, Oliver and Myers 1999: 38). Γεγονός πάντως παραμένει ότι οι τοπικές εφημερίδες κρίνονται ως η καταλληλότερη πηγή δεδομένων για γεγονότα τοπικής εμβέλει-ας (Barranco and Wisler 1999: 307-309), ενώ ειδικά στην εποχή της ύφεσης

φαίνεται να στρέφονται κυρίως προς τα τοπικά ζητήματα αναδεικνύοντας τις επιπτώσεις της κρίσης αλλά και δίνοντας έμφαση στις αντιδράσεις της τοπικής κοινωνίας (Λέανδρος, Παπαδοπούλου και Ψύλλα 2011: 251).

Στην παρούσα έρευνα ως αποκλειστική πρωτογενή πηγή στοιχείων χρησιμοποιείται η εφημερίδα «Χανιώτικα Νέα», η οποία επιλέχθηκε με κριτήριο το μεγάλο εύρος κυκλοφορίας και αναγνωσιμότητας της στην ευρύτερη περιοχή των Χανίων. Η συγκεκριμένη εφημερίδα, η οποία έχει συνεχή εκδοτική παρουσία από το 1967, κυκλοφορεί καθημερινά εκτός Κυριακής. Σε σχετική έρευνα με θέμα την αναγνωσιμότητα του τοπικού τύπου (FocusBari 2012) κατατάσσεται πρώτη στο νομό Χανίων, ενώ μεγάλη είναι και η επισκεψιμότητα στην ύλη της ηλεκτρονικής έκδοσης μέσω της ιστοσελίδας που διατηρεί («Χανιώτικα Νέα» 2012).⁴

Καθώς την περίοδο που μελετάμε οξύνονται δραματικά οι συνέπειες της κρίσης, ενώ παράλληλα ανοίγει η συζήτηση για την αλληλέγγυα στάση της κοινωνίας προς αυτούς που πλήττονται, αναμένεται οι φορείς οργάνωσης να προκρίνουν τη δημοσιοποίηση των δράσεων τους. Όμως, παραδοχή και μεθοδολογικός περιορισμός στην εφαρμογή της συγκεκριμένης μεθόδου αποτελεί το γεγονός ότι ένας αριθμός δράσεων κυρίως από τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης δεν δημοσιεύεται στον τύπο, καθώς οι οργανωτές επιλέγουν άλλους τρόπους ενημέρωσης (π.χ. αφίσες, έντυπο υλικό ή αναρτήσεις σε ιστοσελίδες).⁵

3.3 Η επιλογή των άρθρων

Ο εντοπισμός των σχετικών με την έρευνα άρθρων έγινε με την επισταμένη ανάγνωση όλων των φύλλων της εφημερίδας «Χανιώτικα Νέα» για την υπό εξέταση περίοδο, δηλαδή από το Μάιο του 2010 έως και τον Απρίλιο του 2012. Το σύνολο των εντύπων βρίσκεται ταξινομημένο ανά μήνα στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων, γεγονός που διευκόλυνε την όλη διαδικασία η οποία πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 2012.

Το κριτήριο της επιλογής των άρθρων συνάδει με το λειτουργικό ορισμό των δράσεων, δηλαδή εντοπίστηκαν οι αναφορές σε οργανωμένες δράσεις, με έμπρακτα αποτελέσματα και στόχο την υποστήριξη κοινωνικά ευπαθών ομάδων σε ζητήματα υγείας, σίτισης, ρουχισμού και βασικών αγαθών, στέγασης και εκπαίδευσης. Η έρευνα έδειξε ότι η πλειοψηφία των δράσεων δημοσιοποιείται ως δελτίο τύπου των φορέων οργάνωσης, συχνά πάνω από μια φορά αλλά σε κοντινά διαστήματα σε σχέση με το χρόνο διεξαγωγής της δράσης. Παράλληλα, εντοπίστηκαν -όπου υπήρχαν- άρθρα αναφορών ή συνεντεύξεων εκπρο-

⁴ Δημοσίευμα στην εφημερίδα *Χανιώτικα Νέα* στις 18/4/2012, <http://www.haniotika-nea.gr/94783-ekriksi-anagnwsimotitas/>

⁵ Αυτό ισχύει κυρίως για την κατάληψη «Rosa Nera» όπου για ιδεολογικούς λόγους δεν δημοσιοποιεί τις δράσεις της στον τοπικό τύπο.

σώπων των φορέων οργάνωσης σχετικά με τη δράση, καθώς και άρθρα δημοσιογραφικής κάλυψης του γεγονότος από την ίδια την εφημερίδα.

Αν και ο λειτουργικός ορισμός της δράσης κρίνεται επαρκής, στην πορεία της συλλογής και ανάγνωσης των άρθρων αντιμετωπίστηκαν συγκεκριμένα ζητήματα σε σχέση με τις αρχικές επιλογές της μελέτης. Το πιο σημαντικό αφορά τον χωρικό περιορισμό των δράσεων. Ενώ η αρχική επιδίωξη ήταν η έρευνα να επικεντρωθεί στην πόλη των Χανίων, έγινε αμέσως φανερό ότι η αλληλεπίδραση της επαρχίας με το κέντρο ήταν τόσο έντονη που δεν μπορούσε να αγνοηθεί. Δράσεις οργανώνονται για την επαρχία (π.χ. ιατρικές εξετάσεις σε απομακρυσμένα χωριά του νομού Χανίων) αλλά και από την επαρχία (π.χ. εκδηλώσεις σχολείων και συλλόγων με σκοπό την ενίσχυση των «Γιατρών του Κόσμου»). Έτσι, το «τοπικό» εξαπλώνεται, αλλά και περιορίζεται στην ευρύτερη περιοχή του νομού Χανίων με ελάχιστες δράσεις να ξεπερνούν τα όρια αυτά.⁶

Επιπλέον, ενώ οι δράσεις οικονομικής ενίσχυσης (π.χ. μέσω της διοργάνωσης πολιτιστικών εκδηλώσεων) πραγματοποιούνται κατά κύριο λόγο για να διοχετευτούν σε φορείς με μόνιμες δομές, έτσι ώστε αυτοί να διαχειριστούν τα χρηματικά ποσά προς όφελος των κοινωνικά ευπαθών ομάδων, στην πορεία εμφανίζονται συλλογικές δράσεις άμεσης οικονομικής βοήθειας προς άπορους και οικονομικά ασθενέστερους (π.χ. ένα δημόσιο σχολείο διοργανώνει ένα παζάρι μέρος των εσόδων του οποίου διατίθεται από τους ίδιους τους μαθητές σε άπορους συμμαθητές τους). Τέτοιου είδους ενέργειες, παρόλο που δεν έχουν μεγάλη συχνότητα, καταγράφηκαν και εντάχθηκαν στο σύνολο των υπό εξέταση δράσεων.

Ενέργειες με σχετικά μεγάλη συχνότητα δημοσιοποίησης που αποφασίστηκε να μην καταγραφούν αφορούν την επώνυμη, κυρίως οικονομική, στήριξη από μεμονωμένα άτομα ή επιχειρήσεις σε φορείς και ιδρύματα, καθώς η δημοσίευση τους κρίθηκε επιλεκτική και μη αντιπροσωπευτική. Ωστόσο, καταγράφονται δράσεις ιδιωτών που έχουν διαφορετική μορφή από τη χορηγία, όπως για παράδειγμα όταν ένα ιδιωτικό κέντρο εκμάθησης ξένων γλωσσών διοργανώνει μια εκδήλωση για να υποστηρίξει τα συσσίτια της Εκκλησίας. Εντοπίστηκαν άρθρα για 17 τέτοιες δράσεις οι οποίες συμμετείχαν στην ανάλυση, καθώς θεωρείται ότι εκφράζουν μια διάσταση της δυναμικής που αναπτύσσεται στην τοπική κοινωνία (Κάλλας 2004: 229, Στυλιανίδης 2004: 183). Τέλος, καθώς ο σκοπός της μελέτης συνάδει με την αποτύπωση μιας γενικότερης κοινωνικής κινητικότητας σε θέματα έμπρακτης κοινωνικής υποστήριξης δεν εξαιρέθηκαν οι δράσεις από και προς τα προνοιακά ιδρύματα για παιδιά με αναπηρία ή με προβλήματα υγείας.⁷

⁶ Οι δράσεις αυτές δεν χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση.

⁷ Πρόκειται για τα ιδρύματα ΕΛΕΠΑΠ (Ελληνική Εταιρία Προστασίας και Αποκατάστασης Αναπήρων Προσώπων), ΚΗΦΑΑΜΕΑ (Κέντρο Ημερήσιας Φροντίδας και Απασχόλησης Ατόμων με Αναπηρία), ΚΗΦΑΠ Μεγαλόχαρη (Κέντρο Ημερήσιας Φροντίδας Αυτιστικών Παιδιών) καθώς και

Η αρχική συλλογή περιλαμβάνει άρθρα (ένα ή και περισσότερα) για 245 δράσεις. Μετά από τη δεύτερη ανάγνωση των άρθρων, εξαιρέθηκαν αυτά που αναφέρονται σε οχτώ δράσεις, για τις οποίες δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί ποιοι ωφελούνται,⁸ καθώς επίσης και σε δυο δράσεις που στοχεύουν σε έναν αποκλειστικά ωφελούμενο και αποτελούν πρωτοβουλίες οικείων του. Επίσης, δεν συμμετείχαν στην ανάλυση 6 δράσεις ευαισθητοποίησης και κοινής προσπάθειας από διάφορους φορείς για τη δημιουργία υπνωτηρίου για αστέγους, οι οποίες δεν είχαν συγκεκριμένα αποτελέσματα κατά την υπό εξέταση περίοδο. Στο επόμενο στάδιο της ερευνητικής διαδικασίας χρησιμοποιήθηκαν άρθρα για 229 δράσεις.

3.4 Ο εντοπισμός των δεδομένων

Οι βασικές πληροφορίες που αναζητήθηκαν στα παραπάνω άρθρα αφορούν το χρόνο πραγματοποίησης της δράσης, το φορέα οργάνωσης και την ωφελούμενη κοινωνική ομάδα,⁹ με σκοπό τα σχετικά δεδομένα να καταγραφούν σε έντυπα δελτία, να καταχωρηθούν ηλεκτρονικά και να εξαχθούν τα ανάλογα στατιστικά αποτελέσματα. Η δειγματοληπτική πιλοτική αναζήτηση των πληροφοριών αυτών ανέδειξε τα παρακάτω μεθοδολογικά ζητήματα, τα οποία οδήγησαν στην αναδιαμόρφωση και την προσαρμογή των αρχικά προτεινόμενων έντυπων δελτίων καθώς και στην υιοθέτηση εν τέλει δυο φάσεων στη διαδικασία καταγραφής.

α) Αναφορικά με το χρόνο πραγματοποίησης της δράσης, υιοθετήθηκε ο αρχικός σχεδιασμός της μηνιαίας καταγραφής με βάση την έναρξη του χρόνου διεξαγωγής της. Αν και διαπιστώθηκε ότι η χρονική διάρκεια των δράσεων ποικίλει (όπου αυτό ήταν δυνατό η διάρκεια καταγράφηκε ως συμπληρωματικό στοιχείο), προκρίθηκε η μηνιαία κατανομή ως καταλληλότερη για την περιγραφική απόδοση της χρονικής συμπεριφοράς του φαινομένου.

β) Αναφορικά με τον κύριο φορέα οργάνωσης της δράσης, αν και σαφής στα δημοσιεύματα, επιλέχθηκε αρχικά η λεπτομερής καταγραφή του και όχι η κατάταξη του σε προ-κωδικοποιημένες κατηγορίες. Η επιλογή αυτή κρίθηκε αναγκαία ως πρώτη φάση στη συλλογή των σχετικών στοιχείων καθώς παρατηρήθηκε μεγάλο εύρος και ποικιλία κύριων φορέων οργάνωσης.¹⁰ Η κατηγο-

τον τοπικό σύλλογο εθελοντικής προσφοράς «Ορίζοντας» ο οποίος στηρίζει οικονομικά τις οικογένειες παιδιών με νεοπλασματικές ασθένειες.

⁸ Οι συγκεκριμένες δράσεις αναφέρουν ότι πραγματοποιούνται για φιλανθρωπικούς σκοπούς, χωρίς ωστόσο να δίνεται κάποια επιπρόσθετη πληροφορία.

⁹ Επιπλέον πληροφορίες που αναζητήθηκαν αλλά δεν εξετάζονται στο παρών κείμενο αφορούν τη μορφή της δράσης, τη χρήση ή όχι του δημόσιου χώρου, τη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας, αλλά και ζητήματα πλαισίωσης των ανακοινώσεων σχετικά με την οικονομική κρίση και το ρόλο του κοινωνικού κράτους.

¹⁰ Ο συνολικός αριθμός των κύριων φορέων οργάνωσης και των συνδιοργανωτών υπερβαίνει τους 150.

ριοποίηση επιλέχθηκε να γίνει σε δεύτερη φάση μετά την επισταμένη ανάγνωση όλων των εμπλεκόμενων στη διαδικασία. Σε αυτό το στάδιο κάποια στοιχεία σχετικά με τον χαρακτήρα των φορέων αντλήθηκαν από τις ιστοσελίδες τους ή από άρθρα στον τοπικό τύπο.

γ) Η καταγραφή της κοινωνικής ομάδας που ωφελείται από τη δράση αποτέλεσε το πιο σύνθετο εγχείρημα της μελέτης αναδεικνύοντας ταυτόχρονα την πολυπλοκότητα του φαινομένου. Η δειγματοληπτική διαδικασία οδήγησε στο διαχωρισμό σε δράσεις άμεσης και έμμεσης ωφελιμότητας. Δηλαδή, δράσεις που παρέχουν άμεση υποστήριξη στον πληθυσμό (π.χ. δωρεάν ιατρικές εξετάσεις ή δωρεάν μαθήματα ενισχυτικής διδασκαλίας σε μαθητές) και δράσεις που σκοπό έχουν την ενίσχυση φορέων με μόνιμες δομές αλληλεγγύης (π.χ. μια πολιτιστική εκδήλωση με σκοπό την οικονομική ενίσχυση των «Γιατρών του Κόσμου»). Επιπλέον, οι υποστηρικτικές αυτές δράσεις είτε οργανώνονται από τους ίδιους τους φορείς για να ενισχύσουν τις δικές τους δομές (π.χ. οι «Γιατροί του Κόσμου» διοργανώνουν μια πολιτιστική εκδήλωση) είτε από άλλους φορείς (π.χ. οργανωτής είναι ένας πολιτιστικός σύλλογος) εκφράζοντας έτσι μια διαφορετική μορφή αλληλεγγύης, η οποία όμως τελικά διαχέεται σε συγκεκριμένες κοινωνικά ευπαθείς ομάδες (π.χ. σε πολίτες που δεν έχουν πρόσβαση στο Εθνικό Σύστημα Υγείας).

Το παραπάνω σχήμα αποτυπώθηκε στα έντυπα δελτία με την κατηγοριοποίηση των δράσεων σε: α) άμεσης πρόσβασης στον ωφελούμενο πληθυσμό, β) δράσεις για την υποστήριξη των δομών του κύριου φορέα οργάνωσης και γ) δράσεις αλληλεγγύης προς κάποιον άλλο φορέα¹¹. Αυτός ο διαχωρισμός είναι καθοριστικός για την περαιτέρω αποτύπωση των κοινωνικά ευπαθών ομάδων που ωφελούνται από την κάθε δράση. Έτσι ο εντοπισμός και η καταγραφή στα δελτία των ωφελούμενων προκύπτει συχνά από τα χαρακτηριστικά και τους στόχους του φορέα-αποδέκτη και όχι του φορέα-οργανωτή.

4. Τα κύρια αποτελέσματα της επεξεργασίας των δεδομένων

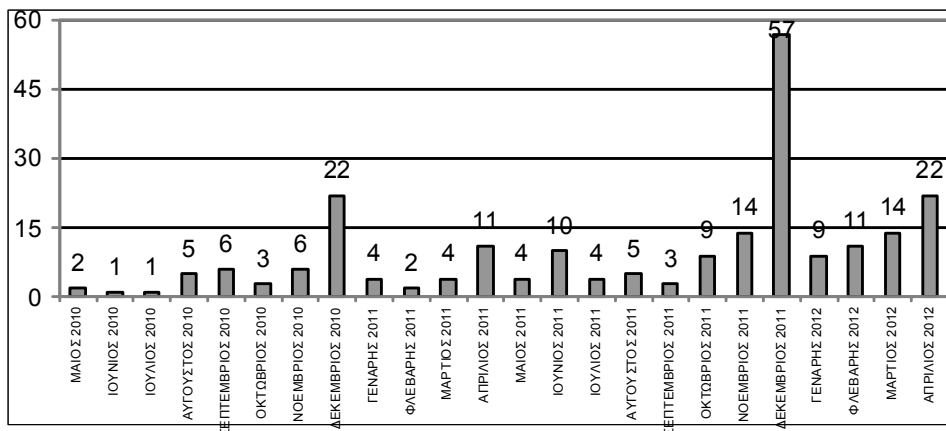
4.1 Η κατανομή των δράσεων στο χρόνο

Η κατανομή του συνόλου των καταγεγραμμένων δράσεων κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης από το Μάιο του 2010 έως τον Απρίλιο του 2012 με βάση τον μήνα έναρξης της διεξαγωγής της κάθε δράσης παρουσιάζεται στο Γράφημα 1. Στο γράφημα αυτό παρατηρείται: α) μια περιοδικότητα στη χρονική συμπεριφορά των δράσεων με αύξηση του αριθμού τους στις περιόδους των Χριστουγέννων και του Πάσχα, β) μια γενικότερη αυξητική τάση που γίνεται αντιληπτή από τη σύγκριση του ίδιου μήνα διαφορετικών ετών (π.χ. τον Δε-

¹¹ Στο εξής οι φορείς όταν υποστηρίζονται από δράσεις άλλων φορέων ονομάζονται φορείς-αποδέκτες.

κέμβριο του 2010 έγιναν 22 δράσεις και ένα χρόνο μετά 57) και γ) μια σταθερά αυξητική τάση τους μήνες πριν τις εθνικές εκλογές η οποία, εν μέρει, μπορεί να εξηγηθεί και από την περίοδο του Πάσχα τον Απρίλιο του 2012.

Γράφημα 1. Μηνιαία κατανομή των δράσεων κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης (Μάιος 2010 - Απρίλιος 2012)

4.2 Η κατανομή των δράσεων ανά κύριο φορέα οργάνωσης

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η μελέτη αρχικά εστιάζει στην αναλυτική και πλήρη καταγραφή των κύριων φορέων οργάνωσης των δράσεων.¹² Η κατηγοριοποίηση που προτείνεται στη συνέχεια έχει ως αφετηρία τις βασικές κατηγορίες φορέων με ανθρωπιστική και αλληλέγγυα δραστηριότητα ή/ και στοχευμένες προνοιακές δομές, οι οποίες υπήρχαν πριν από την υπό εξέταση περίοδο. Έτσι, η Τοπική Αυτοδιοίκηση και η Εκκλησία αποτελούν δυο βασικές κατηγορίες. Οι δράσεις των δήμων συμπεριλαμβάνουν τη συλλογή τροφίμων και ρουχισμού για άπορους πολίτες, την ενίσχυση του κοινωνικού παντοπωλείου του δήμου Χανίων και τη διεξαγωγή εκδηλώσεων για την ενίσχυση άλλων φορέων, ενώ η Εκκλησία κυρίως διοργανώνει δράσεις για την ενίσχυση των συσσιτίων των ενοριών που υποστηρίζει.

Δύο επιπλέον κατηγορίες αφορούν τις μη κυβερνητικές (ΜΚΟ) και εθελοντικές οργανώσεις ανθρωπιστικού χαρακτήρα καθώς και τα τοπικά μη-θεσμικά δίκτυα αλληλεγγύης. Οι δράσεις των ΜΚΟ συμπεριλαμβάνουν ιατρικές εξετάσεις, συλλογή φαρμάκων (κυρίως των «Γιατρών του Κόσμου»), διανομή τροφής και ρουχισμού, ενώ τα τοπικά δίκτυα εκτός από στοχευμένες δράσεις σε μετανάστες οργανώνουν παζάρια και πολιτιστικές εκδηλώσεις ενίσχυσης, κοινωνι-

¹² Επιπλέον καταγράφηκαν λεπτομερώς και οι συνδιοργανωτές με σκοπό τα δεδομένα αυτά να χρησιμοποιηθούν σε περαιτέρω αναλύσεις.

κές κουζίνες αλλά και συλλογή ειδών πρώτης ανάγκης για αστέγους.¹³ Οι υπόλοιπες κατηγορίες προέκυψαν από τη μελέτη των ίδιων των δεδομένων, ενώ τα αποτελέσματα παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Κατανομή των δράσεων ανά κατηγορία κύριου φορέα οργάνωσης

Κύριος φορέας οργάνωσης της δράσης	Αριθμός δράσεων	Ποσοστό επί του συνόλου (%)
Τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης μη-θεσμικού χαρακτήρα (π.χ. «Κοινωνικό Στέκι-Στέκι Μεταναστών», «Κοινωνική Κουζίνα» κ.λπ.) ¹	32	13,97
Σύλλογοι (π.χ. πολιτιστικοί, αθλητικοί κ.λπ.)	29	12,66
Τοπική Αυτοδιοίκηση	29	12,66
Δημόσια σχολεία (με τη συμμετοχή μαθητών)	23	10,04
ΜΚΟ και εθελοντικές οργανώσεις ανθρωπιστικού χαρακτήρα («Γιατροί του Κόσμου», «Συσσίτια της Σπλάντζιας», «Ερυθρός Σταυρός»)	21	9,17
Συνδικαλιστικές και επαγγελματικές οργανώσεις (π.χ. Εμπορικός Σύλλογος, Ιατρικός Σύλλογος κ.λπ.)	18	7,86
Ιδιωτικός τομέας (π.χ. φροντιστήρια, μικρές επιχειρήσεις κ.λπ.)	17	7,42
Εκκλησία	14	6,11
Ιδρύματα κοινωνικής φροντίδας για παιδιά (π.χ. ΕΛΕΠΑΠ, ΚΗΦΑΑΜΕΑ κ.λπ.) ²	14	6,11
Ομάδες πολιτών χωρίς μόνιμη οργανωτική συγκρότηση (π.χ. ομάδα καλλιτεχνών)	12	5,24
Πολιτικά κόμματα και παρατάξεις	8	3,49
Ε.Ε. (Πρόγραμμα δωρεάν παροχής τροφίμων σε απόρους)	7	3,06
Επιστημονικοί φορείς («Πανεπιστήμιο των Ορέων») ³	4	1,75
Σύλλογοι με κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά (π.χ. πολύτεκνοι)	1	0,44
Σύνολο	229	

Σημειώσεις:

1. Τα τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης μη-θεσμικού χαρακτήρα που δραστηριοποιούνται στην περιοχή των Χανίων αναφέρονται αναλυτικά στην εισαγωγή του κειμένου καθώς και στην υποσημείωση 13.

2. Τα Ιδρύματα κοινωνικής φροντίδας για παιδιά που δραστηριοποιούνται στην περιοχή των Χανίων αναφέρονται αναλυτικά στην υποσημείωση 7.

3. Το «Πανεπιστήμιο των Ορέων» είναι μια Αστική Μη Κερδοσκοπική Εταιρεία που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Πανεπιστημίου Κρήτης και σκοπό να επιτευχθεί ένα δυναμικό άνοιγμα της ακαδημαϊκής κοινότητας προς την κοινωνία. Οι δράσεις κατά την υπό εξέταση περίοδο αφορούν δωρεάν ιατρικές εξετάσεις σε απομακρυσμένες περιοχές του νομού Χανίων καθώς και σε κρατούμενους σε φυλακές.

¹³ Δυο νέα τοπικά δίκτυα με μόνιμη δραστηριότητα που εμφανίζονται την περίοδο που μελετάμε είναι το «Δίκτυο Ανταλλαγών Χανίων και η «Κοινωνική Κουζίνα» η οποία οργανώθηκε μέσα από το κίνημα των Αγανακτισμένων και προσφέρει καθημερινά φαγητό σε άπορους πολίτες.

Σχολιάζοντας τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα τα οποία αναδεικνύουν τις πιο δραστήριες κατηγορίες φορέων βάσει του αριθμού των δράσεων που οργάνωσαν κατά την υπό εξέταση περίοδο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η σημαντική δραστηριοποίηση των δημόσιων σχολείων στη διαδικασία κοινωνικής υποστήριξης. Στη συγκεκριμένη κατηγορία εντάχθηκαν μόνο εκείνες οι δράσεις στις οποίες συμμετοχή είχαν οι ίδιοι οι μαθητές, με τις κυριότερες από αυτές να αφορούν τη διεξαγωγή ποικίλων εκδηλώσεων με σκοπό τη συλλογή βασικών ειδών ή χρημάτων. Εξαιρετικά δραστήριοι εμφανίζονται και οι σύλλογοι, είναι όμως και η κατηγορία με τους περισσότερους επιμέρους φορείς καθώς σε αυτήν εντάχθηκαν πολιτιστικοί, λαογραφικοί, αθλητικοί, σύλλογοι γυναικών ή κοινών ενδιαφερόντων, κάθε ένας από τους οποίους πραγματοποιεί συνήθως ένα μικρό αριθμό ή και μια μόνο δράση κατά την υπό εξέταση περίοδο. Τέλος, μεγάλος αριθμός δράσεων οργανώθηκε από τις τοπικές αρχές, αλλά και από τα τοπικά μη-θεσμικά δίκτυα αλληλεγγύης.

4.3 Η αλληλεγγύη ανάμεσα στους φορείς

Αναλύοντας τα δεδομένα σε σχέση με το χαρακτήρα των δράσεων αναδεικνύεται ότι στο σύνολο των 229 δράσεων το 34,5% (79) είναι δράσεις άμεσης πρόσβασης, το 30,1% (69) είναι δράσεις που οργανώνονται από το φορέα οργάνωσης για την υποστήριξη δικών του δομών, ενώ το 35,4% (81 συνολικά δράσεις) στοχεύουν να υποστηρίξουν άλλους φορείς. Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται η κατανομή των 81 αυτών δράσεων ανά κατηγορία φορέα-αποδέκτη.

Πίνακας 2. Κατανομή των δράσεων ανά κατηγορία φορέα-αποδέκτη

Φορέας-αποδέκτης της δράσης	Αριθμός δράσεων	Ποσοστό επί του συνόλου των 81 δράσεων (%)
Ιδρύματα κοινωνικής φροντίδας για παιδιά (π.χ. ΕΛΕΠΑΠ, ΚΗΦΑΑΜΕΑ κ.λπ.)	36	44,44
ΜΚΟ και εθελοντικές οργανώσεις ανθρωπιστικού χαρακτήρα («Γιατροί του Κόσμου», «Συσσίτια της Σπλάντζιας», «Ερυθρός Σταυρός»)	23	28,4
Εκκλησία	15	18,52
Τοπική Αυτοδιοίκηση	13	16,05
Σύλλογοι με κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά (π.χ. πολύτεκνοι)	4	4,94
Τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης μη-θεσμικού χαρακτήρα (π.χ. «Κοινωνικό Στέκι-Στέκι Μεταναστών», «Κοινωνική Κουζίνα» κ.λπ.)	1	1,23
Σύνολο	92 ¹	

Σημείωση: 1. Το άθροισμα (92) υπερβαίνει το σύνολο των δράσεων (81) καθώς μια δράση μπορεί να ενισχύει περισσότερους από έναν φορέα-αποδέκτη.

Η πλειοψηφία των παραπάνω δράσεων έχει ως οργανωτές τα δημόσια σχολεία, τους συλλόγους, αλλά και τον ιδιωτικό τομέα, καθώς οι φορείς αυτοί δεν έχουν μόνιμες δομές υποστήριξης συνεπώς δρουν κυρίως για να υποστηρίξουν άλλους φορείς. Περαιτέρω διερεύνηση των στοιχείων αναδεικνύει την υποστήριξη των δημόσιων σχολείων εξίσου προς ΜΚΟ και εθελοντικές οργανώσεις, προς την Εκκλησία και προς τα ιδρύματα κοινωνικής φροντίδας για παιδιά. Οι δε σύλλογοι στρέφονται κυρίως προς την Εκκλησία και τα ιδρύματα για παιδιά, ενώ ο ιδιωτικός τομέας στρέφεται σχεδόν εξολοκλήρου προς τα ιδρύματα πρόνοιας για παιδιά με αναπηρία ή προβλήματα υγείας. Ένα επιπλέον ενδιαφέρον συμπίερασμα αφορά τη σχεδόν ανύπαρκτη υποστήριξη (μια μόνο δράση) προς τα τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης μη-θεσμικού χαρακτήρα.

4.4 Οι ωφελούμενοι των δράσεων

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει την κατανομή των δράσεων ανά κατηγορία ωφελούμενων κοινωνικών ομάδων μετά από την επεξεργασία των αναλυτικών στοιχείων που προέκυψαν είτε με βάση το φορέα-οργανωτή, είτε με βάση το φορέα-αποδέκτη. Η κατηγοριοποίηση που προτείνεται αφορά:

α) Ομάδες πολιτών με ιδιαίτερα προβλήματα υγείας και ιδιαίτερες ανάγκες (π.χ. καρκινοπαθείς, άτομα με αναπηρία, ηλικιωμένοι ενταγμένοι στο πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι», διαβητικοί κλπ.). Στις ομάδες αυτές στοχεύουν τα προνοιακά ιδρύματα, ειδικοί εκπαιδευτικοί θεσμοί (π.χ. Ειδικά σχολεία) και δομές της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

β) Ειδικές ομάδες πολιτών με κοινά χαρακτηριστικά (π.χ. πολύτεκνοι, φοιτητές, συνταξιούχοι, δανειολήπτες).

γ) Μαθητές σε δημόσια σχολεία.

δ) Ομάδες πολιτών που πλήττονται άμεσα από την οικονομική ένδεια (π.χ. άποροι, άστεγοι, άνεργοι, πολίτες που δεν έχουν δικαίωμα πρόσβασης στο Εθνικό Σύστημα Υγείας).

ε) Ειδικές κοινωνικά ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού (π.χ. μετανάστες, κρατούμενοι σε φυλακές, Ρομά)

στ) Το τμήμα της κοινωνίας που συμμετέχει ως ωφελούμενο της δράσης χωρίς κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (π.χ. συμμετέχοντες σε ανταλλακτικά και χαριστικά παζάρια, κάτοικοι κυρίως απομακρυσμένων περιοχών στους οποίους παρέχονται δωρεάν ιατρικές εξετάσεις κλπ.).

Πίνακας 3. Κατανομή των δράσεων ανά κατηγορία ωφελοúμενων

Κατηγορίες ωφελοúμενων από τις δράσεις	Αριθμός δράσεων	Ποσοστό επί του συνόλου των 229 δράσεων (%)
Ομάδες πολιτών που πλήττονται άμεσα από την ένδεια (π.χ. άποροι, άστεγοι, άνεργοι κ.λπ.)	123	53,71
Ομάδες πολιτών με ιδιαίτερα προβλήματα υγείας και ιδιαίτερες ανάγκες	65	28,38
Το τμήμα της κοινωνίας που συμμετέχει ως ωφελοúμενο της δράσης χωρίς κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά	29	12,66
Ειδικές ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού (π.χ. μετανάστες, κρατούμενοι σε φυλακές, Ρομά)	9	3,93
Μαθητές σε δημόσια σχολεία	8	3,49
Ειδικές ομάδες πολιτών με κοινά χαρακτηριστικά (π.χ. πολύτεκνοι, φοιτητές, συνταξιούχοι, δανειολήπτες)	7	3,06
Σύνολο	241¹	

Σημείωση: 1.Το σύνολο υπερβαίνει τον αριθμό των δράσεων καθώς μια δράση μπορεί να απευθύνεται σε περισσότερες από μια κατηγορία ωφελοúμενων.

Είναι σαφές ότι οι παραπάνω κατηγορίες μπορεί να έχουν κοινές τομές, καθώς στην εποχή της οικονομικής κρίσης τα όρια των ομάδων που πλήττονται από τις διαστάσεις της φτώχειας συνεχώς διευρύνονται (Μπαλούρδος 2011: 171). Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις ο διαχωρισμός είτε δεν είναι ξεκάθαρος, είτε δεν επιδιώκεται από τους ίδιους τους φορείς. Για παράδειγμα, η πλειονότητα των δράσεων που αφορούν τον άπορο πληθυσμό συμπεριλαμβάνει τους μετανάστες (με μοναδική εξαίρεση τις δράσεις της Χρυσής Αυγής), ενώ σε πολλές δράσεις που στοχεύουν σε μαθητές δημόσιων σχολείων οι ίδιοι οι φορείς επιλέγουν να μην διαφοροποιήσουν τους μαθητές σε οικονομικά ασθενέστερους και μη.

Η παραπάνω κατηγοριοποίηση στοχεύει στην καλύτερη κατανόηση των δεδομένων, μέσα από την αποτύπωση των ωφελοúμενων ομάδων, όπως αυτές καταγράφονται και ορίζονται από την έμπρακτη άμεση ή έμμεση υποστήριξη των αντίστοιχων φορέων. Με βάση λοιπόν τα παραπάνω στοιχεία και παρόλο που δεν έχουν συλλεχθεί αντίστοιχα δεδομένα για μια συγκριτική αναφορά με χρονικά διαστήματα πριν από την προσφυγή της Ελλάδας στο Δ.Ν.Τ., τα αποτελέσματα υποστηρίζουν την προτεραιότητα του χαρακτήρα των δράσεων ως αντιστάθμισμα των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην κοινωνική πραγματικότητα, γεγονός που διαφαίνεται από τον μεγάλο αριθμό των πραγματο-

ποιηθέντων δράσεων που στοχεύουν στην ενίσχυση ομάδων του πληθυσμού που πλήττονται άμεσα από την ένδεια.

5. Διαπιστώσεις και νέες προκλήσεις

Το κείμενο προέβη στη διατύπωση ενός συγκεκριμένου ερωτήματος, στην ανάδειξη συγκεκριμένων ζητημάτων κατά την εφαρμογή της μεθοδολογικής διαδικασίας για την απάντηση του, καθώς και στην αναφορά των βασικών συμπερασμάτων της ανάλυσης. Έτσι, ξεκινώντας από το ερώτημα «ποιοι δρουν», «πότε» και «για ποιους» και με βάση τη συλλογή των δεδομένων από τον τοπικό τύπο, η ανάλυση ανέδειξε την αυξητική τάση των δράσεων κοινωνικής υποστήριξης και αλληλεγγύης, τον μεγάλο αριθμό των εμπλεκόμενων φορέων αλλά και τις πιο δραστήριες κατηγορίες κύριων φορέων οργάνωσης κατά την υπό εξέταση περίοδο στην τοπική κοινωνία των Χανίων, παρέχοντας ενδείξεις αλληλεγγύης προς τον πληθυσμό που πλήττεται από τη φτώχεια ως συνέπεια της κρίσης. Το κενό σε ζητήματα κοινωνικής υποστήριξης, που μεγεθύνεται λόγω της ύφεσης, φαίνεται να καλύπτεται στην περιοχή των Χανίων από τη δραστηριότητα τοπικών φορέων που είτε δρουν υποστηρικτικά προς φορείς με μόνιμες δομές, είτε ενδυναμώνουν τις δικές τους μόνιμες δομές αλληλεγγύης.

Η διεξαγωγή των παραπάνω συμπερασμάτων κατέστη δυνατή μέσω της εφαρμογής της συγκεκριμένης μεθοδολογικής προσέγγισης όπως αυτή συζητήθηκε σε προηγούμενες ενότητες, καθώς παρείχε τη δυνατότητα ευρείας καταγραφής και χρονικής τοποθέτησης των δράσεων.

Οι διαπιστώσεις της έρευνας προκρίνουν τη μελλοντική διερεύνηση των επιπρόσθετων δυνατοτήτων που παρέχει η συγκεκριμένη προσέγγιση για τη μελέτη των εν λόγω δράσεων την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Ενδεικτικές κατευθύνσεις αφορούν την αποτύπωση του φαινομένου στο χρόνο, η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί όχι μόνο για το σύνολο της υπό εξέταση δραστηριότητας αλλά και για τη δράση του κάθε φορέα οργάνωσης ξεχωριστά, την εξερεύνηση της ομοιογένειας της συμπεριφοράς των επιμέρους κατηγοριών των φορέων και τις μεταξύ τους σχέσεις και συνεργασίες. Επιπρόσθετα, μέσω της εφαρμογής της παραπάνω μεθόδου μπορούν να σκιαγραφηθούν οι μορφές των δράσεων και να μελετηθούν ζητήματα που σχετίζονται με τη χρήση του δημόσιου χώρου και τη συμμετοχή της ίδιας της τοπικής κοινωνίας ως αρωγού στη δράση των φορέων. Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η διεξαγωγή συγκριτικών μελετών σε διαφορετικές τοπικές κοινωνίες.

Εξετάζοντας αν μια δραστήρια και ενεργή κοινωνία παραμένει ενεργή στο χρόνο (Bridger and Alter 2006: 16), τα παραπάνω αποτελούν επιπρόσθετες ερευνητικές προκλήσεις δεδομένου ότι η ύφεση εξακολουθεί, οι φωνές που μιλούν για ανθρωπιστική κρίση στην Ελλάδα πληθαίνουν και καινούρια κοινωνικά τοπία είναι υπό διαμόρφωση.

Βιβλιογραφία

- Barranco, Jose and Wisler, Dominique (1999), "Validity and Systematicity of Newspaper Data in Event Analysis", *European Sociological Review*, vol.15 (3): 301-322.
- Barrera, Manuel and Ainlay, Sheila (1983), "The Structure of Social Support: A Conceptual and Empirical Analysis", *Journal of Community Psychology*, vol.11: 133-143.
- Bridger, Jeffrey and Alter, Theodore (2006), "Place, Community Development and Social Capital", *Journal of Community Development Society*, vol. 37(1): 5-18.
- Dawson, Angus and Verweij, Marcel (2012), "Solidarity: A Moral Concept in Need of Clarification", *Public Health Ethics*, vol.5 (1): 1-5.
- Earl, Jennifer Martin, Andrew McCarthy, John and Soule, Sarah (2004), "The Use of Newspaper Data in the Study of Collective Action", *Annual Review of Sociology*, vol.30: 65-80.
- FocusBari (2012), «Η αναγνωσιμότητα περιφερειακού τύπου», ανακτήθηκε τον Απρίλιο του 2014 από: http://www.focusbari.gr/images/tips/REGIONAL_PRESS.pdf.
- Houtepen, Rob and Ter Meulen, Ruud (2000), "New Types of Solidarity in the European Welfare State", *Health Care Analysis*, vol.8: 329-340.
- Koopmans, Ruud and Rucht, Dieter (2002), "Protest Event Analysis", in B. Klandermans and S. Staggendord (eds.), *Methods of Social Movement Research*, Minneapolis, University of Minnesota Press, pp:232-259.
- Langford, Cathrine Bowsheer, Juanita Maloney, Joseph and Lillis, Patricia (1997), "Social Support: A Conceptual Analysis", *Journal of Advanced Nursing*, vol.25: 95-100.
- Maney, Gregory and Oliver, Pamela (2001), "Finding Collective Events: Sources, Searches, Timing", *Sociological Methods & Research*, vol. 30 (2): 131-169.
- Matsaganis, Manos (2011), "The Welfare State and the Crisis: The Case of Greece", *Journal of European Social Policy*, vol. 21(5): 501-512.
- Matsaganis, Manos (2012), "Social Policy in Hard Times: The Case of Greece", *Critical Social Policy*, vol. 32 (3): 406-421.
- Oliver, Pamela and Myers, Daniel (1999), "How Events Enter the Public Sphere: Conflict, Location and Sponsorship in Local Newspaper Coverage of Public Events", *American Journal of Sociology*, vol.105 (1): 38-87.
- Olzak, Susan (1989), "Analysis of Events in the Study of Collective Action", *Annual Review of Sociology*, vol.15: 119-141.
- Petmesidou, Maria (1996), "Social Protection in Greece: A Brief Glimpse of a Welfare State", *Social Policy and Administration*, vol.30(4): 324-347.
- Petmezidou, Maria (2011), "What Future for the Middle Classes and 'Inclusive Solidarity' in South Europe?", *Global Social Policy*, vol.11(3): 225-227.
- Polyzoidis, Periklis (2008), "Social Welfare Voluntarism in Greece: A Fall Before the Rise?", *Social Cohesion and Development (Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη)*, vol. 3(2): 93-108.
- Rodger, John (2003), "Social Solidarity, Welfare and Post-Emotionalism", *Journal of Social Policy*, vol.32 (3): 403-421.
- Skamnakis, Christoforos (2011), "Inequality and Social Protection at the local level: Undermining or Reinforcing Social Policy?", *The Greek Review of Social Research*, Special Issue 136 : 45-62.
- Stjernø, Steiner (2009), *Solidarity in Europe, The History of an Idea*, Cambridge University Press, UK.

- Swank, Eric (2000), "In Newspapers we Trust? Assessing the Credibility of New Sources that Cover Protest Campaigns", *Research in Social Movements Conflicts and Change*, vol. 22: 27-52.
- Symeonidou, Haris (1996), "Social Protection in Contemporary Greece", *South European Society and Politics*, vol.1 (3): 67-86.
- Uehara, Edwina (1990), "Dual Exchange Theory, Social Networks and Informal Social Support", *American Journal of Sociology*, vol.96 (3): 521-557.
- Wilde, Lawrence (2004), "A 'Radical Humanist' Approach to the Concept of Solidarity", *Political Studies*, vol.52 (1): 162-178.
- Wilde, Lawrence (2007), "The Concept of Solidarity: Emerging from the Theoretical Shadows?", *The British Journal of Politics & International Relations*, vol.9 (1): 171-181.
- Κάλλας, Γιάννης (2004), «Μια εμπειρική διερεύνηση της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα», στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Ποταμός, σσ. 203-240.
- Κούση, Μαρία (1998), «Ανάλυση περιπτώσεων διαμαρτυρίας, μεθοδολογική προσέγγιση για τη μελέτη των τοπικών περιβαλλοντικών κινητοποιήσεων», στο Παπαγεωργίου Γιώτα (επιμ.), *Μέθοδοι στην κοινωνιολογική έρευνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Τυπωθήτω, σσ. 193-208.
- Κυριόπουλος, Γιάννης και Τσιάντου, Βασιλική (2010), «Η Οικονομική Κρίση και οι Επιπτώσεις της στην Υγεία και την Ιατρική Περίθαλψη», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, τόμος 27(5): 834-840.
- Λεάνδρος, Νίκος, Παπαδοπούλου, Δήμητρα και Ψύλλα, Μαριάννα (2011), «Η «Κρίση» στον Τύπο. Μια Θεματική και Γλωσσολογική Ανάλυση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135 (Α' - Β'): 237-255.
- Ματσαγγάνης, Μάνος (2004), *Η Κοινωνική Αλληλεγγύη και οι Αντιφάσεις της. Ο Ρόλος του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος σε μια Σύγχρονη Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.
- Μουζέλης, Νίκος (2012), "Σημάδια ελπίδας μέσα σε ένα πέλαγος ανησυχίας", *Εφημερίδα Το Βήμα*, δημοσιεύτηκε 30/12/2012. <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=490832>
- Μπαλούρδος, Διονύσης (2011), «Επιπτώσεις της Κρίσης στη Φτώχεια και στον Οικονομικό Αποκλεισμό: Αρχικές Μετρήσεις και Προσαρμοστικές Πολιτικές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135, Α' - Β' :165-192.
- Μπαλούρδος, Διονύσης (2012), «Η φτώχεια στην Ελλάδα: Τάσεις, προκλήσεις και πολιτικές», στο Δ. Μπαλούρδος και Μ. Πετράκη (επιμ.), *Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Πολιτικές καταπολέμησης και καθιέρωση ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος*, Αθήνα, Εκδόσεις Βουλής, σσ. 21-54.
- Μπαλούρδος, Διονύσης και Σπυροπούλου, Ναταλία (2012), «Πορτραίτα της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης», στο *Κοινωνικό πορτρέτο της Ελλάδας 2012*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 157-179.
- Παπαδοπούλου, Δέσποινα (2004), «Η φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία», στο Μ. Πετμεζίδου και Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 367-398.
- Στυλιανίδης, Νίκος (2004), «Δράσεις της κοινωνίας των πολιτών σε περιόδους κρίσης (φυσικών καταστροφών): Η επιστημολογική διαδρομή ενός ερευνητικού εγχειρήματος», στο: Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Ποταμός, σσ. 163-202.

- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης (2004), «Τρέχουσες αντιλήψεις και ερωτήματα για την κοινωνία των πολιτών», στο Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Ποταμός, σσ. 17-34.
- Φωτόπουλος, Νίκος (2013), "Σχολική διαρροή και περιθωριοποίηση των νέων", *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, δημοσιεύτηκε 24/2/13.
<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=345913>.
- Χανιώτικα Νέα (2012), «Έκρηξη αναγνωσιμότητας», ανακτήθηκε τον Απρίλιο του 2014 από:
<http://www.haniotika-nea.gr/94783-ekriksi-anagnwsimotitas/>.

Κινηματικά Δίκτυα και Συγκρουσιακή Πολιτική στην Ελλάδα της Κρίσης: Θεωρητικά Ζητήματα και Ερευνητικές Πρακτικές

Κώστας Κανελλόπουλος*

Περίληψη

Απέναντι στη λιτότητα και στις οικονομικές αναδιαρθρώσεις που επιβάλλονται από τις ελληνικές κυβερνήσεις σαν συνέπεια της κρίσης χρέους στην Ελλάδα, αναπτύσσεται μια πολύμορφη εκστρατεία αντίστασης. Η συστηματική μελέτη αυτών των δράσεων έχει μόλις ξεκινήσει με τη χρήση ερευνητικών πρακτικών, όπως αυτή της ανάλυσης των γεγονότων διαμαρτυρίας και της ανάλυσης πολιτικών διεκδικήσεων (Κούση 2013, Kousis and Kanellopoulos 2014). Σε συνέχεια αυτών των μελετών, η παρούσα έρευνα εστιάζει στην ανάλυση των οργανώσεων που συμμετείχαν ενεργά ή/και διοργάνωσαν τις μεγάλες κινητοποιήσεις των τελευταίων χρόνων. Η μεθοδολογία που ακολουθείται βασίζεται στην ανάλυση των κινηματικών δικτύων (Diani and McAdam 2003). Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιαστούν: α) οι βασικές παράμετροι της ανάλυσης των κινηματικών δικτύων, όπως εμφανίζονται στη σχετική βιβλιογραφία και β) τα βήματα και οι ερευνητικές πρακτικές που ακολουθήσαμε – η συγκρότηση του ερωτηματολογίου και η διάρθρωση των συνεντεύξεων – οι επιλογές και τα προβλήματα που αντιμετωπίσαμε στη διεξαγωγή της έρευνας μας.

1. Εισαγωγή

Η καπιταλιστική κρίση στην Ελλάδα, τα μέτρα λιτότητας και οι πολιτικές δημοσιονομικής προσαρμογής που επέλεξαν οι ελληνικές κυβερνήσεις για να την αντιμετωπίσουν έπληξαν ιδιαίτερα τους μισθωτούς, αλλά και τους αυτοαπασχολούμενους και τους εμπόρους, εκτίναξαν σε δυσθεώρητα ύψη τα ποσοστά ανεργίας και απορρύθμισαν καίριους τομείς του κοινωνικού κράτους. Απέναντι στη λιτότητα και στις οικονομικές αναδιαρθρώσεις αναπτύχθηκε μια πολύμορφη εκ-

* Ο Κώστας Κανελλόπουλος είναι Πολιτικός Επιστήμονας, Ερευνητής ΕΛΚΕ, στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η διεύθυνση του ηλεκτρονικού του ταχυδρομείου είναι: kanellouposk@social.soc.uoc.gr.

στρατεία αντίστασης. Από το Φεβρουάριο του 2010 έως και το Φεβρουάριο του 2013 εκτυλίχθηκαν πάνω από τριάντα μεγάλα γεγονότα διαμαρτυρίας (δηλαδή μαζικές διαδηλώσεις με πανελλαδική διάχυση), η ΓΣΕΕ προκήρυξε πάνω από είκοσι γενικές απεργίες, τα πολιτικά κόμματα (κυρίως της Αριστεράς) ανέπτυξαν έντονη κινηματική δράση ενώ νέες συλλογικότητες, όπως οι «Αγανακτισμένοι», εισέβαλαν δυναμικά, αν και μάλλον παροδικά, στο προσκήνιο. Οι κινητοποιήσεις αυτές καλύφθηκαν εκτενώς από τα έντυπα και τα ηλεκτρονικά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ) καθώς και από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Αναπτύχθηκαν έντονες διαμάχες στη δημόσια σφαίρα για την πολιτική λειτουργία και την ερμηνεία των κινητοποιήσεων αυτών, αλλά η συστηματική μελέτη τους με όρους και εργαλεία της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινημάτων ακόμα σπανίζει. Εξαίρεση αποτελεί η έρευνα ανάλυσης των γεγονότων διαμαρτυρίας που διεξήγαγε η Μαρία Κούση (Kousis 2014) και μέρος της παρουσιάζεται στον παρόντα τόμο. Σε συνέχεια εκείνης της εργασίας, η παρούσα μελέτη εστιάζει στην ανάλυση των οργανώσεων που συμμετείχαν ενεργά ή/και διοργάνωσαν τις μεγάλες κινητοποιήσεις των τελευταίων χρόνων. Ο στόχος της ερευνητικής ομάδας που συγκροτήσαμε με συναδέλφους από το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Πανεπιστήμιο Κρήτης¹ ήταν να εξετάσουμε σε βάθος τα χαρακτηριστικά των οργανώσεων/ομάδων που έλαβαν μέρος σε αυτή την εκστρατεία ενάντια στη λιτότητα, πώς οι διάφορες οργανώσεις μπόρεσαν να συνεργαστούν ή, αλλιώς, σε ποιο βαθμό συνεργάστηκαν. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε βασίστηκε στην ανάλυση των κινηματικών δικτύων (Diani and McAdam 2003) οι βασικοί παράμετροι της οποίας θα παρουσιαστούν στην παρούσα εργασία.

Η έλλειψη συστηματικών μελετών στο πεδίο της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων οφείλεται αφενός στη χρόνια υποχρηματοδότηση της κοινωνικής έρευνας και τη συναφή έλλειψη επαρκών ερευνητικών υποδομών στα ελληνικά πανεπιστήμια και αφετέρου στην ισχυρή ακόμα εδραίωση του ίδιου του πεδίου στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα. Τις τελευταίες δύο, ωστόσο, δεκαετίες έχει υπάρξει και στην Ελλάδα πολλαπλασιασμός των μελετών που ασχολούνται με τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα ακολουθώντας την εκτατική κατά την ίδια περίοδο άνθιση του κλάδου διεθνώς. Οι μελέτες αυτές, σε επίπεδο διδακτορικών διατριβών οι περισσότερες, έχουν ασχοληθεί με θέματα από το εργατικό κίνημα (Seferiades 1998, Μπιθυμήτρης 2010) ως τα νέα κοινωνικά κινήματα (Σερντεδάκης 1996, Kousis 1999, 2007, Botetzagias 2001, Simitis 2002, Καβουλάκος 2005), τις κινητοποιήσεις της δεκαετίας του '60 (Σερντεδάκης 2008,

¹ Συγκεκριμένα συνεργάστηκαν ο Κωνσταντίνος Κωστόπουλος (υποψήφιος διδάκτορας-Πάντειο Πανεπιστήμιο), ο Δημήτρης Παπανικολόπουλος (διδάκτορας-Πάντειο Πανεπιστήμιο) και ο Βασίλης Ρόγγας (υποψήφιος διδάκτορας-Πανεπιστήμιο Κρήτης). Η έρευνα είναι ανεξάρτητη και δε λαμβάνει χρηματοδότηση από κανένα φορέα. Πολύτιμες υπήρξαν ωστόσο οι συμβουλές των Mario Diani και Μαρίας Κούση.

Παπανικολόπουλος 2013) και το κίνημα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση (Κανελλόπουλος 2009). Οι συλλογικοί τόμοι, τα εισαγωγικά κείμενα και οι μεταφράσεις που εισάγουν το πεδίο στην ελληνική βιβλιογραφία έχουν επίσης πολλαπλασιαστεί (Αλεξανδρόπουλος 2001, Σεφεριάδης 2006, Ψημίτης 2006, Tilly 2007, Κούση και Tilly 2008, Della Porta and Diani 2010, Neveu 2010) αλλά οι εξειδικευμένες έρευνες σε επιμέρους περιοχές – όπως, μεταξύ πολλών άλλων, οι διαδικασίες συμμετοχής και στρατολόγησης στον ακτιβισμό, οι διαδικασίες διάχυσης της κινητοποίησης, η επενέργεια και οι ιδιότητες των ελληνικών συγκρουσιακών κύκλων, η μετεξέλιξη των ελληνικών συγκρουσιακών παραστάσεων (contentious performances) ή η μελέτη των πλαισίων συλλογικής δράσης και των ελληνικών κινηματικών δικτύων – οι οποίες θα μπορούσαν να αναδείξουν το βάθος και τη θεωρητική χρησιμότητα του πεδίου αλλά και να συμβάλλουν στη διεθνή βιβλιογραφία, βρίσκονται ακόμα σε εμβρυακό στάδιο. Το αποτέλεσμα είναι η συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα για το μεγαλύτερο κομμάτι της ελληνικής βιβλιογραφίας είτε να παραγνωρίζονται εντασσόμενα στο κλασικό (στην Ελλάδα) δίπολο «υπερτροφικό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών» (Μουζέλης 2007), όπου ακόμα και όταν αυτά μαζικοποιούνται και εμφανίζονται δυναμικά στο προσκήνιο να μην θεωρούνται παρά παραφυάδες των πολιτικών κομμάτων (Μαραντζίδης 1996, Σωτηρόπουλος 1996), είτε να προσπερνιούνται βιαστικά στη βάση ενός σχήματος «είσοδος των μαζών στην πολιτική = αλλαγές στο πολιτικό εικοκοδόμημα» (Δουζίνας 2011, Kouvelakis 2011, Mavris 2012, Spourdalakis 2013, Tsakatika and Eleftheriou 2013) χωρίς να αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία στην παραγωγή και στις ενδεχόμενες εσωτερικές ιδιότητες της εξίσωσης.

2. Η συγκρουσιακή πολιτική

Η προβληματική της συλλογικής πολιτικής δράσης των «απλών ανθρώπων» ή καλύτερα η μαζική εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία εκτός και πέρα των θεσμικών διαύλων των πολιτικών κομμάτων και της εκλογικής διαδικασίας είναι αυτή ακριβώς που βρίσκεται στο επίκεντρο του αναδυόμενου ερευνητικού προγράμματος της συγκρουσιακής πολιτικής και των κοινωνικών κινημάτων (McAdam et al. 1996, Tilly and Tarrow 2007). Αντλώντας από την επιστημολογική στροφή της δεκαετίας του 1970, όταν η συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα έπαψαν πλέον να θεωρούνται περιθωριακά/ανορθολογικά φαινόμενα και να μελετώνται με όρους δανεισμένους από τη ψυχολογία και τη συλλογική συμπεριφορά², η συγκρουσιακή πολιτική δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στη διερεύνηση του τι συμβαίνει στο εσωτερικό των εκάστοτε κινητοποιήσεων, τις οποίες βέβαια τις

² Για μια κατατοπιστική ανάλυση της σχέσης κοινωνικών κινημάτων και κοινωνιολογίας και της εξέλιξης της κινηματικής θεωρίας βλ., Buechler (2000). Για μια σύνοψη στα ελληνικά, βλ., Κανελλόπουλος (2009).

θεωρεί όχι μόνο «ορθολογικές» δράσεις, αλλά και γενεσιουργές σημαντικών κοινωνικών αλλαγών. Επιμένοντας προγραμματικά στη σχεσιακή προσέγγιση, συνθέτοντας, δηλαδή, στοιχεία από τη στρουκτουραλιστική παράδοση, τις θεωρίες της ορθολογικής επιλογής και τη φαινομενολογία (McAdam et al. 2001: 21), η συγκρουσιακή πολιτική μελετά διακριτά μεταξύ τους φαινόμενα – όπως κοινωνικά κινήματα, εθνικιστικές κινητοποιήσεις, κινητοποιήσεις που οδηγούν σε μεταβάσεις σε κοινοβουλευτικά καθεστώτα, επαναστάσεις – τα οποία όμως εμπεριέχουν στην εξέλιξή τους παρεμφερείς μηχανισμούς, διαδικασίες και συγκρουσιακά επεισόδια. Και η διαφορετική ένταση, εμφάνιση, αλληλουχία και επενέργεια μεταξύ των μηχανισμών είναι εκείνη που οδηγεί σε διαφορετικές κάθε φορά διαδικασίες και σε διακριτά κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα.

Οι McAdam, Tarrow και Tilly (1996:14) δεν θεωρούν ότι όλες οι μορφές πολιτικής εμπεριέχουν τη σύγκρουση ή τον ανταγωνισμό/αμφισβήτηση (contention) και για αυτό εισηγούνται τη συγκρουσιακή πολιτική (contentious politics) ως ένα διακριτό πεδίο μελέτης δίπλα σε αυτό της συμβατικής πολιτικής (conventional politics). Ειδικότερα από το σημείο όπου σήμερα κυριαρχεί στην πολιτική επιστήμη διεθνώς η τάση περιχαράκωσης στη μελέτη των δημόσιων πολιτικών και της εκλογικής διαδικασίας, η προώθηση της μελέτης της πολιτικής δράσης εξωθεσμικών δρώντων ή/και δρώντων – αδιάφορο αν αυτοί είναι «θεσμικοί» ή «εξωθεσμικοί» – που ενίοτε μετέρχονται μορφές δράσης πέραν των επίσημων/θεσμικών, καθίσταται επιτακτική. Ιδιαίτερα δε από τη στιγμή που αυτές οι μορφές δράσης έχουν πολλαπλασιαστεί ραγδαία τα τελευταία χρόνια κάνοντας τη συμμετοχή στη συγκρουσιακή συλλογική δράση μια οικεία εμπειρία για εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο (Meyer and Tarrow 1998, Van Aestl and Walgrave 2001). Όπως έδειξε ο Charles Tilly σε πολυάριθμες μελέτες (1986, 1995, 2004), η μορφή κοινωνικό κίνημα ως συνήθως άτυπο όχημα μαζικής κινητοποίησης για τη διεκδίκηση κοινωνικών ή/ και πολιτικών αλλαγών εμφανίζεται παράλληλα με την επέκταση της ψηφοφορίας και την εδραίωση των κοινοβουλευτικών θεσμών (Tilly 1994: 13). Το γεγονός της παράλληλης ανάδυσης των κοινοβουλευτικών θεσμών και της λαϊκής κινητοποίησης δημιουργεί αμηχανία τόσο σε αρκετούς πολιτικούς επιστήμονες, οι οποίοι εγγραφόμενοι στην πλουραλιστική παράδοση και τις μετεξελίξεις της δεν μπορούν να κατανοήσουν/νομιμοποιήσουν πολιτικά αιτήματα τα οποία διεκδικούνται και εκτός των επίσημων θεσμικών διαύλων (McAdam 1999: 6), όσο και σε πολλούς κρατικούς αξιωματούχους και επαγγελματίες πολιτικούς.

Η συγκρουσιακή πολιτική προκύπτει από τη σύμπτωση τριών στοιχείων: της σύγκρουσης, της συλλογικής δράσης και της πολιτικής (Tilly and Tarrow 2007: 4). Η σύγκρουση ανακύπτει, όταν ένα μέρος διεκδικεί κάτι από ένα άλλο και όπου εάν η διεκδίκηση ευοδωθεί θα αλλάξει το μεταξύ τους συσχετισμό. Στη σύγκρουση εμπλέκονται πάντα υποκείμενα και αντικείμενα διεκδίκησης, καθώς και αιτή-

ματα. Η συλλογική δράση αφορά συντονισμένες προσπάθειες για την επίτευξη ενός σκοπού. Είναι προφανές ότι στην καθημερινή ζωή οι περισσότερες συλλογικές δράσεις εκτυλίσσονται χωρίς ιδιαίτερο ανταγωνισμό/σύγκρουση ή άμεση κρατική παρέμβαση. Η πολιτική εδώ αφορά την εμπλοκή της κυβέρνησης, κυβερνητικών φορέων (και τη δημόσια διοίκηση) σε μια σειρά ζητημάτων από τα πιο απλά, όπως της έκδοσης διπλώματος οδήγησης, στα πιο σύνθετα, όπως την απόφαση διεξαγωγής πολέμου. Είναι και εδώ προφανές ότι η περισσότερη πολιτική περιλαμβάνει λίγη ή/και καθόλου σύγκρουση. Όταν όμως σύγκρουση, συλλογική δράση και πολιτική συμπίπτουν, τότε εισερχόμαστε στο πεδίο της συγκρουσιακής πολιτικής. Η προσέγγιση αυτή αναδεικνύει ακριβώς τη δυναμική και ρευστή διάσταση του κοινωνικό-πολιτικού γίνεσθαι. Δηλαδή δρώντα υποκείμενα που μέχρι ένα σημείο λειτουργούσαν συμβατικά/εντός πλαισίου μπορούν σε δεδομένη συγκυρία να δράσουν ανταγωνιστικά/εκτός πλαισίου και το αντίστροφο (Goldstone 2003).

Η προσέγγιση των δικτύων στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων ασχολείται με άτομα ή ομάδες/συλλογικότητες που εμπλέκονται σε συγκρουσιακές πολιτικές δράσεις, αναδεικνύοντας ακριβώς και το ορθολογικό της επιλογής τους καθώς πρόκειται για δρώντες καλά ενταγμένους σε ευρύτερες κοινωνικές δικτυώσεις και όχι για περιθωριακά υποκείμενα ευεπίφορα στη «ψυχολογία του όχλου».

3. Η προσέγγιση των κοινωνικών δικτύων στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων

Η ανάλυση των κοινωνικών δικτύων στην κοινωνιολογία ξεκινάει από τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους της δεκαετίας του 1930. Με την εισαγωγή της έννοιας της κοινωνικής δομής από τον Radcliffe-Brown οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι και οι κοινωνιολόγοι άρχισαν να χρησιμοποιούν μεταφορές, όπως η ύφανση (fabric) και ο ιστός (web) της κοινωνικής ζωής. Με αυτές τις δανεισμένες από την υφαντουργία μεταφορές, οι οποίες στόχευαν στην κατανόηση του πώς «συνυφαίνονται» οι κοινωνικές σχέσεις, η μεταφορά του κοινωνικού «δικτύου» εντάχθηκε στην κοινωνιολογία και οι κοινωνιολόγοι άρχισαν να ερευνούν την «πυκνότητα» και την «υφή» των κοινωνικών δικτύων που μελετούσαν (Scott 2013: 1). Με την πάροδο των δεκαετιών οι μεταφορές αυτές τυποποιήθηκαν και η ανάλυση των δικτύων με τη χρήση ποσοτικών τεχνικών και μαθηματικών μοντέλων εισάχθηκε σε μια ευρεία γκάμα εφαρμογών από τη διοίκηση επιχειρήσεων και τη διαφήμιση ως την πολεοδομία και το σύγχρονο βιομηχανικό σχέδιο. Η ανάλυση των κοινωνικών δικτύων εστιάζει στις σχέσεις μεταξύ κοινωνικών οντοτήτων και στα μοτίβα και τις επιπτώσεις αυτών των σχέσεων. Η προσέγγιση των δικτύων, σύμφωνα με όσους ερευνητές την υιοθετούν, επιτρέπει τη διερεύνηση κλασικών ερωτημάτων που απασχολούν τις κοινωνικές και συμπεριφορικές επιστήμες προσφέροντας τυπικούς ορισμούς ό-

ψεων του πολιτικού, του οικονομικού και του κοινωνικού περιβάλλοντος. Όπως το θέτουν οι Wasserman και Faust (1994: 3) «από την οπτική της ανάλυσης των κοινωνικών δικτύων, το κοινωνικό περιβάλλον μπορεί να εκφραστεί ως μοτίβα ή ως κανονικότητες στις σχέσεις μεταξύ μονάδων που αλληλεπιδρούν».

Η εισαγωγή της προβληματικής των κοινωνικών δικτύων στη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1970, όταν στο πλαίσιο των παραδόσεων τόσο της κινητοποίησης πόρων και της πολιτικής διαδικασίας όσο και των νέων κοινωνικών κινημάτων, αναπτύχθηκε μια κοινώς αποδεκτή αντίληψη η οποία αναγνώριζε τα κοινωνικά κινήματα ως ουσιαδώς δικτυωτά στη δομή τους (Krinsky and Crossley 2014: 1). Οι μονάδες (units) που αλληλεπιδρούν στα κοινωνικά κινήματα και μπορούν να διερευνηθούν με όρους της ανάλυσης των κοινωνικών δικτύων μπορεί να είναι είτε άτομα, είτε συλλογικότητες. Στη βιβλιογραφία των κινημάτων τα δίκτυα συχνά εκλαμβάνονται είτε με δομικούς όρους μέσω του ρόλου τους στη διασύνδεση πιθανών ακτιβιστών με ένα γεγονός διαμαρτυρίας, είτε με όρους ερμηνευτικούς διαμορφώνοντας την ταύτιση εκείνη η οποία είναι απαραίτητη, ώστε κανείς να αναμειχθεί στη συγκρουσιακή συλλογική δράση (Passy and Monsch 2014: 24). Έχει επίσης υποστηριχθεί ότι ολόκληρα συγκροτήματα (clusters) ήδη υπάρχοντων οργανώσεων πολλές φορές στρατολογούνται στο σύνολό τους σε κινήματα διαμαρτυρίας (Oberschall 1973), ενώ η ταυτόχρονη ύπαρξη σε ένα δεδομένο πληθυσμό κατηγορικών χαρακτηριστικών και δικτυώσεων ('catnet') επιτρέπει στα άτομα να συμμετέχουν στη διαμαρτυρία (Tilly 1978). Τα κατηγορικά χαρακτηριστικά διευκολύνουν την κατασκευή της ταυτότητας και οι δικτυώσεις διευκολύνουν τις ανταλλαγές που οδηγούν στην κινητοποίηση των πόρων. Χαρακτηριστική είναι η μελέτη του Gould (1991) για την κινητοποίηση στην *Παρισινή Κομμούνα του 1871*, όπου οι δεσμοί και οι δικτυώσεις σε επίπεδο γειτονιάς διαδραμάτισαν τον αποφασιστικό ρόλο στη διαδικασία στρατολόγησης.

Άλλες μελέτες έχουν δώσει έμφαση στη μελέτη της έντασης των δεσμών εντός ενός κοινωνικού δικτύου (Granovetter 1973) και άλλες στους προσωπικούς δεσμούς με τα σημαντικά στελέχη που ενθαρρύνουν την απόφαση για συμμετοχή στη διαμαρτυρία (Diani and Lodi 1988). Επιπροσθέτως, η ενσωμάτωση σε ένα κοινωνικό δίκτυο και οι προσωπικοί δεσμοί με σημαντικά πρόσωπα μιας κινητοποίησης όχι μόνο διευκολύνουν τη συμμετοχή αλλά αποθαρρύνουν σε μεγάλο βαθμό και την αποστράτευση (Sandell 1999, Passy and Giugni 2000). Είναι δηλαδή σημαντικό να εντάσσεται κάποιος/α σε ένα δίκτυο σχέσεων, ώστε να μπορεί να πάρει μέρος στις διαδικασίες της συγκρουσιακής πολιτικής (Della Porta 1988, Diani 1995, Fernandez and McAdam 1988, Gould 1995, Melucci 1989, Mische 2003). Ωστόσο, η παραπάνω θέση ενέχει τον κίνδυνο της ταυτολογίας αφού οι άνθρωποι ως κοινωνικά όντα συμμετέχουν σε πολυάριθμα δίκτυα σχέσεων και αλληλεπιδρούν διαρκώς αναμεταξύ τους, οπότε το σύ-

νολο της κοινωνικής ζωής θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένα τεράστιο κοινωνικό δίκτυο ή ως ένα σύνολο κοινωνικών δικτύων και δεσμών. Άρα αυτό που έχει σημασία δεν είναι τόσο να διαπιστώνουμε την ύπαρξη δικτύων συλλογικής δράσης, αλλά να μπορούμε να διακρίνουμε ποια δίκτυα επηρεάζουν τι και με ποιο τρόπο. Οι McAdam και Paulsen (1993) καλούν τους μελετητές να συγκεκριμενοποιούν τη σχέση μεταξύ κοινωνικών δεσμών και ακτιβισμού αλλά και τις ευρύτερες διαδικασίες που διακυβεύονται κάθε φορά. Σε αυτό το πλαίσιο ανάδειξης των διαδικασιών που συνδέουν τα κοινωνικά δίκτυα με τον ακτιβισμό ο Kitts (2000) μελετά τη διαδικασία πληροφόρησης, τη διαδικασία κατασκευής συλλογικής ταυτότητας και τη διαδικασία ανταλλαγών εντός ενός δικτύου αναδεικνύοντας αφενός τη διαφορετικότητα των διαδικασιών και αφετέρου τη μεταξύ τους συνέργεια.

Οι μελέτες που εξετάζουν τις δικτυώσεις μεταξύ ομάδων ή συλλογικοτήτων είναι σαφώς λιγότερες (Van Dyke and McCammon 2010). Και αυτό παρότι στη βιβλιογραφία της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων έχει από νωρίς υποστηριχθεί ότι τα κοινωνικά κινήματα είναι ουσιαστικά συμμαχίες μεταξύ συλλογικοτήτων/οργανώσεων και αποτελεί σοβαρό λάθος η ταύτισή τους με μια μόνο οργάνωση. Οι συμμαχίες είναι δύσκολο να μελετηθούν, γιατί ποικίλει πολύ η δύναμή τους, η ένταση των δεσμών που ενώνουν τα μέρη τους, ο βαθμός και η ποιότητα του συντονισμού που επιτυγχάνεται, ακόμα και ο προσδιορισμός του αν τα μέρη που τις απαρτίζουν μοιράζονται μια έστω κοινή στοχοθεσία. Προαπαιτούμενο πάντως μιας μελέτης δικτύων συλλογικής δράσης μεταξύ συλλογικοτήτων/οργανώσεων είναι η καλή γνώση του περιβαλλοντικού πλαισίου εντός του οποίου αυτή η δικτύωση επιτυγχάνεται ή επιχειρείται. Σημαντικές συνεισφορές στη βιβλιογραφία έχουν υπάρξει στα πεδία της ανάλυσης του ρόλου της ιδεολογίας στη συγκρότηση κινηματικών συμμαχιών (Roth 2010), στον ρόλο των πολιτικών ευκαιριών και ιδίως των πολιτικών απειλών (McCammon and Van Dyke 2010) και στον ρόλο των πολιτικών κομμάτων, όταν αυτά λειτουργούν ως κινηματικές οργανώσεις και μετέχουν ενεργά στον συντονισμό μεγάλων γεγονότων διαμαρτυρίας (Almeida 2010, Kanellou et al. 2013).

Η έρευνα που θα παρουσιαστεί σε συντομία στο τελευταίο μέρος αυτής της εργασίας αποσκοπεί ακριβώς να εξετάσει τη συμμαχία και τη δικτύωση μεταξύ διαφορετικών συλλογικοτήτων/οργανώσεων στον συντονισμό της ελληνικής κινηματικής εκστρατείας ενάντια στα μνημόνια και τα μέτρα λιτότητας. Στη συνέχεια αυτού του μέρους θα παρουσιαστούν τα βασικότερα εννοιολογικά εργαλεία στην ανάλυση των δικτύων συλλογικής δράσης είτε αυτή αφορά άτομα είτε συλλογικότητες.

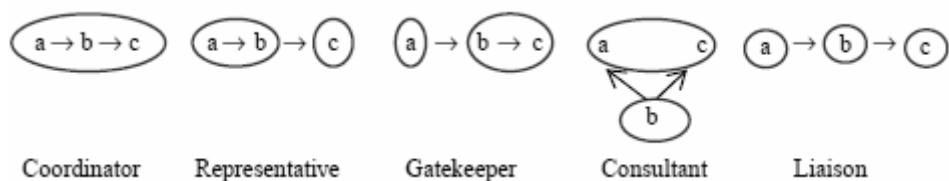
3.1 Πυκνότητα

Η πυκνότητα (density) είναι μια από τις βασικότερες ιδιότητες που εξετάζουμε σε ένα δίκτυο. Αναφέρεται στον αριθμό των δεσμών μεταξύ των δρώντων σε ένα δίκτυο ως μια αναλογία όλων των πιθανών μεταξύ τους δεσμών. Οι δεσμοί μπορεί να είναι άμεσοι, δηλαδή ο δρων Α να συνδέεται απευθείας με τον Β και απευθείας με τον Γ συγκροτώντας ένα δίκτυο που στο κέντρο βρίσκεται ο Α, ή μπορεί οι δεσμοί να είναι έμμεσοι, δηλαδή ο Α να συνδέεται με τον Β και ο Β να συνδέεται με τον Γ οπότε τότε ο Α συνδέεται έμμέσως με τον Γ. Τα δίκτυα με τους περισσότερους άμεσους δεσμούς είναι αυτά με τη μεγαλύτερη πυκνότητα. Τα δε πυκνά δίκτυα είναι συνήθως και τα λιγότερο συγκεντρωτικά και αυτό γιατί όσο περισσότερο είναι συνδεδεμένοι οι δρώντες μεταξύ τους, τόσο λιγότερο θα εξαρτάται το όλο δίκτυο για τη δόμησή του από έναν ή περισσότερους κεντρικούς δρώντες. Στις κινηματικές συμμαχίες βέβαια είναι πολύ συνηθισμένο να συνυπάρχουν ένας πυκνά συνδεδεμένος πυρήνας και μια πολύ πιο χαλαρά συνδεδεμένη περιφέρεια τόσο σε σχέση με τον πυρήνα, όσο και στο εσωτερικό της.

3.2 Μεσιτεία

Η διασύνδεση μεταξύ πυρήνα-περιφέρειας ή/και στο εσωτερικό του πυρήνα και της περιφέρειας γίνεται πολλές φορές από δρώντες που λειτουργούν ως μεσίτες/διαμεσολαβητές. Η μεσιτεία (brokerage) αναφέρεται δηλαδή στους δρώντες που βρίσκονται ανάμεσα και συνδέουν άτομα ή συλλογικότητες, τα οποία μέχρι πρότινος δεν συνδέονταν μεταξύ τους. Οι Gould και Fernandez (1989) έχουν διακρίνει τουλάχιστον πέντε τρόπους, με τους οποίους μπορούμε να κατανοήσουμε τη θέση και τον ρόλο των δρώντων που ασκούν μεσιτεία (Σχήμα 1).

Σχήμα 1. Ρόλοι μεσιτείας (Πηγή: Gould and Fernandez 1989)

Όπως φαίνεται στο Σχήμα 1 και στις πέντε περιπτώσεις ο δρων που λειτουργεί σαν μεσίτης είναι ο *b*, ενώ αυτό που κάθε φορά αλλάζει είναι το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου διαδραματίζεται η μεσιτεία. Δηλαδή ο μεσίτης μπορεί να ανήκει στο ίδιο πλαίσιο με τους δρώντες που μέχρι τότε δεν είναι συνδεδεμένοι και αναλαμβάνει να τους συντονίσει, μπορεί να ανήκει στο ίδιο πλαίσιο με έναν μόνο από τους υπό συσχέτιση δρώντες, ή μπορεί να ανήκει σε άλλο πλαίσιο. Ο ρόλος του μηχανισμού της μεσιτείας στην ανάπτυξη των κοινωνικών κινημάτων και στην κατανόηση της δυναμικής της συγκρουσιακής πολιτικής έχει τονιστεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια (McAdam et al. 2001), αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να υπάρξουν κινηματικές συμμαχίες και διάχυση της συλλογικής δράσης, όπου το ρόλο της διαμεσολάβησης μπορούν να τον διαδραματίσουν απρόσωποι δίαυλοι (π.χ. τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης) ή/και η προυπάρχουσα ιδεολογική εγγύτητα μεταξύ των υπό συσχέτιση δρώντων.

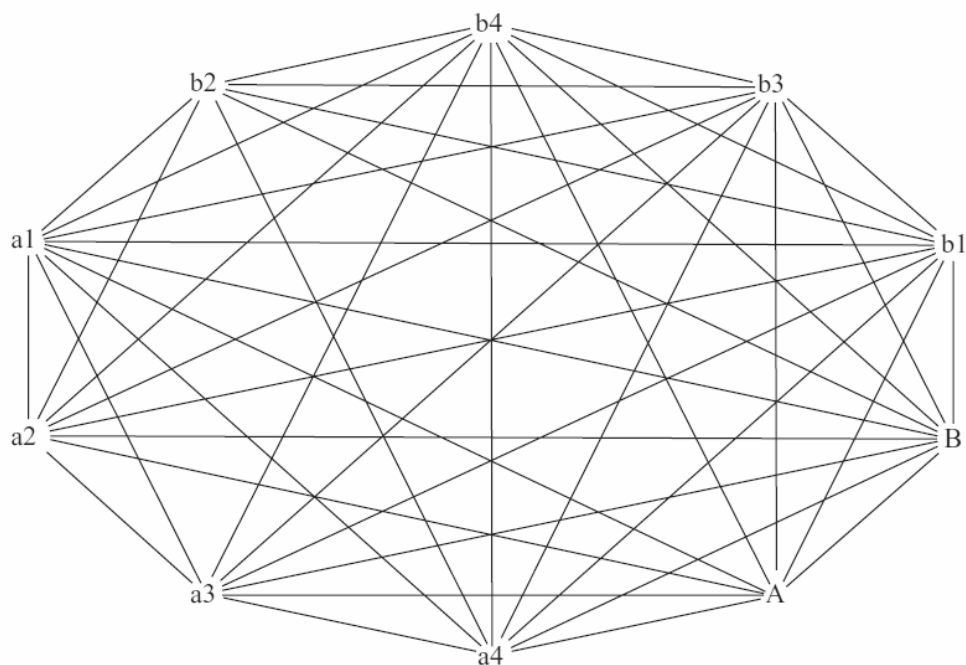
3.3 Κεντρικότητα

Σε συνάρτηση με τους μηχανισμούς και τους ρόλους διαμεσολάβησης ένα άλλο σημαντικό σημείο μελέτης των κοινωνικών δικτύων είναι η σχέση που αναπτύσσεται με το αναδυόμενο κάθε φορά κέντρο. Έτσι, ακολουθώντας την τυπολογία που προτείνει ο Diani (2003) μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα σε τέσσερις τύπους δικτύων συλλογικής δράσης: τα πυκνά-αποκεντρωμένα (*cliques structures*), τα πολυκέφαλα (*polycephalous movements*), τα συγκεντρωτικά (*centralized non-segmented wheel/star structures*) και τα τμηματικά-αποκεντρωμένα (*segmented decentralized*).

3.3.1 Πυκνή-αποκεντρωμένη δομή

Η πυκνή-αποκεντρωμένη δομή (ή δομή κλίκας, όπως είναι η ακριβής απόδοση από τα αγγλικά) εμφανίζεται σε ένα δίκτυο, όταν όλοι οι κόμβοι του είναι συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Αυτή η ένταση και η πολλαπλότητα των διασυνδέσεων πυκνώνει το δίκτυο, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί πολλά πιθανά κέντρα με αποτέλεσμα, ουσιαστικά, να το αποκεντρώνει (Σχήμα 2). Δεν εμφανίζεται δηλαδή μια κεντρική οργάνωση που να καθοδηγεί ή να ελέγχει τις υπόλοιπες. Όλα τα μέρη αφιερώνουν πολύ χρόνο στο «χτίσιμο» της δικτύωσης τους και η εκφραστική διάσταση της δράσης τους είναι σημαντική. Η μορφή αυτή δικτύωσης απαντάται κυρίως μεταξύ ατόμων ή οργανώσεων που έχουν μεγάλη ιδεολογική και πολιτισμική συνάφεια και πιστεύουν σε ένα συγκεκριμένο σκοπό. Ένα κοινωνικό κίνημα στο σύνολο του δύσκολα μπορεί να εμφανίζει αυτή τη μορφή, εκτός αν πρόκειται, όπως συνήθως συμβαίνει, για τμήμα ενός κινήματος.

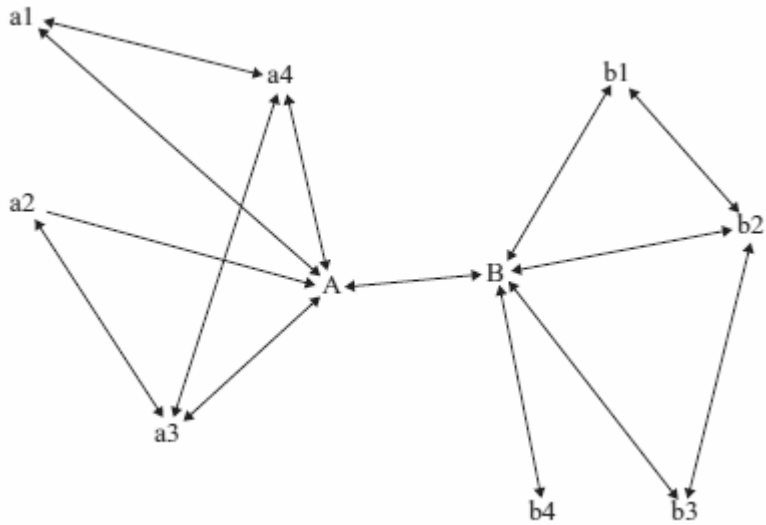
Σχήμα 2. Η δομή κλίκαας (Πηγή: Diani 2003)

3.3.2 Τα πολυκέφαλα κινήματα

Στις περιπτώσεις της πολύκεφαλής δομής παρατηρείται μια ορισμένη τμηματικότητα αφού η απόσταση μεταξύ κάποιων δρώντων είναι σχετικά μεγάλη. Συγκροτούν δηλαδή λιγότερο πυκνά δίκτυα. Από την άλλη όμως, τα περιφερειακά μέρη του δικτύου συνδέονται με οριζόντιους δεσμούς μεταξύ τους προσπαθώντας να συντονίσουν τις δράσεις τους. Διαμέσου αυτής της διαδικασίας κάποιοι δρώντες καταλαμβάνουν εκ των πραγμάτων κάποιες πιο κεντρικές θέσεις, χωρίς όμως απαραίτητα να επιτελούν κατά αποκλειστικότητα τις σημαντικότερες λειτουργίες οργάνωσης και συντονισμού. Το αποτέλεσμα είναι να συνυπάρχει ένας σημαντικός βαθμός κεντρικότητας με ένα σημαντικό επίπεδο πυκνότητας (Σχήμα 3). Η μορφή αυτή δικτύωσης είναι η συνηθέστερη στις περιπτώσεις μαζικών κοινωνικών κινήματων, καθώς και πολυθεματικών κινηματικών εκστρατειών.

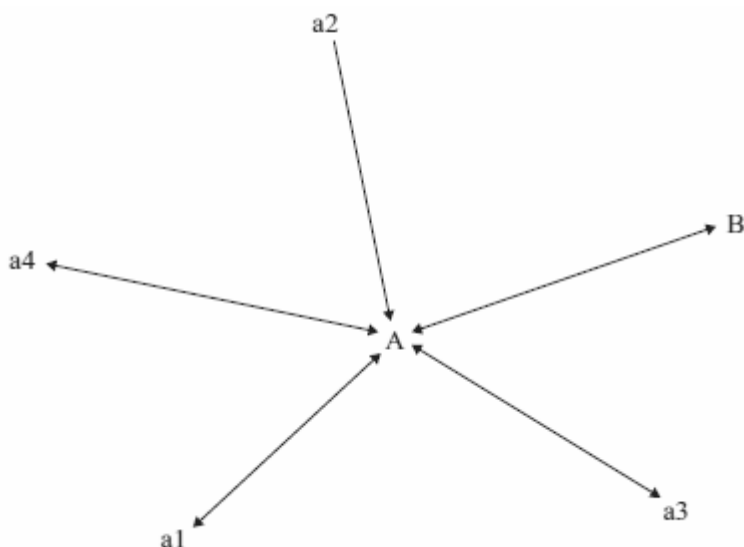
Σχήμα 3. Η πολυκέφαλη δομή (Πηγή: Diani 2003)

3.3.3 Συγκεντρωτική δομή

Η συγκεντρωτική μορφή δικτύωσης μοιάζει με τις ακτίνες μιας ρόδας (Σχήμα 4). Στο κέντρο βρίσκεται ένας φορέας και τα υπόλοιπα μέρη συνδέονται μαζί του, χωρίς να αναπτύσσουν απευθείας σχέσεις μεταξύ τους. Τα περιφερειακά μέρη δεν αφιερώνουν αρκετό χρόνο για τη μεταξύ τους δικτύωση, καθώς η άμεση σχέση όλων με ένα κοινό κέντρο δημιουργεί μια αίσθηση εγγύτητας και διευκολύνει το συντονισμό. Η μορφή αυτή απαντάται κυρίως σε μονοθεματικά κινήματα, όπου υπάρχει μικρή μέριμνα επέκτασης των στόχων της συλλογικής δράσης, αλλά και στη φάση γραφειοκρατικοποίησης του εργατικού κινήματος, όπου η επικράτηση ιεραρχικών δομών και η λογική της ανάθεσης κυριαρχούν.

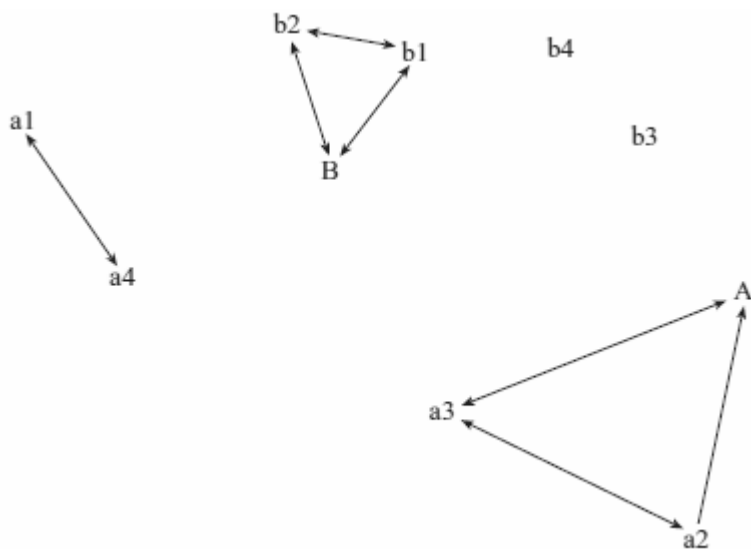
Σχήμα 4. Η συγκεντρωτική δομή (Πηγή: Diani 2003)

3.3.4 Τμηματική-αποκεντρωμένη δομή

Η μορφή αυτή θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι γενικά δεν βοηθά στη διαδικασία δικτύωσης. Κάποιοι δρώντες είτε δραστηριοποιούνται μόνοι τους στο πλαίσιο ή στις παρυφές ενός κοινωνικού κινήματος ή μιας κινηματικής εκστρατείας, είτε δημιουργούν λίγες σχέσεις με επιλεγμένους άλλους δρώντες (Σχήμα 5). Γενικά δεν ενδιαφέρονται να δημιουργήσουν συμμαχίες και τοποθετούν σε πολύ ανώτερη θέση την ταυτότητα τους ως μέλη της οργάνωσης/συλλογικότητας τους παρά την ταυτότητα τους ως μέλη ενός κινήματος. Η ιδεολογική καθαρότητα εδώ είναι πολύ σημαντική και πολλές φορές οδηγεί σε ανταγωνιστική σχέση με τους υπόλοιπους δρώντες ενός κινηματικού πεδίου. Η αποκέντρωση που εμφανίζεται δεν οφείλεται απαραίτητα σε μια αντι-ιεραρχική λογική, αλλά περισσότερο στην εσκεμμένη απομόνωση και τον ανταγωνισμό μεταξύ των οργανώσεων/συλλογικοτήτων.

Σχήμα 5. Τμηματικό-αποκεντρωμένο δίκτυο (Πηγή: Diani 2003)

3.4 Δομική ισοδυναμία (*structural equivalence*)

Οι παραπάνω τύποι δικτύωσης στην πραγματικότητα αποτυπώνουν τις διάφορες μορφές που μπορεί να έχουν οι επιμέρους υπο-ομάδες (sub-groups) ή τα επιμέρους μικρότερα δίκτυα που συγκροτούν ένα κοινωνικό κίνημα ή μια κινηματική εκστρατεία. Τα κοινωνικά κινήματα, δηλαδή, αν τα θεωρήσουμε ως εκδηλώσεις μεγάλων κοινωνικών δικτύων μπορούν να αναλυθούν σε αρκετά μικρά επιμέρους δίκτυα, τα οποία βέβαια δεν είναι απαραίτητο να μοιάζουν μεταξύ τους στο πώς οργανώνονται εσωτερικά. Τα επιμέρους αυτά δίκτυα συνδέονται μεταξύ τους όχι λόγω κάποιας άμεσης διασύνδεσης ή συνοχής, αλλά λόγω των κοινών χαρακτηριστικών που τα δένουν με κάποια ευρύτερη δομή και τους δημιουργεί μια κοινή ταυτότητα. Κλασικό είναι εδώ το παράδειγμα των εργατών που λόγω της δομικής τους θέσης στην παραγωγική διαδικασία (πώληση της εργασιακής τους δύναμης στους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής), ακόμα και αν δεν συνδέονται μεταξύ τους, η ίδια η κοινή δομική τους θέση σε σχέση με το κεφάλαιο τους δημιουργεί τις προϋποθέσεις κοινής ταυτότητας (Krinsky and Crossley 2014: 15). Η δικτύωση δηλαδή προκύπτει όχι ως εμπρόθετη δημιουργία άμεσων ή έστω έμμεσων δεσμών, αλλά ως αποτέλεσμα της ύπαρξης δομικής ισοδυναμίας σε σχέση με μια εξωτερική κατάσταση. Η δομική ισοδυναμία ως παράγοντας που συμβάλει στη συγκρότηση δικτύων συλλογικής δράσης έχει πολλές φορές να κάνει με τις περιπτώσεις κινητοποίησης ολόκληρων κοινωνικών κατηγοριών ή με τις περιπτώσεις κινητοποίησης ομάδων/συλλογικοτήτων, οι οποίες ακόμα και αν δεν

μοιράζονται πολλά κατηγορικά χαρακτηριστικά απειλούνται εξίσου από κάποιο εξωτερικό παράγοντα. Η τελευταία αυτή περίπτωση φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην ελληνική εκστρατεία ενάντια στα μέτρα λιτότητας και τα μνημόνια.

4. Μία έρευνα ελληνικών κινηματικών δικτύων

Η ιδέα για την έρευνα προέκυψε από την εντυπωσιακή αλληλουχία των μαζικών γεγονότων διαμαρτυρίας που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα από την έναρξη σχεδόν του δράματος της ελληνικής κρίσης χρέους το χειμώνα του 2009-10. Η συστηματική μελέτη αυτών των δράσεων έχει γίνει σε προηγούμενη έρευνα με τη χρήση των ερευνητικών πρακτικών της ανάλυσης γεγονότων διαμαρτυρίας και της ανάλυσης πολιτικών διεκδικήσεων (Κούση 2013, Kousis 2014, Kousis and Kanelorou 2014a). Εκεί καταδεικνύεται σαφώς ο καταλυτικός ρόλος για τη διοργάνωση και την πολιτική πλαisiώση των γεγονότων διαμαρτυρίας, των συνδικαλιστικών οργανώσεων και των πολιτικών κομμάτων της Αριστεράς, που στην προκείμενη περίπτωση λειτούργησαν σαν κινηματικές οργανώσεις.

Αυτό όμως που δεν μπορούσε να φανεί μέσα από μια κλασικού τύπου ανάλυση γεγονότων διαμαρτυρίας είναι οι σχέσεις μεταξύ των οργανώσεων αυτών, αλλά και το τι συμβαίνει στο εσωτερικό τους. Σκεφτήκαμε, λοιπόν, τις οργανώσεις που είχαμε βρει στην έρευνα του 2012 να τις μελετήσουμε αυτόνομα κάνοντας χρήση των ερευνητικών πρακτικών της μελέτης των κινηματικών δικτύων. Θελήσαμε, δηλαδή, να δούμε αν και κατά πόσο αυτές οι κινηματικές οργανώσεις συγκροτούν ένα δίκτυο ή/και αρκετά επιμέρους δίκτυα και ποια χαρακτηριστικά παίρνουν αυτά. Ή, για να το θέσουμε λίγο διαφορετικά, θελήσαμε να ερευνήσουμε τη δυναμική των συμμαχιών στην ελληνική εκστρατεία και να ελέγξουμε εάν ευσταθεί η διάχυτη αντίληψη μεταξύ των διαφόρων σχολιαστών ότι στο ελληνικό κίνημα, α) η ΓΣΕΕ και ΑΔΕΔΥ είναι χρεοκοπημένες ηθικά και πολιτικά και δεν παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στις κινητοποιήσεις και ότι β) οι οργανώσεις και τα κόμματα της Αριστεράς είναι διασπασμένα και σε διαρκή αντιπαλότητα και άρα δεν συνεργάζονται μεταξύ τους – ενδείξεις και τα δύο της διαχρονικά «αδύναμης ελληνικής κοινωνίας πολιτών».

Επομένως, η κεντρική εστία του ερευνητικού μας προγράμματος είναι η μελέτη των κινηματικών δικτύων και της σύναψης συμμαχιών στην εκστρατεία ενάντια στα μνημόνια και τα μέτρα λιτότητας, ενώ μονάδα ανάλυσης της έρευνας είναι η οργάνωση/συλλογικότητα μέσα σε αυτή την εκστρατεία. Δεν εστιάζουμε δηλαδή στην αυτόνομη εξέταση της κάθε οργάνωσης ούτε σε μια απόπειρα γενικότερης αποτύπωσης του κινηματικού χάρτη της Ελλάδας, αν και η έρευνά μας θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μελλοντικά και προς αυτές τις κατευθύνσεις.

Ως αφετηρία της ερευνάς μας πήραμε τις οργανώσεις που εμφανίζονταν περισσότερο στην έρευνα των *Μεγάλων Γεγονότων Διαμαρτυρίας εναντίον των Μνημονίων και των Πολιτικών Λιτότητας* (Κούση 2013). Μετά συγκρίναμε τη λί-

στα αυτή με τα προσωπικά αρχεία κάποιων από τα μέλη της ερευνητικής μας ομάδας που συμμετείχαν ενεργά στα γεγονότα διαμαρτυρίας και, τέλος, ακολουθήσαμε τις υποδείξεις των ίδιων των στελεχών των οργανώσεων, αφού στο ερωτηματολόγιο που μοιράσαμε: α) υποδεικνύουν ως συμμάχους ή αντιπάλους άλλες οργανώσεις, και β) υπάρχει ανοιχτή ερώτηση για υπόδειξη άλλων οργανώσεων προς διερεύνηση. Αντίστοιχη διαδικασία ακολουθήθηκε και στις συνεντεύξεις.

Εφαρμόσαμε, δηλαδή, δύο ερευνητικές μεθόδους: α) την κατασκευή και διενέργεια έρευνας με ερωτηματολόγιο, και β) τη διενέργεια συνεντεύξεων. Τα στοιχεία που λάβαμε υπόψη μας προέρχονται, ωστόσο, και από πολύχρονη εθνογραφική παρατήρηση και συμμετοχή στο εσωτερικό ή στις παρυφές αυτών των δικτύων. Αυτή η τελευταία είναι κάτι περισσότερο από πολύτιμη, καθώς, όπως έχουν αναγνωρίσει πολλοί μελετητές, οι ποσοτικές μέθοδοι αδυνατούν να συλλάβουν πλευρές των δικτύων που σχετίζονται με το νοηματικό πλαίσιο και τις ταυτότητες εντός των οποίων λαμβάνει χώρα η δικτύωση (Krinsky and Crossley 2014: 3).

Η έρευνα αφορά κυρίως κεντρικά στελέχη των οργανώσεων και όχι τόσο απλά μέλη, καθώς θεωρήσαμε ότι τα στελέχη είναι πιο ενημερωμένα και διαδραματίζουν πιο καθοριστικό ρόλο στην τακτική των οργανώσεών τους. Έτσι το ερωτηματολόγιο κατασκευάστηκε για να απευθύνεται σε στελέχη αριστερών οργανώσεων και συνδικαλιστικών παρατάξεων και φορέων που παίρνουν μέρος σε μια κρίσιμη και μαζική κινηματική εκστρατεία. Το σημείο αυτό είναι κρίσιμο γιατί τα αρχικά ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήσαμε ως βάση (ερωτηματολόγια παλαιότερων ερευνών που συντόνισε ο Mario Diani) αφορούσαν είτε στελέχη Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) είτε κινηματικά δίκτυα πόλεων σε συνθήκες πολύ λιγότερο έντονες από τις ελληνικές. Προτού το μοιράσουμε στα στελέχη, κάναμε δοκιμές με επιλεγμένους ερωτώμενους και ο αρχικός μας στόχος ήταν να το μοιράζουμε στο περιθώριο των κεντρικών συσκέψεων των οργανώσεων. Κάτι τέτοιο διαπιστώσαμε ότι δεν λειτούργησε με τον ίδιο τρόπο για όλες τις οργανώσεις και γι' αυτό μοιράσαμε αρκετά ερωτηματολόγια και σε άλλους χώρους, όπως στα γραφεία των οργανώσεων ή στα διάφορα φεστιβάλ που διοργανώνουν.

Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει 29 ερωτήσεις οι οποίες κατανέμονται ουσιαστικά σε 7 ομάδες: η πρώτη ομάδα ερωτήσεων αφορά την οργανωτική δομή (7 ερωτήσεις), η δεύτερη ζητήματα πολιτικής ταυτότητας και ιδεολογίας της οργάνωσης (3 ερωτήσεις), η τρίτη τις δράσεις που κυρίως αναλαμβάνει και τα ρεπερτόρια δράσης της (4 ερωτήσεις), η τέταρτη είναι οι 5 βασικές ερωτήσεις για τα δίκτυα συλλογικής δράσης, η πέμπτη ομάδα αφορά τα αξιακά και ερμηνευτικά πλαίσια συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της αντιμνημονιακής εκστρατείας (2 ερωτήσεις), η έκτη αφορά την πρόσληψη των πολιτικών ευκαιριών και απειλών και χρησιμοποιείται πρώτη φορά σε τέτοια έρευνα και τέλος η έβδομη ομάδα ερωτήσεων αφορά τα δημογραφικά στοιχεία των ερωτώμενων.

Οι συνεντεύξεις δεν χρησιμοποιούνται συνήθως σε έρευνες κινηματικών δικτύων, εμείς ωστόσο αποφασίσαμε εξ αρχής να τις χρησιμοποιήσουμε, α) γιατί κάποια στοιχεία στρατηγικής είναι πολύ πιθανόν να μην μπορούσαμε να τα βρούμε μέσα από τα ερωτηματολόγια, β) γιατί ήταν πολύ πιθανό από κάποιες οργανώσεις να μαζέψουμε πολύ λίγα ερωτηματολόγια οπότε η συνέντευξη θα μπορούσε να καλύψει πιθανά κενά (π.χ. συνδικαλιστές, «Αγανακτισμένοι»), γ) γιατί δεδομένης της χρόνιας έλλειψης χρηματοδότησης για τέτοιες έρευνες σκεφτήκαμε να «εκμεταλλευτούμε» τις συνεντεύξεις για να ρωτήσουμε και μερικά πράγματα στα οποία δεν εστιάζει τόσο η έρευνά μας (π.χ. προφίλ ακτιβιστών), και δ) γιατί μέσω της συνέντευξης υπολογίσαμε ότι μετά θα γινόταν πιο εφικτή η πρόσβαση και σε άλλα στελέχη της οργάνωσης (κάτι που όντως λειτούργησε).

4.1 Πρώτα συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα που ακολουθούν προκύπτουν από την πρώτη επεξεργασία των στοιχείων που συλλέξαμε καθώς δεν έχει ολοκληρωθεί η στατιστική επεξεργασία τους. Προκειμένου να έχουμε μια γενική εικόνα των δικτύων ώστε να έχουμε έναν οδηγό στη συνέχεια για την ανάλυση και αξιοποίηση της βάσης δεδομένων κάναμε μια αρχική αποτύπωση του δικτύου που συγκροτούν οι οργανώσεις/συλλογικότητες που έχουν πάρει μέρος στην ελληνική εκστρατεία ενάντια στα μέτρα λιτότητας.

Η αρχική απεικόνιση του δικτύου κατασκευάζεται στη βάση δύο βασικών μεταβλητών: α) της τοποθέτησης των οργανώσεων/συλλογικοτήτων στον άξονα αριστεράς/δεξιάς και β) στην τοποθέτησή τους με βάση τη δομή της οργάνωσής τους, αν δηλαδή είναι περισσότερο ή λιγότερα ιεραρχικά δομημένες (Kanelloroulos and Kostopoulos 2013). Η τοποθέτηση των οργανώσεων/συλλογικοτήτων στους άξονες αυτούς βασίστηκε: α) στις απαντήσεις που λάβαμε στις σχετικές ερωτήσεις, β) στη σχετική ελληνική βιβλιογραφία, και γ) στη δική μας γνώση από τη συμμετοχή μας στην ελληνική πολιτική και τα κοινωνικά κινήματα.

Για τον άξονα αριστερά/δεξιά ακολουθήσαμε τις συμβατικές οριοθετήσεις, χωρίς να εμπλακούμε σε μια, αρκετά συνηθισμένη στον ελληνικό κινηματικό χώρο, οντολογική διαμάχη γύρω από το περιεχόμενο της «γνήσιας» αριστερής πολιτικής. Για τον άξονα της οργανωτικής δομής πέρα από τις απαντήσεις στις άμεσες ερωτήσεις (και τη γνώση) για τον οργανωτικό χαρακτήρα της κάθε συλλογικότητας λάβαμε επίσης υπόψιν μας την απάντηση στο σχετικό με την ύπαρξη κρατικής χρηματοδότησης ερώτημα – θεωρώντας ότι οι κρατικά χρηματοδοτούμενες οργανώσεις (δηλαδή τα πολιτικά κόμματα που εκπροσωπούνται στο κοινοβούλιο) δημιουργούν εκ των πραγμάτων κάποια γραφειοκρατία για τη διαχείριση της χρηματοδότησης η οποία και τις κάνει, λογικά, πιο ιεραρχικές. Για τις συνδέσεις μεταξύ των οργανώσεων βασιστήκαμε στις απαντήσεις των στελεχών

στα ερωτηματολόγια. Αξίζει να τονιστεί ότι οι ελληνικές κινηματικές οργανώσεις συνδέονται κυρίως από τη συμμετοχή τους σε κοινές δράσεις.

Το ελληνικό κινηματικό δίκτυο έχει πολυκέφαλη δομή και αποτελείται από τρεις βασικούς τύπους οργανωτικών μορφωμάτων: τα πολιτικά κόμματα/οργανώσεις της αριστεράς, τα συνδικάτα και το βραχύβιο μόρφωμα των «Αγανακτισμένων». Είναι σαφές ότι οι πολιτικές οργανώσεις της αριστεράς δραματίζουν τον κύριο ρόλο στην αντι-μνημονιακή εκστρατεία. Οι ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ καλούν τις απεργίες και τις μεγάλες διαδηλώσεις αλλά είναι η διπλή ένταξη στα συνδικάτα και στα πολιτικά κόμματα της Αριστεράς αυτή η οποία οδηγεί στην επιτυχία τους επιβεβαιώνοντας και για την ελληνική περίπτωση ευρήματα αντίστοιχων ερευνών για τη Λατινική Αμερική (Almeida 2010). Ανάμεσα στα κόμματα της αριστεράς και στα εργατικά συνδικάτα εμφανίζεται για σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα η κινητοποίηση των «Αγανακτισμένων» η οποία όμως ήταν αποφασιστικής σημασίας.

Ο κεντρικός ωστόσο ρόλος παραμένει στα κόμματα/οργανώσεις της Αριστεράς και για αυτό το συνολικό κινηματικό δίκτυο είναι δυνατό να αναλυθεί σε τέσσερα επιμέρους δίκτυα – αυτά του ΣΥΡΙΖΑ, της ΑΝΤΑΡΣΥΑ, του ΚΚΕ και αυτό των αναρχικών ομάδων. Τα επιμέρους αυτά δίκτυα εμφανίζουν τη δομή που αναλύθηκε στα παραπάνω μέρη: τα δίκτυα του ΣΥΡΙΖΑ και της ΑΝΤΑΡΣΥΑ παίρνουν τη μορφή κλίκας, το δίκτυο του ΚΚΕ έχει μια πιο συγκεντρωτική δομή, ενώ αυτό των αναρχικών μια πιο τμηματική-αποκεντρωμένη δομή (Kanelloropoulos and Kostoropoulos 2013). Και τα τέσσερα παραπάνω επιμέρους δίκτυα έχουν τη δυνατότητα να κινητοποιηθούν από μόνα τους με αποτέλεσμα δύσκολα να μπορεί κανείς να κάνει λόγο στην ελληνική περίπτωση για την ύπαρξη κάποιων περισσότερο κεντρικών δρώντων. Η μορφή όμως που έχουν οι δικτύώσεις του ΣΥΡΙΖΑ και της ΑΝΤΑΡΣΥΑ τους επιτρέπουν να επιδιώκουν περισσότερο τις συνεργασίες σε σχέση με τις δικτύώσεις του ΚΚΕ και των αναρχικών. Οι οργανώσεις του ΣΥΡΙΖΑ και της ΑΝΤΑΡΣΥΑ συμμετείχαν ενεργά στην κινητοποίηση των «Αγανακτισμένων» το καλοκαίρι του 2011, ενώ τα μέλη τους έχουν έντονη παρουσία και στους συνδικαλιστικούς φορείς τόσο τους επίσημους (ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ) όσο και τους ανεπίσημους (Συντονιστικό πρωτοβάθμιων σωματείων).

Ο ΣΥΡΙΖΑ βέβαια ως κοινοβουλευτικό κόμμα χαίρει πολύ μεγαλύτερης αναγνώρισης από ό,τι η ΑΝΤΑΡΣΥΑ, αλλά είναι και σε θέση να συνεισφέρει περισσότερους οργανωτικούς πόρους στην κινηματική εκστρατεία. Ακόμα η σχετική μετριοπάθεια του ΣΥΡΙΖΑ (σε σχέση με τις υπόλοιπες οργανώσεις της ελληνικής Αριστεράς) τόσο σε ιδεολογικό επίπεδο, όσο και σε οργανωτικό, φαίνεται ότι του επέτρεψε να επωφεληθεί ιδιαίτερα από τις διαδικασίες δικτύωσης που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της εκστρατείας. Τα οφέλη αυτά μπορεί να υποστηριχθεί ότι αποτυπώθηκαν στις εκλογικές αναμετρήσεις του 2012 (Kousis and Kanelloropoulos 2014b). Σε κινηματικό όμως επίπεδο οι συσχετισμοί μεταξύ όλων των

δρώντων του συνολικού κινηματικού δικτύου δεν φαίνεται να αλλάζουν. Όταν από τις αρχές του 2013 και ύστερα η ΓΣΕΕ και η ΑΔΕΔΥ σταμάτησαν να οργανώνουν γενικές απεργίες με την ίδια συχνότητα ή δεν παρείχαν άμεση στήριξη σε επιμέρους απεργιακές κινητοποιήσεις (εκπαιδευτικοί, ΕΡΤ) τα μεγάλα γεγονότα διαμαρτυρίας ατόνησαν.

Στο κείμενο αυτό προσπαθήσαμε να αναδείξουμε τη σημασία της δικτυακής προσέγγισης στη μελέτη της συγκρουσιακής πολιτικής και των κοινωνικών κινήματων. Η μέθοδος αυτή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη προκειμένου να μελετηθούν σε βάθος οι πρωταγωνιστές της συλλογικής δράσης. Όπως έχει επισημανθεί, ένα από τα προβλήματα της ανάλυσης δικτύων συλλογικής δράσης είναι η στατικότητα της προσέγγισης αν αυτή δεν συνδυάζεται με μια πολλαπλότητα ερευνητικών πρακτικών, οι οποίες αφενός να λειτουργούν συμπληρωματικά μεταξύ τους και αφετέρου να αποδίδουν τα δυναμικά στοιχεία των κοινωνικών δικτύωσης (Fligstein and McAdam 2012: 30). Στην έρευνα μας προσπαθήσαμε μέσω του συνδυασμού των ερευνητικών πρακτικών να αναδείξουμε τα δυναμικά στοιχεία, την αλληλεπίδραση και τις σχέσεις στο κινηματικό δίκτυο που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της αντι-μνημονιακής εκστρατείας. Αρκετή βέβαια δουλειά μένει να γίνει μελλοντικά τόσο στο πεδίο της ενδελεχούς μελέτης των επιμέρους ελληνικών κινηματικών δικτύων, όσο και στη συνολικότερη ανάλυση και αποτίμηση των κινητοποιήσεων της περιόδου της κρίσης.

Βιβλιογραφία

- Almeida, Paul (2010), "Social movement partyism: Collective action and oppositional political parties", in N. Van Dyke and H. McCammon (eds.), *Strategic Alliances: Coalition Building and Social Movements*, Minneapolis, Minnesota University Press, pp. 170-196.
- Botetzagias, Iosif (2001), *The Environmental Movement in Greece, 1973 to the Present: An Illusory Social Movement in a Semi-peripheral Country*, unpublished Ph.D thesis, Keele, Keele University.
- Buechler, Steven (2000), *Social Movements in Advanced Capitalism. The Political Economy and Cultural Construction of Social Activism*, New York and Oxford, Oxford University Press.
- Della Porta, Donatella (1988), "Recruitment processes in clandestine political organizations: Italian left-wing terrorism", in B. Klandermans, H. Kriesi and S. Tarrow (eds.), *From structure to action*, Greenwich, JAI Press, pp. 155-169.
- Della Porta, Donatella and Diani, Mario (2010), *Κοινωνικά Κινήματα: Μια Εισαγωγή*, μτφ. Ξ. Γιαταγάνας, Αθήνα, Κριτική.
- Diani, Mario (1995), *Green Networks: A Structural Analysis of the Italian Environmental Movement*, Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Diani, Mario (2003), "Networks and social movements: A research programme", in M. Diani and D. McAdam (eds.), *Social movements and networks. Relational approaches to collective action*, Oxford and New York, Oxford University Press, pp. 299-319.
- Diani, Mario and Lodi, Giovanni (1988), "Three in one: Currents in the Milan ecology movement", in B. Klandermans, H. Kriesi and S. Tarrow (eds.), *From structure to action*, Greenwich, JAI Press, pp. 103-124.
- Diani, Mario and McAdam, Doug (eds) (2003), *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*, Oxford and New York, Oxford University Press.
- Fernandez, Roberto and McAdam, Doug (1988), "Social Networks and Social Movements: Multiorganizational Fields and Recruitment to Mississippi Freedom Summer", *Sociological Forum*, vol. 3: 357-382.
- Fligstein, Neil and McAdam, Doug (2012), *A Theory of Fields*, Oxford, Oxford University Press.
- Goldstone, Jack (2003), "Introduction: Bridging institutionalized and non-institutionalized politics", in J. Goldstone (ed.), *States, parties and social movements*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 1-24.
- Gould, Roger (1991), "Multiple networks and mobilization in the Paris Commune, 1871", *American Sociological Review*, vol. 56: 716-729.
- Gould, Roger (1995), *Insurgent Identities: Class, Community, and Protest in Paris From 1848 to the Commune*, Chicago, Chicago University Press.
- Gould, Roger and Fernandez, Roberto (1989), "Structures of Mediation", *Sociological Methodology*, vol. 19: 89-126.
- Granovetter, Mark (1973), "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, 78(6): 1360-80.
- Kanellopoulos, Kostas and Kostopoulos, Konstantinos, (2013), "Alliance Building in the Greek Anti-austerity Campaign 2010-12", paper presented at the 7th ECPR General Conference, Session on Political Networks, Bordeaux, France, 4-7 September.
- Kitts, James (2000), "Mobilizing in Black Boxes: Social Networks and SMO Participation", *Mobilization*, vol. 5: 241-257.

- Kousis, Maria (1999), "Environmental Protest Cases: The City, the Countryside and the Grassroots in Southern Europe", *Mobilization*, vol. 4: 223-238.
- Kousis, Maria (2007), "Local Environmental Protest in Greece, 1974-94: Exploring the Political Dimension", *Environmental Politics*, 16(5): 785-804.
- Kousis, Maria (2014), "The Transnational dimension of the Greek protest campaign against Troika memoranda and austerity policies, 2010-12" in D. della Porta and A. Mattoni (eds.), *Spreading protests in social movements of the crisis*, Colchester: ECPR Press.
- Kousis, Maria and Kanellopoulos, Kostas (2014a), "The Impact of the Greek Crisis on the Repertoire of Contention, 2010-2012", Proceedings *The Eurozone Crisis, Social Protest and the Civil Society*, European Sociological Association, Sept.12-16, Mytilene, Lesbos.
- Kousis, Maria and Kanellopoulos, Kostas (2014b), "Democracy at a crossroads: Austerity, protest and politics in Greece", paper presented at the SNES Conference, April 7-9, Brussels, Belgium.
- Kouvelakis, Stathis (2011), "The Greek Cauldron", *New Left Review*, 2nd series, 72: 17-32.
- Krinski, John and Crossley, Nick (2014) "Social Movements and Social Networks: Introduction», *Social Movement Studies*, 13(1): 1-21.
- Mavris, Yiannis (2012), "Greece's Austerity Election", *New Left Review*, 2nd series: 76: 95-107.
- McAdam, Doug (1999), *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, second edition, Chicago and London, Chicago University Press.
- McAdam, Doug and Paulsen Ronnelle (1993), "Specifying the Relationship Between Social Ties and Activism", *American Journal of Sociology*, vol. 99: 640-667.
- McAdam, Doug, Tarrow, Sidney and Tilly, Charles (1996), "To Map Contentious Politics", *Mobilization*, 1(1): 14-28.
- McAdam, Doug, Tarrow, Sidney and Tilly, Charles (2001), *Dynamics of Contention*, Cambridge, Cambridge University Press.
- McCammon, Holly and Van Dyke, Nella (2010), "Applying qualitative comparative analysis to empirical studies of social movement coalition formation", in N. Van Dyke and H. McCammon (eds), *Strategic alliances: Coalition building and social movements*, Minneapolis, Minnesota University Press, pp. 292-315.
- Melucci, Alberto (1989), *Nomads of the Present*, Philadelphia, Temple University Press.
- Meyer, David and Tarrow, Sidney (eds.) (1998), *The Social Movement Society: Contentious Politics for a New Century*, Lanham, Rowman & Littlefield.
- Mische, Ann (2003), "Cross-talk in movements: Preconceiving the culture-network link", in M. Diani & D. McAdam (eds.), *Social movements and networks. Relational approaches to collective action*, Oxford and New York, Oxford University Press, pp. 258-280
- Neveu, Eric (2010), *Κοινωνιολογία των Κοινωνικών Κινήματων και Ιστορίες Κινήματων από το Μεσαίωνα μέχρι Σήμερα*, μτφ. Μ. Λογοθέτη, Αθήνα, εκδόσεις Σαββάλας.
- Oberschall, Anthony (1973), *Social Conflict and Social Movements*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Passy, Florence and Giugni, Marco (2000), "Life-spheres, Networks, and Sustained Participation in Social Movements. A Phenomenological Approach to Political Commitment", *Sociological Forum*, vol. 15: 117-144.
- Passy, Florence and Monsch, Gian-Andrea (2014), "Do Social Networks Really Matter in Contentious Politics?", *Social Movement Studies*, 13(1): 22-47.

- Roth, Benita (2010), ““Organizing one’s own” as good politics: Second wave feminists and the meaning of coalition”, in N. Van Dyke and H. McCammon (eds.), *Strategic alliances: Coalition building and social movements*, Minneapolis, Minnesota University Press, pp. 99-118.
- Sandell, Rickard (1999), “Organizational Life Aboard the Moving Bandwagons: A Network Analysis of Dropouts from a Swedish Temperance Organization, 1896-1937”, *Acta Sociologica*, 42: 3-15.
- Scott, John (2013), *Social Network Analysis*, third edition, Los Angeles and London, Sage Publications.
- Seferiades, Seraphim (1998), *Working-class Movements, 1780s-1930s: A European Macro-historical Analytical Framework and a Greek Case Study*, unpublished Ph.D thesis, New York, Columbia University.
- Simitis, Marilena (2002), *New Social Movements in Greece: Aspects of the Feminist and Ecological Projects*, unpublished Ph.D thesis, London, London School of Economics and Political Science.
- Spourdalakis, Michalis (2013), “Left Strategy in the Greek Cauldron: Explaining SYRIZA’s Success”, *Socialist Register*, vol. 49: 98-119.
- Tilly, Charles (1978), *From Mobilization to Revolution*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Tilly, Charles (1986), *The Contentious French*, Cambridge, Harvard University Press.
- Tilly, Charles (1994), “Social Movements as Historically Specific Clusters of Political Performances”, *Berkeley Journal of Sociology*, vol. 38: 1-29.
- Tilly, Charles (1995), *Popular Contention in Great Britain, 1758-1834*, Cambridge, Harvard University Press.
- Tilly, Charles (2004), *Contention & Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Tilly, Charles (2007), *Κοινωνικά Κινήματα 1768-2004*, μτφ. Θ. Τσακίρης, Αθήνα, Σαββάλας.
- Tilly, Charles and Tarrow, Sidney (2007), *Contentious Politics*, Boulder and London, Paradigm Publishers.
- Tsakatika, Myrto and Eleftheriou, Costas (2013), “The Radical Left’s Turn Towards Civil Society in Greece: One Strategy, Two Paths”, *South European Society and Politics*, 18(1): 81-99.
- Van Aestl, Peter and Walgrave, Stefan (2001), “Who is that (Wo)man in the Street? From the Normalization of Protest to the Normalization of the Protester”, *European Journal of Political Research*, vol. 39: 461-486.
- Van Dyke, Nella and McCammon, Holly (eds) (2010), *Strategic Alliances: Coalition Building and Social Movements*, Minneapolis, Minnesota University Press.
- Wasserman, Stanley & Faust, Katherine (1994), *Social Network Analysis: Methods and Application*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Αλεξανδρόπουλος, Στέλιος (2001), *Θεωρίες για τη Συλλογική Δράση και τα Κοινωνικά Κινήματα* (τόμ. Α’), Αθήνα, Κριτική.
- Καβουλάκος, Κάρολος (2005), *Αστική Πολιτική και Κοινωνικά Κινήματα της Πόλης. Συγκριτική Μελέτη των Περιπτώσεων της Γερμανίας και των ΗΠΑ από τη Δεκαετία του ’60 ως τα μέσα της Δεκαετίας του ’90*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Κανελλόπουλος, Κώστας (2009), *Διαδικασίες Συγκρότησης και Ζητήματα Θεωρίας των Κοινωνικών Κινήματων: Το Κίνημα ενάντια στη Νεοφιλελεύθερη Παγκοσμιοποίηση*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

- Κούση, Μαρία (2013), «Η Πανελλαδική Εκστρατεία κατά των Μνημονίων και των Πολιτικών Λιτότητας», *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, 1: 33-40.
- Κούση, Μαρία και Tilly, Charles (επιμ.) (2008), *Οικονομικές και Πολιτικές Συγκρούσεις σε Συγκριτική Προοπτική*, μτφ. Κ. Αθανασίου & Ι. Ιακωβίδου, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.
- Μαραντζίδης, Νίκος (1996), «Πολιτικό Κόμμα και Κοινωνικά Κινήματα. Η Σχέση ανάμεσα στα Κομμουνιστικά Κόμματα της Μεσογειακής Ευρώπης και τα Κοινωνικά Κινήματα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No 8, Νοέμβριος, σσ. 100-120.
- Μουζέλης, Νίκος (2007), «Κράτος και Κοινωνία Πολιτών. Από το Παλιό στο Νέο Παράδειγμα;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No 30, Νοέμβριος, σσ. 107-114.
- Μπιθυμήτρης, Γιώργος (2010), *Στρατηγικές του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος στο Πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης: Η Περίπτωση του Κλάδου Μετάλλου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- Παπανικολόπουλος, Δημήτρης (2013), *Συλλογική Δράση και Δημοκρατία στην Προδικτατορική Ελλάδα. Ο Κύκλος Διαμαρτυρίας του '60*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Σερντεδάκης, Νίκος (1996), *Διαδικασίες Παραγωγής και Συγκρότησης των Κοινωνικών Κινήματων: Τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα στον Ελληνικό Κοινωνικό Σχηματισμό*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Σερντεδάκης, Νίκος (2008), «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις πολιτικές εύκαιρες και ερμηνευτικά σχήματα», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, σσ. 241-263.
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ (2006), «Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα: Μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No 27, Μάιος, σσ. 7-42.
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης (1996), «Η εγγαστρίμυθη εξουσία: Κοινωνία πολιτών και κεντρικό κράτος στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία», στο Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος και Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 119-138.
- Ψημίτης, Μιχάλης (2006), *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*, Αθήνα, Ατραπός.

Φωνές Διαμαρτυρίας στους Δρόμους της Πόλης. Προσλήψεις της Κρίσης μέσα στο Πολιτικό-εκφραστικό Γκράφιτι

Γιάννης Ζαϊμάκης*

Περίληψη

Το κείμενο εξετάζει τη σημασία και τη λειτουργία του πολιτικού γκράφιτι σε κοινωνικές κρίσεις. Αξιοποιώντας τα ευρήματα έρευνας πεδίου σε αστικές περιοχές της χώρας ανιχνεύει όψεις της πρόσληψης της κρίσης και των δομών της αίσθησης της ελληνικής κοινωνίας μέσα από το λόγο και την αισθητική των πολιτικών γκράφιτι με εκφραστικό-υπαρξιακό περιεχόμενο. Συνυφαίνοντας μια αισθητική προσέγγιση της κρίσης με παρεκβατικές πολιτικές αντιλήψεις και υπαρξιακές αναζητήσεις σε ένα παιγνιώδη καμβά δημιουργικότητας, τα γκράφιτι στην περίοδο της κρίσης πολιτικοποιούν το πολιτισμικό παλίμψηστο της πόλης, κωδικοποιούν μορφές διαμαρτυρίας ενάντια στις κυρίαρχες πολιτικές αφηγήσεις και μετατρέπουν την τραυματική εμπειρία της κρίσης σε πηγή έμπνευσης και πολιτισμικής δημιουργίας.

Τα πραγματικά επαναστατικά μέσα στη διάρκεια του Μάη ήταν οι τοίχοι και οι ομιλίες τους (Baudrillard 1981: 176).

1. Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο Jean Baudrillard στη διάρκεια της φοιτητικής εξέγερσης του Μάη του 1968 στη Γαλλία η δημιουργία των γκράφιτι¹ κωδικοποιούσε μια ριζοσπαστική επικοινωνιακή πρακτική, αμοιβαία και αγωνιστική που λάμβανε χώρα στον δρόμο, στον καθημερινό χώρο των πολιτών και βασιζόταν στην πραγματική συμβολική ανταλλαγή μηνυμάτων που δεν συμπεριλάμβαναν

* Ο Γιάννης Ζαϊμάκης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στην Κοινωνιολογία των Τοπικών Κοινωνιών και του Πολιτισμού, στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η διεύθυνση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου του είναι : zaimakis@uoc.gr .

¹ Ο όρος προέρχεται από τις ξένες λέξεις graffiti (στον ενικό graffito), graffiato και graffiare. Στην ελληνική γλώσσα έχει επικρατήσει η χρήση του όρου γκράφιτι και στον ενικό και στον πληθυντικό με τονισμό της λέξης στην προπαραλήγουσα και με αυτόν τον τρόπο χρησιμοποιείται στο κείμενο αυτό. Ωστόσο, επισημαίνουμε ότι ορισμένοι δημιουργοί γκράφιτι προτιμούν τον τονισμό στην παραλήγουσα, ακολουθώντας την αγγλοσαξωνική προφορά του και τη χρήση του όρου γκράφιτο στον ενικό.

νε πομπούς και αποδέκτες παρά μόνο ανθρώπους που απαντούσαν ο ένας στον άλλον (Baudrillard 1981: 182, πρβλ. Merrin 1999: 131). Η δημιουργία γκράφιτι σε περιόδους κρίσης είναι μια νοσηματοδοτημένη κοινωνική πρακτική που πολιτικοποιεί και αισθητικοποιεί τον δημόσιο χώρο συγκροτώντας ένα δημόσιο φόρουμ, στο οποίο πολίτες και συλλογικότητες παρουσιάζουν σκέψεις και ιδέες για τον κοινωνικό κόσμο και εκφράζουν συναισθήματα και υπαρξιακές αγωνίες.

Η εμβληματική παρουσία των πολιτικών γκράφιτι στο οπτικό παλίμψηστο των ελληνικών πόλεων στην περίοδο της κρίσης είναι ένα ενδιαφέρον πολιτισμικό φαινόμενο άρρηκτα συνδεδεμένο με την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης της ελληνικής κοινωνίας στην περίοδο της εφαρμογής των αυστηρών μέτρων λιτότητας. Οι επιπτώσεις των ραγδαίων κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών στην καθημερινότητα των πολιτών και η διαμόρφωση μιας κοινωνίας ανασφάλειας και κινδύνου αποτελεί το ψυχοκοινωνικό υπόστρωμα που υποκινεί την αυξημένη παραγωγή πολιτικών γκράφιτι που έχουν στο επίκεντρο τους άμεσα ή έμμεσα το ζήτημα της κοινωνικής κρίσης. Όπως έχει επισημάνει η κοινωνική ανθρωπολόγος Julian Pettet, η αυξημένη παρουσία των γκράφιτι σε κεντρικά σημεία της πόλης είναι ένα βαρόμετρο της δυσaréσκειας και της διάθεσης αντίστασης μιας κοινωνίας. Ως μια σιωπηρή αφήγηση που συνοδεύει δράσεις αντίστασης υπενθυμίζει την πολιτική ένταση και τη διάθεση ανυπακοής μέρους της κοινωνίας (Pettet 1996: 143, 145) και δίνει βήμα σε πολιτικές εκφορές που αποκλείονται από τους ηγεμονικούς λόγους για να απαντήσουν στις ραγδαίες δυσμενείς αλλαγές που χαρακτηρίζουν κοινωνίες σε κατάσταση κρίσης (Hanauer 2011).

Η εργασία αυτή αποτελείται από τέσσερις αλληλένδετες ενότητες. Στην πρώτη παρουσιάζονται όψεις των λειτουργιών του πολιτικού γκράφιτι σε κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από κοινωνικές εντάσεις και πολιτικές αναταραχές. Στη δεύτερη εξετάζεται η παρουσία των πολιτικών γκράφιτι στο οπτικό παλίμψηστο των ελληνικών πόλεων και παρουσιάζονται συνοπτικά μια χαρτογράφηση των κατηγοριών γκράφιτι της έρευνας με βάση την τεχνοτροπία της δημιουργίας του και το θεματικό τους περιεχόμενο. Στην τρίτη ενότητα η ανάλυση επικεντρώνεται σε μια ιδιαίτερη κατηγορία εκφραστικών γκράφιτι που σχολιάζουν ζητήματα κοινωνικής συνείδησης, επικοινωνίας και οραματισμού για δυνητικές μελλοντικές καταστάσεις. Στην τέταρτη ενότητα αναδεικνύονται όψεις της πρόσληψης της κρίσης μέσα από τις αισθητικές αναζητήσεις των δημιουργών των γκράφιτι που χαρακτηρίζονται από υπαρξιακή αγωνία και συναισθηματική φόρτιση. Το κείμενο ολοκληρώνεται με αναστοχαστικές παρατηρήσεις για το γκράφιτι της κρίσης και τη σημασία του στην κοινωνιολογική μελέτη του αστικού χώρου.

Το πραγματολογικό υλικό της εργασίας προέρχεται από ευρύτερη έρευνα που αφορά τα γκράφιτι στην περίοδο της οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα.²

² Η έρευνα αυτή έχει ως τίτλο «Πολιτικό γκράφιτι και εκφραστικές μορφές διαμαρτυρίας στην περίοδο της οικονομικής κρίσης στην ελληνική κοινωνία» και πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των δράσεων

Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας έχει συγκεντρωθεί ένα σώμα από πάνω από 900 γκράφιτι που έχουν συλλεχθεί από τις αρχές του 2010 και εντεύθεν. Τα περισσότερα γκράφιτι έχουν ληφθεί με ψηφιακή φωτογραφική μηχανή από τον συγγραφέα και συνεργάτες του σε πόλεις της Ελλάδας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Βόλος, Λάρισα, Ηράκλειο, Χανιά και Ρέθυμνο) και τα υπόλοιπα προέρχονται από ιστοσελίδες στο διαδίκτυο που φιλοξενούν αντίστοιχο υλικό. Στο κυρίως κείμενο με βάση τη θεματοποίηση του περιεχομένου των γκράφιτι έχουν επιλεγεί αντιπροσωπευτικά δείγματα για σχολιασμό και ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα φωτογραφιών³ με γκράφιτι παρουσιάζονται στο κυρίως κείμενο. Ακόμη έχουν απομαγνητοφωνηθεί πέντε συνεντεύξεις αφηγηματικού χαρακτήρα με δημιουργούς γκράφιτι και έχει κρατηθεί ερευνητικό ημερολόγιο με εθνογραφικές παρατηρήσεις.

Η ανάλυση οργανώνεται μέσα από τρεις αλληλοεφαπτόμενους άξονες: το σημειολογικό-κειμενικό που επικεντρώνεται στον λόγο και τις εικόνες των γκράφιτι, τον άξονα της πλαisiώσης που εστιάζεται στο συγκεκριμένο, στις κοινωνικές και πολιτισμικές περιστάσεις που περιβάλλουν την πρακτική τους και τον ανθρωπολογικό άξονα που εξετάζει την οπτική του ενεργούντος υποκειμένου.⁴ Σε αυτό το κείμενο έχουμε επικεντρωθεί στον πρώτο άξονα που αφορά την ερμηνευτική διεύθυνση στην επικράτεια των εικόνων και των κειμένων των γκράφιτι δίνοντας έμφαση σε μια ιδιαίτερη κατηγορία εκφραστικών γκράφιτι που αφορούν ζητήματα υπαρξιακής αναζήτησης και συνείδησης. Πρόκειται για δημιουργίες με υπαινικτικό και παιγνιώδες περιεχόμενο που αντλούν ιδέες από το ψυχοκοινωνικό περιβάλλον της κρίσης, για να θέσουν ευρύτερους συνειδησιακούς ή υπαρξιακούς προβληματισμούς και να εκφράσουν με ποιητικό, και συχνά υπονομευτικό, τρόπο τη δυσaréσκεια τους για τις αλλαγές στην ελληνική κοινωνία στην περίοδο της κρίσης. Η βιογραφική-ανθρωπολογική οπτική, καθώς επίσης και η συστηματική μελέτη των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες διαμορφώνεται η κουλτούρα των γκράφιτι είναι έξω από τους στόχους αυτού του κειμένου, μολονότι η

του Εργαστηρίου Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας του Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης με επιστημονικό υπεύθυνο τον γράφοντα χωρίς χρηματοδότηση. Η έρευνα ξεκίνησε τον Απρίλιο του 2011 και ολοκληρώθηκε τον Ιανουάριο του 2014, αλλά οι βάσεις δεδομένων που αφορούν στις ψηφιακές φωτογραφίες γκράφιτι εξακολουθούν να εμπλουτίζονται σε περιοδική βάση.

³ Οι φωτογραφίες των γκράφιτι 1 έως και 8 έχουν τραβηχτεί από τον συγγραφέα, ενώ η φωτογραφία 9 από τον κ. Παπαχριστοδούλου.

⁴ Για την επίτευξη του στόχου μιας σφαιρικής κατανόησης του αντικειμένου αξιοποίησα τη μέθοδο της τριγωνοποίησης (triangulation) που οδηγεί στη διασταύρωση διαφορετικών τύπων δεδομένων και ερμηνευτικών στρατηγικών και δίνει τη δυνατότητα σύγκλισης, αντιστοίχισης και της ενίσχυσης των ευρημάτων που προέρχονται από διαφορετικές μεθοδολογικές πρακτικές (Bryman, 2006: 105-6). Για λόγους που συνδέονται με την οικονομία του κειμένου σε αυτό το άρθρο επέλεξα να εστιαστώ στον κειμενικό-σημειολογικό άξονα. Ωστόσο, η μελέτη των δύο άλλων αξόνων μου επιτρέπει να ενισχύσει τον ερμηνευτικό σχολιασμό των υπό μελέτη γκράφιτι. Για μια πιο διεξοδική ματιά στο ζήτημα της ερμηνείας και ανάλυσης των γκράφιτι βλ. Ζαϊμάκης 2013.

ανάλυση έχει αξιοποιήσει και ενσωματώσει επιλεκτικά στοιχεία από αυτούς τους άξονες στην ερμηνεία των δεδομένων της έρευνας.

2. Τέχνη του δρόμου και πολιτικό γκράφιτι

Στην κοινωνία της ύστερης νεωτερικότητας η κρίση νοήματος που παράγουν οι αντιφάσεις μιας καπιταλιστικής κοινωνίας προσανατολισμένη στη λογική της αγοράς, στην αδιάκοπη ανταλλαγή εμπορευμάτων και υπηρεσιών, στη μαζικοποίηση της πολιτιστικής παραγωγής και στον καταναλωτισμό εκβάλλει σε κοινωνικές εντάσεις και πολιτικές διενέξεις που συχνά αποτελούν το πολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο γεννιέται η ανάγκη για την τέχνη διαμαρτυρίας στο δρόμο. Όταν η θεσμοποιημένη εξουσία και οι πρακτικές διαχείρισης του αστικού τοπίου επιβάλλουν τις δικές τους νόρμες για την πόλη, όταν οι κοινωνικές κρίσεις εμβαθύνουν την πειθαρχικοποίηση του κοινωνικού σώματος και τον κοινωνικό έλεγχο του, τότε η δημιουργία του γκράφιτι γίνεται ένας τύπος αντί-εξουσίας και αντίστασης, μια φωνή διαμαρτυρίας που εισάγει τους δικούς της κώδικες επικοινωνίας και έκφρασης.

Όπως έχει επισημάνει ο Lyman Chaffee (1993), η τέχνη του δρόμου είναι μια μορφή συλλογικής έκφρασης που δημιουργεί και παρακινεί συναισθήματα και εκφέρει πολιτικές αντιλήψεις που συνήθως είναι έξω από το πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας. Πρόκειται για ένα εναλλακτικό τύπο επικοινωνίας που έρχεται από τα κάτω από πολιτικές οργανώσεις, συλλογικότητες και άτομα που συχνά βιώνουν καταστάσεις κοινωνικού, ή και πολιτισμικού αποκλεισμού και εκφράζουν ιδέες, πολιτισμικές και αισθητικές καινοτομίες στο δημόσιο χώρο της πόλης διεκδικώντας μια αδιαμεσολάβητη, ελεύθερη επικοινωνία. Η τέχνη του δρόμου συναντάται σε διάφορες μορφές: υπαίθρια ζωγραφική, μουσική του δρόμου, πλακάτ, αφίσες, στικ, πανό, υπαίθριοι πίνακες ανακοινώσεων, γκράφιτι κ.α.

Τα γκράφιτι είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της τέχνης του δρόμου που συχνά παίρνει τη μορφή πολιτικής διαμαρτυρίας ενάντια σε δυσμενείς κοινωνικές αλλαγές που διαμορφώνονται σε καταστάσεις κρίσης. Το γκράφιτι είναι ένα οπτικό σημάδι μέσα στην πόλη που μπορεί να συμπεριλαμβάνει μια εικονογραφημένη παράσταση, ένα μοτίβο, μια επιγραφή, ένα σύνθημα ή ένα συνδυασμό από τα παραπάνω σε μια επιφάνεια προσβάσιμη στο κοινό. Παράλληλα, συνιστά μια κοινωνική πρακτική στο βαθμό που συνδέει τη δράση ενός υποκειμένου που δημιουργεί ένα κείμενο και μεταφέρει μηνύματα αναζητώντας το νοερό διάλογο με το δυνητικό κοινό του (Ζαϊμάκης 2013).

Τα κίνητρα των δημιουργών των πολιτικών γκράφιτι ποικίλουν. Σε πολλές περιπτώσεις οι δημιουργοί τους εμφορούνται από στρατευμένες πολιτικές ιδεολογίες ή το όραμα μιας ουτοπίας και άλλοτε εκφράζουν μοναχικές μορφές αντίστασης που συνδέονται με βιωματικές και υπαρξιακές αναζητήσεις χωρίς κάποια συνεκτική φιλοσοφική θεώρηση. Τα γκράφιτι λειτουργούν ως ένας πολιτικός

λόγος μικρό-επιπέδου που επιτρέπει την είσοδο στο δημόσιο χώρο μηνυμάτων που θεωρούνται ότι έχουν αμφιλεγόμενο και περιθωριακό περιεχόμενο δίνοντας τη δυνατότητα σε ομάδες και άτομα που είναι αποκλεισμένα από τον επίσημο κοινωνικό λόγο να δημοσιοποιήσουν τις θέσεις τους, να ασκήσουν κριτική στις κυρίαρχες αφηγήσεις, να απορρίψουν ή να συμφωνήσουν με κατεστημένες θέσεις και να οριοθετήσουν χώρους συμβολικής κυριαρχίας στην πόλη (Hanauer 2011: 302, 2004). Τα γκράφιτι είναι μια επίθεση στις κανονιστικές αντιλήψεις και στην πειθαρχία του δημόσιου χώρου, αφού αμφισβητούν ένα βασικό πυλώνα της φιλελεύθερης ιδεολογίας που είναι η ατομική ιδιοκτησία του χώρου και συχνά υπονομεύουν το διαφημιστικό λόγο, τη λογική της εμπορευματοποίησης και τους συμβατικούς αισθητικούς κανόνες της τέχνης στην πόλη.

Τα γκράφιτι ως μια πρακτική εκφραστικής πολιτικής διαμαρτυρίας έχουν χρησιμοποιηθεί σε συνθήκες κρίσης και ραγδαίων κοινωνικών αλλαγών. Σύμφωνα με την Pettet, το πολιτικό γκράφιτι είναι συνδεδεμένο περισσότερο με πολιτικές συλλογικότητες και όχι με άτομα, όπως συμβαίνει με άλλους τύπους γκράφιτι. Ο στόχος του είναι η ενίσχυση της αίσθησης της συνοχής μιας πολιτικής κοινότητας και την επικοινωνία της με ένα αναγνωστικό κοινό που μοιράζεται μαζί τους κοινές ή συγγενικές πολιτικές εμπειρίες και αντιλήψεις (Pettet 1996: 146). Στην περίπτωση της δικής μας έρευνας οι δημιουργοί των πολιτικών γκράφιτι προέρχονται ως επί το πλείστον από πολιτικές οργανώσεις, ομάδες καταληψιών και ακτιβιστών, αλλά δεν λείπουν και οι απλοί πολίτες ή οι δημιουργοί καλλιτεχνικού γκράφιτι που εμπλέκονται περιστασιακά με την πρακτική της δημιουργίας του. Οι τοποθεσίες που επιλέγονται για να δημιουργηθεί ένα γκράφιτι είναι πολυσύχναστοι χώροι συνήθως γύρω από πλατείες και δρόμους των αστικών κέντρων, αλλά και γειτονιές ή συνοικίες στις οποίες τοπικές πολιτικές οργανώσεις έχουν ισχυρή παρουσία. Η κοινωνική ποιητική του πολιτικού γκράφιτι βασίζεται στη δημιουργία μηνυμάτων που συμπυκνώνουν στον συνθηματικό λόγο ή σε εικονικές αναπαραστάσεις ερμηνείες γεγονότων, ιδέες και πολιτικές θέσεις, συχνά ενάντια σε ό,τι προσλαμβάνεται ως πολιτικό κατεστημένο.

Όπως φαίνεται και από την επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, η παρουσία του πολιτικού γκράφιτι ενισχύεται σε περιόδους κοινωνικών εξεγέρσεων, πολιτικής έντασης και αυταρχικών διακυβερνήσεων. Ο Μποντιγιάρ είχε γράψει ότι στη διάρκεια της εξέγερσης του Μάη του 1968 στη Γαλλία τα γκράφιτι είχαν γίνει ένα αποτελεσματικό μέσο επικοινωνίας, διαλόγου και διακίνησης συμβολικών μηνυμάτων των φοιτητών, συγκροτώντας ένα ριζοσπαστικό χώρο επικοινωνίας βασισμένο στη λογική των ανθρώπινων σχέσεων που είναι απαλλαγμένες από τη διαμεσολάβηση των κυρίαρχων Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ) και τις λογικές των προσομοιώσεων των νέων τεχνολογικών συστημάτων (Baudrillard 1981).

Τα γκράφιτι στη διάρκεια του Παλαιστινιακού αγώνα και της *intifada* αποτέλεσαν ένα εργαλείο πολιτικής ευαισθητοποίησης και παρέμβασης στις σχέσεις κυριαρχίας στην Παλαιστίνη (Pettet 1996) και οι δημιουργίες γκράφιτι στους τοί-

χους της Abu Dis στα σύνορα Παλαιστίνης και Ισραήλ αποτελούσαν ένα συμβολικό κάτοπτρο των αντιπαρατιθέμενων απόψεων για την Ισραηλινό-Παλαιστινιακή σύγκρουση, τον συλλογικό αυτοπροσδιορισμό και τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Hanauer 2011). Στο Ισραήλ μετά τη δολοφονία του πρωθυπουργού της χώρας Yizhak Rabin το 1995 η δημιουργία γκράφιτι μνήμης και πολιτικού σχολιασμού αποτέλεσε μια αυθόρμητη έκφραση των αισθημάτων απώλειας για μια νεολαία που βίωνε βαθύτερα προβλήματα υπαρκτικής αναζήτησης (Luzzatto and Jacobson 2001, Klingman and Shalev 2001). Στο Βελιγράδι στη δεκαετία του 1990 κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων διαμαρτυρίας ενάντια στο καθεστώς του Μιλόσεβιτς τα γκράφιτι αποτελούσαν μέρος του ρεπερτορίου των συλλογικών αντιδράσεων των φοιτητών ενάντια στο καθεστώς που μετέφερε πολιτικά μηνύματα και είχε μια καθαρτική λειτουργία: η δημοσιοποίηση των μέχρι τότε υπόγειων φωνών διαμαρτυρίας στους τοίχους συνοδευόταν από συγκινησιακή διέγερση και συναισθηματική αποφόρτιση (Dragićević-Šešić 2001).

Στη Βόρειο Ιρλανδία τα πολιτικά γκράφιτι αποτελούσαν για χρόνια ένα βασικό πολιτισμικό εργαλείο για την υπεράσπιση και την προβολή των ιδεολογικών θέσεων τόσο των Εθνικιστών όσο και των Ενωτικών. Τα γκράφιτι κωδικοποιούσαν συμβολικά τις κοινωνικές εντάσεις και τις αντιπαραθέσεις των δύο πλευρών και μετέφεραν στους περαστικούς το κλίμα της γενικευμένης ανασφάλειας και κοινωνικής έντασης (Rolston 1992, Goalwin 2013). Παρομοίως στην Αργεντινή το πολιτικό γκράφιτι έχει μια μακροχρόνια παράδοση αποτελώντας στοιχείο της λαϊκής κουλτούρας περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων που εξέφραζαν τη διάθεση αντίστασης τους στον ηγεμονικό λόγο (Chaffee 1989, 1993). Στη σύγχρονη Αργεντινή το πολιτικό γκράφιτι με τη μορφή του στένσιλ (stencil) έχει ενεργό ρόλο στην πολιτισμική επιτέλεση της συλλογικής μνήμης και της κοινωνικής αλλαγής (Kane 2009).

Στην Ελλάδα η δημιουργία πολιτικού γκράφιτι αναπτύχθηκε στην περίοδο της έντονης πολιτικοποίησης της νεολαίας της μεταπολίτευσης μετά την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών και αποτελούσε μέρος του ρεπερτορίου της συλλογικής δράσης κοινωνικών κινημάτων και πολιτικών οργανώσεων, κυρίως από τον χώρο της αριστεράς. Στις τελευταίες δεκαετίες στη σκηνή του πολιτικού γκράφιτι έχει ισχυρή παρουσία ο αναρχικός χώρος και διάφορες ομάδες της έξω-κοινοβουλευτικής αριστεράς προβάλλοντας αντικαπιταλιστικές και αντισυστημικές θέσεις, ενώ περιστασιακά πολιτικά γκράφιτι δημιουργούνται από κοινότητες καλλιτεχνικού γκράφιτι. Στην περίοδο της κοινωνικής κρίσης από τα τέλη του 2009 παρατηρείται μια κατακόρυφη αύξηση της παρουσίας των γκράφιτι σε δημόσιους χώρους στις πόλεις της χώρας. Στην επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά της πρακτικής και του περιεχομένου της δημιουργίας πολιτικών γκράφιτι στην περίοδο αυτή, δίνοντας έμφαση στα εκφραστικά γκράφιτι που προβάλλουν θέματα συνείδησης και υπαρκτικής αναζήτησης.

3. Τα γκράφιτι στην περίοδο της κοινωνικής κρίσης

Για τη μελέτη του πολιτικού γκράφιτι στην Ελλάδα αξιοποιήσαμε το υλικό της έρευνας που βασίζεται σε γκράφιτι που έχουν δημιουργηθεί στην περίοδο της κρίσης και άμεσα ή έμμεσα φαίνεται να επηρεάζονται από αυτό το περιβάλλον. Τα γκράφιτι της έρευνας ταξινομήθηκαν σε επιμέρους κατηγορίες με βάση την τεχνοτροπία και το θεματικό τους περιεχόμενο. Με βάση την τεχνική και τη διαδικασία παραγωγής τους τα γκράφιτι κατηγοριοποιήθηκαν σε συνθήματα (slogans), στένσιλς και τοιχογραφίες (mural ή piece, συντομογραφία του masterpiece, σε ελεύθερη μετάφραση κομψοτεχνήματα). Με βάση το θεματικό τους περιεχόμενο ταξινομήθηκαν σε τρεις μεγάλες αλληλοεφαπτόμενες κατηγορίες: τα γκράφιτι διαμαρτυρίας ή εξέγερσης που αντιτίθενται στις πολιτικές του μνημονίου και τα μέτρα λιτότητας, αυτά που συνδέονται με πολιτικές αντιθέσεις και συγκρούσεις που παράγει η κρίση και στα εκφραστικά-υπαρξιακά γκράφιτι. Και στις τρεις αυτές θεματικές κατηγορίες συναντάμε, σε διαφορετική αναλογία κάθε φορά, συνθήματα, στένσιλς και murals.

Τα συνθήματα είναι σύντομες, ευκολομνημόνευτες φράσεις που προβάλουν πολιτικές θέσεις και έχουν από τη φύση τους ένα εμφατικό και παραστατικό χαρακτήρα (Halsey and Young 2002: 169, Lynn and Lea 2005: 42). Η αισθητική τους είναι μίνιμαλ και η ρητορική τους ποικίλει από κοινότοπες ή επιθετικές ατάκες μέχρι φράσεις με σκωπτικό και προκλητικό περιεχόμενο και ευφάνταστα αποφθέγματα. Τα συνθήματα δημιουργούνται σε σύντομο χρονικό διάστημα, έχουν αμεσότητα και αποτελούν ένα βασικό μέσο επικοινωνίας για πολιτικές οργανώσεις και συλλογικότητες αλλά και μεμονωμένους πολίτες που επιθυμούν να εκφράσουν τις ιδέες τους στο δημόσιο χώρο.

Τα στένσιλς συνιστούν μια νέα τεχνική δημόσιων επιγραφών που βασίζεται στην αναπαραγωγή μιας εικόνας ή ενός μοτίβου από μια έτοιμη μήτρα. Συναντάται με τη μορφή μια εικόνας ή ως σύντομο κείμενο, αλλά συνήθως επιλέγεται ο συνδυασμός εικόνας και λόγου. Η πρακτική της δημιουργίας του στένσιλ (stenciling) έχει μια μακριά παράδοση ως εργαλείο πολιτικής διαμαρτυρίας και παρέμβασης. Η εμφάνιση της τεχνικής του στένσιλ έχει δώσει τη δυνατότητα για τη μαζική διακίνηση ιδεών για τους μη προνομιούχους οδηγώντας στη γέννηση ενός κινήματος εκφραστικού ακτιβισμού που έχει ονομαστεί η επανάσταση του στένσιλ και βασίζεται στη σύζευξη αισθητικών πειραματισμών με τον πολιτικό ακτιβισμό από τα κάτω (Smallman and Nyman 2005, Frederick 2009: 226). Στην Ελλάδα η τεχνική αυτή χρησιμοποιείται είτε από κοινότητες δημιουργών του γκράφιτι, όπως η ομάδα δημιουργών stencil *Political Zoo*, είτε από ακροαριστερές και αναρχικές οργανώσεις που έχουν παράδοση στη χρήση του γκράφιτι.

Οι τοιχογραφίες, συνήθως, χρησιμοποιούν συνδυασμούς χρωμάτων, απαιτούν περισσότερο χρόνο για τη δημιουργία του, έχουν καλλιτεχνικό χαρακτήρα και προϋποθέτουν δεξιότητες καλλιτεχνικής δημιουργίας (Halsey and Young 2002: 171-172, Lynn and Lea 2005: 39). Οι δημιουργοί τους κατά κανόνα

προέρχονται από κοινότητες καλλιτεχνικού γκράφιτι. Κάποιοι από αυτούς είναι απόφοιτοι σχολών καλών τεχνών, ζωγράφοι ή σχεδιαστές και ασχολούνται συστηματικά με το καλλιτεχνικό γκράφιτι ενσωματώνοντας περιστασιακά στις δημιουργίες τους θέματα που αφορούν την κρίση.

Με βάση το θεματικό περιεχόμενο, η πιο πολυσύχναστη κατηγορία στο υλικό της έρευνας είναι τα γκράφιτι διαμαρτυρίας και εξέγερσης, τα οποία εκφράζουν στάσεις δυσαρέσκειας για τις πολιτικές του μνημονίου και των μέτρων λιτότητας. Τα γκράφιτι αυτά ασκούν κριτική στα μέτρα λιτότητας και τις επιπτώσεις τους στους επιμέρους τομείς της κοινωνικής καθημερινότητας: στην εργασία, την οικονομία, την υγεία, την παιδεία κ.λπ. (π.χ. «Μισή δουλειά, σύνταξη μισή, δικαίωμα μας είναι ολόκληρη ζωή»). Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτού του τύπου τα γκράφιτι παρακινούν τους πολίτες να εμπλακούν στις συλλογικές μορφές διαμαρτυρίας (π.χ. «Φτωχοί στους δρόμους», «Η ζωή ανθίζει στα οδοφράγματα», «Να μην ζήσουμε σαν δούλοι, εξέγερση τώρα»). Σε αυτήν την περίπτωση η πρακτική της δημιουργίας γκράφιτι γίνεται επιτελεστικό στοιχείο σε μια διαβατήρια τελετουργία περάσματος από την απλή υποστήριξη μιας πολιτικής θέσης στη δράση και στην πολιτική συμμετοχή. Το εξεγερσιακό γκράφιτι σε περιόδους κρίσης δίνει φωνή στους κοινωνικά αποκλεισμένους, προστρέχει στην κοινωνική ανυπακοή, παρακινεί τον κόσμο να βγει από το σπίτι και προκαλεί την κοινωνία να σκεφτεί και να προβληματιστεί γύρω από πιθανές μορφές δράσης και παρέμβασης στις υφιστάμενες σχέσεις κυριαρχίας (Pettet 1996: 155, 145).

Η δεύτερη κατηγορία αφορά γκράφιτι που σχολιάζουν κοινωνικές εντάσεις και πολιτικές αντιπαραθέσεις που γεννά η συγκυρία της κρίσης. Σε αυτά προβάλλονται πολιτικές θέσεις γύρω από μείζονα πολιτικά διακυβεύματα, για παράδειγμα το μεταναστευτικό και διαμορφώνεται ένας αντιπαραθετικός διάλογος γύρω από μακροχρόνιες ιδεολογικές διαμάχες που παίρνουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στην περίοδο της κρίσης. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διαμάχη ποικίλων αντιφασιστικών ομάδων με τον ακροδεξιό χώρο, κυρίως τη Χρυσή Αυγή που αποτυπώνεται μέσα από αλυσίδες αντιπαραθετικών συνθημάτων, εικόνων και συμβόλων στους τοίχους των πόλεων. Επισημαίνουμε ότι για πρώτη φορά στη χώρα εμφανίζεται με μια σχετική περιοδικότητα το ρατσιστικό και ξενοφοβικό γκράφιτι που φαίνεται να έχει επικοινωνιακή ισχύ στο ακροατήριο της Χρυσής Αυγής σε εργατικές συνοικίες μεγάλων πόλεων και σε επαρχιακές πόλεις όπου η οργάνωση έχει αυξημένη επιρροή. Μέσα από ένα λαϊκίστικο λόγο που απαξιώνει το πολιτικό σύστημα και τους θεσμούς, υπερασπίζεται τις αξίες του έθνους και τον φυλετισμό και προβάλλει φασιστικά και νεοναζιστικά σύμβολα και συνθήματα, η οργάνωση προσπαθεί να προσελκύσει το ενδιαφέρον του κοινού της και να ενισχύσει το εθνικιστικό φρόνημα των μελών της.

Όπως δείχνουν τα ευρήματα της έρευνας η παρουσία πολιτικών γκράφιτι αυξάνεται σημαντικά μετά από δραματικά κοινωνικά συμβάντα που ενισχύουν τις πολιτικές εντάσεις στη χώρα. Έτσι, οι πολιτικές δολοφονίες του αντιφασί-

στα ράπερ Παύλου Φύσσα από μέλος της Χρυσής Αυγής και στη συνέχεια των δύο μελών της Χρυσής Αυγής, του Μανόλη Καπελώνη και του Γιώργου Φουρτούνη από μέλη της πρωτοεμφανιζόμενης οργάνωσης «Μαχόμενες Επαναστατικές Λαϊκές Δυνάμεις» αποτέλεσαν το εφελκυστικό για τη δημιουργία γκράφιτι μνήμης με πολιτικό περιεχόμενο και συνθημάτων με αντιπαραθετικά σχόλια από αντιφασιστικές ομάδες και τοπικές οργανώσεις της Χρυσής Αυγής.

Η τρίτη κατηγορία είναι τα εκφραστικά-υπαρξιακά γκράφιτι. Αντίθετα από τις δύο προηγούμενες κατηγορίες όπου το ζήτημα της κρίσης και των πολιτικών εντάσεων είναι στο επίκεντρο της θεματολογίας τους, εδώ οι δημιουργοί αντλούν ιδέες από το ψυχοκοινωνικό περιβάλλον που διαμορφώνει η κρίση για να σχολιάσουν ζητήματα συνείδησης, οραματισμού, εσωτερικών ψυχολογικών εντάσεων και υπαρξιακής αναζήτησης. Για λόγους αναλυτικούς διακρίναμε αυτά τα γκράφιτι σε δύο υποκατηγορίες. Τα πρώτα με αφορμή την κατάσταση κρίσης εκφράζουν ευρύτερες θέσεις που αφορούν ζητήματα συνείδησης, στοχασμού και οραματισμού για δυνητικές μελλοντικές καταστάσεις και τη διεκδίκηση μιας εναλλακτικής ελεύθερης και αδιαμεσολάβητης επικοινωνίας. Τα δεύτερα εκφράζουν συναισθήματα θλίψης, αγανάκτησης, οργής και υπαρξιακής αγωνίας και προέρχονται, συνήθως, από απλούς πολίτες που ζουν σε συνθήκες επισφάλειας και ρίσκου και βρίσκουν στο γκράφιτι ένα πολιτισμικό κανάλι για να εκφράσουν τη δυσανεξία τους. Στην επόμενη ενότητα η ανάλυση αξιοποιεί παραδειγματικές περιπτώσεις εκφραστικών γκράφιτι από το υλικό της έρευνας για να αναδείξει όψεις των δομών της αίσθησης μιας κοινωνίας μέσα από τον λόγο και την αισθητική των γκράφιτι.

4. Εκφραστικά γκράφιτι συνείδησης

Υπαρξιακό γκράφιτι είναι οπτικές ενσαρκώσεις των προσλήψεων των δημιουργών που συνδέονται με υπαρξιακές συγκρούσεις και συναισθήματα (Luzzatto and Jacobson 2001: 351). Σύμφωνα με τον Gazi Islam αυτού του τύπου τα γκράφιτι συνδέονται με εκφραστικές καταστάσεις που δίνουν έμφαση στην πνευματική αναζήτηση και χρησιμοποιούν μια υπαινικτική ποιητική γλώσσα, που εμπεριέχει το παράδοξο και την υπονόμηση των παραδοσιακών συμβάσεων της γραφής (Islam 2010: 251). Υπάρχουν τρεις υποκατηγορίες εκφραστικών γκράφιτι: τα παιγνιώδη που αποσκοπούν να μεταφέρουν περισσότερο γλωσσικές ή σημασιολογικές καινοτομίες παρά εύκολα κατανοητές δηλώσεις, τα ενδοσκοπικά και αναστοχαστικά που εστιάζονται σε υπαρξιακούς ή συνειδησιακούς στοχασμούς και τα πνευματικά, θρησκευτικά και μυστικιστικά που συνδέονται με δηλώσεις και σύμβολα με πνευματικό και εσωτερικό περιεχόμενο (Islam 2010: 252).

Ο συνδυασμός υπαρξιακού και πολιτικού γκράφιτι είναι συνηθισμένος. Για παράδειγμα, οι Luzzatto και Jacobson (2001: 363) παρουσιάζουν τη δημιουργία γκράφιτι από τους νέους Ισραηλινούς ως το αποτέλεσμα μια επισφαλούς υπαρξι-

ακής κατάστασης που χαρακτηρίζει την καθημερινή τους ζωή και τους οδηγεί στο να αναζητήσουν πολιτισμικά εργαλεία για να διαπραγματευτούν τις απρόσμενες και συνεχώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες του περιβάλλοντός τους.

Το εκφραστικό-υπαρξιακό γκράφιτι αναπαριστά λειτουργίες της προσωπικότητας και παρουσιάζει ιδέες και αντιλήψεις που συνήθως αποτελούν ταμπού στην κοινωνική ζωή. Χρησιμοποιεί την παρωδία, την ειρωνεία και τον σαρκασμό ως εργαλεία για την υπονόμευση και την αμφισβήτηση των κυρίαρχων αξιών και μεταφέρει συναισθήματα και αγωνίες των πολιτών στο δημόσιο χώρο. Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν ότι τα γκράφιτι της συνείδησης είναι βασισμένα σε ένα παιγνιώδη, υπαινικτικό λόγο μέσα από τον οποίο εκφράζονται ιδέες για την εξουσία, τη χειραγώγηση της συνείδησης από τα ΜΜΕ και μια επιθυμητή επερχόμενη ουτοπία.

Από ό,τι φαίνεται η κατάσταση της κρίσης έχει ενισχύσει ένα λόγο που αναζητεί ουτοπίες εναλλακτικών κόσμων ως μια ριζοσπαστική απάντηση στα αδιέξοδα της κρίσης προβάλλοντας σε αυτούς επιθυμητές καταστάσεις. Αυτά τα γκράφιτι χρησιμοποιούν την τεχνική του συνθήματος και σε ορισμένες περιπτώσεις το στένσιλ. Συνήθως αξιοποιώντας το πλούσιο ρεπερτόριο πολιτικών σλόγκαν για να προβάλλουν την πίστη τους σε μια μελλοντική ουτοπία που θα έρθει μέσα από την εξέγερση των καταπιεσμένων μαζών. Αυτό είναι το περιεχόμενο πολλών γκράφιτι που υπογράφονται από οργανώσεις του αναρχικού χώρου και της κομμουνιστικής αριστεράς (π.χ. «Κάποια μέρα η επανάσταση δεν θα είναι ουτοπία», «Ο κομμουνισμός είναι το επαναστατικό κίνημα της εποχής»). Σε αυτόν τον εικονικό πολιτικό διάλογο που λαμβάνει χώρα κυρίως στο κέντρο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης παρεμβαίνουν ανώνυμοι ακτιβιστές προβάλλοντας παιγνιώδη γνωμικά αποφθέγματα για την κοινωνική δικαιοσύνη, την κρατική καταστολή, την αλλοτρίωση της γνώσης και τις ταξικές ανισότητες: «Φρουροί παντού, δικαιοσύνη πουθενά», «Η εκπαίδευση κάνει τους πολίτες ικανούς να διατηρήσουν καθεστώτα», «Στον κόσμο των αφεντικών είμαστε όλοι ξένοι».

Η γενικευμένη ανασφάλεια σε ένα περιβάλλον που απειλεί θεμελιώδη κοινωνικά και εργασιακά δικαιώματα σε συνδυασμό με την αυξημένη δραστηριότητα των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους στη διάρκεια των διαδηλώσεων διαμαρτυρίας ενάντια στην Τρόικα και τις πολιτικές της λιτότητας έχει εμπνεύσει μια σειρά από εκφραστικά γκράφιτι. Οι αναπαραστάσεις διαδηλωτών με μάσκες που προστατεύονται από τη χρήση χημικών της αστυνομίας είναι ένα αγαπημένο θέμα του πολιτικού γκράφιτι στην πόλη. Ένα χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα είναι γκράφιτο του Sirdon, ενός ακτιβιστή που χρησιμοποιεί την τέχνη του δρόμου ως μέσο αντιπληροφόρησης και κοινωνικής παρέμβασης. Σε αυτό απεικονίζεται πολίτης που φορά αντιασφυξιογόνο μάσκα πλάι σε ένα σύνθημα που καλωσορίζει με σκωπτική διάθεση τους επισκέπτες στο ανασφαλές κοινωνικό περιβάλλον της πόλης: "Welcome to the civilization of the fear" («Καλώς ήρθατε στον πολιτισμό του φόβου») (Φωτογραφία 1).

Φωτογραφία 1: Γκράφιτο του Sirdon στο κέντρο της Αθήνας σχολιάζει το ερεβώδες κλίμα της εποχής των μνημονίων και των κατασταλτικών πολιτικών καλωσορίζοντας τους περαστικούς στον «πολιτισμό του φόβου»

Η ρητορική υπονόμευση της κοινωνίας του μνημονίου και της προσδοκώμενης οικονομικής ανάκαμψης αποτελεί το θέμα ευφάνταστης τοιχογραφίας του Bleeps, ενός εμπνευσμένου δημιουργού πολιτικών γκράφιτι. Η δημιουργία του απεικονίζει τη φιγούρα ενός τοπ-μόντελ που φορά στο δεξί της πόδι γόβα και στο αριστερό στηρίζεται στη γη με ξύλινο πόδι, σε πειρατικό στυλ. Η λεζάντα στο δεξιό άκρο του γκράφιτι, “Greece next economic model” είναι εμπνευσμένη από το γνωστό αφήγημα της χρήσης της Ελλάδας από τους διεθνείς οργανισμούς ως ένα πειραματόζωο του σύγχρονου καπιταλισμού μέσω μιας θεραπείας σοκ (Michael-Matsas 2010: 500). Η συνδυασμένη χρήση εικόνας και κειμένου εκβάλλει σε ένα καυστικό πολιτικό σχολιασμό που επικρίνει τους πειραματισμούς του ευέλικτου καπιταλισμού της ύστερης νεωτερικότητας και παρωδεί την κουλτούρα της επίπλαστης ευημερίας, του καταναλωτισμού και του λάιφσταϊλ πάνω στην οποία βασίστηκε, σε σημαντικό βαθμό, η ανάπτυξη της Ελλάδας στη διάρκεια της μεταπολίτευσης (Φωτογραφία 2).

Φωτογραφία 2: Καυστική σάτιρα για την κουλτούρα του καταναλωτισμού και την Ελλάδα της κρίσης μέσα από τη φιγούρα ενός «μπαταρισμένου» τοπ-μόντελ σε δημιουργία του Bleeps

Η λογική της υπονόμησης των κυρίαρχων πολιτικών αφηγήσεων είναι το αντικείμενο και σε ένα σύνθημα το οποίο παραφράζει το γνωστό διαφημιστικό σλόγκαν του Υπουργείου Τουρισμού στην περίοδο των Ολυμπιακών αγώνων “Live your myth in Greece” σε «Live your Greece in myth” γραμμένο σε ρολά καταστήματος στο κέντρο της Αθήνας στη διάρκεια πολιτικών διαδηλώσεων. Ο δημιουργός του χρησιμοποιεί τη ρητορική ανατροπή για να υπονομεύσει το ‘success story’ των Ολυμπιακών αγώνων και των διαφημιστικών εκστρατειών που το συνόδευαν υπενθυμίζοντας στους περαστικούς τις τραγικές συνέπειες της οικονομικής σπατάλης, της πολιτικής διαφθοράς και της διασπάθισης του δημόσιου χρήματος στη χώρα.

Η χειραγώγηση της συνείδησης από τους λόγους των ΜΜΕ και η μονοδιάστατη παρουσίαση των γεγονότων από τους φορείς τους είναι ένα άλλο οικείο θέμα για τους δημιουργούς των γκράφιτι. Ένας δημιουργός έχει επιλέξει εμφανές κυτίο της ΔΕΗ στην Πλατεία Συντάγματος για να παρουσιάσει ένα παραμορφω-

μένο είδωλο του τηλεοπτικού λάιφσταϊλ που συνοδεύεται από δύο συμπληρωματικά σχόλια. Το πρώτο από αυτά χρησιμοποιεί ένα επιθετικό λόγο («Αλήτες, ρουφιάνοι, δημοσιογράφοι») που είναι συνηθισμένος σε πολλά πολιτικά γκράφιτι και μαρτυρά θυμό και αγανάκτηση ενώ το δεύτερο το πρόταγμα της ελεύθερης και αδιαμεσολάβητης επικοινωνίας: “More Free Spaces” (Φωτογραφία 3). Πρόκειται για ένα λόγο που προέρχεται από ομάδες ακτιβιστών που πρόσκεινται στο χώρο της αυτονομίας και υιοθετούν αιτήματα που έχουν τις ρίζες τους σε επαναστατικά κινήματα του παρελθόντος, όπως η εξέγερση του Μάη του 1968, αναζητώντας πρότυπα μιας ελεύθερης επικοινωνίας χωρίς τις εξαρτήσεις των ιδιωτικών εταιριών που διαχειρίζονται την πολιτισμική παραγωγή.

Φωτογραφία 3: Γκράφιτο στην Πλατεία Συντάγματος παρωδεί τον κόσμο της τηλεόρασης, επιτίθεται φραστικά στους δημοσιογράφους των ΜΜΕ και προβάλλει το αίτημα της ελεύθερης και αδιαμεσολάβητης επικοινωνίας.

Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτού του τύπου η κριτική παίρνει τη μορφή μιας επιθετικής ρητορικής με αντισυστημικό περιεχόμενο (“Fuck civilization, burn technology, έχουμε πόλεμο”) και άλλοτε εκφράζεται μέσα από τον παιγνιώδη, ειρωνι-

κό και σαρκαστικό σχολιασμό. Για παράδειγμα, δύο συνθήματα στο κέντρο της Αθήνας σαρκάζουν τη διαπλοκή της εξουσίας με τα ΜΜΕ («Η αστυνομία σας μιλά από το δελτίο των οκτώ») και επισημαίνουν το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης ως μια μορφή αντίστασης στην παντοδυναμία των τηλεοπτικών μέσων («Σόρυ που γράφω στους τοίχους, δεν με καλούν στα talk show»). Η υπονομευτική διάθεση των γκράφιτι εμφανίζεται και σε πηχυαίο σύνθημα που γράφει: «Η δημοκρατία σας σκοτώνει» και έχει χαραχτεί σε τοίχο που βρίσκεται κάτω από την οροφή παλιάς πολυκατοικίας στην οποία υπάρχουν κεραίες δορυφορικών σταθμών και κινητής τηλεφωνίας. Σε ένα άλλο γκράφιτι ο δημιουργός απεικονίζει κάμερες παρακολούθησης μπροστά σε μια ερμαφρόδιτη φιγούρα πολίτη με ένα συνοδευτικό σχόλιο που χρησιμοποιεί το ρεφραίν από το γνωστό ρεμπέτικο τραγούδι *Ούζο* («Όλο ούζο, ούζο, ούζο το βαρέθηκα») μεταφέροντας μέσα από την ειρωνεία και την παρωδία την κοινωνική δυσaréσκεια των πολιτών για την επιτήρηση της κοινωνικής ζωής και τον κοινωνικό έλεγχο των συνειδήσεων από τα εξαρτημένα δίκτυα της μαζικής επικοινωνίας (Φωτογραφία 4).

Φωτογραφία 4: Κριτική στην κοινωνία της επιτήρησης και της μαζικής κουλτούρας με τη συνοδεία υπαινικτικού σχόλιου από γνωστό ρεμπέτικο τραγούδι

Αυτά τα γκράφιτι συνείδησης συγκροτούν μια ποιητική γεωγραφία που διεκδικεί την ελεύθερη χρήση του δημόσιου χώρου και την αδιαμεσολάβητη επικοινωνία στους τοίχους της πόλης, σε αντίστιξη με τη νεοφιλελεύθερη λογική της ιδιωτικοποίησης, της εμπορευματοποίησης και της επιτήρησης του δημόσιου χώρου. Ο έλεγχος των συνειδήσεων, η χειραγώγηση της σκέψης και της συνείδησης από τα ΜΜΕ και ο κομπορμισμός της κοινωνικής ζωής γίνονται αντικείμενο κριτικής μέσα από την αλληγορία, τη ρητορική υπονόμηση και τον πολιτικό σαρκασμό.

Η κρίση της σύγχρονης γνώσης και πληροφόρησης είναι στο επίκεντρο ενός πόστερ τοίχου του Dimitri Taxis, ενός προικισμένου δημιουργού που παρουσιάζει μέρος των έργων του σε κεντρικούς δρόμους της Αθήνας. Σε αυτό απεικονίζεται η φιγούρα ενός νέου άνδρα πάνω σε μια στοίβα βιβλίων που, όπως φαίνεται από τους τίτλους στις ράγες τους, παραπέμπουν στις ανθρωπιστικές επιστήμες και τις κλασσικές σπουδές (*Δημοκρατία, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Πολιτική, Σωκράτης, Πλάτων*). Σε αντίστιξη με τα βιβλία του παρελθόντος πάνω στο κεφάλι του νεαρού μια άλλη σειρά βιβλίων θυμίζουν τα προτάγματα και τις αντιθέσεις μιας νέας κοινωνίας που οργανώνεται κάτω από τη σκέπη της οικονομοκεντρικής θεώρησης του κόσμου (*Αθήνα σημαίνει πολυτέλεια, Δεν υπάρχει μέλλον, Οικονομικά, Οδηγός Επιβίωσης*). Μέσα από την εκφραστική αντίστιξη του παλιού και του νέου ο δημιουργός σχολιάζει σημειολογικά τα αδιέξοδα μιας κοινωνίας που καλείται να προσαρμοστεί με βίαιο τρόπο στις βιοπολιτικές του νεοφιλελευθερισμού ωθώντας στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής την ανθρωπιστική παιδεία και τη γνώση του παρελθόντος.

5. Γκράφιτι υπαρξιακής αναζήτησης

Ενώ τα γκράφιτι της συνείδησης παρουσιάζουν θέσεις γύρω από μείζονα ιδεολογικά και φιλοσοφικά ερωτήματα το υπαρξιακό γκράφιτι αναφέρεται σε ανθρώπινες εμπειρίες. Τα υπαρξιακά γκράφιτι της κρίσης διαχειρίζονται ατομικές και συναισθηματικές καταστάσεις και μεταφέρουν το κλίμα της κοινωνικής αποστέρισης της ελληνικής κοινωνίας στην εποχή των μνημονίων. Αναπλάθουν έτσι εικόνες συναισθημάτων θλίψης, απώλειας, δυσαρέσκειας, φόβου, μοναξιάς και υπαρξιακής αγωνίας.

Οι τραυματικές εμπειρίες της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης πυροδοτούν μια αυθόρμητη ανάγκη, για να εκφραστούν συναισθήματα θλίψης, αγανάκτησης και οργής και τα γκράφιτι γίνονται ένας χώρος συνάντησης, επικοινωνίας και καλλιτεχνικής έκφρασης για τους πολίτες. Το υπαρξιακό γκράφιτι έρχεται να δώσει φωνή σε ανθρώπους που βιώνουν τις συνθήκες της επισφάλειας, της ανασφάλειας και της φτωχοποίησης μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας και εκφέρει υποκειμενικές απαντήσεις στις συνθήκες της κρίσης και βαθύτερες υπαρξιακές αναζητήσεις των πολιτών.

Η σημειολογία του χώρου σε αυτές τις δημιουργίες είναι σημαντική. Έτσι ένα σύνθημα που γράφει «Τα όνειρα μας είναι εδώ» χαραγμένο στον κάδο σκουπι-

διών μιας γειτονιάς υπενθυμίζει τα αδιέξοδα μιας γενιάς που βιώνει τη ματαίωση των προσδοκιών της μπροστά στη δίνη της υψηλής ανεργίας, των επισφαλών σχέσεων εργασίας και της συνεχούς επιδείνωσης του βιοτικού επιπέδου της. Σε μια άλλη περίπτωση, ο τοίχος σε ένα ερειπωμένο κτήριο έχει μετατραπεί ως το ρεαλιστικό ντεκόρ για τη δημιουργία ενός επινοητικού γκράφιτι που απεικονίζει τη μελαγχολική φιγούρα ηλικιωμένου άνδρα στο παράθυρο του σπιτιού δίπλα σε ένα λιτό και υπαινικτικό σχόλιο που προειδοποιεί: «Μην υποτιμάτε την πείνα» (Φωτογραφία 5).

Φωτογραφία 5: Το ντεκόρ ενός εγκαταλελειμμένου σπιτιού γίνεται το πλαίσιο μιας τοιχογραφίας που σχολιάζει καυστικά την αίσθηση του κοινωνικού αποκλεισμού και τη φτωχοποίηση των ηλικιωμένων ανθρώπων

Οι εικόνες παρμένες από το περιβάλλον μιας φτωχοποιημένης κοινωνίας άστεγων, ανέργων και επισφαλών πολιτών τροφοδοτεί την έμπνευση δημιουργών εκφραστικών γκράφιτι. Έτσι ευφάνταστο γκράφιτι στα Εξάρχεια απεικονίζει έναν άστεγο ζητιάνο να κρατά ένα ραβδί στο τέλος του οποίου βρίσκεται ένα

κουκλάκι και δεξιά μια λεζάντα που σχολιάζει τη ζοφερή πραγματικότητα χιλιάδων άνεργων Ελλήνων "I need job not speech" («Χρειάζομαι δουλειά όχι λόγια»). Είναι ένα καυστικό σχόλιο για τη δυσάρεστη εμπειρία της ανεργίας σε μια χώρα, η οποία παρά τις κατά καιρούς κυβερνητικές εξαγγελίες για την καταπολέμηση της φτώχειας, του κοινωνικού αποκλεισμού και της ανεργίας στην πράξη δείχνει ανίκανη να εξασφαλίσει αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης για ένα διαρκώς αυξανόμενο πληθυσμό απόκληρων (Φωτογραφία 6).

Φωτογραφία 6: Γκράφιτο στα Εξάρχεια σχολιάζει τη φτωχοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και τις δραματικές επιπτώσεις της ανεργίας τονίζοντας ρητορικά την υποκρισία των ρητορικών εξαγγελιών για την καταπολέμηση της

Πολλά γκράφιτι έχουν στο επίκεντρο τους το ζήτημα της ανεργίας των νέων μέσα από μια μελαγχολική κοινωνική ποιητική που χαρτογραφεί τη ρήξη των σχεδίων και των προσδοκιών ζωής της νεολαίας στην εποχή του μνημονίου. Στη Θεσσαλονίκη ένα στένσιλ δείχνει ένα ξυπόλητο ταλαιπωρημένο κοριτσάκι να κρατά ένα σπάγκο που καταλήγει στο γράμμα 'Ο' μιας κόκκινης επιγραφής ("No

future”) απεικονίζοντας το κλίμα της απαισιοδοξίας και της αβεβαιότητας που χαρακτηρίζει την εποχή του μνημονίου. Στην Αθήνα στο κέντρο της πόλης αναπαράστας περιπλανώμενων παιδιών με διάχυτο το βλέμμα της υπαρξιακής αγωνίας (Φωτογραφία 7) μας μεταφέρουν στη ζοφερή ατμόσφαιρα των σύγχρονων κοινωνικών απόκληρων, ενίοτε με τη συνοδεία φράσεων που δηλώνουν απογοήτευση και δυσaráσκεια (π.χ. “Je ne travaille jamais” «Δεν θα βρω ποτέ μου δουλειά») και εντείνουν την επικοινωνιακή ισχύ των μηνυμάτων.

Φωτογραφία 7: Δημιουργία του Bleeps σχολιάζει υπαινικτικά το ζοφερό κλίμα του κοινωνικού αποκλεισμού και της υπαρξιακής αγωνίας της νέας γενιάς

Σε άλλες περιπτώσεις γκράφιτι με τη μορφή του σλόγκαν μεταφέρουν το αίσθημα της ανασφάλειας και της ρήξης της τροχιάς ζωής των προκαριών πολιτών αξιοποιώντας ρήσεις γνωστών συγγραφέων. Για παράδειγμα, μία δημιουργός έχει παραφράσει τη γνωστή ρήση του Νίκου Καζαντζάκη «Δεν φοβάμαι τίποτα, δεν ελπίζω τίποτα, είμαι ελεύθερος» σε «Δεν φοβάμαι τίποτα, δεν ελπίζω τίποτα, είμαι άνεργη», μεταφέροντας σαρκαστικά την αίσθηση του κοινωνικού αποκλει-

σμού και της υπαρξιακής αγωνίας μιας νέας γενιάς ανθρώπων που αισθάνεται ότι της έχουν στερήσει την προσδοκία της εργασιακής ασφάλειας, της επαγγελματικής εξέλιξης και, γενικότερα, ενός καλύτερου μέλλοντος. Οι γυναίκες θύματα της μαζικής ανεργίας στην περίοδο της κρίσης και των ποικίλων μορφών διακρίσεων σε βάρος τους έχουν και αυτές τη θέση τους στο θεματικό ρεπερτόριο του γκράφιτι. Η γυναικεία παρουσία είναι συχνά προκλητική και ανατρεπτική με μια προφανή διάθεση να σαρκάσει τις συμβατικές αξίες μέσα από εικόνες ανέμελων κοριτσιών που υιοθετούν συμπεριφορές και ρόλους (π.χ. ακτιβίστριες, επαναστάτριες, λεσβίες, αντικοινωνικές, αντιφασίστριες) που παρεκκλίνουν από τα κοινωνικά στερεότυπα για το φύλο και προκαλούν τις νόρμες του κοινωνικού καθωσπρεπισμού (Φωτογραφία 8).

Φωτογραφία 8: Τοιχογραφία στα Εξάρχεια σαρκάζει τα κοινωνικά στερεότυπα του φύλου απεικονίζοντας ανέμελη νεαρή αντιφασίστρια να κρατά αιχμηρή σιδερόβεργα)

Η αίσθηση του κατακερματισμού του κοινωνικού δεσμού, της αβεβαιότητας και του κομπορμιτισμού της κοινωνικής ζωής βρίσκονται στο επίκεντρο της θεματολογίας μιας σειράς υπαρξιακών στένσιλς. Για παράδειγμα, στο κέντρο της Θεσσαλονίκης ένα στένσιλ απεικονίζει μεσήλικα σκυφτό ευυπόληπτο πολίτη που κρατά μια τσάντα στο χέρι του με ένα κουρδιστό κλειδί καρφωμένο στην πλάτη του δίπλα σε μια επιγραφή που γράφει: «Ζεις;». Διάφορα γκράφιτι που έχουν γραφτεί στις επιφάνειες παλιών κτηρίων της Αθήνας απεικονίζουν τρομαγμένα πρόσωπα ανθρώπων, ζώων ή καρτούν που κάνουν άσεμνες χειρονομίες ή εκφέρουν φράσεις θυμού και αγανάκτησης. Σε δρόμους της Θεσσαλονίκης τερατώδη, παραμορφωμένα προσωπεία συνοδευμένα από αιχμηρά σχόλια μεταφέρουν την αίσθηση της κοινωνικής αποξένωσης στην πόλη (Φωτογραφία 9).

Φωτογραφία 9: Γκράφιτο στη Θεσσαλονίκη απεικονίζει παραμορφωμένο προσωπείο άνδρα με τη συνοδεία υπαινικτικού σχολίου για την κοινωνική αποξένωση στη σύγχρονη πόλη

Στο Ηράκλειο ένα σλόγκαν γεμάτο σαρκασμό σχολιάζει τη δραματική επιδείνωση του επιπέδου ζωής από τα μέτρα λιτότητας μέσα από τον παιγνιώδη λόγο («Χαμογελάτε δεν κοστίζει: 'ακόμη'») και στην Αθήνα τρεις λέξεις χαραγμένες στα σκαλοπάτια κεντρικού δρόμου μεταφέρουν συναισθήματα απομόνωσης και κοινωνικής απελπισίας που γεννά η δυστοπία της κρίσης: «Ξεφτίλα, μοναξιά, απελπισία».

6. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η περίοδος της οικονομικής κρίσης συνδέθηκε με μια ευρεία αμφισβήτηση των κυρίαρχων πολιτικών αφηγημάτων της μεταπολιτευτικής Ελλάδας. Η ραγδαία υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων, η αύξηση της ανεργίας και η αποσύνθεση του κοινωνικού κράτους, η ενίσχυση του κρατικού αυταρχισμού με την εφαρμογή του δόγματος της μηδενικής ανοχής συνοδεύτηκε από ευρείας κλίμακας συλλογικές διαμαρτυρίες. Το πολιτικό γκράφιτι ζυμώθηκε και αναπτύχθηκε μέσα στις καταλήψεις, τις πορείες, τις εντάσεις και τις πολιτικές συγκρούσεις που γέννησε η συγκυρία της κρίσης, δίνοντας τη δυνατότητα σε κοινωνικά κινήματα, πολιτικές οργανώσεις και μεμονωμένους πολίτες να εκφράσουν τη συμβολική διαμαρτυρία τους.

Τα πολιτικά γκράφιτι αποτελούν ένα πολιτισμικό κάτοπτρο, μέσα στο οποίο αντανακλάται μια ευρεία γκάμα προσλήψεων της ελληνικής κοινωνίας στη συνθήκη της οικονομικής κρίσης. Τα γκράφιτι μαρτυρούν θυμικές καταστάσεις αγανάκτησης και θυμού, συνειδησιακές εξάρσεις και εντάσεις, υπαρξιακές αναζητήσεις, υποσχέσεις μιας επερχόμενης ουτοπίας αλλά και οπισθοδρομικές διαφυγές σε ρατσιστικές και ξενοφοβικές στάσεις. Το πολιτικό γκράφιτι στις διάφορες μορφές του γίνεται ένας κοινωνικός καθρέπτης που φιλτράρει τις απροσδόκητες και συνεχώς μεταβαλλόμενες καταστάσεις μιας κοινωνίας σε κρίση και ενσωματώνει με το δικό του τρόπο το πλούσιο ρεπερτόριο αφηγήσεων και κοινωνικών συμπεριφορών που επιχωριάζουν στο κοινωνικό σώμα.

Το εκφραστικό γκράφιτι που παρουσιάσαμε σε αυτήν την εργασία δείχνει τις υπαρξιακές και συναισθηματικές απαντήσεις μιας νέας γενιάς επισφαλών πολιτών, που δεν έχει σαφείς εργασιακούς προσανατολισμούς, μισθολογικές προσδοκίες και βιώνουν μια κατάσταση διαρκούς ανασφάλειας. Η κοινωνική ποιητική του είναι υπαινικτική. Συνήθως αποτελεί μια κραυγή διαμαρτυρίας, ένα πολιτικό σχόλιο για τις κοινωνικές ανισότητες, την κοινωνική αδικία, τη φτώχεια, την ανασφάλεια και τη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού. Τα κείμενα των γκράφιτι συνήθως στα ελληνικά, και μερικές φορές στα αγγλικά και γαλλικά, έχουν ως στόχο να επηρεάσουν ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό και να διαμορφώσουν πολιτικούς και αισθητικούς προβληματισμούς παρωδώντας παραδοσιακά κλισέ, διαφημιστικά σλόγκαν, κοινότητες ιδέες και δυσμενείς πολιτικές αποφάσεις. Οι τοίχοι των πόλεων γίνονται ο καμβάς μιας δημιουργικής έκφρασης που έρχεται από τα κάτω, αξιοποιεί αιρετικές εικόνες και κείμενα και συγκροτεί μια πολιτιστική ετεροτοπία (Foucault 2013) ιδιαίτερων νοημάτων, αισθητικών αντιλήψεων και παρεκβατικών αξιών.

Στον κόσμο του πολιτικού γκράφιτι δεν υπάρχει λογοκρισία. Η ποίηση και η λογοτεχνία μπορεί να συνυπάρχει με τη βωμολοχία και τη συμβολική βία και ο ουτοπικός λόγος μπορεί να συναντιέται με την οπισθοδρόμηση και τη μισαλλοδοξία. Η ρητορική και πολιτισμική υπονόμευση, η παρωδία, η ειρωνεία και ο σαρ-

κασμός γίνονται τα εκφραστικά μέσα για την αμφισβήτηση της κοινωνικής τάξης, των κυρίαρχων αφηγήσεων και της ηθικής των ευυπόληπτων πολιτών. Η καλλιτεχνική έκφραση μέσα από τη δημιουργία εικόνων διασταυρώνεται με το συνθηματικό πολιτικό σχόλιο στο πλαίσιο μιας ζοφερής κοινωνικής πραγματικότητας. Μέσα από την ανάπλαση και τη διαρκή ανα-σύνθεση εικόνων και κειμένων οι δημιουργοί του γκράφιτι δημιουργούν μια εικονόσφαιρα που υπενθυμίζει στους διαβάτες της πόλης το κλίμα της κοινωνικής στέρησης και έντασης και σε κάποιες περιπτώσεις την επιθυμία της κοινωνικής εξέγερσης.

Η χωροθεσία του γκράφιτι έχει το δικό του σημειολογικό ενδιαφέρον. Ιστορικά κτήρια και μνημεία χρησιμοποιούνται για την προβολή υπονομευτικών μηνυμάτων που καλούν τους πολίτες σε εξέγερση προβάλλοντας εικόνες που διεγείρουν τις συνειδήσεις και τα συναισθήματα των πολιτών. Τουαλέτες, κάδοι σκουπιδιών, υποβαθμισμένοι χώροι σε δημόσια κτήρια, εγκαταλελειμμένα σπίτια ακόμη και πεζοδρόμια επιλέγονται για να δώσουν νόημα στο γκράφιτι και να τονίσουν συμβολικά ιδιαίτερες συναισθηματικές καταστάσεις συνδεδεμένες με την εμπειρία της ματαίωσης των προσδοκιών της νέας γενιάς. Σε περιόδους κοινωνικής κρίσης τα πολιτικά γκράφιτι έχουν μια καθαρτική λειτουργία. Όπως έχει επισημάνει η Dragićević-Šešić, η δημιουργία γκράφιτι επιτρέπει τη διοχέτευση στον δημόσιο χώρο εσωτερικών συναισθηματικών εντάσεων και την εμπλοκή των δημιουργών σε ένα εικονικό διάλογο με το κοινό τους. Πρόκειται για μια πράξηκάθαρσης που καταπραΰνει τη συνείδηση εκφέροντας σκέψεις και συναισθήματα που μέχρι τώρα ήταν εγκλωβισμένα στο υποκειμενικό επίπεδο (Dragićević-Šešić 2001: 83).

Για τις κοινωνικές επιστήμες, ιδιαίτερα για την κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία του αστικού χώρου, η ερμηνευτική διείσδυση σε αυτόν τον άγνωστο κοινωνικό κόσμο αποτελεί ένα δύσβατο αλλά γόνιμο ερευνητικό ταξίδι. Η μελέτη των υπαρξιακών-εκφραστικών γκράφιτι ανοίγει ένα παράθυρο για την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους η κοινωνική κρίση εγγράφεται στο κοινωνικό φαντασιακό ακτιβιστών και καλλιτεχνών του δρόμου. Μας θυμίζει, έτσι, πως η τραυματική εμπειρία της δυστοπίας της κρίσης μπορεί να αποτελέσει πηγή δημιουργικής έμπνευσης και πολιτισμικής δημιουργίας για τους δημιουργούς της τέχνης του δρόμου. Η υπονομευτική αύρα του γκράφιτι τους δίνει τη δυνατότητα να σαρκάσουν την αστική υποκρισία, να σχολιάσουν το ερεβώδες τοπίο της κρίσης και να αντισταθούν στις δυσμενείς κοινωνικές αλλαγές που απειλούν τις συνθήκες ύπαρξης τους.

Οι κοινωνικοί επιστήμονες που ασχολούνται με τη μελέτη του γκράφιτι μέσα από τη χρήση ποιοτικών μεθοδολογιών οφείλουν να γνωρίζουν όχι μόνο τις δημιουργικές προκλήσεις αλλά και τα όρια αυτού του εγχειρήματος. Η κοινωνική ποιητική του γκράφιτι δεν είναι ο τόπος του μέσου ανθρώπου. Η τολμηρή σύζευξη εικόνων, ιδεών και συναισθημάτων, η σάτιρα των συμβάσεων, η προκλητική

παρωδία των αστικών αξιών, η δημιουργική μετουσίωση του ζοφερού κλίματος της κρίσης και της υπαρξιακής αγωνίας σε προκλητική τέχνη ή και αντίσταση αποτελούν κοινωνικές καταστάσεις που κινούνται στο πλαίσιο του οριακού και του παρεκβατικού. Ο κόσμος του γκράφιτι μας μεταφέρει στο άρωμα της αταξίας της σύγχρονης πόλης έτσι όπως αυτό απλώνεται στις κοινωνικές παρυφές της. Η ποιοτική έρευνα του γκράφιτι δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια απόπειρα ερμηνευτικής διεύδυσης στις δομές της αίσθησης αυτών των ιδιαίτερων κοινωνικών νησίδων και κατά συνέπεια δεν προσφέρεται για τις γενικεύσεις και τις κανονικότητες της θετικιστικής σκέψης.

Η εργασία αυτή παρουσίασε όψεις της κουλτούρας του γκράφιτι της κρίσης κάνοντας χρήση ενός μέρους από ένα ευρύτερο οπτικό, βιογραφικό και εθνογραφικό υλικό η αξιοποίηση του οποίου δεν μπορεί να εξαντληθεί στο πλαίσιο ενός άρθρου. Η συνθετική προσέγγιση αυτού του υλικού μπορεί να επεκτείνει τους ερμηνευτικούς και μεθοδολογικούς προβληματισμούς της μελέτης και να απαντήσει σε ερωτήματα για το ποιοί και γιατί δημιουργούν γκράφιτι και για το νόημα της πρακτικής του μέσα από τη σκοπιά των ίδιων των υποκειμένων. Όπως έχω ήδη επισημάνει σε κείμενο μου για την ετερογλωσσία του γκράφιτι στις ποιοτικές μεθόδους, η μελέτη της τέχνης του δρόμου μέσα από το μοντέλο των μικτών μεθόδων και της πυκνής περιγραφής που βασίζεται σε πολλαπλές πηγές αποτελεί μια επιστημονική πρόκληση (Ζαϊμάκης 2013). Σε μεθοδολογικό επίπεδο ανοίγει ένα παράθυρο για τη σύζευξη της σημειολογικής και θεματικής ανάλυσης των γκράφιτι με τη βιογραφική προσέγγιση και την εθνογραφική παρατήρηση. Σε αναλυτικό επίπεδο, η ερμηνευτική σύνθεση επιτρέπει ένα διάλογο ανάμεσα στην επιστήμη και την τέχνη, το κείμενο και την εικόνα, το συναίσθημα και τη δημιουργία. Μας επιτρέπει ακόμη να βάλουμε στο προσκήνιο της κοινωνιολογικής μελέτης τον πολιτισμό της καθημερινότητας των απλών ανθρώπων της πόλης και να μελετήσουμε τους εκφραστικούς τρόπους με τους οποίους επιλέγουν να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια τους για την κοινωνική αποστέρωση σε μια περίοδο κρίσης.

Βιβλιογραφία

- Baudrillard, Jean (1981), *For a Critique of the Political Economy of the Sign*, St. Louis, Telos Press Publishing.
- Bryman, Alan (2006), "Integrating Quantitative and Qualitative Research: How is Done", *Qualitative Research*, τόμ. 6 (1): 97-113.
- Chaffee, Lyman (1989), "Political Graffiti and Wall Painting in Greater Buenos Aires: An Alternative Communication System", *Studies in Latin American Popular Culture*, τόμ. 8: 37-60.
- Chaffee, Lyman (1993), *Political Protest and Street Art: Popular Tools for Democratization in Hispanic Cultures*, Westport, Greenwood Publishing Group.
- Dragičević-Šešić, Milena (2001) "The Streets as Political Space: Walking as Protest, Graffiti, and the Student Carnivalization of Belgrade", *New Theatre Quarterly*, τόμ. 17 (1): 74-86.
- Foucault Michael (2013), *Ετεροτοπίες και άλλα Κείμενα* (μτφρ. Τ. Μπέτζελος), Αθήνα, Πλέθρον.
- Frederick, Ursula (2009), "Revolution is the New Black: Graffiti/Art and Mark-making Practices", *Archaeologies*, τόμ. 5 (2): 210-237.
- Goalwin, Gregory (2013), "The Art of War: Instability, Insecurity and Ideological Imagery in Northern Ireland's Political Murals", *International Journal of Politics Culture and Society*, τόμ. 26 (3): 189-215.
- Halsey, Mark and Young, Alison (2002), "The Meaning of Graffiti and Municipal Administration", *The Australian and New Zealand Journal of Criminology*, τόμ. 35 (2): 165-186.
- Hanauer, David (2004), "Silence, Voice and Erasure: Psychological Embodiment in Graffiti at the Site of Prime Minister Rabin's Assassination", *Psychotherapy in the Arts*, τόμ. 31: 29-35.
- Hanauer, David (2011), "The Discursive Construction of the Separation Wall at Abu Dis: Graffiti as Political Discourse", *Journal of Language and Politics*, τόμ. 10 (3): 301-321.
- Islam, Gazi (2010), "Backstage Discourse and the Emergence of Organizational Voices: Exploring Graffiti and Organization", *Journal of Management Inquiry*, τόμ. 19 (3): 246-260.
- Kane, Stephanie (2009), "Stencil Graffiti in Urban Waterscapes of Buenos Aires and Rosario, Argentina", *Crime, Media, Culture*, τόμ. 5 (1): 9-28.
- Klingman, Avictor and Shalev, Rovit (2001), "Graffiti: Voices of Israeli Youth Following the Assassination of the Prime Minister", *Youth and Society*, τόμ. 32 (4): 403-420.
- Luzzatto, Diana and Jacobson, Yehuda (2001), "Youth Graffiti as an Existential Coping Device: The Case of Rabin's Assassination", *Journal of Youth Studies*, τόμ. 4 (3): 351-365.
- Lynn, Nick and Lea, Susan (2005), "Racist Graffiti: Text, Context and Social Comment", *Visual Communication*, τόμ. 4 (1): 39-63.
- Merrin, William (1999), "Television is Killing the Art of Symbolic Exchange: Baudrillard's Theory of Communication", *Theory, Culture and Society*, τόμ. 16 (3): 119-140.
- Michael-Matsas, Savas (2010), "Greece and the World Capitalist Crisis", *Critique*, τόμ. 38 (3): 489-502.
- Pettet, Julie (1996), "The Writing on the Walls: The Graffiti of the Intifada", *Cultural Anthropology*, τόμ. 11 (2): 139-159.
- Rolston, Bill (1992), *Drawing Support: Murals in the North of Ireland*, Belfast, Beyond Publication.
- Smallman, Jake and Nyman, Carl (2005), *Stencil Graffiti Capitol: Melbourne*, New York, Mark Betty Publisher.

Ζαϊμάκης, Γιάννης (2013), «Η ετερογλωσσία του γκράφιτι στην ποιοτική έρευνα: Μεθοδολογικές διασταυρώσεις σε ανοίκειους κοινωνικούς κόσμους», στο Μ. Πουρκός, (επιμ.), *Δυνατότητες και όρια της μείξης των μεθοδολογιών στην κοινωνική ψυχολογία και εκπαιδευτική έρευνα: Επιστημολογικά και ερευνητικά ζητήματα των προοπτικών διεύρυνσης του ερευνητικού σχεδιασμού*, Αθήνα, Ίων, σσ. 531-552.

Η Ποιότητα Συλλογής Δεδομένων στις Σημερινές Πολιτικές-Εκλογικές Έρευνες. Μεθοδολογικά Προβλήματα και Επιδράσεις της Οικονομικής Κρίσης

*Χριστόφορος Βερναρδάκης**

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξετάζει ορισμένα σημαντικά μεθοδολογικά ζητήματα της συλλογής δεδομένων στις ποσοτικές εκλογικές-πολιτικές έρευνες της τελευταίας περιόδου. Αναλύει φαινόμενα όπως η αύξηση της μη-απόκρισης, η διακοπή της συνέντευξης, η μεγαλύτερη του συνηθισμένου απόκλιση μεταξύ σχεδιασθέντος και πραγματοποιηθέντος δείγματος. Υποστηρίζεται ότι τα μεθοδολογικά αυτά ζητήματα σχετίζονται με την οικονομική κρίση, καθώς προκύπτουν από αλλαγές στην καταναλωτική δυνατότητα των νοικοκυριών, αλλά και στη ψυχολογική επιβάρυνση μεγάλων τμημάτων του υπό διερεύνηση πληθυσμού. Οι αλλαγές αυτές έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην πολιτική-εκλογική έρευνα. Έχουν καταστήσει πολύ δύσκολη την εκτίμηση της εκλογικής επιρροής των κομμάτων, αλλά και την παρακολούθηση βασικών δεικτών πολιτικής συμπεριφοράς. Το κείμενο προτείνει ορισμένους τρόπους διαχείρισης αυτών των μεροληψιών, τόσο σε επίπεδο συλλογής δεδομένων, όσο και σε επίπεδο στατιστικής ανάλυσης των δεδομένων.

1. Εισαγωγή

Η διενέργεια ποσοτικών ερευνών με συλλογή δεδομένων μέσω τηλεφώνου εδραιώθηκε στην Ελλάδα μετά το 2004. Μέχρι τότε η συλλογή δεδομένων βασιζόταν στην «πρόσωπο-με-πρόσωπο» («face-to-face») συνέντευξη, ενώ οι τηλεφωνικές έρευνες συνιστούσαν εξαίρεση. Από τον κανόνα αυτόν δεν εξαιρούνταν οι πολιτικές και εκλογικές έρευνες.

Ο λόγος της καθυστέρησης της εισαγωγής του τηλεφώνου ως μέσου συλλογής δεδομένων οφείλεται σε δύο κύριους λόγους. Ο πρώτος είναι το αίσθημα α-

* Ο Χριστόφορος Βερναρδάκης είναι Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ. Η διεύθυνση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου του είναι: xvernard@gmail.com.

σφάλειας που δημιουργούσε ο προηγούμενος «κλασικός» τρόπος συλλογής. Ο δεύτερος ότι η μέση κάλυψη τηλεφώνων ανά νοικοκυριό έφτανε μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '90 το 75%-80% των νοικοκυριών, όντας αρκετά χαμηλότερη από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, με αποτέλεσμα να εγκυμονούνται κίνδυνοι μεροληψίας στην αντιπροσωπευτικότητα των δειγμάτων.

Ωστόσο, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '90 η πραγματικότητα αλλάζει. Η τηλεφωνική κάλυψη μεγαλώνει και μάλιστα υπερβαίνει το 100%, καθώς πολλά νοικοκυριά αποκτούν δύο, τρεις ή και περισσότερες τηλεφωνικές γραμμές. Ταυτόχρονα, η κατάχρηση των «face-to-face» ερευνών, το μεγάλο οικονομικό κόστος τους, η περιορισμένη αναγκαστικά (και λόγω χρονικών περιορισμών) διασπορά του δείγματός τους, έχει μειώσει κατά πολύ το ποσοστό απόκρισης (response rate), με αποτέλεσμα να καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη η διαχείριση των δεδομένων τους.

Έτσι, μετά το 2004¹ γενικεύεται η χρήση των τηλεφωνικών ερευνών, σε όλα τα ερευνητικά αντικείμενα. Η «καινούργια» μέθοδος είχε βεβαίως τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά της. Βασικό της επιστημονικό-μεθοδολογικό πλεονέκτημα είναι η δυνατότητα μεγαλύτερης γεωγραφικής- χωρικής διασποράς του δείγματος και επομένως η σημαντική αύξηση του ποσοστού απόκρισης των ερευνών (Ellis and Krosnick 1999, Brogan et al. 2001). Ένα άλλο επίσης πλεονέκτημα είναι ο (πολύ) μικρότερος χρόνος που απαιτείται για τη συλλογή δεδομένων και κατ' επέκταση για την ολοκλήρωση μιας έρευνας, γεγονός που αλλάζει ριζικά το περιβάλλον των ποσοτικών ερευνών και κυρίως αυτών που ασχολούνται με τη «μέτρηση γνώμης» σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Είχε βεβαίως και ορισμένα σοβαρά μειονεκτήματα, τα σημαντικότερα εκ των οποίων ήταν: α) η σταθερή υποαντιπροσώπευση ή υπεραντιπροσώπευση ορισμένων δημογραφικών ομάδων (Ellis and Krosnick 1999) και β) η ανάγκη να τροποποιηθούν σχεδόν ριζικά τα παλαιά ερωτηματολόγια, αφού η τεχνική της τηλεφωνικής συνέντευξης απαιτούσε διαφορετική διαχείριση των ερωτήσεων και κλιμάκων τοποθέτησης και, βεβαίως, δέχεται πολύ μικρότερο χρόνο συνέντευξης (Holbrook, Green and Krosnick 2003).

Το δεύτερο «μειονέκτημα» ξεπεράστηκε σχεδόν εύκολα. Χρειάστηκε λίγος χρόνος πειραματισμού και ωρίμανσης και τα ερωτηματολόγια προσαρμόστηκαν στην τηλεφωνική τεχνική της συνέντευξης. Το πρώτο και βασικότερο όμως μειονέκτημα δεν ξεπεράστηκε, παρά το γεγονός ότι εφαρμόζονταν πολλές τεχνικές

¹ Σε ότι αφορά στις πολιτικές και εκλογικές έρευνες ειδικότερα, οι εκλογές του 2004 είναι καθοριστικές. Η VPRC, παράλληλα με τις «face-to-face» έρευνες, καθιερώνει το *Πολιτικό Βαρόμετρο* παρακολούθησης των εκλογικών τάσεων σε εβδομαδιαία βάση. Παρά την πρώτη αρνητική αντίδραση των άλλων εταιρειών του κλάδου (μαζί με την κυβερνητική τότε αντίδραση ότι οι τηλεφωνικές έρευνες είναι εκτός επιστημονικής δεοντολογίας!), η τηλεφωνική έρευνα αποδεικνύεται πολύ επιτυχημένη και το επόμενο διάστημα εδραιώνεται ως μέθοδος ποσοτικής έρευνας.

για τον περιορισμό του. Ως ένα βαθμό είναι και ανέφικτο να ξεπεραστούν. Υπάρχουν επιμέρους πληθυσμοί, όπως ηλικιωμένοι, ασθενείς, νοικοκυρές, κ.ά., που έχουν περισσότερες πιθανότητες να βρίσκονται στο σπίτι τους κατά τη διάρκεια των ωρών πραγματοποίησης μιας έρευνας σε σχέση με άλλους πληθυσμούς, όπως νεότερες ηλικιακές ομάδες, ελεύθεροι επαγγελματίες, κ.α. Η μεροληψία αυτή είναι σύμφυτη των τηλεφωνικών ερευνών στα νοικοκυριά και επιτάχθηκε ακόμη περισσότερο με τη διάδοση της κινητής τηλεφωνίας και τη μείωση της χρήσης του τηλεφώνου στο σπίτι. Ωστόσο, στην περίπτωση των εκλογικών και πολιτικών ερευνών πάνω στις οποίες εστιάζεται το ενδιαφέρον αυτού του κειμένου, η τελική επίδραση των δημογραφικών μεροληψιών ήταν σχετικώς μικρή. Και αυτό, γιατί το περιβάλλον του κομματικού και κοινωνικού ανταγωνισμού ήταν πολύ σταθερό (υπήρχε ένας σταθερός δικομματισμός του 80-90% του εκλογικού σώματος, ένας περιορισμένος βαθμός εκλογικής μεταβλητότητας, ισχυρές κομματικές ταυτίσεις και υψηλή συμμετοχή στις εκλογές), οι δομές εκλογικής και πολιτικής συμπεριφοράς ακολουθούσαν σταθερούς δρόμους συνοχής, η ψήφος δεν είχε ισχυρές ηλικιακές διαφοροποιήσεις ή διαφοροποιήσεις φύλου, και όταν είχε τέτοιες διαφοροποιήσεις ήταν πολύ εύκολα εντοπίσιμες.

Όλα αυτά μέχρι το 2010, ωστόσο η εξέλιξη της οικονομικής κρίσης και της επακόλουθης κοινωνικής κρίσης αλλάζει ριζικά το περιβάλλον των ερευνών, κυρίως ως προς τη συλλογή δεδομένων στις τηλεφωνικές έρευνες, όπως ακριβώς άλλαξε και την αρχιτεκτονική του κομματικού συστήματος, διαλύοντας τον παλαιό σταθερό δικομματισμό. Σταδιακά, ένα σημαντικό μέρος των νοικοκυριών διακόπτει τη σταθερή τηλεφωνική σύνδεση, κρατώντας μόνο τη χρήση κινητού, ενώ τα «κομμένα τηλέφωνα» λόγω αδυναμίας πληρωμής πολλαπλασιάζονται. Ένα άλλο μέρος των νοικοκυριών επιλέγει για οικονομικούς λόγους τη χρήση εναλλακτικών παρόχων, για τους οποίους δεν υπάρχουν βάσεις δεδομένων και επομένως είναι αδύνατον να συμπεριληφθούν στο δειγματοληπτικό πλαίσιο. Όλη αυτή η διαφοροποίηση, η οποία μάλιστα δύσκολα αποτυπώνεται και στατιστικά, λόγω έλλειψης επίσημων στοιχείων,² έχει διαφοροποιήσει σημαντικά την ποιότητα συλλογής δεδομένων. Ταυτόχρονα, οι ψυχολογικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη διενέργεια των ερευνών γίνονται όλο και περισσότερο έντονες. Οι αρνήσεις συμμετοχής πολλαπλασιάζονται, οι διακοπές των συνεντεύξεων εκτοξεύονται. Συνολικά, οι έρευνες αρχίζουν να αντιμετωπίζονται με εξαιρετική καχυποψία και να ενσωματώνουν επάλληλες μεροληψίες.

Το κείμενο αυτό έχει στόχο να εντοπίσει τις βασικές αλλαγές που έχουν συνετελεστεί σε μια σειρά ποιοτικών εσωτερικών χαρακτηριστικών στις ποσοτικές πολιτικές και εκλογικές τηλεφωνικές έρευνες κατά την πρόσφατη χρονικά περίοδο, αξιοποιώντας τη γνώση αντίστοιχων κατά καιρούς αποτιμήσεων (Couper

² Ανεπίσημα στοιχεία κάνουν λόγο για 20% περίπου λιγότερες συνδέσεις σταθερών τηλεφώνων ΟΤΕ τα τελευταία 4 χρόνια.

1997). Μια πρώτη προσπάθεια αποτίμησης της ποιότητας συλλογής δεδομένων είχε πραγματοποιηθεί στις αρχές του 2011 και παρατηρούσε τις μεταβολές που είχαν ως χρονικό σημείο εκκίνησης το 2010 (Βερναρδάκης και Μανουσσογιαννάκη 2011). Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι οι βασικοί δείκτες, όπως καταγράφηκαν στο ερευνητικό περιβάλλον το 2010 έως και τις αρχές του 2011, παρέμειναν σταθεροί και τα επόμενα χρόνια με ελάχιστες διαφοροποιήσεις. Το παρόν κείμενο επεκτείνει την ίδια προβληματική συμπεριλαμβάνοντας και τα στοιχεία των προ-Ευρωεκλογικών ερευνών του 2014.

2. Η εξέλιξη ορισμένων βασικών παραμέτρων των τηλεφωνικών ερευνών

Στον Πίνακα 1 που ακολουθεί μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την εξέλιξη του ποσοστού απόκρισης στις τηλεφωνικές έρευνες αναλυτικά κατ' έτος μετά το 2007 και αθροιστικά για την περίοδο 2004-2006. Ποιό είναι το ποσοστό του πληθυσμού που ανταποκρίνεται (που «συμμετέχει») στις έρευνες; Ο δείκτης του ποσοστού απόκρισης (response rate) είναι πολύ σημαντικός για τη γενική εγκυρότητα μιας συλλογής δεδομένων σε ποσοτική έρευνα, ακριβώς γιατί μπορεί να θεμελιώσει πιο αξιόπιστα και «γενικεύσιμα», ως προς το γενικό πληθυσμό της έρευνας, συμπεράσματα. Για να επιτύχει ο συνεντευκτής μια πλήρη συνέντευξη ή συμπλήρωση ερωτηματολογίου απαιτείται ένας μεγάλος αριθμός τηλεφωνικών κλήσεων και επαφών. Το ποσοστό επιτυχίας αποτυπώνεται στον Πίνακα 1, όπου για παράδειγμα το 2007 το ποσοστό των συμπληρωμένων (επιτευχθεισών) συνεντεύξεων έφτανε το 9.5% των πραγματοποιημένων τηλεφωνικών κλήσεων και το 20% των πραγματοποιημένων επαφών.³ Αντίστοιχα, για την περίοδο 2004-

³ Για να έχει ο αναγνώστης μια πιο σφαιρική εικόνα της διαδικασίας συλλογής δεδομένων, ας σκεφτεί ως εξής: πραγματοποιούνται, π.χ. 100 τηλεφωνικές κλήσεις (προφανώς βάσει του καταναμεμένου δείγματος ανά περιοχή). Από το σύνολο των κλήσεων που γίνονται ένας αριθμός τηλεφώνων δεν απαντά, ένας άλλος αριθμός τηλεφώνων έχει την ένδειξη «κοιμένο» ή «δεν λειτουργεί προσωρινά», ένας άλλος μικρότερος αριθμός τηλεφώνων έχει συνεχώς την ένδειξη του κατεληγμένου. Εντέλει πραγματοποιείται κάποια επαφή, δεν είναι όμως σίγουρο ότι θα πραγματοποιηθεί και η συνέντευξη. Υπάρχει καταρχήν η περίπτωση της άρνησης συμμετοχής στην έρευνα (η απόφαση συμμετοχής σε μια έρευνα είναι μια διαδικασία εξίσου πολύπλοκη που ξεπερνά το αντικείμενό μας, για μια ανάλυση του ζητήματος σε μια ειδική γεωγραφική και πληθυσμιακή περίπτωση βλ., Gordoni and Schmidt 2010). Υπάρχει κατόπιν η περίπτωση το πρόσωπο να είναι κάτω των 18 ετών, ή να είναι αλλοδαπός/ή ή ηλικιωμένος/η με ανυπέρβλητη δυσκολία συνεννόησης. Υπάρχει η περίπτωση η επαφή να έχει γίνει σε επαγγελματικό χώρο, επομένως να είναι αδύνατη η συνέντευξη. Υπάρχει τέλος η περίπτωση η επαφή να έχει γίνει με «ακατάλληλο άτομο» ως προς κάποιο δημογραφικό δεδομένο και, τέλος, υπάρχει η περίπτωση να διακοπεί ξαφνικά η συνέντευξη λόγω κάποιου προβλήματος ή λόγω αντίδρασης του ερωτώμενου σε κάποιες ερωτήσεις. Τα αναλυτικά αυτά δεδομένα που «κρύβονται» πίσω από την «κουρτίνα» των ερευνών αποτελούν ουσιαστικά δεδομένα της έρευνας, γιατί υποκρύπτουν πολλές φορές κρίσιμες και σοβαρές ερευνητικές πληροφορίες.

2006 οι επιτυχημένες συνεντεύξεις αποτελούσαν το 9.4% των τηλεφωνικών κλήσεων και το 28.1% των πραγματοποιημένων επαφών.

Πίνακας 1. Εξέλιξη του ποσοστού απόκρισης (response rate)
των τηλεφωνικών ερευνών 2004-2014 (ποσοστά %)

Έτος	Ποσοστό (%) επιτυχημένων συνεντεύξεων ως προς τις τηλεφωνικές κλήσεις	Ποσοστό (%) επιτυχημένων συνεντεύξεων ως προς τις πραγματοποιηθείσες επαφές
2004-2006	9.4	28.1
2007	9.5	20.0
2008	7.5	17.8
2009	11.4	27.2
2010	7.5	18.8
2011	8.5	20.6
2012	8.3	21.6
2013	8.0	20.7
2014 (έως και Μάιο)	7.0	20.0

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων των Field Reports της VPRC.

Μια γενική παρατήρηση στη χρονοσειρά των παραπάνω δεδομένων είναι το γεγονός ότι μετά το 2010 αλλάζουν κατά πολύ οι συνθήκες στη συλλογή δεδομένων τηλεφωνικών ερευνών. Για την περίοδο 2004-2009 το μέσο ποσοστό των επιτυχημένων συνεντεύξεων ως προς τις τηλεφωνικές κλήσεις φτάνει το 9.45%, ενώ για την περίοδο 2010-2014 πέφτει στο 7.86%. Αντίστοιχα, οι επιτυχημένες συνεντεύξεις αποτελούν για την περίοδο 2004-2009 το 23.27% των πραγματοποιημένων επαφών, όμως για τη μετέπειτα περίοδο 2010-2014 το ποσοστό πέφτει στο 20.34%.

Θα επανέλθουμε στη βαρύτητα των παραπάνω μεταβολών, αφού παρατηρήσουμε για λίγο τα στοιχεία του Πίνακα 2, που δείχνουν τη δήλωση κομματικής προτίμησης (σε όλα τα κόμματα και τις ομάδες) από το 2004 έως το 2014 (έως και Μάιο). Όπως αποτυπώνεται, το 2010 αποτελεί ένα σημείο-τομή στη διερεύνηση των κομματικών επιλογών. Για την περίοδο 2004-2009 το μέσο ποσοστό δήλωσης κομματικής προτίμησης (δηλαδή πρόθεσης ψήφου) έφτανε το 75.7%. Το ίδιο μέσο ποσοστό για την περίοδο 2010-2014 φτάνει μόλις το 48%. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι μόλις ένας/μία στους/στις δύο συμμετέχοντες/ουσες στις πολιτικές-εκλογικές έρευνες δηλώνει (οποιαδήποτε) κομματική προτίμηση.

Πίνακας 2. Εξέλιξη της δήλωσης «κομματικής προτίμησης» στις τηλεφωνικές έρευνες 2004-2014 (ποσοστά %)

Έτος	Ποσοστό (%) που δηλώνει κομματική προτίμηση
2004-2006	78.2
2007	75.3
2008	73.7
2009	75.6
2010	37.9
2011	39.3
2012	56.9
2013	48.2
2014 (έως και Μάιο)	57.8

Πηγή: Επεξεργασία Αθροιστικών Ετήσιων Δεδομένων προς VPRC.

Επίσης, ενώ κατά την περίοδο 2004-2009 ο δείκτης «κομματικής προτίμησης» δεν έχει έντονες διακυμάνσεις, κατά τη δεύτερη περίοδο 2010-2014 παρατηρεί κανείς ότι κινείται πολύ χαμηλά στις μη-προεκλογικές χρονιές και ανακάμπτει σχετικά στις προεκλογικές (χωρίς ποτέ βεβαίως να φτάνει τα επίπεδα των παλαιότερων χρόνων).⁴ Μπορούμε τώρα να επιχειρήσουμε μία σύνδεση των δύο παραπάνω Πινάκων (1 και 2), έτσι ώστε να διαφωτίσουμε περισσότερο τα σκοτεινά σημεία των τηλεφωνικών ερευνών ως προς το παραγόμενο πρωτογενές αποτέλεσμά τους. Στον Πίνακα 3 αποτυπώνεται το ποσοστό της δήλωσης κομματικής προτίμησης ως προς τις επιτευχθείσες επαφές που έγιναν κατά τη συλλογή των δεδομένων. Όσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό αυτό τόσο περισσότερο ικανοποιητική και «ασφαλής» σε τελικές εκτιμήσεις για τη δύναμη των κομμάτων είναι η εικόνα που προκύπτει από τα πρωτογενή στοιχεία των ερευνών.

⁴ Η περίοδος 2010-2014 συμπεριλαμβάνει τις προεκλογικές χρονιές 2012 (διπλές Βουλευτικές εκλογές) και 2014 (Ευρωεκλογές). Διευκρινίζεται ότι το ποσοστό για το 2014 προκύπτει έως και τον Μάιο (δεν είναι σε ετήσια βάση).

Πίνακας 3. Εξέλιξη της ποσοστιαίας σχέσης «κομματικής προτίμησης»
ως προς τις πραγματοποιηθείσες επαφές στις τηλεφωνικές έρευνες
2004-2014 (ποσοστά %)

Έτος	Ποσοστό (%) δήλωσης κομματικής προτίμησης προς το response rate (Επαφές)
2004-2006	21.9
2007	14.5
2008	13.1
2009	20.5
2010	7.1
2011	8.1
2012	12.2
2013	9.9
2014 (έως και Μάιο)	11.6

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων των Field Reports της VPRC.

Για την περίοδο 2004-2009 το μέσο ποσοστό διαμορφώνεται στο 17.5%. Για την επόμενη περίοδο 2010-2014 το μέσο ποσοστό είναι μόλις 9.78%. Συγκρίνοντας τις προεκλογικές χρονιές μεταξύ τους καταγράφονται μεγάλες διαφορές. Το 2004 το ποσοστό είναι περίπου 22% (αν για τη χρονιά αυτή θεωρήσουμε ένα ανάλογο με το μέσο ποσοστό της περιόδου), το 2007 έδινε δήλωση ψήφου το 14.5% των επιτευχθεισών επαφών, το 2009 το 20.5%. Αντίστοιχα στην επόμενη υπο-περίοδο, το 2012, επίσης προεκλογική χρονιά, το ποσοστό είναι 12.2%, ενώ για το 2014 (χρονιά Ευρωεκλογών) το ποσοστό φτάνει το 11.6% και μάλιστα χωρίς να υπολογίζονται οι επόμενοι μετεκλογικοί μήνες. Μεταξύ 2004 και 2014 δηλαδή, περνάμε από το 22% στο 12%, μια πολύ σημαντική μείωση στατιστικά.

Το συμπέρασμα επομένως είναι ότι η πρωτογενής πρόθεση ψήφου που καταγράφεται τα τελευταία τέσσερα χρόνια στις πολιτικές έρευνες έχει χαμηλό βαθμό εγκυρότητας και σημαντικό (όπως και άγνωστο) βαθμό απόκλισης από την πραγματική συμπεριφορά του εκλογικού σώματος. Το γεγονός αυτό οφείλεται στη μεγάλη αλλαγή της «οικολογίας» των ερευνών,⁵ κυρίως ως προς τις συνθήκες συλλογής δεδομένων.

Ταυτόχρονα, μία άλλη συνθήκη έρχεται να επιβεβαιώσει ότι η σημερινή «οικολογία» των ποσοτικών ερευνών έχει αλλάξει δραματικά. Στον Πίνακα 4 παρουσιάζεται η εξέλιξη των αθροιστικών δηλώσεων «Λευκού», «Άκυρου» και «Αποχής» στις εκλογικές έρευνες. Και στο ζήτημα αυτό η διαφορά των δύο υπο-

⁵ Με τον όρο «οικολογία» υποδηλώνονται εδώ οι συνθήκες και οι μηχανισμοί που διαμορφώνουν το εσωτερικό περιβάλλον μιας συγκεκριμένης έρευνας, η συγκεκριμένη δηλαδή δόμηση όλων των επιμέρους συνιστωσών της.

περιόδων 2004-2009 και 2010-2014 είναι μεγάλη. Η πρώτη εμφανίζει μέσο αθροιστικό ποσοστό 9.6%, ενώ η δεύτερη 27.2%. Η βασική επομένως παρατήρηση που προκύπτει -σε συνάρτηση και με την πτωτική τάση της «δήλωσης κομματικής προτίμησης»- είναι ότι το «περιβάλλον» της πολιτικής-εκλογικής έρευνας λειτουργεί πλέον περισσότερο ως χώρος έκφρασης και καταγραφής μιας (δημοσκοπικής) πολιτικής διαμαρτυρίας, κατά κύριο λόγο στις μη-εκλογικές χρονιές.

Πίνακας 4. Εξέλιξη της δήλωσης «Λευκό»-«Άκυρο»-«Αποχή» στις τηλεφωνικές έρευνες 2007-2014 (ποσοστά %)

Έτος	Ποσοστό (%) της δήλωσης «Λευκό» - «Άκυρο» - «Αποχή»
2004-2006	7.5
2007	10.2
2008	13.9
2009	6.8
2010	40.1
2011	32.7
2012	18.5
2013	33.0
2014 (έως και Μάιο)	11.6

Πηγή: Επεξεργασία Αθροιστικών Ετήσιων Δεδομένων ερευνών της VPRC.

Πόσο κοντά είναι ωστόσο η καταγραφή αυτή σε σχέση με την εκφραζόμενη στις κάλπες αντίστοιχη επιλογή; Τα διαθέσιμα δεδομένα δείχνουν ότι για την περίοδο 2004-2009 η καταγραφόμενη δημοσκοπική «διαμαρτυρία» ταυτίζεται ποσοστιαία με την πραγματική, έτσι όπως εκφράστηκε στα εκλογικά αποτελέσματα. Για τις εκλογές του 2012 μπορεί να δει κανείς μια σχετικά μικρή υποεκτίμηση (η «Αποχή» και η «Λευκή» ή «Άκυρη» ψήφος φτάνει το 24% περίπου στις πρώτες εκλογές του Μαΐου 2012 και το 26% στις δεύτερες εκλογές του Ιουνίου). Όμως, στις Ευρωεκλογές του 2014 η υποεκτίμηση γίνεται πολύ μεγάλη. Ενώ η καταγραφείσα πραγματική αποχή μαζί με τα λευκά και άκυρα έφτασαν από κοινού το 32.3%, η δημοσκοπική καταγραφή το δείχνει μόλις στο 11.6%.⁶ Η υπόθεση που φαίνεται να ισχύει έχει ως εξής: μετά το 2010 οι δημοσκοπήσεις αποτυπώνουν ένα μεγάλο «κύμα διαμαρτυρίας», το οποίο όμως μειώνεται στις εκλογικές χρονιές (δηλαδή το 2012 και το 2014). Το (δημοσκοπικό) κύμα διαμαρτυρίας μετατρέπεται σε αποχή από το (δημοσκοπικό) περιβάλλον και επομένως στη (δημοσκοπική) υποεκτίμηση της πολιτικής διαμαρτυρίας.

⁶ Για τα ποσοστά εκλογικής συμμετοχής και εκτιμώμενης πραγματικής αποχής στις ελληνικές εκλογές όλων των βαθμίδων βλ., Βερναρδάκης 2011 και Βερναρδάκης 2014.

3. Υποκρυπτόμενες στατιστικές συσχετίσεις που προκύπτουν στο νέο περιβάλλον των πολιτικών και εκλογικών τηλεφωνικών ερευνών

Ας δούμε τώρα ορισμένες στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις⁷ που προκύπτουν από τη διαχείριση των δεδομένων από το 2010 έως σήμερα.

α) Η άρνηση της τηλεφωνικής συνέντευξης ακολουθεί θετική συσχέτιση με το άθροισμα των ποσοστών ΝΔ και ΠΑΣΟΚ ($r_s=0.509$, $p<0.05$). Δηλαδή, όσο περισσότεροι αρνούνται να συμμετάσχουν στην έρευνα τόσο περισσότερες πιθανότητες υπάρχουν να εμφανιστούν αυξημένα στην έρευνα τα ποσοστά της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ, δηλαδή των δύο «καθεστωτικών» πολιτικών οργανισμών.

β) Η διακοπή της τηλεφωνικής συνέντευξης ακολουθεί θετική συσχέτιση με τη δήλωση ψήφου σε κάποιο κόμμα ($r_s=0.726$, $p<0.05$). Δηλαδή, όσο περισσότεροι διακόπτουν τη συνέντευξη τόσο περισσότερο αυξάνεται το ποσοστό αυτών που δηλώνουν κομματική προτίμηση.

γ) Η διακοπή της τηλεφωνικής συνέντευξης ακολουθεί θετική συσχέτιση με το άθροισμα των ποσοστών ΝΔ και ΠΑΣΟΚ ($r_s=0.615$, $p<0.05$) που σημαίνει ότι, όσο περισσότεροι διακόπτουν τη συνέντευξη, τόσο περισσότερο αυξάνεται το ποσοστό όσων δηλώνουν ΠΑΣΟΚ και ΝΔ.

δ) Η διακοπή της τηλεφωνικής συνέντευξης ακολουθεί αρνητική συσχέτιση με τα ποσοστά της δήλωσης «Λευκό», «Άκυρο» ή «Αποχή» ($r_s= -0.527$, $p<0.05$). Δηλαδή, όσο περισσότεροι διακόπτουν τη συνέντευξη, τόσο περισσότερο μειώνεται η αναφορά σε «Λευκό» «Άκυρο» ή «Αποχή».

ε) Η διακοπή της τηλεφωνικής συνέντευξης ακολουθεί αρνητική συσχέτιση με τα ποσοστά των «αναποφάσιστων» ($r_s= -0.802$, $p<0.05$) που σημαίνει ότι, όσο περισσότεροι διακόπτουν τη συνέντευξη, τόσο περισσότερο μειώνεται το ποσοστό της δήλωσης «δεν έχω αποφασίσει».

Οι παραπάνω συσχετίσεις που εμφανίζονται συστηματικά στο περιβάλλον των εκλογικών και πολιτικών ερευνών τα τελευταία χρόνια έχουν οδηγήσει στη βάσιμη υποψία ότι αυτό που «βλέπουμε» από τα πρωτογενή αστάθμιστα δεδομένα των ερευνών χαρακτηρίζεται από τρεις και (+) μία γενικά «μεροληψίες». Η πρώτη «μεροληψία» αφορά στη «δημοσκοπική» υπεραντιπροσώπηση των δύο πρώτων κομμάτων. Μέχρι και τις εκλογές του 2012 η υπεραντιπροσώπηση αυ-

⁷ Οι στατιστικές συσχετίσεις που αναφέρονται παρακάτω έχουν προκύψει βάσει του δείκτη Spearman's Rho. Ο r_s είναι οι τιμές που λαμβάνει σε κάθε διαφορετική συσχέτιση ο συγκεκριμένος δείκτης.

τή αφορούσε τη ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ.⁸ Στις Ευρωεκλογές του 2014 η υπεραντιπροσώπευση αυτή, αν και πολύ μικρότερης έκτασης, αφορούσε τη ΝΔ και το ΣΥΡΙΖΑ.

Η δεύτερη «μεροληψία» είναι αποτέλεσμα της πρώτης και αφορά την καταγραφόμενη «πολιτική δυσαρέσκεια» ή «πολιτική διαμαρτυρία». Το περιβάλλον των δημοσκοπήσεων καταγράφει, λόγω των αλληπάλληλων οικολογικών σφαλμάτων (ecological fallacies) που ενσωματώνει, μικρότερη δυσαρέσκεια από αυτή που υπάρχει στην κοινωνία. Οι δημοσκοπήσεις λαμβάνουν ένα χαρακτήρα συστηματικού εργαλείου, οι καταγραφόμενες «γνώμες» του οποίου κινούνται περισσότερο στους ιδεολογικούς «μέσους όρους», απωθώντας μεγάλο εύρος «διαφορετικών» απόψεων.

Η τρίτη «μεροληψία», που αφορά τις εκλογικές κυρίως τάσεις, έγκειται στο γεγονός ότι οι «ισχυροί» πολιτικοί παίκτες, αυτοί δηλαδή που έχουν μεγάλο βαθμό ιδεολογικής συνοχής, αποκτούν «τεχνητά» μεγαλύτερο «δημοσκοπικό βάρος» σε σχέση με αυτό που υπάρχει στο πραγματικό εκλογικό σώμα. Οι παίκτες αυτοί μπορεί να προέρχονται από όλο το πολιτικό και ιδεολογικό φάσμα και δεν είναι απαραίτητο να είναι τα μεγάλα σε ποσοστά κόμματα, μπορεί κάλλιστα να είναι και τα μικρά. Ο τρόπος διαχείρισης των περιπτώσεων αυτών είναι πλέον αρκετά περίπλοκος, καθώς δεν υπάρχει ένας «σίγουρος» μαθηματικός-στατιστικός τρόπος προσέγγισης του πραγματικού εκλογικού του βάρους και διόρθωσης του υπερεκτιμημένου «δημοσκοπικού».

Η τελευταία «μεροληψία» (η + μία που αναφέραμε παραπάνω) αφορά το μέρος του πληθυσμού που συμμετέχει περισσότερο στις έρευνες απέναντι σε ένα άλλο μέρος, πολύ μεγαλύτερο, που δεν συμμετέχει. Έως ένα βαθμό, το γεγονός αυτό παρατηρείτο και παλαιότερα. Ωστόσο, η σταθερότητα πριν το 2010 των εκλογικών, πολιτικών ή ιδεολογικών συμπεριφορών καθιστούσε σχεδόν σίγουρο ότι το μέρος του πληθυσμού που δεν «συμπεριελάμβαναν» οι δημοσκοπήσεις συμπεριφερόταν, όπως και το άλλο που «συμπεριελάμβαναν». Μετά το 2010, πέραν του ότι το μέρος του πληθυσμού που δεν «συμμετέχει» διογκώνεται πολύ, αρχίζει να έχει διαφορετικές συμπεριφορές απ' ό,τι το άλλο. Έχει κατά τα φαινόμενα επηρεαστεί πολύ περισσότερο από την οικονομική κρίση (π.χ. κομμένα τηλέφωνα, αλλαγές παρόχου κλπ.), έχει διαφορετική και πιο επιβαρυσμένη ψυχολογία, βρίσκεται πολλές φορές σε μεγάλη ένταση (γεγονός που διαφαίνεται από τη «βιαιότητα» της άρνησης να συμμετάσχει στην έρευνα), έχει περισσότερο «αντισυστημική» και ιδιαίτερα πολωμένη προς την εξουσία συμπεριφορά, εκφράζει πολύ περισσότερο διαθέσεις πολιτικής κριτικής ή πολιτικής διαμαρτυρίας. Δεν πρόκειται μόνο για ένα ζήτημα κοινωνικής ένταξης ή κατάστασης, αλλά και για ζήτημα

⁸ Τα δεδομένα των ερευνών «έβλεπαν» δύο-τρεις μήνες προ των εκλογών, αλλά και τις τελευταίες ακόμα εβδομάδες τη ΝΔ πάνω από το όριο του 20% και το ΠΑΣΟΚ περίπου στην περιοχή του 17-18%. Το αποτέλεσμα των εκλογών του Μαΐου 2012 έδειξε ότι τα δύο αυτά ποσοστά ήταν διογκωμένα.

ιδεολογικής ή ψυχολογικής τοποθέτησης στα γεγονότα. Η ιδιαιτερότητα του πληθυσμού αυτού έρχεται να επιβαρύνει ακόμα περισσότερο τη δεδομένη διαφοροποίηση του πληθυσμού που υπήρχε και παλαιότερα στις τηλεφωνικές έρευνες και η οποία ήθελε να βρίσκονται στα επιτευχθέντα αστάθμιστα δείγματα τους περισσότεροι άνθρωποι μεγάλης ηλικίας, περισσότεροι συνταξιούχοι, σχεδόν καθόλου νεότερες ηλικίες, ελεύθεροι επαγγελματίες, κ.α.

4. Η διαχείριση των στατιστικών δεδομένων στις εκλογικές έρευνες στο «νέο πλαίσιο»

Οι αλλαγές στην ποιότητα των ερευνητικών δεδομένων έχουν θέσει, όπως είναι επόμενο, σοβαρά ερωτηματικά ως προς την ίδια την εγκυρότητα των σημερινών πολιτικών ή εκλογικών ερευνών, και κυρίως ως προς τη δυνατότητά τους να παρέχουν σαφείς ενδείξεις (και πολύ περισσότερο εκτιμήσεις) της εκλογικής δύναμης των κομμάτων και πολύ περισσότερο της κοινωνικής διάρθρωσης αυτής της δύναμης, που αποτελεί και το κατεξοχήν αντικείμενο της πολιτικής και εκλογικής κοινωνιολογίας. Η αλλαγή του πεδίου συνιστά πλέον ένα κρίσιμο αντικειμενικό πρόβλημα, απέναντι στο οποίο απαιτείται πολύ μεγαλύτερη προσοχή και πολύ καλύτερη διαχείριση. Όπως έδειξαν και τα στοιχεία που παρατέθηκαν παραπάνω, ο αντικειμενικός βαθμός εγκυρότητας των εκλογικών και πολιτικών ποσοτικών ερευνών έχει μειωθεί, ακολουθώντας τους ρυθμούς ρευστότητας που παρατηρούνται σε όλους τους τομείς της πολιτικής και κοινωνικής συμπεριφοράς.

Οι δυσκολίες πλέον στη διαχείριση των δεδομένων είναι πολλαπλές. Επομένως, οι «κλασικοί» τρόποι που ακολουθούνταν μέχρι σήμερα είτε είναι ξεπερασμένοι είτε τείνουν να ξεπεραστούν. Καταρχήν, οι μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ σχεδιασθέντος και επιτευχθέντος δείγματος δεν είναι δυνατόν να διαχειρίζονται με τη μέθοδο της στάθμισης. Η στάθμιση έχει ως βασική προϋπόθεση ότι ο πληθυσμός που δεν βρέθηκε συμπεριφέρεται ακριβώς όπως αυτός που βρέθηκε. Η υπόθεση αυτή δεν ισχύει πλέον σε πολύ μεγάλο βαθμό. Επομένως, μια κλασική στάθμιση των δεδομένων κινδυνεύει να παράγει ακόμα μεγαλύτερη μεροληψία (Boy and Chiche 2000).

Η άλλη μεγάλη μεθοδολογική οδός είναι η διαχείριση των δεδομένων με βάση τις τεχνικές ανάλυσης χρονοσειράς δεδομένων. Πρόκειται ασφαλώς για πολύ καλύτερη διαχείριση, ωστόσο εμφανίζει πλέον και αυτή ορισμένα ισχυρά μειονεκτήματα. Το βασικό μειονέκτημα είναι ότι, όταν τα πρωτογενή δεδομένα συσσωρεύουν μεγάλες μεροληψίες, όπως γίνεται στη σημερινή συγκυρία, είναι εξαιρετικά δύσκολο να διαχωριστεί η συστηματική από την «τυχαία» μεταβολή.⁹ Επίσης

⁹ Όταν γίνεται διαχείριση δεδομένων χρονοσειράς και παρατηρούνται μεταβολές μεταξύ δύο χρονικών στιγμών το μεγάλο ερώτημα είναι τότε υπάρχει πραγματική μεταβολή τάσης και τότε η αλλαγή οφείλεται σε δειγματοληπτικό σφάλμα. Σε «κανονικές» εποχές, όταν δηλαδή η χρονοσειρά

κρίσιμο είναι το πρόβλημα, ότι η αντικειμενική πολιτική ή κοινωνική ρευστότητα δημιουργεί μεγάλα κενά στην εξέλιξη κάποιων δεικτών (δηλαδή απότομες μεταβολές μεγάλης έντασης), τις οποίες η ανάλυση χρονοσειράς δεν μπορεί να εκτιμήσει απόλυτα, λόγω του ότι «κρατά» και τις προηγούμενες «κανονικές» παρατηρήσεις στο μοντέλο της.

Το ερευνητικό πλαίσιο έχει καταστεί, επομένως, πολύ δύσκολο. Ο ερευνητής έχει να αναμετρηθεί με τεράστιες μεθοδολογικές δυσκολίες, όπου προφανώς «μαγικές» λύσεις δεν υπάρχουν. Αυτό που μπορεί να επισημανθεί, ειδικότερα στις πολιτικές και εκλογικές έρευνες, είναι ότι πλέον κάθε συγκεκριμένο κόμμα (ή κάθε συγκεκριμένη πολιτική προτίμηση) έχει την καθαρώς δική της διαχείριση, η οποία μπορεί να είναι η αστάθμιστη ψήφος, μπορεί να είναι η σταθμισμένη με κάποιο δημογραφικό στοιχείο, μπορεί να είναι ο «σκληρός πυρήνας» της βεβαιότητας ψήφου,¹⁰ κ.ο.κ. Στο στοιχείο αυτό έρχεται να συνηγορήσει και η μεγάλη ρευστότητα του κομματικού συστήματος, η οποία απαιτεί τη συγκεκριμένη στατιστική διαχείριση κάθε κόμματος και όχι, όπως παλαιότερα, τη συνολική «κεντρική» στατιστική διαχείριση όλου του κομματικού φάσματος σε μια έρευνα. Επίσης, όλο και περισσότερο στη σημερινή επάλληλη κυκλικότητα των οικολογικών σφαλμάτων των δεδομένων που παρατηρούνται, αποκτά σημασία η μικτή διαχείριση μεθοδολογιών για κάθε πολιτικό κόμμα. Δηλαδή, μια διαδικασία μικρών σταθμίσεων στο εσωτερικό των μεθόδων ανάλυσης χρονοσειράς δεδομένων.

Βεβαίως, όλα αυτά απαιτούν μια μεγάλη προσπάθεια για παραγωγή έγκυρων πρωτογενών δεδομένων, δηλαδή με τη μικρότερη δυνατή απόκλιση μεταξύ σχεδιασθέντος και επιτευχθέντος δείγματος. Στη διαδικασία αυτή πρέπει να επισημανθεί ότι σταδιακά εισάγεται στο ερευνητικό περιβάλλον η διαδικτυακή συλλογή δεδομένων, η οποία ακόμα βρίσκεται σε πειραματικό στάδιο (Stephenson and Crête 2011). Η διαδικτυακή συλλογή μπορεί υπό σοβαρές προϋποθέσεις που ξεπερνούν τα όρια αυτού του κειμένου να συμβάλλει, παράλληλα με τις άλλες μεθόδους συλλογής δεδομένων (ή και μαζί, σε ένα καινούργιο μικτό σχεδιασμό μεθόδων-mixed mode design), σε μια «διόρθωση» των πρωτογενών στοιχείων, αλλά και σε μια αύξηση του ποσοστού απόκρισης των ερευνών.

δεδομένων ακολουθεί μικρές και σταθερές διακυμάνσεις, ένα μοντέλο που μπορούσε να εφαρμοστεί ήταν η εξομάλυνση του Kalman (Kalman smoothing), μια τεχνική που προσαρμοσαν οι Green, Gerber και De Boef (1999) στη μελέτη χρονοσειρών δημοσκοπήσεων.

¹⁰ Η «βεβαιότητα ψήφου» αναφέρεται στους «πολύ βέβαιους» ψηφοφόρους για κάθε κόμμα. Ειδικότερα για τους μικρούς συνδυασμούς ή κόμματα (π.χ. ΔΗΜΑΡ, ΚΚΕ, ΑΝΕΛ, κλπ.) η εμπειρία των τελευταίων εκλογών δείχνει ότι το τελικό τους ποσοστό είναι περίπου ισοδύναμο με τη «βεβαιότητα» ψήφου που κατέγραφε το καθένα από αυτά.

Βιβλιογραφία

- Boy, Daniel and Chiche, Jean (1999), «Η Ποιότητα των Ερευνών Πρόθεσης Ψήφου στην Γαλλία», στο Βερναρδάκης, Χρ. (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 1999-2000 – Έρευνες / Δημοσκοπήσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σσ. 355-382.
- Brogan, Donna, Denniston Maxine, Liff Jonathan, Flagg Elaine, Coates Ralph and Brinton, Louise (2001), "Comparison of Telephone Sampling and Area Sampling: Response Rates and Within-household Coverage", *American Journal of Epidemiology*, τόμ. 11: 1119-1127.
- Couper, Mick (1997), "Survey Introductions and Data Quality", *Public Opinion Quarterly*, τόμ. 61 (2): 317-338.
- Ellis, Charles and Krosnick, Jon (1999), "Comparing Telephone and Face-to-Face Surveys in Terms of Sample Representativeness: A Meta-Analysis of Demographic Characteristics", National Election Studies: Technical Report No 59. Διαθέσιμο στο: <http://www.electionstudies.org/resources/papers/documents/nes010871.pdf>.
- Gordoni, Galit and Schmidt, Peter (2010), "The Decision to Participate in Social Surveys: The Case of the Arab Minority in Israel – An Application of the Theory of Reasoned Action", *International Journal of Public Opinion Research*, τόμ. 22 (3): 364-392.
- Green, Donald, Gerber, Alan and De Boef, Suzanna (1999), "Tracking Opinion Over Time: A Method for Reducing Sampling Error", *Public Opinion Quarterly*, τόμ. 63: 178-192.
- Holbrook, Allyson, Green, Melanie and Krosnick, Jon (2003), "Telephone Versus Face-to-Face Interviewing of National Probability Samples with Long Questionnaires: Comparisons of Respondent Satisficing and Social Desirability Response Bias", *Public Opinion Quarterly*, τόμ. 67: 79-125.
- Stephenson, Laura and Crête, Jean (2011), "Studying Political Behavior: A Comparison of Internet and Telephone Surveys", *International Journal of Public Opinion Research*, τόμ. 23: 24-55.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος (2011), *Πολιτικά Κόμματα, Εκλογές και Κομματικό Σύστημα. Οι Μετασχηματισμοί της Αντιπροσώπευσης 1990-2010*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος (2014), «Ευρωεκλογές 2014. Οι Βασικές Διαιρετικές Τομές του Εκλογικού Σώματος», (ανάρτηση 29 Μαΐου 2014) Διαθέσιμο στο: <http://rednotebook.gr/2014/05/evroekloges-vasikes-diairetikes-eklogikou-swmatos/>.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος και Μανουσogiαννάκη, Ηρώ (2011), «Η Ποιότητα των Ερευνών Κοινής Γνώμης και τα Μεθοδολογικά τους Όρια στη Σημερινή Συγκυρία». Ανακοίνωση-Εισήγηση στο διήμερο επιστημονικό Συμπόσιο *Δημοτικές και Περιφερειακές Εκλογές 2010-Η Πρόκληση της Διοικητικής Μεταρρύθμισης*, Αθήνα, ΕΕΠΕ, 17-18 Φεβρουαρίου.

Facebook και Κρίση: Εναλλακτική Πληροφόρηση ή Κοινωνική Προσαρμογή;

Γιώργος Πλειός*

Περίληψη

Η εργασία διαπραγματεύεται το σημαντικό από θεωρητικής και μεθοδολογικής απόψεως ζήτημα περί των κοινωνικών λειτουργιών των (νέων) μέσων και ειδικότερα του Facebook, εστιάζοντας στο ερώτημα αν αποτελεί πράγματι εναλλακτικό μέσο. Η θεωρητική εξέταση δείχνει ότι το Facebook σε ορισμένες περιστάσεις γίνεται εναλλακτικό μέσο, όπως συμβαίνει και με άλλα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Ωστόσο από την άποψη της συνολικής και μακροπρόθεσμης χρήσης του δεν επιβεβαιώνεται ότι είναι εναλλακτικό μέσο, επιτελεί περισσότερες και σύνθετες λειτουργίες, και εν τέλει αποτελεί μέσο προσαρμογής των ατόμων στο περιβάλλον της κρίσης, καθώς και στο περιβάλλον του πληροφοριακού/συμβολικού καπιταλισμού. Στο βαθμό που είναι εναλλακτικό, αυτό συμβαίνει κυρίως στον τομέα της έκφρασης απόψεων και αξιολογήσεων, και όχι τόσο παραγωγής πρωτογενούς πληροφόρησης για θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος ή της κινητοποίησης των χρηστών. Η ανάλυση συνοδεύεται από τη λεπτομερή παράθεση και ανάπτυξη των δεδομένων εμπειρικής έρευνας του Facebook από το 2009 μέχρι το 2013.

1. Εισαγωγή

Στη θεωρητική συζήτηση για τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ), εναλλακτικά θεωρούνται εκείνα τα οποία από άποψη περιεχομένου (ιδιαίτερα στη θεματολογία και την πλαisiώσή της) διαφέρουν από τα κυρίαρχα (mainstream) προς μια εναντιωματική ή διαφορετική προς αυτά κατεύθυνση (Atton 2002; Couldry and Curran 2003), ενώ από δομική άποψη ταυτίστηκαν σε μεγάλο βαθμό και για κάποια περίοδο με τα μονόδρομα (παλιά, όπως ραδιόφωνο, έντυπα, τηλεόραση κ.α., αλλά και νέα, όπως ιστότοποι, ιστοσελίδες κ.α.).

Η διαφορά των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ) προς τα προαναφερθέντα οδήγησε στο ερώτημα αν πράγματι τα ΜΚΔ είναι εναλλακτικά μέσα ή απλά πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης (Kwak et al. 2010) και διάχυσης του περιεχο-

* Γιώργος Πλειός είναι Καθηγητής στο γνωστικό αντικείμενο «Ιδεολογία και Πολιτικός Λόγος στη Μαζική Επικοινωνία», στο Τμήμα Επικοινωνίας & ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών. Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: gplios@media.uoa.gr.

μένου άλλων μέσων (Bastos-Toledo 2014). Ωστόσο, οι μεταβολές που έχουν επέλθει στη σχέση παλιών και νέων μέσων (ιδιαίτερα των ΜΚΔ) με στόχο τη μέγιστη διείσδυση στο κοινό, στην οργάνωση της ροής μηνυμάτων εκ μέρους των συνδεδεμένων χρηστών (Hermida 2010), η μετατροπή τους σε συσσωρευτές ειδήσεων, στην παραγωγή περιεχομένου από τους χρήστες (user generated content) (Hermida and Thurman 2009) κ.ά. μας δίνουν τη δυνατότητα να υποστηρίξουμε πως τα ΜΚΔ είναι κάτι παραπάνω από πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, είναι και μέσα επικοινωνίας. Για την ακρίβεια, είναι μια ορισμένη κατηγορία του διαδικτύου ως μέσου (Gillmor 2004, Benkler 2006, Cheng, Evans and Singh 2009). Θεωρούνται εναλλακτικά όχι μόνο διότι μπορούν να αποτελέσουν όχημα πολλών εναλλακτικών φωνών, αλλά και επειδή σε αντίθεση προς τα κυρίαρχα ΜΜΕ (παλιά και νέα), που θεωρούνται μέσα κοινωνικού ελέγχου, τα εναλλακτικά εκλαμβάνονται και ως μέσα πολιτικής κινητοποίησης (Walz 2005, Fenton and Barassi 2011, Bergfeld 2014), κυρίως εναντιωματικού αλλά και άλλου χαρακτήρα (Downing 2001, 2008, Sbirky 2011).

Το ερώτημα που απασχολεί την παρούσα ανάλυση συνοψίζεται στο εάν όντως τα ΜΚΔ είναι εναλλακτικά ή συμβαίνει κάτι διαφορετικό. Ιδιαίτερα σημαντικές για την εξέταση αυτού του ερωτήματος είναι οι συνθήκες κρίσης και οι πολύτροπες κοινωνικές διεργασίες που συντελούνται στο πλαίσιο της. Σύμφωνα με τη δική μας υπόθεση, αν εξετάσουμε το ρόλο των «νέων μέσων» από τη σκοπιά της πολιτικής επικοινωνίας και της πολιτικής κοινωνιολογίας (Downing 2003, Walz 2005), κυρίως σε αναφορά με επιμέρους πολιτικά γεγονότα των τελευταίων ετών, όπως λ.χ. η «Αραβική άνοιξη» (Allagui and Kuebler 2011, Anderson 2011, Khondker 2011, Eltantawy and Wiest 2011), τα κινήματα των «Αγανακτισμένων» στην Ισπανία και την Ελλάδα (Λαμπράκου 2011, Tsaliki 2012, Παναγιωτοπούλου 2013), 'Occupy Wall Street' (Hardt and Negri 2011, Jurgenson 2012, Juris 2012), 'Occupy Gezi' (Kuymulu 2013, Gökay and Xypolia 2013, Bergfeld 2014), 'Euromaidan' (Bohdanova 2014) κ.ά. συνιστούν τομή στην παραδοσιακή πολιτική επικοινωνία και δράση (Bennett 2004, Downing 2008, Fenton and Barassi 2011), αν και στη διάχυση αυτής της εντύπωσης έπαιξαν ρόλο και τα παραδοσιακά ΜΜΕ.

Ο πολιτικός ρόλος των ΜΚΔ ως εναλλακτικών μέσων καταγράφεται: α) στο βαθμό που εκδηλώνονται κινητοποιήσεις, αν και όχι σε όλες τις περιπτώσεις ή στον ίδιο βαθμό και β) κυρίως σε συστήματα μέσων (και πολιτικής) με αυταρχικά ή συγκεντρωτικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά, αν εξετάσει κάποιος το ίδιο πρόβλημα - σχέση όχι από τη σκοπιά της πολιτικής, αλλά από τη σκοπιά των μέσων επικοινωνίας, δηλαδή από τη σκοπιά της συνολικής χρήσης των νέων μέσων ιδιαίτερα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, και της θέσης που έχει σε αυτήν η χρήση τους για πολιτική πληροφόρηση και για πολιτική επικοινωνία εν γένει. Στο πλαίσιο αυτό, είναι χρήσιμο

να εξετάσουμε τα νέα μέσα και ιδιαίτερα τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, ώστε να γίνει περισσότερο κατανοητός ο δομικός τους ρόλος.

2. Κοινωνία και ΜΜΕ: Θεμελιώδη θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα σχετικά με τα «νέα μέσα»

Η σχέση μεταξύ των ΜΚΔ και της κρίσης συνιστά ειδικότερη περίπτωση του γενικότερου θεωρητικού προβλήματος αναφορικά με τη σχέση κοινωνίας και ΜΜΕ. Μπορούμε να διακρίνουμε τουλάχιστον τέσσερα παραδείγματα αναφορικά με τη σχέση αυτή. Σύμφωνα με το πρώτο, αρκετά διαδομένο παράδειγμα, τα ΜΜΕ εξετάζονται ως εξαρτημένη μεταβλητή, κοινωνικών υποσυστημάτων, θεσμών και δομών, που εκλαμβάνονται ως ανεξάρτητες μεταβλητές. Τέτοιες είναι η τεχνολογία, όπως λ.χ. στις τεχνολογικο-ντετερμινιστικές προσεγγίσεις (McLuhan 1964; Toffler, 1980), οι παραγωγικές σχέσεις (ή η «βάση») στον πρώιμο μαρξισμό (Pleios 2012) κ.ά.

Σε μια δεύτερη, δομο-λειτουργική αντίληψη, τα μέσα εξετάζονται ως μια από τις «κοινωνικές τεχνολογίες», που διαθέτουν ισοβαρή σημασία με τις υπόλοιπες είτε σε δομικό επίπεδο (λ.χ. όπως στο έργο του Parsons, του Shields κ.ά.) είτε σε ατομικό επίπεδο (λ.χ. στη θεωρία των «Χρήσεων και Ικανοποιήσεων»).

Σύμφωνα με μια τρίτη, σκληρή κονστρουκτιβιστική θέση, τα μέσα και η επικοινωνία εκλαμβάνονται ως η κύρια δύναμη κατασκευής των κοινωνικών πραγματικοτήτων και δομοποίησης της κοινωνίας. Ωστόσο υπό την οπτική μιας τέταρτης, ήπιας κονστρουκτιβιστικής αντίληψης (Δεμερτζής 2002), τα ΜΜΕ παίζουν κομβικό ρόλο στην κατασκευή των κοινωνικών συστημάτων, όχι σε κάθε αλλά σε ορισμένες κοινωνίες, τις μεσο-κεντρικές. Στις περισσότερες των περιπτώσεων μεσο-κεντρικές είναι οι «ώριμες» και «ύστερες» νεωτερικές κοινωνίες (Kellner 1995). Υπό την έννοια αυτή οι μεσο-κεντρικές κοινωνίες αποτελούν προϊόν της ιστορικής εξέλιξης παρά μια διαχρονική πραγματικότητα.

Ακριβέστερα, μεσο-κεντρικές κοινωνίες έγιναν κυρίως εκείνες που παράγουν και καταναλώνουν εμπορεύματα σύμβολα (Baudrillard 1975, Πλειός 2001, Fuchs 2010a). Η παραγωγή, κυκλοφορία και κατανάλωση εμπορευμάτων συμβόλων (ή αλλιώς ο συμβολικός καπιταλισμός) κατέστη δυνατή και κυρίως αναγκαία σε εκείνες τις κοινωνίες οι οποίες χρησιμοποιούν σύνθετες μορφές οργάνωσης της εργασίας με στόχο να επιτύχουν υψηλή παραγωγικότητα, κέρδη και ανάπτυξη (Pleios 2012). Στη διαδικασία αυτή τα ΜΜΕ κατέχουν κομβική θέση, καθώς γίνονται κύρια μέσα προώθησης της διευρυμένης κατανάλωσης, αλλά και κατασκευής της κοινωνικής συναίνεσης και της πολιτικής σταθερότητας, προς την οποία είναι ιδιαίτερα ευαίσθητος ο συμβολικός καπιταλισμός και ιδιαίτερα η οργάνωση εργασίας που απαιτεί.

Στις κοινωνίες του συμβολικού καπιταλισμού τα μέσα γίνονται κομβικά στη δημιουργία της συμβολικής αξίας των εμπορευμάτων και έτσι αποκτούν κομβικό δομικό ρόλο στην οικονομία και περαιτέρω στο πολιτικό σύστημα ή αντιστρόφως (ανάλογα με την οδό ανάπτυξης του συμβολικού καπιταλισμού, τον αμερικανικό ή τον ευρωπαϊκό). Η κουλτούρα των μέσων γίνεται όχι μόνο η κύρια μορφή της κουλτούρας αλλά και η ατμομηχανή των επιμέρους κοινωνικών συστημάτων, και προπαντός των σχέσεων ανάμεσα στα επιμέρους κοινωνικά συστήματα (Kellner 1995, Pleios 2012). Οι κοινωνίες των μέσων βασίζονται στην κατανάλωση μέσων (περιεχομένου) που αποτελεί μέρος, αλλά και μορφή της διευρυμένης κατανάλωσης των εμπορευμάτων συμβόλων. Με άλλα λόγια, η κατανάλωση μέσων είναι απαραίτητη για τη διευρυμένη κατανάλωση και η διευρυμένη κατανάλωση είναι απαραίτητη συνθήκη για την επίτευξη υψηλής παραγωγικότητας και κερδών των επιχειρήσεων. Εν συντομία, η κατανάλωση εμπορευμάτων, όπως αυτή των ΜΜΕ, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτικής του συμβολικού καπιταλισμού, όμως όχι απαραίτητα και της ίδιας της διευρυμένης κατανάλωσης.

Σύμφωνα με τη δική μας ανάλυση, υπάρχουν δυο περίοδοι στην ανάπτυξη του συμβολικού καπιταλισμού. Η πρώτη περίοδος είναι γνωστή ως «οργανωμένος καπιταλισμός» (Lash and Urry 1987). Η αρχική ή «εκτατική» φάση του συμβολικού καπιταλισμού βασίζεται στη μαζική παραγωγή και κατανάλωση, τη διευρυμένη κατανάλωση, τη μικρότερη ή μεγαλύτερη άμεση παρέμβαση του κράτους στις οικονομικές σχέσεις, την οργάνωση της οικονομίας, της κοινωνίας και των κοινωνικών συστημάτων σε εθνική βάση κ.ά. Η περίοδος αυτή ολοκληρώνεται στα τέλη '60 με αρχές '70 (Lipietz 1990, Harvey 2005). Μετά από αυτό επέρχεται μια βαθιά αναδιοργάνωση του συμβολικού καπιταλισμού και το αποτέλεσμα της έχει χαρακτηριστεί «αποδιοργανωμένος καπιταλισμός» (Lash and Urry 1987). Μερικά από τα γνωρίσματά του είναι η εφαρμογή μετα-φορντικών μορφών οργάνωσης της εργασίας (Lipietz 1994), η διαφοροποιημένη παραγωγή και κατανάλωση, η χρήση των νέων τεχνολογιών για τους σκοπούς αυτούς, η παγκοσμιοποίηση και η ιδιωτικοποίηση του κοινωνικού κράτους, συμπεριλαμβανομένης της διευρυμένης κατανάλωσης ως προϋπόθεση και συνέπειά τους, ο μεταμοντερνισμός κ.ά. (Lash and Urry 1994, Kellner 1995, Harvey 2005, 2010).

Αν και τα νέα μέσα προέρχονται αρχικά από τη σφαίρα της παραγωγής (Garnham 2003), βαθμιαία μετατρέπονται επίσης σε μέσα επικοινωνίας, κοινωνικής αλληλεπίδρασης και πολιτιστικής κατανάλωσης. Αυτό συμβαίνει, επειδή η επικοινωνία παραμένει σημαντικός συντελεστής της παραγωγής και ιδιαίτερα του ανθρώπινου δυναμικού, μάλιστα σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με το παρελθόν. Ο νέος συμβολικός καπιταλισμός μπορεί να χαρακτηριστεί ως «βαθύς» ή «εντατικός» (Pleios 2012). Οι κοινωνίες του «βαθέως» ή «εντατικού» καπιταλισμού γίνονται έτι περαιτέρω κοινωνίες των μέσων, ακόμα πιο σύνθετες. Όμως

κύρια κατηγορία μέσων επικοινωνίας πλέον δεν είναι τα «παλιά» αλλά τα «νέα μέσα». Έτσι, από την οπτική των μέσων επικοινωνίας ο συμβολικός καπιταλισμός εμφανίζεται ως «πληροφοριακός καπιταλισμός» (Smart 2000, Parayil 2005, Fuchs 2010b, Arvidsson and Colleoni 2012) ή ως «ψηφιακός καπιταλισμός» (Schiller 1999). Βασικό γνώρισμα του εντατικού ή βαθέως καπιταλισμού είναι η «χρηματοστηριοποίηση» της οικονομίας (κεντρικό ρόλο στην οικονομία και την πολιτική παίζει το χρηματιστικό κεφάλαιο, τα χρηματιστήρια, τα χρηματοστηριακά προϊόντα κ.ά.) και εν τέλει η «οικονομία της φούσκας» (Epstein 2005). Ο «καπιταλισμός της φούσκας» είναι μια τέτοια μορφή καπιταλισμού στον οποίο καταγράφεται χάσμα μεταξύ της πραγματικής αξίας του συνόλου των παραγόμενων προϊόντων και της αξίας τους σε χρηματοστηριακά προϊόντα και χρήμα (Δουζίνας 2011, Crouch 2011).

Από την άποψη αυτή, η πρόσφατη οικονομική κρίση από γεω-πολιτική και γεω-οικονομική άποψη είναι παγκόσμια κρίση, ενώ ως προς το περιεχόμενό της είναι κρίση του «καπιταλισμού της φούσκας». Γι' αυτό το λόγο η κρίση είναι εντονότερη εκεί που απαντώνται διάφορες μορφές «καπιταλισμού της φούσκας» (χρηματοστηριακή, ακινήτων, δημόσιου χρέους κ.ά.) ή και κατάλοιπα του αρχικού, εκτεταμένου συμβολικού καπιταλισμού. Έτσι, οι ελίτ επιχειρούν να αντιμετωπίσουν την κρίση μεταφέροντας ποικιλοτρόπως πόρους από το κράτος και τον κοινωνικό τομέα (εργασία) στον ιδιωτικό τομέα (κεφάλαιο), ή άλλως προσφεύγουν ακόμα πιο εσπευσμένα στη νεοφιλελεύθερη στρατηγική. Πρακτικά αυτό σημαίνει περικοπές των δαπανών του κοινωνικού κράτους (π.χ. ύψους μισθών και συντάξεων, κοινωνικής ασφάλισης, εκπαιδευτικών δαπανών και δαπανών για την υγεία κ.λπ.) και ευρύτερα της διευρυμένης κατανάλωσης, συμπεριλαμβανομένης και της κατανάλωσης των «παλιών» (κυρίως των δημόσιων) μέσων (Harvey 2010).

Την ίδια στιγμή η συμβολική λειτουργία της διαδικασίας παραγωγής-κυκλοφορίας-κατανάλωσης, καθώς και η καλλιέργεια των προϋποθέσεων ανθρώπινου δυναμικού (π.χ. γνώσεων, δεξιοτήτων, κινήτρων) για τη συμμετοχή σ' αυτή την αλυσίδα γίνεται περισσότερο σύνθετη και σημαντική. Αυτή η αντίφαση επιλύεται με τη συμπλήρωση των «παλιών μέσων» από τα «νέα». Τα «νέα» μέσα από τη μια πλευρά συντηρούν την πολιτιστική κατανάλωση (και τις κοινωνικές λειτουργίες της) με πολύ χαμηλό κόστος εν συγκρίσει με τα «παλιά» μέσα, γεγονός που καθιστά δυνατή τη μεταφορά πόρων από την κατανάλωση στην παραγωγή και από το δημόσιο τομέα στον ιδιωτικό. Από την άλλη πλευρά εξασφαλίζεται η συμμετοχή του ατόμου σε ποικίλες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες, σε ένα ακόμα υψηλότερο επίπεδο, καθόσον οι χρήστες είναι ταυτοχρόνως και παραγωγοί περιεχομένου, κανόνων και αξιών που μοιράζονται με άλλους χρήστες (Fuchs 2010b). Έτσι τα «νέα» μέσα γίνονται το ισοδύναμο των «παλιών» μέσων στις κοινωνίες του συμβολικού καπιταλισμού, κάτι το οποίο είναι ιδιαίτερα έκδη-

λο σε συνθήκες κρίσης και μετάβασης προς αυτόν. Από την άποψη αυτή, ανεξάρτητα από το πώς ξεκίνησε η συστηματική τους χρήση, τα «νέα» μέσα δεν είναι κυρίως εναλλακτικά μέσα (Atton 2002, Couldry and Curran 2003), αλλά μάλλον λειτουργικά ισοδύναμα του κοινωνικού συστήματος του «βαθέως» συμβολικού καπιταλισμού. Με άλλα λόγια, τα «νέα μέσα» εξασφαλίζουν την προσαρμογή και την ενσωμάτωση του ατόμου στο περιβάλλον του βαθέως συμβολικού καπιταλισμού, ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης.

3. Η εμπειρική διερεύνηση των λειτουργιών των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ)

Η εμπειρική διερεύνηση του ζητήματος, όπως το εκθέσαμε στη θεωρητική ανάλυση είναι εξαιρετικά σύνθετη και εκτεταμένη διαδικασία. Με αυτή την υποσημείωση εξετάζουμε στη συνέχεια το περιεχόμενο και τις χρήσεις, και εν τέλει συνολικά τις λειτουργίες των ΜΚΔ και ειδικά του Facebook, σε χώρες σε κρίση και νεοφιλελεύθερη ανασυγκρότηση, όπως προέκυψαν από εμπειρικές μελέτες και ειδικότερα από έρευνα που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε με βάση τις ως άνω θεωρητικές και μεθοδολογικές παραδοχές (βλ. παρακάτω).

Όπως δείχνουν τα στοιχεία από Ευρωπαϊκές χώρες που βρίσκονται σε κρίση (και ταυτοχρόνως είναι λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομικά), η διείσδυση του διαδικτύου είναι μικρότερη εν σχέσει με άλλες στις οποίες η διείσδυση του μέσου είναι μεγαλύτερη (Πίνακας 1). Εντούτοις, η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης σε σύγκριση με τους χρήστες του διαδικτύου στις χώρες της πρώτης κατηγορίας, είναι μεγαλύτερη σε σύγκριση με τις χώρες της δεύτερης κατηγορίας (Πίνακας 1). Συγκεκριμένα, την πρώτη θέση στο ποσοστό χρηστών Facebook ανά χρήστες του διαδικτύου κατέχει η Πορτογαλία και ακολούθως η Ελλάδα. Από τις Ευρωπαϊκές χώρες, τρίτη είναι η Ιταλία (Πίνακας 1). Επιπλέον, στις χώρες αυτές το Facebook είναι η δεύτερη δημοφιλέστερη ιστοσελίδα (μετά το Google) τόσο κατά το 2014 όσο και κατά το 2013, με εξαίρεση την Ισπανία στην οποία είναι τρίτο (Πίνακας 2).

Πίνακας 1. Η διείσδυση του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (%)

Χώρα	Χρήστες του διαδικτύου ως ποσοστό (%) του πληθυσμού (2012)	Χρήστες του Facebook ως ποσοστό (%) του πληθυσμού (2012)	Χρήστες του Facebook ως ποσοστό (%) των χρηστών του διαδικτύου (2012)
Ελλάδα	53,0	36,9	74,6
2012	-	35,7	-
2007	-	17	-
Πορτογαλία	55,2	43,3	78,4
Ισπανία	67,2	37,4	55,7
Ιταλία	58,4	37,9	64,8
Ιρλανδία	76,8	46,2	60,2
Γαλλία	79,6	39,0	49,1
Γερμανία (31/12/2012)	83,0	31,2	37,54
Μ. Βρετανία (31/12/2012)	83,6	52,3	62,5
ΗΠΑ	78,1	51,2	67,7
Ουκρανία	34,1	3,7	-

Πηγή: Internet World Stats: <http://www.internetworldstats.com/europa2.htm>
Socialbakers : <http://www.socialbakers.com/>

Αντίθετα, σε χώρες που είναι περισσότερο ανεπτυγμένες οικονομικά και τεχνολογικά, τα ΜΚΔ, και ειδικότερα το Facebook, γνωρίζουν, συγκριτικά, μικρότερη διάδοση. Ειδικότερα, στη Μεγάλη Βρετανία, τη Γαλλία αλλά και την Ισπανία, το Facebook είναι λιγότερο διαδεδομένο σε σύγκριση με την Ελλάδα και την Πορτογαλία. Σε ό,τι αφορά τη σύγκριση των επιμέρους ΜΚΔ, στις ΗΠΑ είναι περισσότερο διαδεδομένο το Twitter (Πίνακας 2). Το Twitter ως μέσο περιορίζεται σε σύντομα μηνύματα και συνδέσμους σε ιστοσελίδες, δηλαδή ως μέσο είναι λιτό και περισσότερο δυναμικό (Hermida 2010), ενώ είναι περισσότερο «ανοικτό» από το Facebook επιτρέποντας αμεσότερα τη διασύνδεση (όχι κατ' ανάγκη αμοιβαία, όπως στο Facebook) μεταξύ αγνώστων (Boyd and Ellison 2007, Widrich 2014).

Πέραν όσων αναφέρθηκαν αξίζει να σημειωθεί ότι από τη σύγκριση των στοιχείων που παρατίθενται και άλλων δεδομένων (Pleios 2014), προκύπτει ότι η τάση που περιγράφουμε εδώ είναι σταθερή στα χρόνια της κρίσης και όχι στιγμιαία.

Πίνακας 2. Δημοφιλία του Facebook (FB), του Twitter και του VKontakte

Χώρα	Δημοφιλία ιστοσελίδας στη χώρα (2014)			Ποσοστό (%) στο παγκόσμιο σύνολο των χρηστών (2014)		
	FB	Twitter	V Kontakte	FB	Twitter	V Kontakte
Ελλάδα	2 ^η	12 ^η (14 ^η το 2003)	-	1,1	0,5	-
Πορτογαλία	2 ^η	-	-	0,6	-	-
Ισπανία	3 ^η	6	121 ^η	2,0	4,1	0,6
Ιταλία	2 ^η	12 ^η (20 ^η το 2013)	-	3,2	1,7	-
Ιρλανδία	-	-	-	-	-	-
Γαλλία	3 ^η	13 ^η (14 ^η το 2013)	-	2,0	2,4	-
Γερμανία	2 ^η (3 ^η το 2013)	30 ^η (35 ^η το 2013)	140 ^η	2,0	1,6	0,9
Μ. Βρετανία	3 ^η	12 ^η	-	2,7	4,8	-
ΗΠΑ	2 ^η (3 ^η το 2013)	9 ^η (10 ^η το 2013)	-	18,1	28,9	-
Ουκρανία	-	28 ^η	2 ^η		0,5	9.9

Πηγή: <http://www.appappeal.com/the-most-popular-app-per-country/social-networking>

Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν διαφαίνεται πως υπάρχει μια κατ' αρχήν σχέση ανάμεσα στην εξελισσόμενη γενική κρίση και τη χρήση του Facebook που εξετάζουμε στο παρόν κείμενο. Το Facebook, αν και δεν είναι ισοδύναμο με καμία από τις κατηγορίες κειμένου (text) που αναπαράγει (βίντεο, μουσική, γραπτός λόγος κ.ά.) ή με το άθροισμά τους (Hermida 2010, Widrich 2014), διαθέτει σημαντικές δυνατότητες ως μέσο πολιτιστικής κατανάλωσης, πέρα από μέσο διαπροσωπικής αλληλεπίδρασης (Boyd and Ellison 2007).¹

¹ Ως μέσο κοινωνικής αλληλεπίδρασης επιτελεί αρκετές λειτουργίες, αν και δεν υπάρχει συμφωνία επ' αυτού στις επικοινωνιακές σπουδές. Η Παπαχαρίση (2011) για παράδειγμα, βασιζόμενη σε σχετικές έρευνες θεωρεί ότι στα ΜΚΔ δεν δημιουργούν πρωτογενώς αλλά μεταφέρουν στον κυβερνοχώρο τις διαπροσωπικές ή άλλες σχέσεις που δημιουργούνται 'off line'. Επιπρόσθετα δε αναφέρει ότι κατά βάση αποτελούν βήμα προβολής του εαυτού στο μικρόκοσμο των ΜΚΔ και ένα μέσο μετατροπής του ατόμου σε 'celebrity' στο πλαίσιο του κόσμου αυτού. Με άλλα λόγια αποτελεί μέσο εκδήλωσης ναρκισσιστικής συμπεριφοράς και ταυτόχρονα καλλιέργειάς της. Ωστόσο θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως αυτό δεν αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα των ΜΚΔ, καθώς από τη σκοπιά της δραματουργικής κοινωνιολογίας το ανάλογο συμβαίνει και με τη διαχείριση των εντυπώσεων (του εαυτού) σε διάφορες κατηγορίες κοινωνικών ομάδων. Αυτό που ίσως ξεχωρίζει

Ωστόσο, η στροφή στα κοινωνικά μέσα είναι σύνθετο φαινόμενο. Σ' αυτό σαφώς επιτελούν σημαντικό ρόλο ο περιορισμός της διευρυμένης κατανάλωσης εν γένει και ιδιαίτερα ο περιορισμός της πολιτιστικής κατανάλωσης (και ο συνακόλουθος περιορισμός των 'off line' κοινωνικών επαφών), που ικανοποιεί δευτερεύουσας τάξης ανάγκες σε συνθήκες οξείας κρίσης και η συνακόλουθη «επιστροφή στο σπίτι». Σημαντικό ρόλο επίσης παίζει η εξατομίκευση της μαζικής επικοινωνίας εντός της οικογένειας, αλλά και γενικότερα (που ξεκίνησε πριν την έλευση των ΜΚΔ και πριν την κρίση) (Πλειός 1998), η μείωση της αξιοπιστίας των «παλαιών μέσων» (Pleios 2014), η τεχνολογική βελτίωση του διαδικτύου σε συνάρτηση με τη μείωση της δαπάνης στο διαδίκτυο, κ.ά.

Υπό την έννοια αυτή η στροφή προς τα ΜΚΔ και ευρύτερα τα νέα μέσα επιτελεί πολλές λειτουργίες: α) κοινωνικές (κοινωνική αλληλεπίδραση και ταυτοχρόνως εξατομίκευση) (Παπαχαρίση 2011), β) πολιτικές (συμμετοχή στη διαδικτυακή δημόσια σφαίρα, πολιτική γνώση, πολιτική συμμετοχή, ακτιβισμός κ.ά.) (Hill and Hughes 1999, Jacobs 2005, Sbirky 2011, Fenton and Barassi 2011, Bennett and Segerberg 2012, Tatarchevskiy 2012), β) πολιτιστικές (δημιουργική ή/και καταναλωτική πολιτιστική δραστηριότητα, όπως παρακολούθηση βίντεο, κινηματογραφικών ταινιών, θεατρικών παραστάσεων, συναυλιών και βίντεο-κλίπ κ.λπ. ή/και δημιουργία παρόμοιων κειμένων), αλλά και οικονομικές (τα κοινωνικά μέσα ως μέσο προώθησης προϊόντων και υπηρεσιών, ως αντικείμενο οικονομικών δραστηριοτήτων όπως υποστηρικτικές λειτουργίες, ή ως χώρος ανάπτυξης πρωτογενώς οικονομικών δραστηριοτήτων όπως πώληση λογισμικού, ψυχαγωγίας κ.λπ. που απαντώνται μόνο εντός του κυβερνοχώρου) (Boyd and Ellison 2007).

Στο πλαίσιο της εμπειρικής διερεύνησης της θεωρητικής μας ανάλυσης, ιδιαίτερα χρήσιμα είναι τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας που προαναφέραμε. Η έρευνα αποτελείται από δυο μέρη. Στο πρώτο μέρος διεξάγεται ποσοτική ανάλυση περιεχομένου των αναρτήσεων (σχολίων και συνδέσμων) που δημοσιεύτηκαν στο Facebook από Έλληνες χρήστες. Ερευνήθηκαν 4.000 αναρτήσεις 400 χρηστών (10 αναρτήσεις ανά χρήστη). Οι αναρτήσεις που αναλύθηκαν δημοσιεύτηκαν κατά τη διάρκεια Φεβρουαρίου και Μαρτίου (μήνες της μεγαλύτερης παραμονής στο σπίτι και με λιγότερες διακοπές) κατά τα έτη 2009 (πριν την κρίση), 2010 και 2011 (η αρχική περίοδος της κρίσης), 2012 και 2013 (η κορύφωση της κρίσης). Επιλέχθηκε συστηματικά, τυχαίο δείγμα που ερευνήθηκε με τη χρήση ειδικά προετοιμασμένου ερευνητικού πρωτοκόλλου.

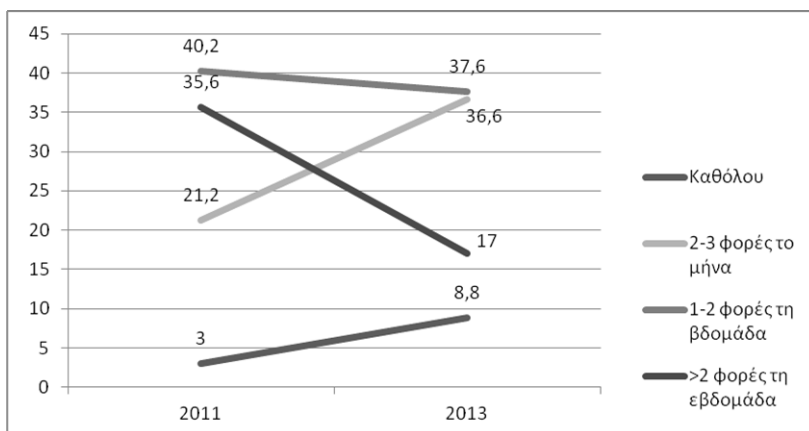
Στο δεύτερο μέρος έγινε ποσοτική ανάλυση των απόψεων των Ελλήνων χρηστών του Facebook. Το δείγμα επιλέχθηκε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας. Το δείγμα αποτελείτο από 500 χρήστες οι οποίοι ερευνήθηκαν με τη χρήση δο-

στα ΜΚΔ είναι ο διαπροσωπικός χαρακτήρας αυτών των αλληλεπιδράσεων κατά τη διαχείριση του εαυτού, με τους περιορισμούς και τις ιδιαιτερότητες ('virtuality') των ΜΚΔ.

μημένου ερωτηματολογίου. Η ερευνητική περίοδος ήταν το διάστημα Ιουνίου-Ιουλίου 2013.²

Η έρευνα έδειξε ότι στην Ελλάδα καταγράφεται σαφής «επιστροφή στο σπίτι» με το ξέσπασμα, τη γενίκευση και την εμβάθυνση της κρίσης. Όπως προκύπτει, μεταξύ των ετών 2011 και 2013, που είναι περίοδος κορύφωσης της κρίσης περιορίστηκε σημαντικά, κατά 18,6 ποσοστιαίες μονάδες, η διασκέδαση εκτός σπιτιού περισσότερες από δυο φορές την εβδομάδα, από όσους συνήθιζαν κάτι τέτοιο (Γράφημα 1). Μείωση 2,6 ποσοστιαίων μονάδων κατέγραψε και η διασκέδαση εκτός σπιτιού 1-2 φορές την εβδομάδα. Αντίθετα αυξήθηκε κατά 15,4 ποσοστιαίες μονάδες η διασκέδαση εκτός σπιτιού 2-3 φορές το μήνα, όπως και η πλήρης αποχή από διασκέδαση εκτός σπιτιού κατά 5,8 ποσοστιαίες μονάδες. Αν και από τα στοιχεία δεν γίνεται σαφές αν οικονομικοί ή κοινωνικοί-ψυχολογικοί λόγοι (κατά πάσα πιθανότητα) οδήγησαν σε αυτήν την αλλαγή, διαπιστώνεται συνάρτηση της κρίσης και της «επιστροφής στο σπίτι».

Γράφημα 1. Συχνότητα διασκέδασης εκτός οικίας (γενικά) %

Σε ότι αφορά τις επιμέρους επαγγελματικές ομάδες (αυτοαπασχολούμενους, υπαλλήλους του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και ανέργους/συνταξιούχους), η μεγαλύτερη μείωση της διασκέδασης εκτός σπιτιού περισσότερο από δυο φορές την εβδομάδα, παρατηρείται περισσότερο στους υπαλλήλους (-24,3 ποσοστιαίες μονάδες), ακολούθως στους άνεργους και τους συνταξιούχους (-15, 6 ποσοστιαίες μονάδες) (οι οποίοι συνήθιζαν περισσότερο κάτι τέτοιο σε σύγκριση με τις άλλ-

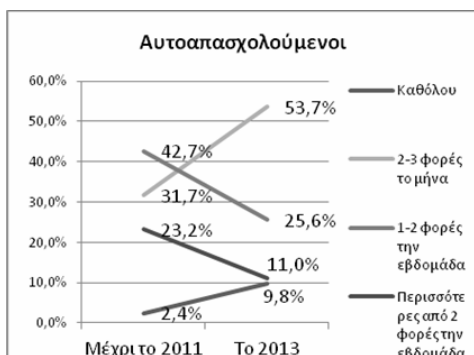
² Επιστημονικός υπεύθυνος ήταν ο συγγραφέας του παρόντος κειμένου Καθηγητής Γιώργος Πλειός και τη στατιστική ανάλυση πραγματοποίησε το μέλος ΕΤΕΠ του Εργαστηρίου Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ το Τμήματος ΕΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών, Σταμάτης Πουλακιδάκος. Στο ερευνητικό πρόγραμμα συμμετείχε ομάδα 10 ερευνητών, συνεργατών του Εργαστηρίου Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ.

λες δυο κατηγορίες επαγγελματιών) και τέλος η μικρότερη στους αυτοαπασχολούμενους (-12,2 ποσοστιαίες μονάδες) (Γραφήματα 2,3,4).

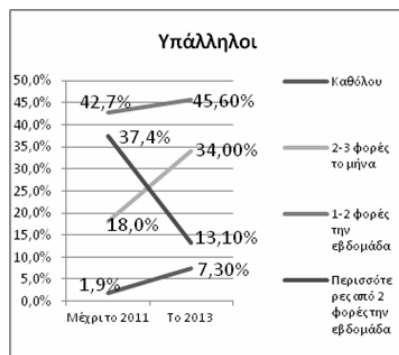
Η μείωση της διασκέδασης εκτός σπιτιού 1-2 φορές την εβδομάδα είναι μεγαλύτερη στους αυτοαπασχολούμενους (-17,1 μονάδες) και ακολούθως στους άνεργους και συνταξιούχους (-2,4 μονάδες), ενώ στους υπαλλήλους παρατηρείται αύξηση (+2,9 μονάδες). Η διασκέδαση εκτός σπιτιού 2-3 φορές το μήνα αυξάνεται περισσότερο στους αυτοαπασχολούμενους (+22 μονάδες), ακολούθως στους υπαλλήλους (+16 μονάδες) και είναι μικρότερη στους άνεργους και συνταξιούχους (12,2 μονάδες). Τέλος η πλήρης αποχή από τη διασκέδαση εκτός σπιτιού είναι μεγαλύτερη στους αυτοαπασχολούμενους (-7,2 μονάδες), ακολούθως στους άνεργους και συνταξιούχους (- 5,7 μονάδες) και στους υπαλλήλους (- 5,4 μονάδες).

Γραφήματα 2,3,4. Συχνότητα διασκέδασης εκτός οικίας ανά επαγγελματική ομάδα %

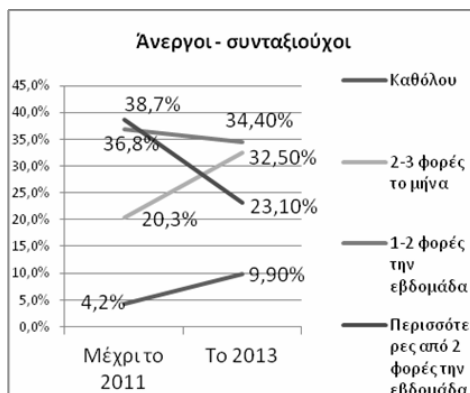
Γράφημα 2

Γράφημα 3

Γράφημα 4

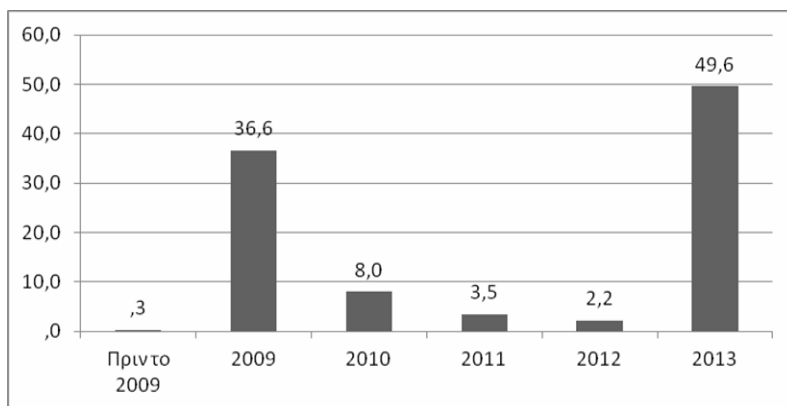

Με βάση τα στοιχεία αυτά, φαίνεται ότι, συγκριτικά, η μεγαλύτερη μείωση της εκτός σπιτιού διασκέδασης παρατηρείται στους αυτοαπασχολούμενους και στους ανέργους και συνταξιούχους. Με άλλα λόγια η λεγόμενη «μεσαία τάξη» φαίνεται να υπέστη τη μεγαλύτερη, συγκριτικά, μείωση σε αυτή τη μορφή διασκέδασης.

Η «επιστροφή στο σπίτι», όπως προαναφέραμε, φαίνεται πως συνδέεται με την πιο εντατική χρήση του διαδικτύου, των ΜΚΔ και του Facebook ιδιαίτερα. Μέχρι το 2012, οι λογαριασμοί του Facebook έφταναν το 1.500.000. Μέσα σε λιγότερο από ένα χρόνο, τον Ιανουάριο του 2013 διπλασιάστηκαν και έφτασαν τα 3.000.000. Τον Απρίλιο 2013 αυξήθηκαν στους 4.053.640 χρήστες (36,85%) (Pleios 2014). Ωστόσο, όπως προκύπτει και από άλλες έρευνες, οι ενεργοί χρήστες ήταν και είναι λιγότεροι. Στην έρευνα, για παράδειγμα του Νικολάου (2010) ενεργοί χρήστες ήταν μόνο το 40%. Στη δική μας έρευνα, αυτοί είναι περισσότεροι. Σύμφωνα με τα δεδομένα της εμπειρικής έρευνας, το 72% των χρηστών που ερευνήθηκαν ήταν χρήστες πριν τη χρονιά έναρξης της κρίσης (2009). Το 2009 προστέθηκε άλλο ένα 17,5%, 5,8% το 2010, 2,9% το 2011 κοκ. Συνεπώς, με το πέρασμα του χρόνου, σε συνθήκες κρίσης, το ποσοστό των ενεργών χρηστών του Facebook αυξάνεται.

Εκείνο που δείχνει εμφανέστερα τη σχέση της κρίσης με τη χρήση των ΜΚΔ και του Facebook ειδικότερα, με διαμεσολαβητικό παράγοντα τη μείωση της εκτός σπιτιού διασκέδασης, είναι η πιο εντατική χρήση τους από όσους έχουν ήδη λογαριασμό σε αυτό (Γράφημα 5).

Γράφημα 5. Ετήσια κατανομή των αναρτήσεων (%)

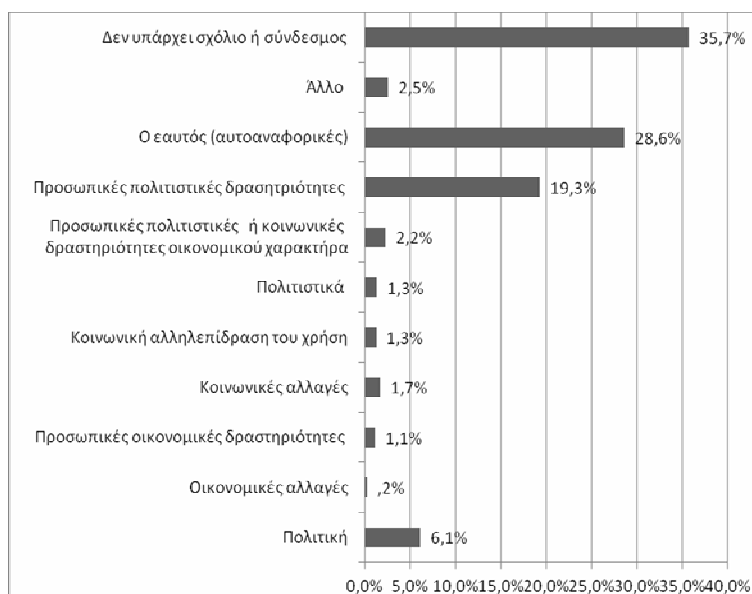

Όπως διαφαίνεται (Γράφημα 5), οι σχετικά πιο ενεργοί χρήστες, κατά την προ της κρίσης περίοδο γίνονται ενεργοί το 2009. Αυτό κατά την εκτίμησή μας δεν είναι άσχετο με τις προ-κρυσιακές κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, οι οποίες εμφανίστηκαν με τη διεθνή οικονομική κρίση 2007-2008 (Lehman Brothers). Συ-

νεπώς, διαφαίνεται πως το επιδεινούμενο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον είναι εκείνο που αρχικά σχετίζεται με την προσφυγή στα ΜΚΔ δικτύωσης, και όχι οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης.

Η δειγματοληπτική μελέτη του συνόλου των αναρτήσεων (σχολίων και συνδέσμων) κατά την περίοδο 2008-2013 δεν επιβεβαιώνει ότι η πολιτική θεματολογία αποτελεί την κεντρική θεματολογία αυτών των αναρτήσεων (Γράφημα 6). Κυριαρχούν η αναφορά στον εαυτό, οι προσωπικές πολιτιστικές δραστηριότητες των χρηστών (π.χ. αναρτήσεις βιντεοκλίπ, φωτογραφιών, κλπ.). Τα πολιτικά θέματα βρίσκονται στην τρίτη θέση, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει στα «παλιά μέσα» (Πλειός και Παπαθανασόπουλος 2008).

Γράφημα 6. Η θεματολογία του συνόλου των αναρτήσεων (σχολίων και συνδέσμων) %

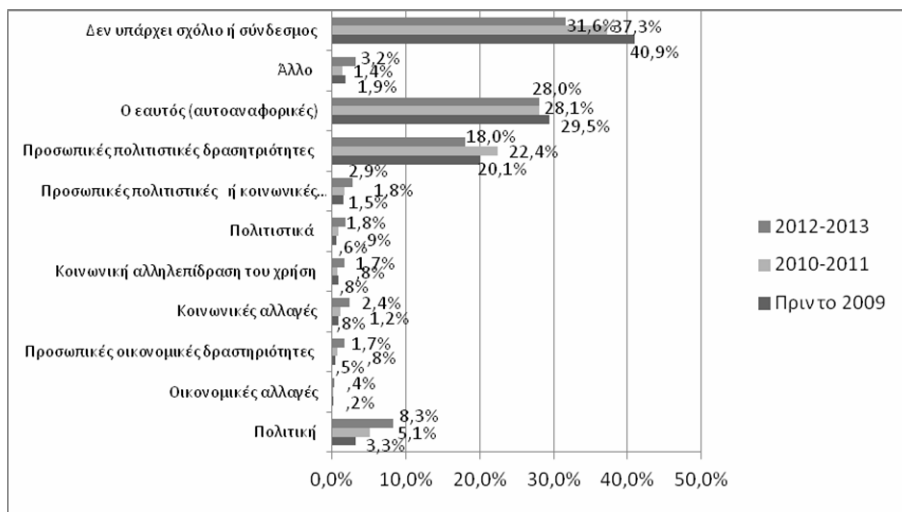

Δεδομένης «γραμματικής» του Facebook (των ρηματικών της -discursive- χαρακτηριστικών) (Hermida 2010, Boyd and Ellison 2007, Widrich 2014), η θέση της πολιτικής θεματολογίας δεν είναι μικρή. Όμως το ποσοστό που καταλαμβάνει (6,1%) είναι μικρό για να δικαιολογήσει τη θέση περί «εναλλακτικού μέσου» στην περιοχή της πολιτικής. Αυτό δεν αλλάζει, ούτε αν συνυπολογιστεί το ποσοστό των αναρτήσεων σχετικά με τις οικονομικές (0,2%) και κοινωνικές (1,7%) αλλαγές. Το Facebook παρά την κρίση, εξακολουθεί να είναι μέσο κοινωνικής αλληλεπίδρασης, προβολής του εαυτού και μέσο (δημιουργικής) πολιτιστικής κατανάλωσης (19,3%). Συνεπώς μπορεί η κρίση να οδήγησε στην «επιστροφή στο σπίτι», όμως συνολικά δεν κατέστησε το Facebook εναλλακτικό μέσο.

Παρά ταύτα, η εξέλιξη της θεματολογίας μέσα στα χρόνια της κρίσης δείχνει μια, συγκριτικά, σημαντική άνοδο των θεμάτων που άπτονται της κρίσης (Γράφημα 7). Ενώ μέχρι το 2009 η πολιτική θεματολογία καταλαμβάνει μόνο το 3,3%, την περίοδο έναρξης της κρίσης 2010-2011 ανεβαίνει στο 5,1% και κατά την κορύφωση της, την περίοδο 2012-2013 φτάνει το 8,3%. Άνοδο γνωρίζουν και τα υπόλοιπα θέματα που σχετίζονται με την κρίση, όπως ο σχολιασμός των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών, οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις του χρήστη, τα πολιτιστικά θέματα κ.ά.

Αντίθετα, μικρή μείωση καταγράφει η αναφορά στον εαυτό και οι προσωπικές πολιτιστικές δραστηριότητες. Σημαντικό είναι επίσης ότι αυξάνονται οι διάφορες μορφές οικονομικών δραστηριοτήτων εντός και δια του Facebook. Συνολικά, παρ' ό,τι το μέσο γνωρίζει αύξηση των πολιτικών και άλλων θεμάτων που σχετίζονται με την κρίση, εντούτοις παραμένει κυρίως ένα μέσο έκφρασης του εαυτού, κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και πολιτιστικής κατανάλωσης.

Γράφημα 7. Συγκριτική θεματολογία του συνόλου των αναρτήσεων των περιόδων, μέχρι 2009, 2010-2011 και 2012-2013 (%)

Αξιοσημείωτο είναι ότι αυξάνονται οι αναρτήσεις που αφορούν την ίδια οικονομική δραστηριότητα των χρηστών πολιτιστικού χαρακτήρα, ενώ τα ποσοστά της χρήσης του μέσου για (δημιουργική) πολιτιστική κατανάλωση παραμένουν τα ίδια (υψηλά). Με άλλα λόγια με την εξέλιξη της κρίσης παρατηρείται όχι μόνο μεγάλη προσέλευση νέων χρηστών στο μέσο αλλά και σημαντική μετατόπιση της θεματολογίας των αναρτήσεων προς τις όψεις της κρίσης και την πολιτική και τις ίδιες οικονομικές δραστηριότητες, ενώ διατηρείται ο χαρακτήρας του μέσου ως χώρου πολιτιστικής κατανάλωσης.

Στο σημείο αυτό αξίζει να εστιάσουμε λίγο περισσότερο σε αυτές τις δυο πτυχές της χρήσης του μέσου ως μέσου πολιτιστικής αποκατάστασης από τη μια και οικονομικής-εργασιακής δραστηριότητας από την άλλη. Στα ΜΚΔ δεν υπάρχουν «πολιτικές χρήσης» και συνεπώς η θεματολογία διαμορφώνεται αυθόρμητα από τους ίδιους τους χρήστες. Η επιρροή της θεματολογίας των «παλιών μέσων» είναι σημαντική, αλλά φιλτράρεται από τους χρήστες με βάση τις προτιμήσεις τους, τις σχέσεις μεταξύ τους κ.ά. Συνεπώς το μέσο αντανακλά πιο άμεσα τα ενδιαφέροντα, τις αξίες, τις ιδέες και τον τρόπο σκέψης των χρηστών, ασχέτως του πώς διαμορφώνονται αυτά. Έτσι, η σταθερή χρήση του Facebook ως μέσου πολιτιστικής κατανάλωσης θα πρέπει να εξετάζεται υπ' αυτήν την οπτική γωνία.

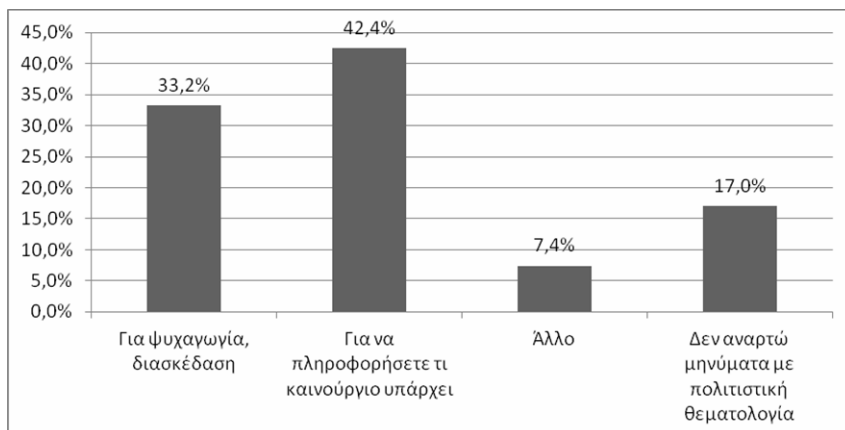
Ωστόσο σε συνθήκες κρίσης παρατηρείται εμφανής μείωση της 'off line' πολιτιστικής κατανάλωσης (Pleios 2014) την οποία φαίνεται να συμπληρώνει η 'online'. Από την άλλη, παρατηρείται σε παγκόσμιο επίπεδο σημαντική αύξηση της πολιτιστικής κατανάλωσης μέσω του διαδικτύου, στην οποία τα ΜΚΔ παίζουν σημαντικό ρόλο. Η δραστηριότητα αυτή είναι ιδιαίτερα μεγάλη στη μουσική και την κινούμενη εικόνα. Στη μουσική συνδέεται σημαντικά και με την εμπορευματοποίηση (Tham 2010). Ενδεικτικό είναι ότι τα κέρδη της μουσικής βιομηχανίας στις ΗΠΑ, από 1,1 δις δολάρια το 2006 εκτινάσσονται στα 3 δις δολάρια το 2011, περίοδος η οποία συμπίπτει με την οικονομική κρίση (Lehman Brothers) που έπληξε τη χώρα. Ανάλογες τάσεις παρατηρούνται και στη Μεγάλη Βρετανία.³ Περαιτέρω, κατά το Δεκέμβριο 2011, 189.662.000 χρήστες παρακολούθησαν 43,5 εκατομμύρια βίντεο. Απ' αυτά, τα 238.671 βίντεο τα παρακολούθησαν 42.024 εκατομμύρια των χρηστών στο Facebook.⁴

Τα στοιχεία της εμπειρικής μας έρευνας, αν και με διαφορετικό τρόπο αποτελούν σημαντική ένδειξη για την αυξημένη χρήση του Facebook ως μέσου πολιτιστικής κατανάλωσης που συμπληρώνει ή υποκαθιστά την 'off line' πολιτιστική κατανάλωση, κυρίως στους δυο προαναφερθέντες τομείς (μουσική και κινούμενη εικόνα). Πέραν αυτών των στοιχείων που προαναφέρθηκαν και προκύπτουν από την ανάλυση του προφίλ των χρηστών στο (Facebook) σημαντική είναι και η άποψη των ίδιων των χρηστών (Γράφημα 8).

³ <http://www.comscore.com/Insights/Press-Releases/2012/3/64-Percent-of-UK-Online-Video-Audience-Exposed-to-Video-Ads-in-January>

⁴ <http://www.comscore.com/Insights/Press-Releases/2012/1/comScore-Releases-December-2011-US-Online-Video-Rankings>.

Γράφημα 8. «Για ποιο λόγο αναρτάτε σχόλια και συνδέσμους με πολιτιστικά θέματα στα ΜΚΔ;» (%)

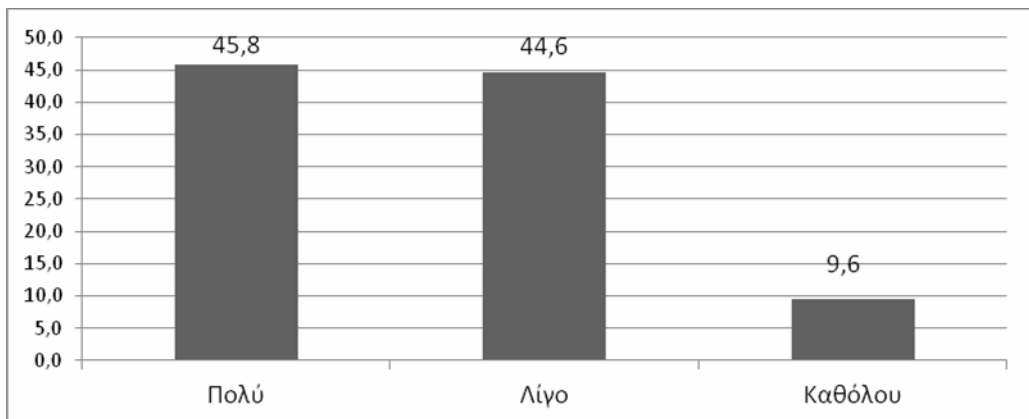

Στην ερώτηση για ποιο λόγο αναρτούν σχόλια ή βίντεο κλπ., οι τέσσερις στους δέκα απαντούν «για να πληροφορήσουν» τους διαδικτυακούς φίλους τους (αφού πρώτα τα έχουν παρακολουθήσει οι ίδιοι), ενώ το 1/3 για «διασκέδαση».

Μια άλλη χρήση των ΜΚΔ και ιδιαίτερα του Facebook, η οποία αυξάνει με το πέρασμα του χρόνου και την εξάπλωση της κρίσης, αν και σε χαμηλότερο βαθμό, είναι η αξιοποίησή του στην άσκηση οικονομικών δραστηριοτήτων είτε πολιτιστικών είτε μη πολιτιστικών. Όπως ήδη επισημάναμε, η προσωπική μη πολιτιστική και πολιτιστική οικονομική δραστηριότητα από 2,0% που συγκεντρώνουν από κοινού μέχρι το 2009, αυξάνεται σε 4,6%, δηλαδή υπερδιπλασιάζεται. Η εν λόγω θεματολογία, και η πολιτική θεματολογία, αν και σε χαμηλότερα επίπεδα η πρώτη, είναι εκείνες που σημειώνουν σημαντική αύξηση (βλ., Γραφήματα 6 και 7), ενώ το ποσοστό των αναρτήσεων πολιτιστικής κατανάλωσης παραμένει σταθερό, και εκείνο της προβολής του εαυτού μειώνεται λιγότερο ή περισσότερο.

Προκειμένου να κατανοηθεί αυτό, είναι χρήσιμο να δούμε τι πιστεύουν οι ίδιοι οι χρήστες. Στην προ κρίσης έρευνα του Νικολάου (2010), το 19,7% δήλωνε πως ποτέ ή σπάνια χρησιμοποιούσε το διαδίκτυο για εύρεση εργασίας, ενώ 56,5% δήλωνε πως το χρησιμοποιεί πάντα ή συχνά γι' αυτό το σκοπό. Απ' αυτούς το 44,3% χρησιμοποιούσαν το Facebook, ενώ οι περισσότεροι (69,2%) το LinkedIn. Παρεμφερή είναι και τα ευρήματα της δικής μας έρευνας τέσσερα χρόνια μετά την κρίση και με διαφορετικό δείγμα. Στην ερώτηση «Πόσο πιστεύετε ότι τα ΜΚΔ μπορούν να σας βοηθήσουν να βρείτε ή να επεκτείνετε τη δουλειά σας;», το 9,6% δηλώνει πως δεν πιστεύει ότι το Facebook μπορεί να τον/την βοηθήσει (Γράφημα 9). Συνολικά, οι περισσότεροι (45,8%) θεωρούν ότι τα ΜΚΔ μπορούν να βοηθήσουν πολύ, ενώ το 44,6% θεωρεί πως μπορούν να συμβάλλουν λίγο.

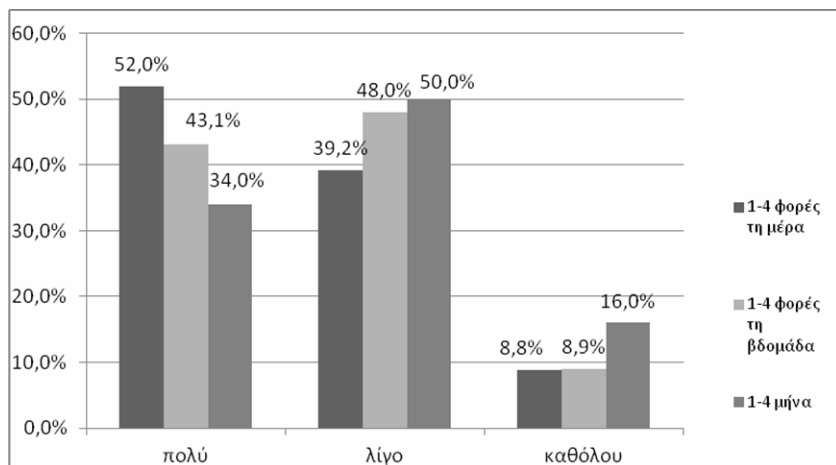
Γράφημα 9. «Πόσο πιστεύετε ότι τα ΜΚΔ μπορούν να σας βοηθήσουν να βρείτε ή να επεκτείνετε τη δουλειά σας;» (%)

Η άποψη ότι τα ΜΚΔ μπορούν να συμβάλλουν στην εξεύρεση ή στην επέκταση της εργασίας, ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης, υψηλής ανεργίας και μείωσης της κατανάλωσης αγαθών, σε συνδυασμό με την «επιστροφή» στο σπίτι φαίνεται να συνδέονται με την εντατική χρήση των ΜΚΔ και του Facebook ιδιαίτερα. Δεν είναι εύκολο να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αυτή η διασύνδεση, όμως ενδεικτικά στοιχεία παρέχουν προς αυτήν την κατεύθυνση τα ερευνητικά δεδομένα (Γράφημα 10).

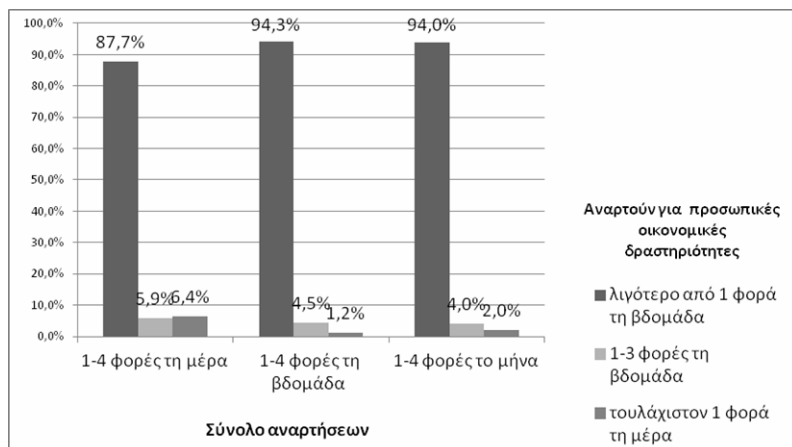
Σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, όσοι υιοθετούν αυτή την αντίληψη αναρτούν συχνότερα σε σύγκριση με εκείνους που δεν την υιοθετούν. Συγκεκριμένα, πάνω από τους μισούς (52%) οι οποίοι αναρτούν καθημερινώς μέχρι και τέσσερις φορές την ημέρα, πιστεύουν ότι το Facebook μπορεί να τους βοηθήσει επαγγελματικά. Από όσους αναρτούν λιγότερο, 1-4 φορές την εβδομάδα, οι μισοί σχεδόν (48%) θεωρούν ότι βοηθά αλλά λίγο, ενώ όσοι δεν πιστεύουν καθόλου σε αυτή τη λειτουργία του μέσου, είναι και εκείνοι όπου η σπάνια ανάρτηση, 1-4 φορές το μήνα, υπερτερεί της συχνής σε καθημερινή ή εβδομαδιαία βάση. Βεβαίως δεν είναι σαφές αν ο ρυθμός ανάρτησης επηρεάζει την πεποίθησή τους σχετικά με τις επαγγελματικές προοπτικές που μπορεί να περιέχει το μέσο ή το αντίστροφο, ωστόσο εξακριβώνεται η ύπαρξη σχέσης ανάμεσα σε αυτές τις δυο μεταβλητές.

Γράφημα 10. «Πόσο πιστεύετε ότι τα ΜΚΔ μπορούν να σας βοηθήσουν να βρείτε ή να επεκτείνετε τη δουλειά σας;» (συχνότητα ανάρτησης, %)

Από τις πολλές δυνατότητες περαιτέρω ανάλυσης στο θέμα αυτό, είναι χρήσιμο να σταθούμε στη συχνότητα αναρτήσεων για προσωπικές οικονομικές δραστηριότητες σε σχέση με τη συχνότητα του συνόλου των αναρτήσεων (Γράφημα 11). Όπως προκύπτει από τα ερευνητικά δεδομένα, πράγματι εκείνοι που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες, αναρτούν συχνότερα στους «τοίχους» του Facebook ή αντιστρόφως. Ωστόσο, η συχνότητα αναρτήσεων για οικονομικές δραστηριότητες είναι πολύ χαμηλή και ουσιαστικά δεν διαφέρουν σ' αυτό οι μέτριοι από τους περιστασιακούς χρήστες. Συνεπώς η άποψη ότι το Facebook μπορεί ή δεν μπορεί να βοηθήσει τους χρήστες του να βρουν εργασία ή να επεκτείνουν την εργασία τους είναι μάλλον ιδεολογικής και όχι πραγματολογικής προέλευσης, και πιθανώς σχετίζεται και με το επαγγελματικό πλαίσιο στο οποίο κινούνται, στο οποίο τα «νέα» μέσα εν γένει και τα ΜΚΔ ειδικότερα μπορούν να ασκήσουν καθοριστική παρέμβαση ανεξαρτήτως των άλλων παραμέτρων της οικονομίας, της επιχείρησης ή της αγοράς εργασίας.

Γράφημα 11. Συχνότητα αναρτήσεων για προσωπικές οικονομικές δραστηριότητες ανά συχνότητα του συνόλου των αναρτήσεων (%)

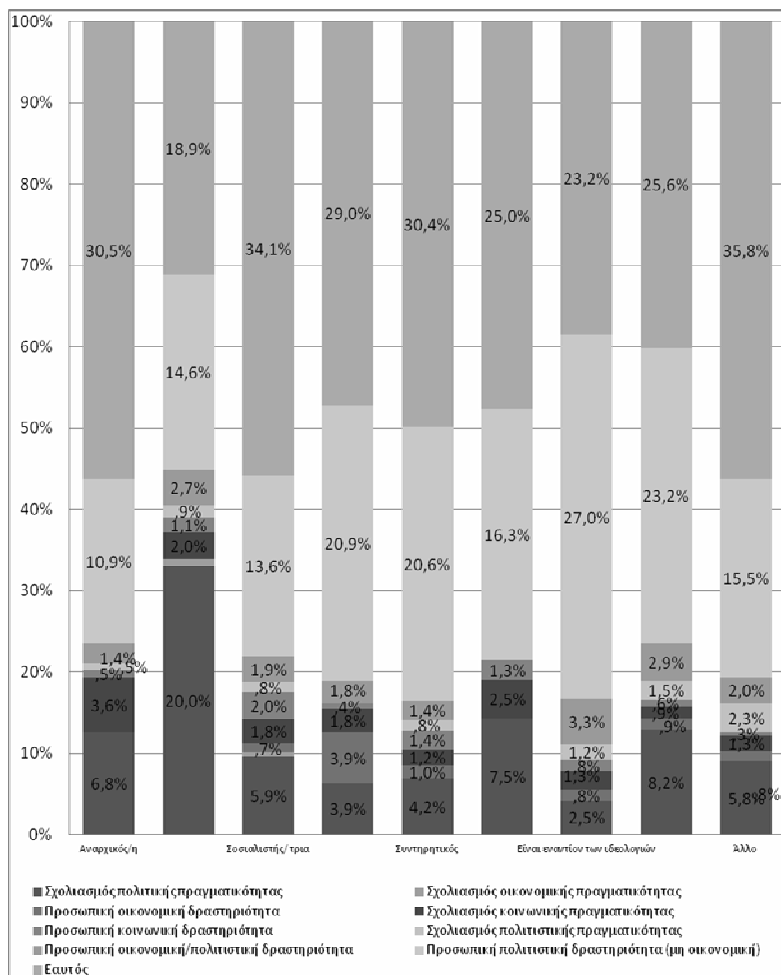
Η ιδεολογία, ως μεταβλητή που επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό την επιρροή των μέσων στο κοινό, εν σχέσει με άλλες μεταβλητές που δεν έχουν την ίδια ισχύ, έχει τεκμηριωθεί θεωρητικά και με πλήθος εμπειρικών ερευνών από τη Θεωρία της Καλλιέργειας Προτύπων (Cultivation Theory) στη σχέση των θεατών με την τηλεόραση (Shanahan and Morgan, 2006). Ωστόσο, φαίνεται πως είναι ισχυρή και στα ΜΚΔ, αν και το ζήτημα χρήζει εκτενέστερης διερεύνησης.

Ιδιαίτερα ενδεικτικό προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η σχέση μεταξύ συχνότητας και θεματολογίας αναρτήσεων από τη μια και πολιτικής ιδεολογίας των χρηστών από την άλλη, όπως αυτόπροσδιορίζονται οι ίδιοι. Με αυτό το κριτήριο, τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν τα ακόλουθα (Γράφημα 12). Συχνότερες αναρτήσεις στους «τοίχους» του Facebook για την πολιτική κάνουν, με φθίνουσα σειρά, όσοι αυτό-προσδιορίζονται ως κομμουνιστές (το 20% των αναρτήσεών τους αφιερώνεται σε πολιτικά ζητήματα), ως πολιικά κυνικοί (το 8,2% των αναρτήσεών τους), ως εθνικιστές (το 7,5% των αναρτήσεών τους), ως αναρχικοί (το 6,8% των αναρτήσεών τους), ως σοσιαλιστές (το 5,9% των αναρτήσεών τους), ως συντηρητικοί (το 4,2% των αναρτήσεών τους), και τέλος ως φιλελεύθεροι (το 3,9% των αναρτήσεών τους).

Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι η πολιτική θεματολογία στις αναρτήσεις είναι υψηλότερη μεταξύ των κομμουνιστών και των πολιτικά κυνικών και χαμηλότερη μεταξύ των φιλελεύθερων και των συντηρητικών. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, έτσι και εδώ, κατά πάσα πιθανότητα η ιδεολογική ταυτότητα των χρηστών τους οδηγεί στο συγκεκριμένο ποσοστό πολιτικών αναρτήσεων στο Facebook. Συνεπώς, οι χρήστες μεταφέρουν σ' αυτή τη μορφή της δημόσιας σφαίρας τις απόψεις που εκφράζουν και σε άλλες περιοχές της ευρύτερης δημόσιας σφαίρας. Σε κάθε περίπτωση, τα χαρακτηριστικά του μέσου προσφέρουν

μεγαλύτερες δυνατότητες να το κάνουν αυτό στο βαθμό που οι χρήστες έχουν πολιτικό ενδιαφέρον και επιπλέον το μέσο βοηθά, ιδιαίτερα μέσω της πολιτικής γνώσης των χρηστών στην οποία συμβάλλει να μορφοποιηθούν και να εκφραστούν αυτές οι απόψεις. Από την άποψη αυτή, ο χάρτης των ιδεολογικών αντιλήψεων στο Facebook διαφέρει από τον αντίστοιχο των παραδοσιακών κυρίαρχων μέσων (Fiske 2000, Πλειός 2001) και με την έννοια αυτή το Facebook πράγματι αποτελεί ένα εναλλακτικό μέσο.

Γράφημα 12. Θεματολογία των αναρτήσεων ανά πολιτική ιδεολογία των χρηστών

Ωστόσο, η θεματολογία των αναρτήσεων δεν εξαντλείται στα πολιτικά θέματα, ούτε και είναι αυτά που αποσπούν τα μεγαλύτερα ποσοστά των αναρτήσεων. Τέτοιες είναι οι αναρτήσεις με θέμα τον εαυτό, όπως είδαμε και πιο πάνω (βλ.,

Γραφήματα 6,7). Το μεγαλύτερο ποσοστό τους σε αυτή τη θεματολογία το αφιερώνουν με αναρτήσεις τους, κατά φθίνουσα σειρά όσοι δηλώνουν σοσιαλιστές (34,1%), αναρχικοί (30,5%), συντηρητικοί (30,4%), φιλελεύθεροι (29,0%), πολιτικά κυνικοί (25,6%), εθνικιστές (25%), εναντίον των ιδεολογιών (23,2%) και τέλος κομμουνιστές (18,9%). Με βάση αυτά τα στοιχεία τις περισσότερες αναρτήσεις με θέμα τον εαυτό κάνουν οι σοσιαλιστές και οι αναρχικοί, και τις λιγότερες οι κομμουνιστές και όσοι δηλώνουν εναντίον των ιδεολογιών.

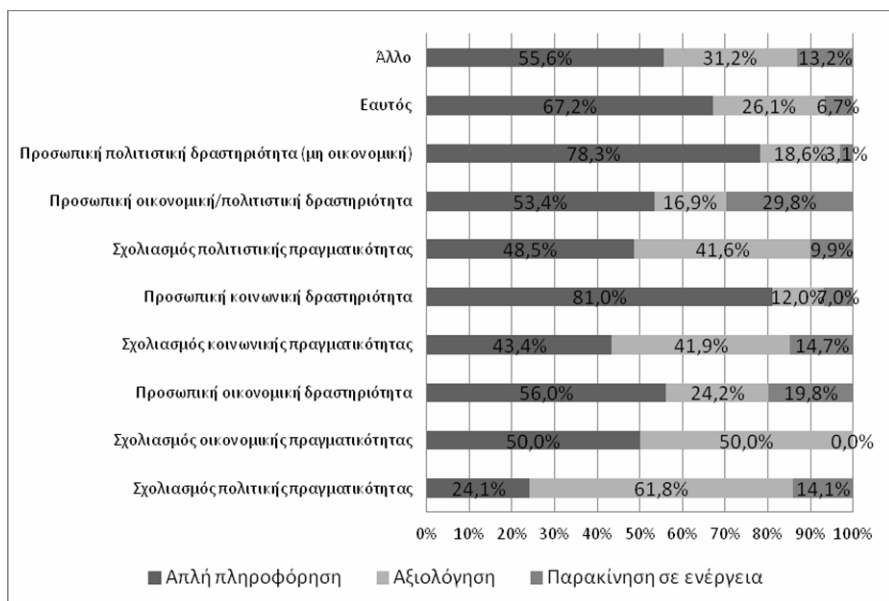
Το επόμενο πιο συχνό θέμα μετά τον εαυτό είναι οι προσωπικές πολιτιστικές δραστηριότητες των χρηστών, αυτές που ενέχουν σε μεγάλο βαθμό το χαρακτήρα της δημιουργικής ή παθητικής πολιτιστικής κατανάλωσης. Τις περισσότερες αναρτήσεις τους σε αυτό το θέμα αφιερώνουν με φθίνουσα σειρά όσοι δηλώνουν πως είναι εναντίον των ιδεολογιών (27%), πολιτικά κυνικοί (23,2%), φιλελεύθεροι (20,9%), συντηρητικοί (20,6%), εθνικιστές (16,3%), κομμουνιστές (14,6%), σοσιαλιστές (14,6%) και τέλος αναρχικοί (10,9%). Έτσι, τις περισσότερες αναρτήσεις τους με πολιτιστικό περιεχόμενο (π.χ. βίντεο, τραγούδια κ.ά.) τις κάνουν οι πολιτικά κυνικοί και οι φιλελεύθεροι, και τις λιγότερες οι αναρχικοί και οι σοσιαλιστές. Αν στα θεάματα που εξετάσαμε προηγουμένως δεν υπήρχε κάποιος σαφής ιδεολογικο-πολιτικός διαχωρισμός, εδώ φαίνεται να υπάρχει. Αναφορικά με το πολιτιστικό περιεχόμενο διαμορφώνεται ένας άξονας δεξιάς-αριστεράς όπου στο ένα άκρο με τις περισσότερες αναρτήσεις συγκεντρώνονται οι χρήστες με δεξιό προσανατολισμό και στο άλλο με τις λιγότερες εκείνοι με αριστερό ιδεολογικό προσανατολισμό. Συνεπώς οι χρήστες αν και διαφέρουν ως προς τις απόψεις τους διαφέρουν κυρίως ως προς την προτιμητέα θεματολογία των αναρτήσεων, παρά το γεγονός ότι αυτές συνολικά είναι άνισες στο σύνολο των αναρτήσεων. Έτσι, η πολιτική ιδεολογία αποτυπώνεται όχι μόνο στο είδος των απόψεων επί μιας κατηγορίας θεμάτων, αλλά και στην επιλογή της μιας ή της άλλης θεματολογικής περιοχής των αναρτήσεων.

Σε ό,τι αφορά τη χρήση του Facebook ως μέσου επαγγελματικής-οικονομικής δραστηριότητας, το μεγαλύτερο ποσοστό τους σε αυτή τη θεματολογία το αφιερώνουν με αναρτήσεις τους, κατά φθίνουσα σειρά, όσοι δηλώνουν εναντίον των ιδεολογιών (3,3%), πολιτικά κυνικοί (2,9%), κομμουνιστές (2,7%), σοσιαλιστές (1,9%), φιλελεύθεροι (1,8%), αναρχικοί (1,4%) και συντηρητικοί (1,4%), ενώ σχεδόν μηδενικές αναρτήσεις έχουν όσοι δηλώνουν εθνικιστές. Συνεπώς, σε ό,τι αφορά τη χρήση του μέσου για επαγγελματική-οικονομική δραστηριότητα, φαίνεται πως η πολιτική ιδεολογία δεν παίζει ιδιαίτερο ρόλο.

Προκειμένου όμως να ολοκληρώσουμε έστω και προσωρινά την εικόνα του μέσου από την άποψη του ερωτήματος αν είναι εναλλακτικό, χρειάζεται να εξετάσουμε την κατεύθυνση προς την οποία στρέφεται ο σχολιασμός των χρηστών, αλλά και τη φύση αυτών των σχολιασμών. Όπως προέκυψε από την έρευνα (Γράφημα 13) το μεγαλύτερο ποσοστό των αναρτήσεων αφιερώνεται είτε στην

πληροφόρηση (λ.χ. για την πολιτιστική δραστηριότητα και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις των χρηστών, τον εαυτό, τις προσωπικές οικονομικές δραστηριότητες και το σχολιασμό της κοινωνικής πραγματικότητας) είτε στην αξιολόγηση (λ.χ. της πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας).

Γράφημα 13. Είδος ανάρτησης ανά θέμα ανάρτησης (%)

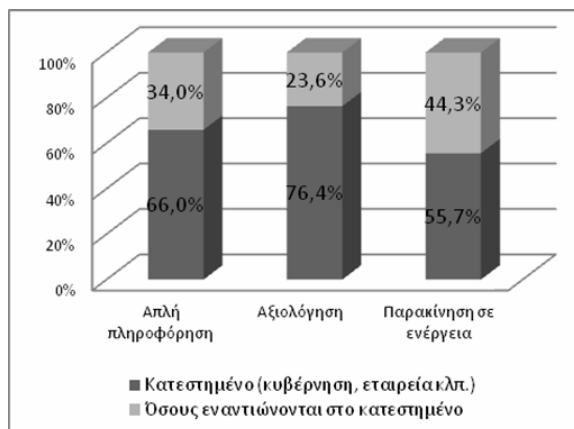

Σε ό,τι αφορά τα θέματα που σχετίζονται αμεσότερα με την κρίση και τις συνέπειές τους κυριαρχεί η αξιολόγηση και η εκφορά σαφούς άποψης εκ μέρους των χρηστών, ενώ στα άλλα θέματα απαντάται κυρίως η πληροφόρηση για τα θέματα αυτά. Συνεπώς το Facebook πράγματι λειτουργεί ως μέρος μιας εναλλακτικής δημόσιας σφαίρας, στην οποία μεταφέρονται απόψεις που απαντώνται με μικρότερη συχνότητα στα κυρίαρχα «παλιά μέσα».

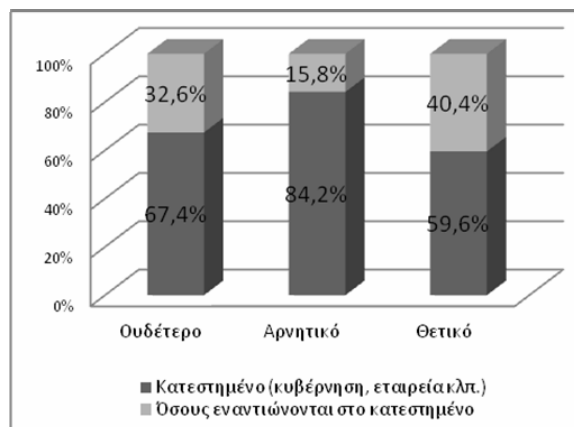
Ωστόσο, το ποσοστό παρακίνησης σε κάποια ενέργεια είναι χαμηλό στα περισσότερα θέματα των αναρτήσεων. Είναι όμως αξιοσημείωτα υψηλά στην χρήση του μέσου για επαγγελματική δραστηριότητα (19,8% και 29,8% στις δυο σχετικές κατηγορίες) και ακολούθως στην πολιτική (14,1%). Όμως στο σύνολο των αναρτήσεων, η παρακίνηση σε κάποια ενέργεια είναι χαμηλή. Επομένως, αν και το Facebook αποτελεί, σε ένα βαθμό μέσο εναλλακτικής πληροφόρησης στην πολιτική, στο σύνολο της χρήσης του μέσου, αυτή έγκειται κυρίως στην έκφραση διαφορετικών απόψεων και ερμηνειών. Αποτελεί θα λέγαμε ένα «ψηφιακό καφε-νείο» και πολύ λιγότερο ένα μέσο κινητοποίησης.

Τα συμπεράσματα αυτά γίνονται περισσότερο κατανοητά συναρτώντας το είδος των αναρτήσεων με τον παράγοντα (agent) στον οποίον απευθύνονται (Γραφήματα 14 και 15).

Γράφημα 14. Είδος ανάρτησης ανά παράγοντα, ο οποίος σχολιάζεται στην ανάρτηση (%)

Γράφημα 15. Τόπος ανάρτησης ανά παράγοντα, ο οποίος σχολιάζεται στην ανάρτηση (%)

Οι περισσότερες αναρτήσεις που περιέχουν ερμηνεία, αξιολόγηση, έκφραση άποψης κ.λπ. αφορούν το «κατεστημένο» (π.χ. ελίτ, πολιτικές, οικονομικές κ.λπ.). Οι αναρτήσεις (περισσότερο αυτές με αξιολογικού και ακολούθως πληροφοριακού χαρακτήρα) αφορούν τις ελίτ και το κατεστημένο, ενώ εκείνες που παρακινούν σε κάτι είναι αισθητά λιγότερες. Επιπλέον (Γράφημα 15) διακρίνεται ότι ο αρνητικός τόπος των αναρτήσεων για τις ελίτ είναι υψηλότερος και

πάντως υψηλότερος απ' ό,τι για τους αντιπάλους των ελίτ. Ωστόσο και ο θετικός, όπως και ο ουδέτερος τόνος είναι υψηλότερος για τις ελίτ απ' ό,τι για τους αντιπάλους της, αν και σε μικρότερο βαθμό σε σύγκριση με τον αρνητικό τόνο. Με άλλα λόγια, αν και ο τόνος των αναρτήσεων είναι πολύμορφος ξεχωρίζει ο αρνητικός απέναντι στις ελίτ.

4. Επίμετρο

Στην ανάλυση που προηγήθηκε επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε ένα σημαντικό ερώτημα στη θεωρία και τη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών για τα ΜΜΕ και ιδιαίτερα στην κοινωνιολογία των μέσων, αυτό που αφορά τις χρήσεις και τις λειτουργίες των μέσων. Αφετηρία της ανάλυσης στάθηκε η ήπιας κονστρουκτιβιστικής προέλευσης προσέγγιση ό,τι τα μέσα, αν και μπορούν να υπάρξουν σε πολλά κοινωνικά περιβάλλοντα, εντούτοις μετατρέπονται σε κομβικά κανάλια κοινωνικής αλληλεπίδρασης σε ορισμένου τύπου κοινωνίες, αυτές του συμβολικού καπιταλισμού, οι οποίες σταδιακά μετατρέπονται και σε κοινωνίες των μέσων (media societies). Τα «νέα μέσα», όπως τα ΜΚΔ, επιτελούν αυτό το ρόλο στις κοινωνίες του βαθέως συμβολικού ή πληροφοριακού καπιταλισμού. Ως τέτοια, τα ΜΚΔ επιτελούν πολλαπλές λειτουργίες σ' αυτές τις κοινωνίες, ιδιαίτερα κατά την περίοδο μετάβασης προς αυτές. Κυρίως, υποκαθιστούν τη διευρυμένη κατανάλωση και γίνονται μέσα καλλιέργειας γνώσεων, δεξιοτήτων και πολιτιστικού κεφαλαίου, που απαιτούνται για τη συμμετοχή των ατόμων στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική διαδικασία του πληροφοριακού καπιταλισμού. Έτσι, στα πλαίσιά του γίνονται κατά οργανικό τρόπο και μέσα πολιτικής, και μέσα οικονομικής δραστηριότητας, και μέσα κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

Από το σύνολο της ανάλυσης, που βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό και στην εμπειρική έρευνα, προκύπτει ότι το Facebook είναι και εναλλακτικό μέσο, κυρίως πληροφόρησης και ακόμα περισσότερο αξιολόγησης, σε πολιτικά θέματα ή γενικότερα θέματα που σχετίζονται με την κρίση, αντίθετα προς ό,τι συμβαίνει στα κυρίαρχα, «παλαιά μέσα». Οι σχετικές αναρτήσεις χαρακτηρίζονται από αρνητική κριτική για τις πολιτικές, οικονομικές κλπ. ελίτ, αλλά όχι από τη συστηματική παρακίνηση σε κάποιες ενέργειες. Με άλλα λόγια για αυτή την κατηγορία θεμάτων, το Facebook λειτουργεί πράγματι ως μια εναλλακτική δημόσια σφαίρα (Fenton and Downey 2003), ως σφαίρα «αντι-δημοσιότητας» (counter publicity), κατά την ορολογία του Habermas, κυρίως στην περιοχή της ερμηνείας και της αξιολόγησης των γεγονότων. Αυτό συνδέεται αφ' ενός με το χαρακτήρα των «παλιών μέσων», αλλά και σε μεγάλο βαθμό με τον τρόπο που τα τελευταία λειτουργούν στα πλαίσια του «μεσογειακού μοντέλου» (Hallin and Mancini 2004), και ειδικότερα αυτού της διαπλοκής (Παπαθανασόπουλος 1997). Με άλλα λόγια είναι ο «στενός κορσές» της κυρίαρχης δημοσιότητας που ωθεί στη χρήση των ΜΚΔ ως μέσων αντι-δημοσιότητας.

Ωστόσο η εν λόγω χρήση έχει περισσότερο το χαρακτήρα ενός μεγάλου «κυβερνο-καφενείου» (Fuchs 2012a), παρά μέσου που μπορεί να παράγει ειδησεογραφικό και άλλο πρωτογενές έργο, όπως συμβαίνει στα «παλιά μέσα». Στη δημοσιότητα των ΜΚΔ αντιστρέφεται η πλαisiώση των γεγονότων, όπως αυτή παράγεται στα «παλιά», κυρίαρχα μέσα. Τα ΜΚΔ γίνονται λοιπόν, εξ αιτίας του «στενού κορσέ» της δημοσιότητας, ένα πεδίο ιδεολογικής διαπάλης σχετικά με το νόημα των γεγονότων, τα περισσότερα από τα οποία γνωστοποιούνται από τα ίδια αυτά τα «παλιά μέσα».

Σε κάθε περίπτωση, καθώς η θεματολογία των αναρτήσεων είναι ευρύτατη, επικεντρωμένη μάλιστα στην προβολή του εαυτού και στην πολιτιστική κατανάλωση, το Facebook δεν είναι μόνο εναλλακτικό μέσο. Σαφώς είναι και τέτοιο μέσο (κυρίως στον τομέα σχολιασμού). Όμως συνολικά, είναι ένα μέσο προσαρμογής της (πολύμορφης) κοινωνικής δράσης των ατόμων στις νέες συνθήκες που αναδύονται και με την κρίση.

Σε ό,τι αφορά την εμπειρική διερεύνηση αυτού του ερωτήματος, θα πρέπει να αρθούν οι περιορισμοί της παρούσης έρευνας, και να επεκταθεί αυτή σε περισσότερα ΜΚΔ, να συγκριθεί με παρόμοια έρευνα στα υπόλοιπα περιεχόμενα του διαδικτύου, και φυσικά να χρησιμοποιήσει μεγαλύτερα δείγματα.

Βιβλιογραφία

- Allagui, Ilhem and Kuebler, Johanne (2011), "The Arab Spring and the Role of ICTs", (Editorial Introduction), *International Journal of Communication*, τόμ. 5:1435-1442.
- Anderson, Lisa (2011), "Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences between Tunisia, Egypt, and Libya", *Foreign Affairs*, τόμ. 90 (3):2.
- Arvidsson, Adam and Colleoni, Elanor (2012), "Value in Informational Capitalism and on the Internet", *The Information Society: An International Journal*, τόμ. 28 (3):135-150.
- Atton, Chris (2002), *Alternative Media*, London, Sage.
- Bastos-Toledo, Marco (2014), "Shares, Pins, and Tweets. News Readership From Daily Papers to Social Media", *Journalism Studies*, DOI: 10.1080/1461670X.2014.891857 .
- Baudrillard, Jean (1991), *Ο Καθρέφτης της Παραγωγής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Benkler, Yochai (2006), *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Bennett, Lance (2004), "Communicating global activism: Strategies strengths and vulnerabilities of networked politics", in W. Van de Donk, B. Loader, P. Nixon and D. Rucht (eds), *Cyberprotest: New media, citizens and social movements*, London, Routledge, σσ.109-128.
- Bennett, Lance and Segerberg, Alexandra (2012), "The Logic of Connective Action", *Information, Communication & Society*, τόμ. 15: 5: 739-768.
- Bergfeld, Mark (2014), "Beyond the Hashtags? The Media Versus #OccupyGezi", Διαθέσιμο στο: <http://roarmag.org/2014/01/occupy-gezi-social-media/> .
- Bohdanova, Tetyana (2014), "Unexpected Revolution: The Role of Social Media in Ukraine's Euromaidan Uprising", *European View*, τόμ. 13 (1): 133-142.
- Boyd, Danah and Ellison, Nicole (2007), "Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship", *Journal of Computer-Mediated Communication*, τόμ. 13 (1): 210-230.
- Cheng, Alex, Evans, Mark and Singh, Harshdeep (2009), "Inside Twitter: An In-depth Look Inside the Twitter World", Διαθέσιμο στο: Sysomos, <http://www.sysomos.com/insidetwitter>
- Couldry, Nick and Curran, James (eds.) (2003), *Contesting Media Power: Alternative Media in a Networked World*, Lanham MD, USA, Rowman and Littlefield.
- Crouch, Colin (2011), *The Strange Non-death of Neoliberalism*, London, Polity.
- Downing, John (2001), *Rebellious Communication and Social Movements*, London, Sage.
- Downing, John (2003), "Audiences and Readers of Alternative Media: The Absent Lure of the Virtually Unknown", *Media Culture Society*, τόμ. 25 (5): 625-645.
- Downing, John (2008), "Social Movement Theories and Alternative Media: An Evaluation and Critique", *Communication, Culture & Critique*, τόμ. 1: 40-50.
- Eltantawy, Nahed and Wiest, Julie (2011), "The Arab Spring Social Media in the Egyptian Revolution: Reconsidering Resource Mobilization Theory", *International Journal of Communication*, τόμ. 5: 1207-1224.
- Epstein, Gerald (2005), "Introduction: Financialization and the world economy", in G. Epstein (ed.), *Financialization and the world economy*, Cheltenham and Northampton, Edward Elgar, σσ. 3-16.
- Fenton, Natalie and Barassi, Veronica (2011), "Alternative Media and Social Networking Sites: The Politics of Individuation and Political Participation", *The Communication Review*, τόμ. 14 (3): 179-196.
- Fenton, Natalie and Downey, John (2003), "Counter Public Spheres and Global Modernity", *The Public*, τόμ. 10 (1): 15-32.

- Fiske, John (2000), *Η Ανατομία του Τηλεοπτικού Λόγου*, Αθήνα, Δρομέας.
- Fuchs, Christian (2010a), "Grounding Critical Communication Studies: An Inquiry into the communication theory of Karl Marx", *Journal of Communication Inquiry*, τόμ. 34 (15): 15-41.
- Fuchs, Christian (2010b), "Labor in Informational Capitalism and on the Internet", *The Information Society*, τόμ. 26 (3):179-196.
- Garnham, Nicholas (2003), *Χειραφέτηση και Νεωτερικότητα. Ο Ρόλος των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Gillmor, Dan (2004), *Εμείς Είμαστε το Μέσο, Λαϊκή Δημοσιογραφία από το Λαό, για το Λαό*, Αθήνα, Οξύ.
- Gökay, Bülent and Xypolia, Ilia (eds) (2013), *Reflections on Taksim- Gezi Park protests in Turkey*, England, Keele European Research Centre Southeast Europe Series Keele University. Διαθέσιμο στο: <http://www.keele.ac.uk/journal-globalfaultlines/publications/geziReflections.pdf>.
- Hallin, Daniel and Mancini, Paolo (2004), *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hardt, Michael and Negri, Antonio (2011), "The Fight for 'Real Democracy' at the Heart of Occupy Wall Street. The Encampment in Lower Manhattan Speaks to a Failure of Representation", *Foreign Affairs*, Διαθέσιμο στο: <http://www.foreignaffairs.com/print/98542>
- Harvey, David (2005), *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, Oxford University Press.
- Harvey, David (2010), *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, London, Profile Books.
- Hermida, Alfred and Thurman, Neil (2009), "A Clash of Cultures: The Integration of User-generated Content within Professional Journalistic Frameworks at British Newspaper Websites", *Journalism Practice*, τόμ. 2 (3): 343-356.
- Hermida, Alfred (2010), "Twittering the News", *Journalism Practice*, τόμ. 4 (3): 297-308.
- Hill, Kevin and Hughes, John (1999), *Cyberpolitics: Citizen Activism in the Age of the Internet*, New York, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Jacobs, David (2005), "Internet Activism and the Democratic Emergence in US", *Ephemera*, τόμ. 5 (1): 68-77.
- Jurgenson, Nathan (2012), "When Atoms Meet Bits: Social Media, the Mobile Web and Augmented Revolution", *Future Internet*, τόμ. 4 (1): 83-91.
- Juris, Jeffrey (2012) "Reflections on #Occupy Everywhere: Social Media, Public Space, and Emerging Logics of Aggregation", *American Ethnologist*, τόμ. 39 (2): 259- 279.
- Kellner Douglas (1995), *Media Culture. Cultural Studies, Identities and Politics between Modern and Postmodern*, London, Routledge.
- Khondker, Habibul Haque (2011), "Role of the New Media in the Arab Spring", *Globalizations*, τόμ. 8 (5): 675-679.
- Kuymulu, Mehmet Barış (2013), *"Reclaiming the Right to the City: Reflections on the Urban Uprisings in Turkey"*, City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action, τόμ. 17 (3): 274-278.
- Kwak, Haewoon, Lee Changhyun, Park, Hosung and Moon Sue (2010), "What is Twitter, a Social Network or a News Media?", Proceedings of the 19th International Conference on World Wide Web, New York, ACM, σσ. 591-600.
- Lash, Scott and Urry, John (1987), *The End of Organized Capitalism*, Cambridge, Polity Press.
- Lipietz, Alain (1990), *Αυταπάτες και Θαύματα*, Αθήνα, Εξάντας.

- Lipietz, Alain (1994), "Post-Fordism and democracy", in A. Amin (ed.), *Post-Fordism: A reader*, Massachusetts, Blackwell, σσ. 251-279.
- McLuhan, Marshall (1964), *Understanding Media: The Extensions of Man*, New York, McGraw Hill.
- Parayil, Govindan (2005), "The Digital Divide and Increasing Returns: Contradictions of Informational Capitalism", *The Information Society: An International Journal*, τόμ. 21ψ(1): 41-51.
- Pleios, George (2012), "Communication and Symbolic Capitalism. Rethinking Marxist Communication Theory in the Light of the Information Society", *TripleC (Cognition, Communication, Co-Operation)*, τόμ. 10 (2): 230-252.
- Pleios, George (2014), "Social media in time of crisis", in A. Okay (ed.), *Understanding communication in the new media era*, Istanbul, The Journalists and Writers Foundation Press.
- Sbirky, Clay (2011), "Political Power of Social Media. Technology, the Public Sphere, and Political Change", *Foreign Affairs*, τόμ. 90 (1): 28-Ι.
- Schiller, Daniel (1999), *Digital Capitalism: Networking the Global Market System*, Cambridge, MIT Press.
- Shanahan, James and Morgan, Michael (2006), *Η Τηλεόραση, η Πραγματικότητα και το Κοινό*, Αθήνα, Πολύτροπον.
- Smart, Barry (2000), "A Political Economy of New Times? Critical Reflections on the Network Society and the Ethos of Informational Capitalism", *European Journal of Social Theory*, τόμ. 3 (1):51-65.
- Tatarchevskiy, Tatiana (2011), "The 'Popular' Culture of Internet Activism", *New Media & Society*, τόμ. 13 (2): 297-313.
- Tham, Danid (2010), "New music audiences: The generative impulse", in F. Papandrea and M. Armstrong, (eds), *Record of CPRF Communications Policy and Research Forum*, Sydney, N.S.W, Network Insight, σσ. 41-56.
- Toffler, Alvin (1980), *The Third Wave*, New York, Bantam Books.
- Tsaliki, Lisa (2012), "The Greek 'Indignados': The Aganaktismeni as a Case Study of the 'New Repertoire of Collective Action", *Transmediale Media Art Festival*, Berlin, 31 January- 5 February 2012. Διαθέσιμο στο: http://www2.media.uoa.gr/people/tsaliki/wp-content/uploads/2010/07/Tsaliki_The_Greek_Indignados.pdf
- Walz, Mitzi (2005), *Alternative and Activist Media*, Oxford, Oxford University Press.
- Widrich, Leo (2014), "5 important differences between Twitter and Facebook", Διαθέσιμο στο: <http://blog.bufferapp.com/5-points-where-you-shouldnt-confuse-twitter-with-facebook>.
- Δεμερτζής, Νίκος (2002), *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Δουζίνας, Κώστας (2011), *Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση: Πολιτική, Ηθική και Στάση Σύνταγμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Λαμπράκου, Ζ. (2011), *Τα Κοινωνικά Κινήματα στην Εποχή του Διαδικτύου. Παραδείγματα Συλλογικής Δράσης με τη Χρήση των Νέων Μέσων Επικοινωνίας. Ελλάδα 2007-2011* (μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία), Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Νικολάου, Ιωάννης (2010), «Η Χρήση και η Αποτελεσματικότητα των Ιστοσελίδων Κοινωνικής Δικτύωσης στην Ελλάδα», Διαθέσιμο στο: <http://www.slideshare.net/inikol/use-of-social-media-in-greece>

- Παναγιωτοπούλου, Ρόη (2013), «www.real-democracy.gr: Οι επικοινωνιακές πρακτικές του κινήματος των Αγανακτισμένων», στο Γ. Πλειός (επιμ.), *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Παπαθανασόπουλος, Στέλιος (1997), *Η Δύναμη της Τηλεόρασης*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Παπαχαρίση, Ζιζή (2011), «Οι 'συμπεριφορές' των κοινωνικών δικτύων», στο Σ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Τα μέσα επικοινωνίας στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, σσ.197-219.
- Πλειός, Γιώργος (1998), "Εξατομίκευση και Τηλεοπτική Επικοινωνία στην Ύστερη Νεωτερικότητα", *Επιθεώρηση των Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ. 95: 87-124.
- Πλειός, Γιώργος (2001), *Ο Λόγος της Εικόνας. Ιδεολογία και Πολιτική*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Πλειός, Γιώργος (2013), «Τα ΜΜΕ απέναντι στην κρίση: Έντονη υιοθέτηση της λογικής των ελίτ», στο Γ. Πλειός (επιμ.), *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Πλειός, Γιώργος και Παπαθανασόπουλος, Στέλιος (2008), «Η προβολή των πολιτικών θεσμών από τις τηλεοπτικές ειδήσεις», *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τεύχ. 8: 55- 77.

ΑΛΛΑ ΑΡΘΡΑ

Διάλυση της Υγείας, Καταστροφή της Κοινωνίας

Noëlle Burgi*

Ποτέ άλλοτε, από την εποχή των Σχολαστικών, οι οποίοι περιφρονούσαν τα εμπειρικά δεδομένα της επιστήμης, δεν έχουμε δει τις προκατασκευασμένες ιδέες στην απόλυτη μορφή τους να παραταχθούν για να δώσουν μια τόσο τρομερή μάχη.

Καρλ Πολάνυι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, 1944.¹

Περίληψη

Αυτό το άρθρο παρουσιάζει μια κριτική ανάλυση των ευρωπαϊκών και εθνικών πολιτικών εμπορευματοποίησης της δημόσιας υγείας στην Ευρώπη, οι οποίες έχουν επιταχυνθεί απότομα από το 2010, υπό από το πρόσχημα της «κρίσης». Η κατάσταση στην Ελλάδα, η οποία ήταν και και εξακολουθεί να είναι ιδιαίτερα σοβαρή, παρουσιάζεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, από κοινού και με άλλες χώρες, όπως η Πορτογαλία, η Ισπανία και η Ιρλανδία, οι οποίες έχουν επίσης πιεσθεί από την Τρόικα ή την Ευρωπαϊκή Επιτροπή αλλά και από τις συναινούντες κυβερνήσεις τους. Η αδιαφορία των διοικούντων, σε εθνικό ή υπερεθνικό επίπεδο, στην αντιμετώπιση των επιβλαβών και κατακλισμιαίων συνεπειών των μέτρων που εφαρμόστηκαν, καταδεικνύει τη βαθιά αντιδημοκρατική φύση του πολιτικού σχεδίου που η συμμαχία ανάμεσα στην αγορά, το κράτος και τους υπερεθνικούς θεσμούς πραγματοποιεί και που οδηγεί στην καταστροφή αυτού που έχει αποκληθεί η «ουσία της κοινωνίας».

Σε μια εποχή όπου οι δημόσιες υπηρεσίες ανά την Ευρώπη γίνονται αντικείμενο σοβαρών δημοσιονομικών περικοπών ή και δραστικών, σε ό,τι αφορά τις λεγόμενες χώρες της περιφέρειας, ορισμένοι παρατηρητές έτρεφαν την ελπίδα ότι ο ιατρικός κλάδος θα αποτελούσε το «ύστατο φρούριο» αντίστασης απέναν-

* Η Noëlle Burgi είναι ερευνήτρια στο Ευρωπαϊκό Κέντρο Κοινωνιολογίας και Πολιτικής Επιστήμης (Centre européen de sociologie et de science politique/CNRS) του Πανεπιστημίου της Σορβόνης (Paris I). Η διεύθυνση του ηλεκτρονικού της ταχυδρομείου είναι: golub@univ-paris1.fr.

¹ Karl Polanyi, *La Grande transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps*, Gallimard, Παρίσι, 1983 (1944), σελ. 276.

ντι στη λιτότητα.² Όμως, τα πλήγματα που έχουν υποστεί τα τελευταία χρόνια τα δημόσια νοσοκομεία και τα εθνικά συστήματα υγείας από τις πολιτικές συμπίεσης των δημοσίων δαπανών τόσο στις κοινωνίες που βρίσκονται σε καθεστώς οικονομικής «βοήθειας», όσο και σε εκείνες που τελούν υπό «επίβλεψη», μάλλον υποδεικνύουν ότι η αποδόμηση και η ιδιωτικοποίηση των θεσμών της δημόσιας υγείας αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του πυρήνα των ευρωπαϊκών «μεταρρυθμίσεων». Η αμφισβήτηση της καθολικής πρόσβασης στο σύστημα υγείας και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης αποτελεί γενικευμένο φαινόμενο. Πλήττει τις πιο ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού καθώς κι εκείνες, ολόένα περισσότερες, τις οποίες η «κρίση» καθιστά ευπαθείς. Όπως υπογραμμίζουν πρόσφατα όλες οι σοβαρές μελέτες, ιδίως μια σειρά αναλύσεων που δημοσιεύτηκαν στο έγκυρο περιοδικό *The Lancet*, στις χώρες που έχουν πληγεί περισσότερο από τα μέτρα λιτότητας, μεταξύ αυτών η Ελλάδα, η διάλυση των δομών και προγραμμάτων δημόσιας υγείας έχει κυριολεκτικά καταγιγιστικές επιπτώσεις για μεγάλο τμήμα του ανέκαθεν –αλλά και πρόσφατα– φτωχοποιημένου πληθυσμού. Η Ευρωπαϊκή Ένωση ισχυρίζεται ότι προλαμβάνει τις επιπτώσεις από τη γήρανση του πληθυσμού προωθώντας την «ποιότητα», την «αποτελεσματικότητα» και την «αλληλεγγύη» στα συστήματα υγείας, ωστόσο, αποδεικνύεται τυφλή απέναντι στις συνέπειες των πολιτικών που αφαιρούν από το δημόσιο νοσοκομείο τον κοινωνικό του χαρακτήρα. Τόσο σε αυτό τον τομέα όσο και σε άλλους, η συμμαχία ανάμεσα στην αγορά, το κράτος και τους υπερεθνικούς θεσμούς πραγματοποιεί την καταστροφή αυτού που ο Πολάνυι ονόμαζε «ουσία της κοινωνίας».

Η Μετρίσιμη Παραγωγή Περίθαλψης

Ο δημόσιος τομέας της υγείας, ο οποίος πλήττεται πλέον στις ζωτικές του λειτουργίες από τις πολιτικές της λιτότητας, θεωρούνταν για πολλά χρόνια από τους θιασώτες της νεοφιλελεύθερης ανασύνθεσης ως το αδιαφιλονίκητο φρούριο αντίστασης απέναντι στη διείσδυση της αγοράς λόγω της βαθιάς εκτίμησης που χαίρει ως εγγυητής της ισότιμης παροχής υπηρεσιών. Ήδη από τη δεκαετία του 1980, η Μάργκαρετ Θάτσερ ονειρευόταν την εκ βάθρων αναθεώρηση του βρετανικού Εθνικού Συστήματος Υγείας. Χρειάστηκε όμως να ματαιώσει τα σχέδιά της, καθώς το εγχείρημα ήταν υπερβολικά ευαίσθητο από πολιτική άποψη. Εν αναμονή μιας ευνοϊκότερης συγκυρίας για τη διείσδυση της αγοράς στα δημόσια συστήματα υγείας, η Μεγάλη Βρετανία, όπως και οι γείτονές της

² Tago Villanueva, "Financial austerity and health in Portugal", *British Medical Journal (BMJ)*, *Group blogs*, <<http://blogs.bmj.com/bmj/2011/04/12/tiago-villanueva-financial-austerity-and-health-in-portugal/>>, 12 Απριλίου 2011. Ο Tago Villanueva, επικουρικός γιατρός στην Πορτογαλία σε αυτό το περιοδικό, στο οποίο και ανέλαβε χρέη αρχισυντάκτη.

στην ηπειρωτική Ευρώπη, πραγματοποίησε ορισμένα βήματα, αλλά ενίοτε και υπαναχωρήσεις σε αυτό τον τομέα, τροποποιώντας τις προϋποθέσεις για την πρόσβαση στη δημόσια υγεία, καθώς και τη λειτουργία της.³

Πράγματι, σε μια δεδομένη στιγμή, τα κράτη μέλη της Ένωσης, το καθένα με τους ρυθμούς του και ανάλογα με τις ιδιαιτερότητές του, κατευθύνουν σταδιακά την ιδιωτικοποίηση των οργανισμών δημόσιας υγείας. Η εμπορευματοποίηση και η οργάνωσή τους σε γραφειοκρατική βάση είχαν ήδη αρχίσει να τίθενται σε εφαρμογή όταν ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ/OMS) δημοσίευε εν έτει 2000 την *Εκθεση για την υγεία στον κόσμο*,⁴ στην οποία κατέτασσε τα μέλη του ανάλογα με την ποιότητα των παρεχόμενων υγειονομικών υπηρεσιών. Η Γαλλία, εκείνη την εποχή, φιγουράριζε στην πρώτη θέση με δεύτερη την Ιταλία. Η Ισπανία ήταν έβδομη. Η Πορτογαλία 12η, μια θέση κάτω από τη Νορβηγία και η Ελλάδα 14η. Η Σουηδία βρισκόταν στην 23η θέση, η Γερμανία στην 27η, οι ΗΠΑ στην 37η. Αυτές οι ενδείξεις δεν αντανakλούσαν τόσο το μέλλον, όσο τα έντονα ακόμα, αν και ήδη φθίνοντα ίχνη του ευρωπαϊκού παρελθόντος. Ήταν αποκαλυπτικές της ποιότητας της υγειονομικής περίθαλψης που παρείχαν οι χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου και κατεδείκνυαν την «ανεπάρκεια» και την «αναποτελεσματικότητα» της κυρίαρχης εμπορικής προσέγγισης του θέματος στις ΗΠΑ όπου οι δαπάνες για την υγεία σε ποσοστά του ΑΕΠ (17,9% το 2011) ήταν πολύ ανώτερες από τις αντίστοιχες των ευρωπαϊκών χωρών (Γαλλία 11,6 %, Γερμανία 11,1 %, Ελλάδα 10,8 %, Πορτογαλία 10,4 %, Ιταλία 9,4 %, Ισπανία 9,4 %)⁵ για μια περίθαλψη πολύ κατώτερης ποιότητας στο σύνολό της.

Προ «κρίσης», η αναδιάρθρωση των δημοσίων υπηρεσιών υγείας στην Ευρώπη είχε χρησιμοποιήσει σε διαφορετικό βαθμό τον ίδιο τύπο εργαλείων που είναι της μόδας σήμερα στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες της «περιφέρειας»: κατάργηση ή τουλάχιστον, σημαντική μείωση της δυνατότητας για δωρεάν περίθαλψη προς όφελος ιδιωτικών φορέων⁶, δημιουργία τοπικών υγειονομικών σταθμών, οργανωμένη ένδεια λόγω της μείωσης των προϋπολογισμών, έλλειψη σε ανθρώπινους και υλικούς πόρους, μη αντικατάσταση του συνταξιοδοτούμενου προσωπικού, εκλογίκευση της υγειονομικής «παραγωγής» μέσω της αναδιάταξης, συγχώνευση ή κατάργηση μονάδων, δημιουργία (με αστρονομικό κόστος για τις δημόσιες δαπάνες) κοινοπραξιών «δημοσίου-ιδιωτικού τομέα», κυ-

³ Σχετικά με τη σύγχρονη μεταρρύθμιση του βρετανικού εθνικού συστήματος υγείας (*National Health Service*), δείτε κυρίως τα άρθρα που έχει αναρτήσει στο διαδίκτυο το *The Lancet* από το 2012.

⁴ Είναι διαθέσιμα στην ιστοσελίδα: <www.who.int/whr/2000/en/>.

⁵ Στοιχεία του 2011. Πηγή: OMS.

⁶ Ορισμένοι γιατροί στις ΗΠΑ όταν αναφέρονται στις ιεραρχικές κλίμακες στις οποίες υπόκεινται, κάνουν λόγο για «κοστούμια» τα οποία τους φορούν.

ρίως για την κατασκευή νοσοκομείων,⁷ εκλογίκευση των λειτουργιών του προσωπικού το οποίο επαναβαπτίζεται «πάροχος ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης» και παράλληλη φτωχοποίησή του, πρόσληψη νοσηλευτικού προσωπικού από το «εξωτερικό», το οποίο είναι κακοπληρωμένο και εργάζεται σε καθεστώς υπενοίκιασης, καθιέρωση «ποιοτικού» χάρτη για τους «πελάτες», παράλληλη υπονόμηση των συστημάτων δωρεάν ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης για όλο τον πληθυσμό⁸ μέσα από τη συνεχή αύξηση της συμμετοχής των ασθενών στα ιατρικά έξοδα (αυτό που ονομάζεται «συμμετοχή του ασφαλισμένου» στη Γαλλία και στο Βέλγιο) και την εισαγωγή εξατομικευμένων και περίπλοκων προϋποθέσεων που αποκλείουν την πρόσβαση στην κοινωνική πρόνοια για ολοένα περισσότερες (ευπαθείς) ομάδες του πληθυσμού, οι οποίες νιώθουν καθημερινά ότι τα δικαιώματά τους αμφισβητούνται, αν όχι ότι παροτρύνονται να τα αποποιηθούν, εφόσον, φυσικά, τα έχουν ακόμα.⁹

Το μαγικό όπλο με το οποίο η δημόσια υπηρεσία νοσηλείας μεταμορφώνεται σε «νοσοκομείο-επιχείρηση»¹⁰ ήταν και παραμένει η τιμολόγηση της δραστηριότητας, ένα ισχυρό μοντέλο διοίκησης το οποίο εισήχθη από τις ΗΠΑ και εφαρμόστηκε στην Ευρώπη ακριβώς τη στιγμή όπου οι επιστημονικές έρευνες και οι σοβαρές αξιολογήσεις κατεδείκνυαν τις αρνητικές επιπτώσεις του τόσο στις δημόσιες δαπάνες, όσο και στους ασθενείς. Στην πιο ακραία του μορφή, την οποία εισήγαγε το 2009 στη Γαλλία η κυβέρνηση Σαρκοζί, το «T2A», όπως έχει καθιερωθεί να λέγεται στην καθομιλουμένη, συνδέει απευθείας τα έσοδα των νοσοκομείων με τον όγκο των δραστηριοτήτων τους, δηλαδή με τον αριθμό των καταγεγραμμένων πράξεων και εξετάσεων. Το κριτήριο είναι καθαρά λογι-

⁷ Οι κοινοπραξίες αυτές είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς στη Μεγάλη Βρετανία παρά τις έντονες κριτικές που έχει δεχτεί αυτό το πολυδάπανο και ελάχιστα αποδοτικό σύστημα. Δείτε όλη τη σχετική συζήτηση στο *Private Finance Initiative*.

⁸ Με πρόσχημα τα ελλείμματα, τα οποία είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών. Σε ό,τι αφορά τη Γαλλία, διαβάστε Jérôme Duval, *Le Mythe du «trou de la Sécu»*, Raisons d'agir, Παρίσι, 2007.

⁹ Στη Γαλλία, το 23 % αποφεύγει την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για οικονομικούς λόγους, ποσοστό που αυξάνεται σταθερά τα τελευταία χρόνια. Σχετικά με την αποποίηση της περίθαλψης, διαβάστε τα έργα του Philippe Warin και της ομάδας του, κυρίως το *L'Envers de la «fraude sociale»*. *Le scandale du non-recours aux droits sociaux*, La Découverte, Παρίσι, 2012, και les Actes du colloque du 22 novembre 2011: Bénédicte Boisguerin avec Sara-Lou Gerber (dir.), *Renoncement aux soins*, DREES, Παρίσι, 2011. Είναι διαθέσιμο και στο διαδίκτυο στη διεύθυνση <www.santegouv.fr/IMG/pdf/actes_renoncement_soins_2012.pdf>. Για μια στέρεη και τεκμηριωμένη άποψη, διαβάστε M. Karanikolos, P. Mladovsky, J. Cylus, S. Thomson, S. Basu, D. Stuckler, J. P. Mackenbach, M. McKee, "Financial crisis, austerity, and health in Europe", *The Lancet*, <[http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(13\)60102-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(13)60102-6)>, 27 Μαρτίου 2013.

¹⁰ Διαβάστε André Grimaldi, *L'Hôpital malade de la rentabilité*, Fayard, Paris, 2009. Ο συγγραφέας, διοικητικός διευθυντής στο νοσοκομείο της Pitié-Salpêtrière, είναι ένας από τους πρωτεργάτες του Κινήματος για την προστασία του δημόσιου νοσοκομείου (Mouvement de défense de l'hôpital public/MDHP) στη Γαλλία.

στικό και δεν επιτρέπει τον διαχωρισμό ανάμεσα σε μια τεχνική δραστηριότητα, η οποία είναι ευκολότερα μετρήσιμη και σε μια άλλη, πιο περίπλοκη, η οποία απαιτεί περισσότερο χρόνο και τη συνδρομή περισσότερων ειδικοτήτων. Για παράδειγμα, κάθε εξέταση, για να είναι επικερδής, δεν πρέπει να διαρκεί πάνω από δώδεκα λεπτά. Μέσα λοιπόν σε ένα πλαίσιο μείωσης της χρηματοδότησης των νοσοκομείων η οποία δικαιολογείται με την πολιτική εντολή για επιστροφή στη «δημοσιονομική ισορροπία», δεν γίνεται πια πραγματικά λόγος για περίθαλψη, αλλά για αύξηση των κερδοφόρων πράξεων, κάτι που αποτελεί κοινή εμμονή των μάντζερ και των γιατρών που συμμετέχουν στη διαχείριση.

Ξαφνικά, το οργανόγραμμα της δουλειάς σε ένα νοσοκομείο παύει να είναι, κατά βάθος, πολύ διαφορετικό από το αντίστοιχο σε ένα παραδοσιακό εστιατόριο ή σε όποια άλλη «εκσυγχρονισμένη» επιχείρηση, όπως το ανέλυσε λεπτομερώς η Marie-Anne Dujarier.¹¹ Αυτό αλλάζει την έννοια της εργασίας, τόσο αυτής που υποδεικνύουν οι ειδικοί και λοιποί σχεδιαστές των αναδιαρθρώσεων, όσο και αυτής που βιώνουν οι υπάλληλοι. Οι πρώτοι, κλεισμένοι σε μια «οργανωτική φούσκα», επεξεργάζονται τα δικά τους σχέδια αναδιάρθρωσης και τα βαφτίζουν *ιδανικές* συνταγές, πληθωρικές και αντιφατικές, οι οποίες επιβάλλονται χωρίς κανένα μέλημα για τη δυσκολία της πραγματικής δουλειάς και υπό την απειλή *κυρώσεων* για το σύνολο του προσωπικού των νοσοκομείων. Αν κάποιος, από το ένα ιεραρχικό επίπεδο στο άλλο, έχουν τη δυνατότητα να απαλλαγούν από την ευθύνη να συνδιάζουν το οργανωτικό ιδεώδες με τις συγκεκριμένες απαιτήσεις της υπηρεσίας μεταφέροντάς τη στα κατώτερα κλιμάκια, δεν έχει την ίδια πολυτέλεια και το προσωπικό που έρχεται σε απευθείας επαφή με το κοινό. Έτσι, οι νοσηλεύτριες καλούνται να επιλέξουν μόνες τους, αν έχουν αυτή τη δυνατότητα, ποιός από όλους τους ασθενείς θα λάβει την καλύτερη εξυπηρέτηση και να συνειδητοποιήσουν ότι θα υφίστανται οι ίδιες τις συνέπειες των λαθών τους (για παράδειγμα, στη διανομή του φαγητού ή των φαρμάκων), καθώς και τα καθημερινά πλήγματα που θα δέχεται το αξιακό τους σύστημα υπό την πίεση της παραγωγικότητας. Το ίδιο ισχύει και για πολλούς γιατρούς οι οποίοι διατηρούν την επαγγελματική τους ηθική και παράλληλα κατατρώνονται από την έγνοια να δώσουν στον ασθενή τη «σωστή αγωγή» με το μικρότερο κόστος για τα δημοσιονομικά, αλλά και την αγωνία να υποστηρίξουν το νοσηλευτικό τους ίδρυμα πολλαπλασιάζοντας τις άχρηστες θεραπείες. Εν πάσει περιπτώσει, η αντίσταση απέναντι στην πίεση της παραγωγικότητας επιφέρει τον υπαρκτό κίνδυνο για ατομικές κυρώσεις ή να μπορεί να αποτελέσει άλλοθι για το «αυτόματο» κλείσιμο «νοσηλευτικών εγκαταστάσεων».

¹¹ Η οποία συνέκρινε ένα δημόσιο γηροκομείο με μια συνηθισμένη αλυσίδα εστιατορίων στο *L'Idéal au travail*, Le Monde éditions-PUF, Παρίσι, 2006.

Πειραματισμοί σε συνθήκες «διάσωσης» και υψηλής επίβλεψης

Ο πειραματισμός που διεξάγεται σήμερα με το πρόσχημα της «κρίσης» ωθεί την αλλαγή αυτή στα άκρα της λογικής της τόσο στις χώρες που τελούν σε καθεστώς «βοήθειας» όσο και σε εκείνες βρίσκονται υπό υψηλή επίβλεψη. Στα κράτη που υπόκεινται στις επιταγές της τρόικας, η αναδιάρθρωση του νοσηλευτικού τομέα πραγματοποιείται, σε πλήρη σύμπνοια με το δόγμα του σοκ με μία πρωτοφανή βαρβαρότητα. Η Ελλάδα έχει το μεγαλύτερο βεληνεκούς σχέδιο «αποκατάστασης» του εθνικού συστήματος υγείας. Αυτό εστιάζεται κυρίως στη διαχείριση και τη διοίκησή του και περιλαμβάνει διάφορες πτυχές, από τη θέσπιση μηχανισμών δημοσιονομικής πειθαρχίας κι ελέγχου του κόστους μέχρι τη συγκέντρωση της διοίκησης στα χέρια ενός περιορισμένου αριθμού διευθυντών, διοικητικών υπαλλήλων και βοηθών, περνώντας από διάφορα μέτρα, όπως η εισαγωγή μαναντζερίστικων μεθόδων διαχείρισης ανθρώπινων πόρων ή η επέκταση της ηλεκτρονικής συνταγογράφησης. Στην Ελλάδα επιβλήθηκε ένα αυθαίρετο και αφύσικα χαμηλό πλαφόν στα έξοδα για την υγεία το οποίο ορίστηκε στο 6% του ΑΕΠ από το πρώτο Μνημόνιο.¹² ένα επίπεδο εξόδων κατώτερο από ό,τι στη Μπουρκίνα Φάσο και αντίστοιχο με εκείνο που ισχύει σε μεγάλο αριθμό χωρών του «Τρίτου Κόσμου».¹³ Η χώρα είχε ήδη μειώσει κατά 40% τις δαπάνες της για την υγεία μέσα σε δυο χρόνια και είχε επιβάλει ανάλογες μειώσεις στους μισθούς των γιατρών με ό,τι αυτό συνεπάγεται, όταν η κυβέρνηση εξαπέλυσε τον Ιούνιο του 2013 μια από τις κρίσιμες φάσεις του προγράμματος αναδιάρθρωσης: κλείσιμο 13 νοσοκομείων σε χρόνο ρεκόρ (πέντε στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη και οχτώ στην επαρχία), συγχώνευση περίπου 330 δημοσίων κλινικών και μεταφορά άλλων 40 σε νοσοκομεία, αναδιάταξη 500 εργασθηρίων στα δημόσια νοσοκομεία, διαφόρων ειδών επαναδιοργανώσεις που περιλαμβάνουν την κατάργηση ιατρικών μονάδων και προγραμμάτων, μαζικές μετακινήσεις ιατρικού προσωπικού (υποχρεωτική κινητικότητα) στο

¹² Ευρωπαϊκή Επιτροπή, DG ECFIN, "The economic adjustment programme for Greece: fifth review" - October 2011, *Occasional Paper*, 87, October 2011. Ο στόχος αυτός παρουσιάζεται με τον ακόλουθο τρόπο: Η Κυβέρνηση εξακολουθεί να εφαρμόζει τη συνολική μεταρρύθμιση στο σύστημα υγείας η οποία ξεκίνησε το 2010 με στόχο να διατηρήσει τις δαπάνες για τη δημόσια υγεία στο 6% του ΑΕΠ ή κάτω από αυτό, διατηρώντας παράλληλα τη γενική πρόσβαση σε αυτή και βελτιώνοντας την ποιότητα της παρεχόμενης περίθαλψης. Τα μέτρα περιλαμβάνουν την ενσωμάτωση της πρωτοβάθμιας περίθαλψης, την ενίσχυση της κεντρικής παροχής υγείας και της δυνατότητας για ηλεκτρονική συνταγογράφηση. Δείτε το παράρτημα 1 του εν λόγω ντοκουμέντου: <http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2011/pdf/ocp87_en.pdf>, σελ. 57.

¹³ Στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας 2011. Βλέπε <<http://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.TOTL.ZS>>.

εσωτερικό της κάθε περιφέρειας και Περιφερειακή Υπηρεσία Υγείας.¹⁴ Η μέθοδος είναι γνωστή. Είναι αυτή που εφαρμόζουν όλοι οι ειδικοί στις αναδιαρθρώσεις και στο «μάνατζμεντ» και η οποία δεν βλέπει καμία διαφορά ανάμεσα στην αυτοκινητοβιομηχανία, για παράδειγμα, και στην υγεία¹⁵ ούτε δίνει καμία σημασία στις συνέπειες που έχουν τα σχέδιά τους για τους ανθρώπους.

Ανάλογης έμπνευσης είναι και το έντονα κατευθυντήριο πρόγραμμα που επέβαλε το Μνημόνιο στην Πορτογαλία το 2011. Περιλαμβάνει 33 δεσμεύσεις, οι οποίες αφορούν τη δημόσια υγεία και μεταφράζονται σε λεπτομερή μέτρα που στοχεύουν στη μείωση των δημοσίων δαπανών για την υγεία, ανάμεσά τους και μείωση του λειτουργικού κόστους κατά 15% τουλάχιστον μέσα στο 2013 συγκριτικά με το 2010. Οι στόχοι του Μνημονίου περνούν μέσα από την αναδιοργάνωση των νοσηλευτικών υπηρεσιών, ιδιαίτερα των μονάδων εντατικής θεραπείας, τον έλεγχο των ιατρικών συνταγογραφήσεων, την επιτήρηση της νοσηλευτικής «απόδοσης» μέσω ετήσιων ελέγχων, μέτρα αναδιάρθρωσης και αναδιοργάνωσης του συστήματος υγείας (παραπομπή των επισκέψεων με ραντεβού στις πρώτες βοήθειες, μείωση του διοικητικού προσωπικού), την αύξηση του ανώτατου αριθμού ασθενών που μπορούν να δέχονται για εξετάσεις τα ιδιαίτερα γραφεία των παθολόγων, τη μείωση των υπερωριών, την έντονη ελαστικοποίηση της εργασίας, την υποχρεωτική κινητικότητα σε ολόκληρη τη χώρα, την αμφισβήτηση του ειδικού καθεστώτος των δημοσίων λειτουργιών μέσω της μείωσης της περίθαλψής τους.¹⁶

Το πρόγραμμα προσαρμογής της Ιρλανδίας προβλέπει ένα σύνολο μέτρων τα οποία στοχεύουν στην αποκατάσταση της «υγείας» των τραπεζών και του χρηματοπιστωτικού τομέα, κυρίως «δομικές μεταρρυθμίσεις», ανάμεσα στις οποίες φιγουράρει ένας στόχος περί «κατάργησης των εμποδίων στον ανταγωνισμό και ελευθερίας του εμπορίου στα προστατευόμενα επαγγέλματα, [όπως] οι ιατρικές υπηρεσίες», καθώς και διατάξεις που διευκολύνουν το συμβούλιο

¹⁴ Δείτε στο διαδίκτυο το ντοκουμέντο της ομάδας Αλληλεγγύη Γαλλία – Ελλάδα για την Υγεία (Solidarité France-Grèce pour la santé), «Fermeture de 13 hôpitaux en Grèce»: <<http://solidaritefrancogrecque.wordpress.com/2013/06/17/fermeture-de-13-hopitaux-en-grece/>>. Η ιστοσελίδα αυτή, καθώς και η *Okeanews* (η ιστοσελίδα αυτή σταμάτησε τη λειτουργία της τον Ιούνιο του 2014 με προοπτική να επαναλειτουργήσει το ερχόμενο φθινόπωρο εφόσον βρει χρηματοδότηση) αποτελούν πολύτιμη πηγή ενημέρωσης (και αλληλέγγυας δράσης).

¹⁵ Όπως ακριβώς σημειώνουν ο David Stuckler και ο Sanjai Basu, *The Body Economic*, ο.π., σελ. 84.

¹⁶ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, DG ECFIN, “The economic adjustment programme for Portugal”, *Occasional Paper*, 79, Ιούνιος 2011; και Ευρωπαϊκή Επιτροπή, DG ECFIN, “The economic adjustment programme for Portugal: second review-autumn 2011”, *Occasional Paper*, 89, <http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2011/pdf/ocp79_en.pdf> και <http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2011/pdf/ocp89_en.pdf>, Δεκέμβριος, 2011.

των φαρμακοποιών, ενώ δίνει τη δυνατότητα σε παθολόγους να στήσουν και να διαφημίσουν τα ιδιωτικά τους ιατρεία.¹⁷

Ακόμα και οι κοινωνίες που ως τώρα δεν είχαν παραδώσει γη και ύδωρ στα Μνημόνια, προσανατολίζονται με τη σειρά τους και οδηγούνται (από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και την ΕΚΤ) στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση.¹⁸ Η τάση είναι γενικευμένη, όσο κι αν γίνεται ιδιαίτερα ορατή στην Ιταλία και κυρίως, στην Ισπανία. Στη χώρα αυτή, οδηγείται στην καταστροφή ένα πολύτιμο σύστημα υγείας, αποδοτικό και όχι ιδιαίτερα δαπανηρό.¹⁹ Το ισπανικό σύστημα υγείας το οποίο ιδρύθηκε το 1986 στα πρότυπα του βρετανικού εθνικού συστήματος υγείας (National Health Service),²⁰ σημείωσε τόσο μεγάλες επιτυχίες σε ό,τι αφορά στην αύξηση του μέσου προσδόκιμου ζωής σε καλή κατάσταση υγείας, ώστε αυτός ο δείκτης ήταν μέχρι σήμερα ένας από τους υψηλότερους (81,8 χρόνια) στον κόσμο.²¹ Οι 17 διοικήσεις της υγείας, οι οποίες είχαν οργανωθεί σε περιφερειακή βάση, χωρίς σωστό συντονισμό μεταξύ τους, παρείχαν βέβαια άριστα αποτελέσματα και αποτελούσαν αιτία δικαιολογημένων, εν μέρει, επικρίσεων. Ωστόσο, πριν ακόμα από την κατάρρευση της Lehman Brothers το 2008, οι «μεταρρυθμίσεις» που τέθηκαν σε εφαρμογή, κατά κύριο λόγο στις αυτόνομες περιφέρειες που διοικούσε το Λαϊκό Κόμμα²² και κατόπιν, η κυβέρνηση του Μαριάνο Ραχόι ο οποίος εξελέγη το 2011, είχαν ως μοναδικό στόχο την ικανοποίηση ορισμένων εκλογικών πελατειών ιδιωτικοποιώντας τον τομέα της υγείας.²³ Το επιχείρημα

¹⁷ European Commission, DG ECFIN, "The economic adjustment programme for Ireland", *Occasional Paper*, 76, 2011. Δείτε το μέτρο ν 57, σελ. 35, και τις ειδικές «δράσεις» που θα έπρεπε να έχουν ολοκληρωθεί πριν το τέλος του 3ου τριμήνου του 2011, <http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2011/pdf/ocp76_en.pdf>, σελ. 66. Δείτε επίσης τη συνθετική δουλειά του ανεξάρτητου ερευνητή και συμβούλου, Nick Fahi, "Who is shaping the future of European health systems?", *BMJ*, 2012; 344: e1712.

¹⁸ Μέσω της διαδικασίας της δημοσιονομικής επιτήρησης (βλέπε *infra*, Εισαγωγή). Σχετικά με τον αυξημένο ρόλο της ΕΚΤ, διαβάστε τα έργα της Céline Barbier στην ιστοσελίδα του Κοινωνικού Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου (Observatoire social européen), κυρίως το «Gouvernance économique européenne: pourquoi tant de hâte à adopter le paquet législatif?», *Revue Démocratie*, <www.revue-democratie.be/index.php?p=art&id=728>, 1^η Ιουλίου 2011.

¹⁹ Υπολογίζεται στα 1 500 ευρώ ανά άτομο και οφείλεται κυρίως στους χαμηλούς μισθούς, το κόστος των οποίων αντιπροσωπεύει το 50 % του συνολικού προϋπολογισμού για την υγεία, δηλαδή το χαμηλότερο ποσοστό στη Δυτική Ευρώπη. Βλέπε Aser García Rada, "Is Spanish Health Sinking?", *BMJ*, 2011; 343: d7445.

²⁰ Χρηματοδοτείται από τους φόρους κι έχει καθολική ισχύ. Στην Ισπανία, όλοι οι πολίτες είχαν ισότιμη πρόσβαση στο σύστημα υγείας, καθώς και οι αλλοδαποί που κατοικούν μόνιμα στη χώρα.

²¹ J. A. Salomon, H. Wang, M. K. Freeman, T. Vos, A. D. Flaxman, A. D. Lopez, C. J. L. Murray, "Healthy life expectancy for 187 countries, 1990-2010: a systematic analysis for the global burden disease study 2010", *The Lancet*, τόμος 380, ν 9859, 2012, σελ. 2144-2162.

²² Και στην Καταλονία, από τους εθνικιστές του συνασπισμού Convergence et union, οι οποίοι πρόσκεινται στους επιχειρηματίες για ιστορικούς λόγους.

²³ Βλέπε Aser García Rada, "Is Spanish Health Sinking?", ό.π.

περί δημοσίου χρέους χρησιμοποιήθηκε επομένως, προκειμένου να προωθήσει περαιτέρω αυτή τη λογική. Έτσι, ένας νόμος που ψηφίστηκε στις 24 Απριλίου του 2012 και άρχισε να εφαρμόζεται τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς, περιορίζει το δικαίωμα της δημόσιας περίθαλψης μόνο στους «ασφαλισμένους», αποκλείοντας με αυτό τον τρόπο από το σύστημα πολλούς ημεδαπούς πολίτες και αλλοδαπούς.²⁴ Επιβλήθηκαν και άλλα μέτρα, όπως για παράδειγμα η μη κάλυψη πολλών φαρμάκων από τα ασφαλιστικά ταμεία, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται και φάρμακα πρώτης ανάγκης. Κυρίως όμως, επιταχύνεται το πρόγραμμα ιδιωτικοποίησης των νοσοκομείων και των ιατρικών υπηρεσιών. Τον Οκτώβριο του 2012, ο Ιγνάτιο Γκονσάλες, διάδοχος της Εσπεράνθα Αγκίρε στην περιφέρεια της Μαδρίτης, ανακοίνωνε ένα σχέδιο για την ιδιωτικοποίηση έξι προσφάτως ανεγερθέντων νοσοκομείων, του 10% των κέντρων υγείας, καθώς και όλων των επικουρικών ιατρικών υπηρεσιών στην περιφέρεια. Το σχέδιό του, το οποίο μιμήθηκαν και άλλοι κυβερνήτες αυτόνομων περιφερειών (Καστίλη, Λα Μάντσα, Βαλένθια) προκάλεσε την έντονη κινητοποίηση του ιατρικού κλάδου. Τα κινήματα διαμαρτυρίας διαδέχονταν το ένα το άλλο για περισσότερους από δυο μήνες, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν 17 ημέρες απεργίας των γιατρών, τέσσερεις γενικές απεργίες στο χώρο της υγείας, έξι μεγάλες διαδηλώσεις του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού (οι λεγόμενες «λευκές παλίρροιες») και η απεργία πείνας στην οποία προέβησαν τρεις άνθρωποι. Επιπλέον, τριακόσιοι υπάλληλοι των κέντρων πρώτων βοηθειών της αυτόνομης περιφέρειας της Μαδρίτης έστειλαν επιστολές παραίτησης προς τις αρχές, διαμαρτυρόμενοι για το νομοσχέδιο («θα τους αντικαταστήσουμε», είπε ο Χαβιέρ Φερνάντες Λασκέτι, ο πρώην επικεφαλής του τομέα της υγείας στην αυτόνομη περιφέρεια της ισπανικής πρωτεύουσας) και ένα εκατομμύριο πολίτες υπέγραψαν αίτηση με την οποία ζητούσαν την απόσυρσή του. Οι πολιτικοί ιθύνοντες, παρόλα αυτά, παρέμειναν ανένδοτοι επιχειρηματολογώντας χωρίς αποδείξεις ότι η ιδιωτικοποίηση θα επέφερε την εξοικονόμηση 200 εκατομμυρίων ευρώ και στις 27 Δεκεμβρίου του 2012 το τοπικό κοινοβούλιο της Μαδρίτης ψήφισε τον νόμο που έδινε το πράσινο φως για την ιδιωτικοποίηση.²⁵

Ωστόσο, οι πολίτες και ο ιατρικός και νοσηλευτικός κλάδος θα έβρισκαν στη συνέχεια ένα απρόσμενο σύμμαχο στο πρόσωπο της ισπανικής δικαιοσύνης. Τον Σεπτέμβριο του 2013, πρωτοβάθμιο δικαστήριο της Μαδρίτης δικαίωνε

²⁴ Αυτοί που πλήττονται κατά κύριο λόγο είναι οι συνταξιούχοι, οι άνεργοι και οι παράνομοι μετανάστες. Οι τελευταίοι, οι οποίοι υπολογίζονταν στα 150.000 άτομα, απολάμβαναν πλήρη ιατροφαρμακευτική κάλυψη από το 2000 και μετά. Η κυβέρνηση, προκειμένου να περάσει αυτή τη συνολική αναδιάρθρωση του συστήματος υγείας, επέλεξε την προσφυγή στο μηχανισμό του βασιλικού διατάγματος το οποίο δεν προϋποθέτει συζήτηση στη Βουλή και ενεργοποιείται μόνο σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης.

²⁵ Βλέπε Aser García Rada, "Largest healthcare privatisation plan in Spain is to go ahead, despite massive opposition", *BMJ*, 2013; 346: f236.

τους εργαζόμενους αξιώνοντας την αναστολή των ιδιωτικοποιήσεων έως τη νέα συνολική επανεξέταση του επίμαχου νομοσχεδίου. Η έφεση που άσκησε ο τοπικός πρωθυπουργός Γκονσάλες απορρίφθηκε. Το τελειωτικό χτύπημα στα σχέδιά του ήρθε τον Ιανουάριο του 2014, όταν και το Ανώτατο Δικαστήριο της περιφέρειας της Μαδρίτης απέρριψε τη νέα έφεση της τοπικής κυβέρνησης. Ο Γκονσάλες, με σκυμένο το κεφάλι, υποχρεώθηκε να αποσύρει το νομοσχέδιο, ενώ ο εμπνευστής του Φερνάντες-Λασκέτι οδηγήθηκε σε παραίτηση. Είναι πολύ πιθανό στο μέλλον η δεξιά διοίκηση της Μαδρίτης να επιχειρήσει να επαναφέρει ένα παρόμοιο νομοσχέδιο εκτεταμένων ιδιωτικοποιήσεων, εφόσον κρίνει ότι οι συνθήκες είναι περισσότερο «ευνοϊκές». Όμως, στο μεταξύ, οι πολίτες και οι εργαζόμενοι στον τομέα της υγείας έχουν πετύχει μια μεγάλη νίκη, μια από τις σημαντικότερες, αν όχι τη μοναδική σε ό,τι αφορά στην προάσπιση του δημόσιου χαρακτήρα της υγείας στις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας.

Οι επιπτώσεις είναι κατατρεχτικές στις χώρες οι οποίες έχουν επιδοθεί με μεγαλύτερη δριμύτητα στη διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων. Σημεία των καιρών, η επανεμφάνιση μολυσματικών ασθενειών όπως η ελονοσία και η έκρηξη των κρουσμάτων του ιού HIV/AIDS (αύξηση κατά 52% μόνο μεταξύ Ιανουαρίου και Μαΐου του 2011).²⁶ Κι ενώ οι ανάγκες συσσωρεύονται εξαιτίας της ενδημικής φτώχειας και του γεγονότος ότι ολοένα μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού βρίσκονται αποκλεισμένα από τα εθνικά συστήματα υγείας, τα νοσοκομεία, ιδίως στην Ελλάδα, στερούνται τον πλέον στοιχειώδη εξοπλισμό. Τα αναλώσιμα είδη είναι κακής ποιότητας και χαλάνε συχνά πριν τη χρήση τους, στις κουζίνες παρατηρείται έλλειψη βασικών ειδών διατροφής, ενώ τα δαπανηρά μηχανήματα παρουσιάζουν βλάβες και δεν συντηρούνται. Οι γιατροί δεν πληρώνονται για τις υπερωρίες και το αναπληρωματικό προσωπικό βρίσκεται κάτω από τα «όρια ασφαλείας». Όσο για τις λίστες για τις εξετάσεις και τις επεμβάσεις, η αναμονή παρατείνεται επ' αόριστον. Από τότε που ξεκίνησε η «διάσωση» της Ελλάδας, η Τρόικα απαιτεί γρήγορα αποτελέσματα σε ό,τι αφορά τη μείωση της φαρμακευτικής δαπάνης. Το 2011, ο δημόσιος τομέας είχε ξοδέψει γύρω στα 3,7 δισεκατομμύρια ευρώ σε φαρμακευτικά προϊόντα, αλλά οι δανειστές της χώρας απαιτούσαν τη μείωση των δαπανών κατά το ένα τέταρτο για την επόμενη χρονιά.²⁷ Αποτέλεσμα: Σύμφωνα με τον Γενικό Γραμματέα του Πανελληνίου Φαρμακευτικού Συλλόγου ο οποίος εκπροσωπεί 12.000 φαρμακεία, στην ελληνική αγορά δεν κυκλοφορούν πλέον περίπου 300 φάρμακα, μεταξύ αυτών η ινσουλίνη, τα αντιπηκτικά, τα φάρμακα για τον διαβήτη και τα ανοσοκατασταλτικά. Τα αντικαρκινικά σκευάσματα είναι εξίσου δυσεύρετα, κυρίως

²⁶ David Stuckler και Sanjai Basu, *The Body Economic*, όπ. σελ. 77. Διαβάστε επίσης το επόμενο κεφάλαιο σχετικά με την αύξηση των εθισμών.

²⁷ Elizabeth Sukkar, "Greeks feel effects of drug shortages caused by austerity measures", *BMJ*, 2012; 344: e3589.

όσα καταπολεμούν το μελάνωμα (το οποίο δημιουργεί πολύ εύκολα μεταστάσεις) διότι, σύμφωνα με τις πληροφορίες που έδωσαν διάφοροι ειδικοί στα πλαίσια συνέντευξης τύπου στις 23 Ιουλίου του 2013, η ελληνική κυβέρνηση δεν έχει δημοσιεύσει λίστα φαρμάκων εδώ και δύομιση χρόνια.²⁸ Οι David Stuckler και Sanjay Basu υπολογίζουν ότι τουλάχιστον 60.000 άνθρωποι άνω των 65 ετών στερήθηκαν την απαραίτητη ιατρική φροντίδα (χωρίς την οποία η κατάσταση του ατόμου επιδεινώνεται σημαντικά) στο διάστημα μεταξύ 2010 και 2012. Το νούμερο αυτό σίγουρα αυξάνεται σημαντικά, αν συμπεριλάβουμε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Οι ασθενείς πηγαίνουν από τον ένα γιατρό στον άλλο προκειμένου να βρουν κάποιον που να τους γράψει συνταγή κι από το ένα φαρμακείο στο άλλο για να βρουν φάρμακα – τα οποία συχνά πληρώνουν από την τσέπη τους. Άλλοι κάνουν απεργία πείνας – περίπου 300 άτομα μέσα στο 2011.²⁹ Άλλοι στρέφονται σε Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, κυρίως στους Γιατρούς του Κόσμου, οι οποίοι παραδοσιακά προσφέρουν φροντίδα στα πιο εύάλωτα στρώματα του πληθυσμού, ιδιαίτερα στους μετανάστες, τελευταία όμως υποδέχονται όλο και περισσότερους «αυτόχθονες» και αναγκάστηκαν να οργανωθούν εκ νέου προκειμένου να προσπαθήσουν να αντιμετωπίσουν την υγειονομική καταστροφή.³⁰ Άλλοι πάλι καταφέρνουν να θεραπευτούν, αν όχι να σωθούν, χάρη στα δωρεάν δίκτυα αλληλεγγύης, όπως τα κοινωνικά φαρμακεία και τα αυτοδιαχειριζόμενα ιατρεία που βρίσκονται σε διάφορα σημεία της χώρας, με πόρους που εξαρτώνται αποκλειστικά από δωρεές και φιλανθρωπικές δραστηριότητες και δεν επαρκούν για να ανταποκριθούν στις ανάγκες.³¹ Κάποιοι άλλοι άνθρωποι, τέλος, πεθαίνουν ή αυτοκτονούν.

Φυγή Εγκεφάλων από τη «Περιφέρεια» προς το «Κέντρο»

Σε αυτά τα δραματικά προβλήματα προστίθεται και το πρόβλημα των νέων μεταναστευτικών ρευμάτων. Ατομα με υψηλή εξειδίκευση εγκαταλείπουν τη (νεοσυσταθείσα) «περιφέρεια» για να δοκιμάσουν την τύχη τους «στον «πυρήνα» του Βορρά, ένα δομικό φαινόμενο που σχετίζεται με τις κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες ανάμεσα σε αυτές τις δυο ζώνες της Ευρώπης. Σύμφωνα με το περιοδικό *Der Spiegel*, μόνο μέσα στο πρώτο εξάμηνο του 2012, περισσότεροι από 150.000 άνθρωποι με πολύ καλή κατάρτιση από τη Νότια και Ανατολική

²⁸ "New melanoma, skin cancer drugs not available in local market", <www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_wsite1_1_15/07/2013_509474>.

²⁹ Tessa Richards, "The crusade for health equity", *BMJ*, 2012; 344: e4414.

³⁰ Médecins du monde, "Access to healthcare in Europe in times of crisis and rising xenophobia. An overview of the situation of people excluded from healthcare systems", έκθεση με αφορμή την παγκόσμια ημέρα υγείας, Απρίλιος 2013, σελ. 13.

³¹ Υποστηρίζονται από το ελληνογαλλικό δίκτυο αλληλεγγύης για την υγεία. Λεπτομέρειες στην ιστοσελίδα τους: <<http://solidaritefrancogrecque.wordpress.com/>>.

Ευρώπη μετανάστευσαν στη Γερμανία, λύνοντας εν μέρει το σοβαρό δημογραφικό πρόβλημα της χώρας, εντείνοντας όμως παράλληλα την κρίση στις χώρες της περιφέρειας.³² Αυτές οι μετακινήσεις, οι οποίες αγγίζουν όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες, έχουν σημαντικές επιπτώσεις στον ιατρικό τομέα. Εδώ, η διακρατική κινητικότητα προσωπικού ενθαρρύνεται έντονα από ορισμένα κράτη και ιδιωτικές εταιρίες οι οποίες θησαυρίζουν. Υπολογίζουμε σε πάνω από 2.000 τον αριθμό των ελλήνων γιατρών που εγκατέλειψαν τη χώρα τους για να κάνουν την πρακτική τους στο εξωτερικό. Οι «χώρες-πηγή» (που προσφέρουν τους «παρόχους υγείας» στις χώρες που τους ζητούν) χάνουν με αυτό τον τρόπο ένα σημαντικό κομμάτι της επένδυσής τους στην εκπαίδευση, πράγμα που αποδυναμώνει όχι μόνο το δικό τους σύστημα υγείας, αλλά και το σύνολο της κοινωνίας.

Για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το φαινόμενο αυτό εξηγείται από την παγκόσμια εντατικοποίηση του ανταγωνισμού ανάμεσα σε χώρες, περιφέρειες, καθώς κι από τον ανταγωνισμό μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα στην αγορά ανθρώπινων πόρων μέσα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Πρόκειται, επομένως, για ένα αντικειμενικό δεδομένο, ανεξάρτητο από την ανθρώπινη βούληση. Έτσι, η μόνη λύση, σύμφωνα με αυτή, θα ήταν η διατήρηση και η κατά το δυνατό συντομότερη εφαρμογή μακροπρόθεσμων στρατηγικών και πειραματισμών για τη βελτίωση της σχέσης ανάμεσα σε κόστος/όφελος.³³

Αν ισχύει το γεγονός ότι βρισκόμαστε μπροστά στο σχηματισμό μιας παγκοσμιοποιημένης αγοράς για την υγεία, τότε τα νέα μεταναστευτικά κύματα στην Ευρώπη σχετίζονται ακριβώς με την ηγεμονική πολιτική που ασκεί η Ένωση. Κι αυτό διότι η ΕΕ δεν θυμίζει πια σε τίποτα μια κοινότητα με όραμα. Οι διεθνείς ανισορροπίες, ο ανταγωνισμός μεταξύ χωρών και επιχειρήσεων³⁴ και οι πολιτικο-οικονομικοί μηχανισμοί που χρησιμοποιεί η Ένωση για τη δημιουργία κινήτρων έχουν ως αποτέλεσμα την αναδιάρθρωση στο συσχετισμό δυνάμεων και εξουσιών εντός του ευρωπαϊκού συνόλου και τη διεύρυνση των ασυμμετριών.³⁵ Αυτό σημαίνει ότι η διείσδυση της αγοράς, ιδίως στον τομέα της υγείας

³² "The new guest workers. A German dream for crisis refugees", *Der Spiegel on line*, <www.spiegel.de>, 28 Φεβρουαρίου 2013.

³³ Διαβάστε European Union, *The 2012 Aeging Report. Economic and budgetary projections for the 27 EU Member States (2010-2060)*, <http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2012/2012-ageing-report_en.htm>.

³⁴ Philip G. Cerny, "Paradoxes of the competition state: the dynamics of political globalization", *Government and Opposition*, 32 (2), 1997, σελ. 251-274; "Political Globalization and the Competition State", in Richard Stubbs και Geoffrey R. D. Underhill (ed.), *Political Economy and the Changing Global Order*, Oxford University Press, Don Mills (ON), 2005, σελ. 300-309.

³⁵ Η «νέα διακυβέρνηση» την οποία έχουν εγκαθιδρύει από το 2010 η ΕΚΤ και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προβλέπει ένα εργαλείο διαχείρισης των «οικονομικών ανισορροπιών» το οποίο αντί να διευθετεί ή να προλαμβάνει αυτές τις ανισότητες (μεταξύ χωρών) οξύνει τους παράγοντες που τις

ας, μεταφράζεται συγκεκριμένα σε κέρδη για τους μεν και απώλειες για τους δε, ανάλογα με τη θέση που κατέχουν στην περιφέρεια ή στον πυρήνα της Ένωσης. Αν η φυγή εγκεφάλων από την «περιφέρεια» στερεί από τις χώρες προέλευσης όσα έχουν επενδύσει στην εκπαίδευση, ωφελεί τις χώρες του «κέντρου» οι οποίες υποδέχονται με ανοιχτές αγκάλες τους «επίλεκτους μετανάστες» που της χτυπούν την πόρτα.

Αυτή η εξέλιξη, η οποία είναι δομικού χαρακτήρα, εξαρτάται κατά ένα διόλου ευκαταφρόνητο μέρος από την οργάνωση των ελλείψεων στις οποίες προβαίνουν οι εθνικές κυβερνήσεις. Στην Πορτογαλία, μια μεγάλη διαδήλωση τον Ιούλιο του 2012 εξέφραζε την αντίδρασή της στην απόφαση της κυβέρνησης να εμπιστευθεί σε ιδιωτικά πρακτορεία προσλήψεων τη φροντίδα για την επιλογή υποψηφίων με μοναδικό κριτήριο το μικρότερο μισθολογικό κόστος προκειμένου να επανδρωθούν θέσεις επικουρικών γιατρών,³⁶ οι οποίες αντιστοιχούν σε 1.700 θέσεις γιατρών πλήρους απασχόλησης. Έξι μήνες νωρίτερα, ο πρόεδρος του πορτογαλικού Ιατρικού Συλλόγου είχε προειδοποιήσει τους νεαρούς πτυχιούχους ότι κατά πάσα πιθανότητα θα χρειαστούν να εγκαταλείψουν τη χώρα: οι κύκλοι μεταδιδασκατορικής εκπαίδευσης σταματούν, οι γιατροί που έχουν ολοκληρώσει την ειδικότητά τους δεν μπορούν πια να βρουν συμβάσεις αορίστου χρόνου, ελλείπει σταθερής εργασιακής σχέσης αντικαθίστανται εύκολα από άλλους και το ωρομίσθιό τους γνωρίζει κατακόρυφη πτώση. Και οι νοσηλεύτριες δεν πάνε πίσω. Το 2012, πολλές από εκείνες που δούλευαν στα κέντρα πρώτων βοηθειών και περίμεναν ανανέωση της εργασιακής τους σύμβασης, δέχτηκαν πρόταση για ωρομίσθιο 3,96 ευρώ, δηλαδή ένα μηνιαίο μισθό πολύ κοντά στο όριο της φτώχειας. Συνολικά, η λογική της απορρύθμισης της κοινωνικής πρόνοιας και των δημόσιων υπηρεσιών, νοσοκομειακών και μη, από τη συμμαχία κράτους και αγοράς κατά της κοινωνίας των πολιτών είναι η ίδια, από την Ανατολή (Πολωνία, Ρουμανία, Βουλγαρία) στη Δύση και από τον Νότο στον Βορρά σε ολόκληρη την «περιφέρεια».

Κάποια νέα, ιδιωτικά και διεθνούς εμβέλειας πρακτορεία εξεύρεσης ιατρικού προσωπικού περισυλλέγουν ένα κομμάτι αυτού του «απογοητευμένου» προσωπικού για να του ζητήσουν να συμπληρώσει τις κενές θέσεις σε σχετικά κοντινές χώρες ή σε εκείνες που βρίσκονται στην καρδιά του ευρωπαϊκού «πυ-

προκαλούν, εξαναγκάζοντας όλα τα μέλη της Ένωσης να υιοθετούν ταυτόχρονα τις πολιτικές της λιτότητας που ευνοούν ορισμένους εις βάρος των άλλων. Βλέπε Εισαγωγή.

³⁶ Οι οποίοι στην Πορτογαλία καλύπτουν ήδη πάγιες ανάγκες, ιδίως στις πρώτες βοήθειες και στα επείγοντα. Τον Σεπτέμβριο του 2011, το πλαφόν της μισθοδοσίας τους είχε μειωθεί από τα 35 στα 30 ευρώ την ώρα για τους επικουρικούς εξειδικευμένους γιατρούς και από τα 27,50 στα 25 ευρώ την ώρα για τους ειδικευόμενους. Διαβάστε Tiago Villanueva, "Portugal's health system in intensive care", *BMJ, Group blog*, 5 Ιουλίου 2012, <<http://blogs.bmj.com/bmj/2012/07/05/tiago-villanueva-portugals-health-system-in-intensive-care/>>; "Portugal caps locum fees to meet financial bail out requirements", *BMJ*, 2011; 343: d5437.

ρήνα»: Βέλγιο, Γαλλία, Ολλανδία, Σκανδιναβία, Γερμανία. Εκεί η ζήτηση είναι μεγάλη, μόνο που το βασικό εμπόδιο για να «αποδώσει» αυτή η συμφωνία είναι συνήθως η γλώσσα: Πώς να μάθει κανείς να μιλά τη μητρική γλώσσα των μελλοντικών χωρών υποδοχής; Η λύση είναι αρκετά απλή και κάνει αισθητή τη διαφορά με τους κανόνες που διέπουν τη «μη επιλεγμένη» μετανάστευση. Πολλά πρακτορεία πρόσληψης προτείνουν στους γιατρούς και στην οικογένειά τους δελεαστικά «πακέτα» που περιλαμβάνουν μια προσυμφωνημένη αποζημίωση η οποία καλύπτει τα έξοδά τους, μαζί με πολύμηνα εντατικά μαθήματα για την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας.³⁷ Η Γερμανία, η οποία είναι σε γενικές γραμμές η πρώτη που επωφελείται από τη μαζική φυγή εγκεφάλων, προσελκύει, όπως είναι «φυσικό» και αυτή τους γιατρούς. Με 10.000 κενές θέσεις γιατρών, διευκολύνει την «εισαγωγή» νεαρών πτυχιούχων και τους δίνει πρόσβαση σε μαθήματα εξειδίκευσης σε όλους ουσιαστικά τους τομείς χάρη σε μια μακράν ελαστικότερη νομοθεσία συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Έτσι, επωφελούμενος από το *στολίδι* της περιφέρειας που αποτελείται από ένα νέο σε ηλικία, φτηνό και εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, ο «πυρήνας» της Ένωσης καταφέρνει να αποτρέψει τη μοίρα που προβλέπουν για αυτόν οι Κασάνδρες της «δημογραφικής γήρανσης».

Άρνηση της Πολιτικής, Καταστροφή της Δημοκρατίας

Εν ολίγοις, ούτε η «κρίση» ούτε ο «ανταγωνισμός» επιδρούν από μόνοι τους σε αυτή την ιστορία ως αυθύπαρκτες, ακατανίκητες και τυφλές δυνάμεις. Η φυγή εγκεφάλων και η απουσία προοπτικής για το μέλλον ενθαρρύνονται και διοργανώνονται σε μεγάλο βαθμό από την Ευρωπαϊκή Ένωση και από τα κράτη, όσο και αν το έργο ολοκληρώνεται χάρη σε πρακτορεία ή άλλους παράγοντες του ιδιωτικού τομέα. Χωρίς τα ίδια τα κράτη, η επέλαση των υπερεθνικών οικονομικών δυνάμεων δεν θα είχε επιπτώσεις τέτοιας έκτασης. Αρκεί να σκεφτεί κανείς την τύχη της Ισλανδίας, μιας μικρής μεν χώρας, η οποία ωστόσο αποτελεί το τελευταίο παράδειγμα μιας ιστορικής σειράς που αποδεικνύει εμπειρικά, τουλάχιστον από τη Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του '30 και μετά, ότι κάθε κοινωνία πολιτών που πέτυχε, σε συμμαχία με τις κυβερνήσεις της –πάντοτε όμως ασκώντας τους πίεση– να αντισταθεί στις σειρήνες της λιτότητας σε περιόδους οικονομικής κρίσης, επομένως και να διατηρήσει την ακεραιότητά της,

³⁷ Tiago Villanueva, "An overview of medical employment in Europe", *BMJ, Group blog*, 13 Απριλίου 2012. Στη Γαλλία, ο Σύνδεσμος για την αναζήτηση και την εγκατάσταση ευρωπαίων γιατρών (ARIME) δεσμεύεται ότι θα αναλάβει «δωρεάν όλη την τυπική διαδικασία», από την υποχρεωτική εγγραφή στο Συμβούλιο του τάγματος των γιατρών μέχρι την παροχή βοήθειας μετά την εγκατάσταση στην ξένη χώρα, καθώς και τα μεταφορικά, πριμ μεταγκατάστασης, εκπαίδευση στη γλώσσα και διαπραγματεύσεις για τις καλύτερες δυνατές συνθήκες εργασίας και αμοιβής.

εξήλθε από αυτή σε ασυγκρίτως καλύτερη κατάσταση και σε συντομότερο χρονικό διάστημα.³⁸

Το σκηνικό που περιγράψαμε παραπάνω δεν μπορεί να ολοκληρωθεί χωρίς το ακανθώδες ερώτημα το οποίο συνδέεται άμεσα με τις πολιτικές της υγείας, της συμπεριφοράς απέναντι στους μη ευρωπαϊούς μετανάστες και στα πιο εύαλωτα στρώματα του πληθυσμού (τοξικομανείς, πόρνες). Σε αυτές τις συνθήκες οργανωμένης ένδειας, συνώνυμου της λιτότητας, αυτές οι πληθυσμιακές ομάδες γίνονται αντικείμενο τεράστιων στερήσεων και συγχρόνως μιας απάνθρωπης καταστολής. Με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο τα πιο περιφερειακά και λιγότερο δημοκρατικά κράτη, όπως η Ελλάδα, μπαίνουν στο στόχαστρο ως πρώτα πεδία πειραματισμού, έτσι και εντός των εθνικών συνόρων τα πιο αδύναμα και εκτεθειμένα τμήματα του πληθυσμού υφίστανται πρώτα τις κάθε είδους επιθέσεις.

Στην Ελλάδα, όπως είδαμε, η άνοδος του νεοναζιστικού κόμματος «Χρυσή Αυγή» δεν ήταν αυθόρμητη ούτε μη αναμενόμενη. Οι ιστορικές του διασυνδέσεις με το παρακράτος³⁹ βρήκαν στη χειραγώγηση της κρίσης την κινητήριου δύναμη για την αύξηση της δύναμής του. Οι αρχές, απέναντι στην υγειονομική λαίλαπα, όχι μόνο δεν έκαναν τίποτα για να προστατεύσουν την κοινωνία, αλλά, αντίθετα, αναπαρήγαγαν τη ρατσιστική και ξενοφοβική θεματολογία αυτού του κόμματος, κουνώντας το δάχτυλο, φυλακίζοντας και στιγματίζοντας τους μετανάστες (καθώς και τις γυναίκες «ελαφρών ηθών») για να οχυρωθούν πίσω από την άρνηση και/ή να επιρρίψουν στον Άλλο τις παράπλευρες απώλειες των πολιτικών τους.

Η φρίκωση του δημόσιου λόγου έχει γίνει μια μόνιμη και σχεδόν τετριμμένη πραγματικότητα της καθημερινής ζωής σε μεγάλο τμήμα της Ευρώπης. Οι κυ-

³⁸ David Stuckler and Sanjai Basu, *The Body Economic*, ό.π., *passim*.

³⁹ Η λέξη «παρακράτος» περιγράφει το αστυνομικο-στρατιωτικό σύμπλεγμα που έχει διεισδύσει στο κράτος. Πιο πρόσφατα, στην περίπτωση της Ελλάδας, περιγράφει τον «υπόγειο, μη αναγνωρισμένο και θανάσιμο μηχανισμό διώξεων και δολοφονιών ατόμων και εξόντωσης πολιτικών αντιφρονούντων ο οποίος επέτρεψε στο επίσημο κράτος να διατηρήσει μια επίφαση νομιμότητας. [...] Οι πράκτορές του δούλευαν σε στενή σχέση με την αστυνομία και τη χωροφυλακή, χωρίς όμως να είναι οπλισμένοι (όπως συνέβαινε με τις πολιτοφυλακές και τους παραστρατιωτικούς. Έκαναν χρήση αιχμηρών αντικειμένων (μπαλτάδες, ματσέτες, μεγάλες πέτρες, λοστούς, κ.λ.π.), για να φέρουν σε πέρας τις αποστολές τους οι οποίες δεν είχαν ως στόχο μόνο την εξόντωση των αριστεριστών, αλλά και τη δημιουργία ενός κλίματος φόβου. [...]». Η πλήρης φράση «παρακράτος της Δεξιάς» χρησιμοποιούνταν για να «χαρακτηρίσει τη βαθιά αποφασιστικότητα της Δεξιάς να διατηρήσει την εξουσία και την ταυτότητά της με το κράτος (και αντιστρόφως). Επιπλέον, η ύπαρξη του παρακράτους, καθώς και των παραστρατιωτικών, καταδεικνύει όχι μόνο τον κατακερματισμό στις παρυφές του κράτους, αλλά και την εμπλοκή του κράτους στη συντήρηση αυτού του περιθωρίου. Το περιθώριο είναι σημαντικό με την έννοια ότι ανοίγει ένα χώρο ευελιξίας, ώστε να βρίσκεται (προσωρινά) εντός και συγχρόνως εκτός της νομιμότητας και για αυτό το λόγο κάποιοι διατυμπανίζουν με τόσο στόμφο ότι [το παρακράτος] είναι το κέντρο». Βλέπε Neni Panourgia, *Dangerous Citizens: The Greek Left and the Terror of the State*, Fordham University Press, New York, 2009, σελ. 122. Βλέπε κεφάλαιο 1, σημείωση 26.

βερνήσεις κάνουν χρήση και κατάχρηση αυτής, όπως κάνουν άλλωστε και η ΕΚΤ και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή.⁴⁰ Τα παραδείγματα παράκαμψης του νόμου ή του συντάγματος αφθονούν στις χώρες του Νότου όπου οι πολίτες, κυρίως τα συνδικάτα, επιχειρούν ενίοτε (χωρίς απτά αποτελέσματα μέχρι στιγμής) να ξεκινήσουν δίκες εναντίον των κυβερνήσεών τους. Στο μεταξύ, οι αρχές επαναλαμβάνουν σε όσους είναι πρόθυμοι να ακούσουν, για παράδειγμα στην Ελλάδα και στην Ισπανία, ότι η αναδιάρθρωση του συστήματος υγείας επιφέρει οφέλη σε αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα και δεν επηρεάζει καθόλου την παροχή βασικών υπηρεσιών. Στην Ελλάδα, οι ερευνητές αντιμετωπίζουν τις μεγαλύτερες δυσκολίες σε ό,τι αφορά την πρόσβαση σε στοιχεία που σχετίζονται με τη δημόσια υγεία, είτε γιατί δεν υπάρχουν (σε αντίθεση με τα οικονομικά στοιχεία),⁴¹ είτε γιατί αργούν να φτάσουν ή δεν φαίνονται προσβάσιμα. Και όταν τελικά έλθουν στα χέρια τους, αυτό που βρίσκουν είναι ερμηνείες οι οποίες εξαίρουν τη βελτίωση του συστήματος υγείας.⁴² Τον Μάρτιο του 2012, μετά την παρουσίαση ανησυχητικών στοιχείων – τα οποία προέρχονταν από το ίδιο το ελληνικό υπουργείο υγείας – που παρουσίαζαν έκρηξη των κρουσμάτων του ιού του AIDS (HIV), μια διεθνής επιστημονική ομάδα εκλιπαρούσε την ελληνική κυβέρνηση να ενισχύσει το πρόγραμμα ανταλλαγής συριγγών. Απτόητοι, οι εκπρόσωποι του υπουργείου τους απάντησαν ότι οι στατιστικές αυτές οφείλονταν απλά στην παρουσία μεταναστών από τη Βόρεια Αφρική και την Ανατολική Ευρώπη οι οποίοι εισήλθαν στην Ελλάδα όντας φορείς του HIV.⁴³ Ο Αντρέας Λοβέρδος, υπουργός υγείας από το 2010 ως το 2012, δήλωνε ότι τα τεράστια ποσά που δαπανώνται για την περίθαλψη μεταναστών χωρίς ασφαλιστική κάλυψη, επιδείνωναν τα προβλήματα χρηματοδότησης του εθνικού συστήματος υγείας.

Ο ξενοφοβικός μύθος σύμφωνα με τον οποίο οι μετανάστες (νόμιμοι ή χωρίς χαρτιά) είναι φορείς μολυσματικών ασθενειών και/ή λαθραίοι περαστικοί που μπήκαν στις χώρες «υποδοχής» για να κάνουν υγειονομικό τουρισμό «επωφελούμενοι» από τα «δωρεάν» συστήματα υγείας, είναι τόσο διαδεδομένος όσο και ανυπόστατος. Ο πραγματικός υγειονομικός τουρισμός είναι αυτός που χτίζεται και εδραιώνεται σε παγκόσμια κλίμακα προς όφελος των προνομιούχων. Όσο για τους μετανάστες και γενικότερα τα άτομα που προέρχονται από «μη ευρωπαϊκούς» πολιτισμούς, μένουν όλο και πιο συχνά αποκλεισμένοι από τα συστήματα δημόσιας υγείας και αν όχι, συναντούν συνήθως τέτοια εμπόδια

⁴⁰ Διαβάστε τη σχετική ανάλυση στην εισαγωγή του βιβλίου, απόσπασμα του οποίου αποτελεί το παρόν κεφάλαιο, ειδικότερα τις σελίδες 17-37.

⁴¹ Όπως σημειώνουν οι συγγραφείς του εξαιρετικού άρθρου στο *Lancet*, “Financial crisis, austerity, and health in Europe”, ό.π..

⁴² David Stuckler και Sanjai Basu, *ομοίως*, σελ. 83.

⁴³ *Ομοίως*, σελ. 88.

όταν διεκδικούν τα (μειωμένα) δικαιωμάτά τους στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ώστε στο τέλος, τα παρατούν.⁴⁴ Τα αποποιούνται επίσης εξαιτίας του φόβου, μήπως πέσουν θύματα καταστολής, αυτοί που ούτως ή άλλως δεν χρειάζονται να δείξουν τα χαρτιά τους, για να σταματιστούν. «Αρκεί να δουν το πρόσωπό μου για να με συλλάβουν», λέει, για παράδειγμα, ένας «αποκλεισμένος» ασθενής σε ένα ιατρείο των Γιατρών του Κόσμου. «[...] Το να στερείσαι τα δικαιώματά σου, επειδή δεν έχεις χαρτιά, προκαλεί εγκεφαλικές βλάβες».⁴⁵ Στην έκθεσή της με τίτλο «Πρόσβαση στην ιατρική περίθαλψη στην Ευρώπη σε εποχές κρίσης» (*Accès aux soins médicaux en Europe en temps de crise*), η ΜΚΟ σημειώνει επανειλημμένα με βάση τις ετήσιες έρευνές της ότι είναι εξαιρετικά σπάνιες οι περιπτώσεις ανθρώπων που αποφασίζουν να μεταναστεύσουν για λόγους υγείας (1,6 % το 2012 και 2,2 % το 2011).

Η μεταβίβαση ευθυνών μέσω του στιγματισμού των μεταναστών έχει επιπτώσεις που ξεπερνούν τα άμεσα μικρά εκλογικά ωφέλη στα οποία ποντάρουν οι εν ενεργεία κυβερνήσεις. Βάζει τις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες σε ανταγωνισμό μεταξύ τους για κάποιους δημόσιους πόρους οι οποίοι σπανίζουν ολοένα περισσότερο. Παράλληλα, η επίθεση κατά των μεταναστών, κατά των «επικίνδυνων» ασθενών και των «ξεροκέφαλων» –όσων υψώνουν τη φωνή πιο δυνατά από τους άλλους για να διαμαρτυρηθούν κόντρα στην αυθαιρεσία και την αδικία– εξωραΐζει την προσφυγή στον εξαναγκασμό με σκοπό την υποταγή *ολόκληρης* της κοινωνίας. Οι «περιθωριακοί» και οι μετανάστες, αλλά και οι γυναίκες –διότι αυτές οι πολιτικές, οφείλουμε να τονίσουμε, έχουν σοβαρές επιπτώσεις που συνδέονται με θέματα «φύλου»– είναι τα πρώτα θύματα ενός ολοένα ευρύτερου αυταρχικού κοινωνικού και πολιτικού πειραματισμού. Τα *άχρηστα στόματα*, όποια κι αν είναι αυτά, ωθούνται είτε στην αυτοκτονία είτε στην εγκληματικότητα είτε στη φυλακή είτε, όπως θα δούμε προσεχώς, σε νέα στρατόπεδα εγκλεισμού. Επομένως, η αποσάρθρωση των συστημάτων υγείας ανά την Ευρώπη βρίσκεται στο επίκεντρο ενός ριζικά αντιδημοκρατικού σχεδίου το οποίο αλλάζει εκ βάθρων το ευρωπαϊκό όραμα, όπως οικοδομήθηκε μετά το 1945.

Μετάφραση στην ελληνική από τη γαλλική: *Κορίνα Βασιλοπούλου*

⁴⁴ Σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο προτρέπονται οι υπηρεσίες υποδοχής να δυσχεραίνουν την πρόσβαση στην ιατρική περίθαλψη, δείτε τη διατριβή του Pascal Martin, *Les Métamorphoses de l'État social. La réforme managériale de l'assurance maladie et le nouveau gouvernement des pauvres*, EHESS, Παρίσι, 2012.

⁴⁵ Médecins du monde, *Access to healthcare in Europe in times of crisis and rising xenophobia*, .ό.π.

Γνώση, Εκπαίδευση, Κοινωνία: Κοινωνική Θεωρία και Επιστημολογία στο Έργο του Basil Bernstein

*Ηρακλής Μαυρίδης**

Περίληψη

Το άρθρο αυτό ασχολείται με τη σχέση του έργου του Basil Bernstein με την κοινωνική και κοινωνιολογική θεωρία γενικά και την επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών ειδικότερα. Μέσα από μια ανάλυση των βασικών εννοιών και επιχειρημάτων στο έργο του, η βασική θέση του άρθρου είναι ότι πέρα από τη σημαντική συνεισφορά του στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, το έργο του Bernstein ενέχει σε όλο του το εύρος και πρωτότυπες θεωρητικές συνθέσεις που αφορούν ένα σημαντικό εύρος της κλασσικής και σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας από τον Μάρξ και τον Ντυρκέμ μέχρι τον δομισμό και το έργο του Φουκώ. Παρά τον – ή ίσως ακριβώς λόγω αυτού– εκλεκτικισμό τους αυτές οι θεωρητικές συνθέσεις είναι ενδιαφέρουσες και πρωτότυπες, αν και δεν θεματοποιούνται ποτέ ανοικτά και δεν αναλύονται οι επιστημολογικές προϋποθέσεις και οι συνέπειες τους στον βαθμό που η βασική στόχευση του Bernstein παραμένει πάντοτε μια «κοινωνιολογία της σχολικής γνώσης» και των κοινωνικών επικαθορισμών της. Το άρθρο επιχειρεί να χαρτογραφήσει αυτές τις ενδιαφέρουσες θεωρητικές διαδρομές που ορίζουν όλο το έργο του Bernstein επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι φαίνεται να απουσιάζει σε πολλά σημεία η αναγκαία κριτική διάσταση της κοινωνικής θεωρίας ως κριτική του υπάρχοντος στην προοπτική του δέοντος.

1. Εισαγωγή

Το έργο του σημαντικού Βρετανού κοινωνιολόγου Basil Bernstein (Μπέιζιλ Μπέρνσταϊν) είναι γνωστό κυρίως στο χώρο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και στο άρθρο αυτό υποστηρίζουμε ότι δεν έχει αναγνωριστεί η ευρύτερη θεωρητική συνεισφορά του στην κοινωνιολογική θεωρία. Έτσι η εργασία αυτή αποτελεί μια σειρά σημειώσεων και μια συμβολή στη συζήτηση επάνω στο έργο του Bernstein, με ιδιαίτερη έμφαση σε ζητήματα επιστημολογικά και σε ζητήματα που αφορούν τη σχέση μεταξύ γνώσης, εκπαιδευτικού συστήματος και

* Ο Ηρακλής Μαυρίδης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Η διεύθυνση του ηλεκτρονικού του ταχυδρομείου είναι: irmavridis@gmail.com.

κοινωνικών δομών' τα θέματα αυτά τίθενται σε διάφορα σημεία στο έργο του Bernstein και η προσπάθεια μας εδώ είναι να τα συστηματικοποιήσουμε, να δούμε τις προεκτάσεις τους αλλά και τις πιθανές κριτικές τους, χωρίς βεβαίως να μπορούμε να αντιμετωπίσουμε όλα τα μεγάλα και σύνθετα ζητήματα που ανοίγονται εδώ. Η εργασία συνεπώς κινείται επιστημονικά σε ένα χώρο, ο οποίος άπτεται τόσο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, όσο και της κοινωνιολογίας της γνώσης, αλλά και της κοινωνιολογικής θεωρίας συνολικότερα. Ειδικότερα, θα προσπαθήσουμε να δούμε πώς κατανοεί ο Bernstein την παραγωγή και συγκεκριμένα την αναπαραγωγή (ή *αναπλαισίωση*) της γνώσης μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά και τις σχέσεις και τους επικαθορισμούς των παραπάνω από ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις και δομές. Θέλουμε επίσης να σχολιάσουμε την κομβική έννοια του *κώδικα* μέσα στο έργο του Bernstein, αλλά και το πώς βλέπει συνολικά την κοινωνιολογική θεωρία και τη σχέση της με αυτό που ονομάζεται «κοινωνική πραγματικότητα». Η γενική μας θέση εδώ είναι ότι το έργο του Bernstein θέτει μία σειρά από σημαντικά και δύσκολα ερωτήματα γύρω από την αντιστοιχία μεταξύ των μορφών της συνείδησης, των μορφών των εκπαιδευτικών θεσμών και πρακτικών και των κοινωνικών σχέσεων και δομών' την ίδια στιγμή πιστεύουμε ότι από το έργο του συνάγονται μία σειρά από πρωτότυπες και ενδιαφέρουσες προοπτικές τόσο για την κοινωνιολογική θεωρία ευρύτερα, όσο και στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και της γνώσης ειδικότερα, οι οποίες ανοίγουν σημαντικά ερευνητικά ζητήματα για το μέλλον.

2. Προοπτικές μιας κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και της γνώσης

Το συνολικό εγχείρημα του Bernstein μπορεί να συνοψισθεί σε τέσσερα αλληλένδετα βήματα' το πρώτο αφορά θεμελιώδη ζητήματα της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και τα άλλα τρία αποτελούν σημαντικά ζητήματα της κοινωνιολογίας της γνώσης. Γράφει λοιπόν ο Ιωσήφ Σολομών στην ενδιαφέρουσα εισαγωγή των κειμένων του Bernstein ότι:

... σταθερός προσανατολισμός του έργου του Bernstein είναι η παραγωγή μιας θεωρίας της πολιτισμικής αναπαραγωγής, η οποία μ' ένα και το αυτό σύστημα εννοιών και εννοιολογικών σχέσεων θα μπορεί: να περιγραφεί με κοινωνιολογικούς όρους και να προσδιορίζει τις αρχές που διέπουν τις γλωσσικές και τις παιδαγωγικές πρακτικές σε διάφορους φορείς του πεδίου της αναπαραγωγής, ιδιαίτερα στην οικογένεια και το σχολείο' να συνδέει αυτές τις πρακτικές μεταξύ τους, καθώς και με πρακτικές σε άλλα πεδία (ιδιαίτερα της υλικής παραγωγής και της παραγωγής λόγου)' να αναδεικνύει την ταξική φύση της ρύθμισης τους' να κατασκευάζει θεωρητικά τις κοινωνικές διαδικασίες δόμησης (μέσω των γλωσσικών και των παιδαγωγικών κωδίκων) της εμπειρίας και της συνείδησης του υποκειμένου (Bernstein 1991: 17).

Συνοπτικά λοιπόν θα πρέπει να σημειώσουμε τρία στοιχεία: πρώτον, ότι η ευρύτερη στόχευση των θεωρητικών προσπαθειών του Bernstein σε όλο το έργο του αφορά συνολικά το σύνθετο ζήτημα της κοινωνικής και ειδικά της πολιτισμικής αναπαραγωγής με ιδιαίτερη έμφαση στην οικογένεια και το σχολείο¹ – και άρα δεν αποτελεί μια παιδαγωγική θεωρία αλλά μια *κοινωνιολογική* θεώρηση των μορφών και των πλαισίων όλων των παιδαγωγικών πρακτικών και αντιλήψεων. Δεύτερον, το θεωρητικό σχήμα του Bernstein στηρίζεται σε μια «κλασική» διάκριση μεταξύ ρηματικών και εξωρηματικών (υλικών) πρακτικών, παρότι, από την πλευρά σύγχρονων θεωρητικών ρευμάτων, κάθε υλική πρακτική είναι πάντοτε *ρηματική* (δηλαδή πρακτική του λόγου και όχι στενά γλωσσική) δεδομένου ότι αναδύεται και τοποθετείται καταστατικά και πάντοτε εντός ενός πεδίου *νοήματος* και συμβολοποίησης, και άρα δεν μπορεί να υπάρξει ποτέ έξω από αυτό. Τρίτον, στόχος του Bernstein είναι να φτιάξει μια θεωρία – με την έννοια μια σειράς *τυπολογιών*– η οποία θα περιγράφει κοινωνιολογικά όλες τις μορφές της εκπαιδευτικής πραγματικότητας (τις σχέσεις, τις πρακτικές, τα προγράμματα) *ακόμα και εάν αυτά δεν έχουν εμφανισθεί ακόμη*· άρα και να μπορεί να *προβλέπει* και τις μελλοντικές τους μορφές.²

Τα υπόλοιπα τρία στοιχεία αυτής της πρότασης αφορούν μερικές από τις σημαντικότερες παραδοχές της κοινωνιολογίας της γνώσης, όπως το ότι όλες οι παιδαγωγικές πρακτικές συνδέονται και καθορίζονται από πρακτικές σε άλλα πεδία και ειδικά στο πεδίο της υλικής παραγωγής –δηλαδή από τις ταξικές δομές των καπιταλιστικών κοινωνιών και άρα από τον κυρίαρχο καταμερισμό της εργασίας– αλλά και της παραγωγής των λόγων. Έτσι, όσον αφορά τις θεωρητικές του αναφορές, σε μια «κλασική» λειτουργιστική κοινωνιολογική προσέγγιση προστίθεται ένας κριτικός μαρξισμός ο οποίος προσπαθεί να συσχετίσει τις μορφές της συνείδησης, όπως αυτές διαμορφώνονται σε κάθε κοινωνικο-ιστορική συγκυρία, με συγκεκριμένες κοινωνικο-ταξικές σχέσεις και τέλος, ο Bernstein προσπαθεί να αναλύσει και να συστηματοποιήσει τις διαδικασίες *δόμησης* (ή *ρύθμισης*) της ατομικής συνείδησης μέσα στο (αλλά και από το) εκπαιδευτικό σύστημα ως προς τις κοινωνικές τους καταβολές και προϋποθέσεις και άρα θέτει το ευρύτερο πρόβλημα της σχέσης της συμβολικής τάξης με την κοινωνική δομή.

¹ Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι ακριβώς λόγω της περιχαράκωσης του έργου του στα πλαίσια της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, και του συγκεκριμένου πανεπιστημιακού χώρου (Institute of Education, University of London), η συνεισφορά του Bernstein στην κοινωνιολογική θεωρία δεν αναγνωρίζεται ως αυτή που θα μπορούσε να ήταν, στον βαθμό οι τρόποι με τους οποίους διαπραγματεύεται σημαντικά ζητήματα της θεωρίας είναι πρωτότυποι και σημαντικοί. Η ουσία ωστόσο είναι ότι η θεωρητική φιλοδοξία –αλλά και δυνατότητα– του Bernstein υπερβαίνει κατά πολύ τα στενά όρια μιας «κοινωνιολογίας του σχολείου».

² Εδώ είναι ένα από τα πολλά σημεία όπου το έργο του E. Durkheim (αλλά και του M. Weber) έχει κομβική σημασία και επιρροή στο έργο του Bernstein στο βαθμό που, εν πολλοίς, ασπάζεται τη δική του σύλληψη για το τι είναι και τι πρέπει να είναι η κοινωνιολογική θεωρία.

Το θεωρητικό εγχείρημα λοιπόν του Bernstein δέχεται τη βασική παραδοχή της κοινωνιολογίας της γνώσης ότι οι θεμελιακές κατηγορίες της συνείδησης – οι γνωσιακές κατηγορίες, οι τρόποι ερμηνείας και κατανόησης της πραγματικότητας, οι προτιμήσεις και το γούστο, οι ηθικοί κώδικες και οι αξίες, κ.λπ.– και κατά συνέπεια η γενικότερη δομή της εμπειρίας, αντλούνται και καθορίζονται (με σύνθετους και *διαμεσολαβημένους* όμως τρόπους) από τη δομή των κοινωνικών σχέσεων· αυτό σημαίνει ότι καθορίζονται τόσο από τις κοινωνικές σχέσεις του παρόντος, όσο και του παρελθόντος, δηλαδή από την *ιστορικότητά* τους – και αυτό αφορά τόσο το έργο του Karl Marx όσο και του Emil Durkheim³ ως κοινή ρίζα τόσο της κοινωνιολογίας της γνώσης όσο και της εκπαίδευσης. Ο Bernstein θεωρεί δηλαδή, ακολουθώντας τη μαρξιστική θέση, ότι οι μορφές της συνείδησης καθορίζονται από δύο βασικούς παράγοντες: τις παραγωγικές σχέσεις και τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και αυτό είναι ένα κριτήριο «εξωτερικό» και ιστορικό που αφορά την ανάδυση και την εξέλιξη των μορφών της γνώσης. Από την άλλη μεριά στο έργο του ο Bernstein αναζητά κυρίως «εσωτερικά» κριτήρια επιλογής, οργάνωσης και αξιολόγησης των μορφών της γνώσης στις σημερινές κοινωνίες, τις μορφές δηλαδή της παραγωγής (*ρύθμισης*) και της αναπαραγωγής (ή με δικούς του όρους *αναπλαισίωσης*) της γνώσης και απλά εδώ επισημαίνουμε ότι το ζήτημα αυτό είναι σημαντικό και δυσεπίλυτο στην κοινωνική θεωρία και αφορά την σχέση των «εξωτερικών»/ιστορικών εξαρτήσεων και επικαθορισμών της γνώσης (ειδικά των τυπικών, επιστημονικών μορφών) με τα εσωτερικά κριτήρια «εγκυρότητας» και ταξινόμησης/οργάνωσής της.

Για τον Bernstein, τουλάχιστον στο πρώιμο έργο του,⁴ οι δομές της σκέψης (δηλαδή οι άτυπες αλλά κυρίως οι *τυπικές* μορφές γνώσης) δεν εξαρτώνται μόνο από τη ευρύτερη κοινωνικο-ιστορική συγκυρία αλλά πρωτίστως από την κοινωνικο-ταξική ομάδα (άρα ταξική *ταυτότητα*) στην οποία ανήκει κάθε άτομο, μέσω της ένταξης του σε μια συγκεκριμένη οικογένεια σε μια συγκεκριμένη βαθμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας. Δευτερευόντως –και αυτό είναι σημαντικό– εξαρτώνται από τη μακρόχρονη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας η οποία λαμβάνει

³ Οι βασικές αναφορές του Bernstein στο έργο του Durkheim αφορούν κυρίως τα κείμενα *The Division of Labour in Society*, *Primitive Classification*, *The Elementary Forms of Religious Life* και *Moral Education*. Ως προς αυτές τις επιρροές μια καλή διαπραγμάτευση βρίσκεται στο άρθρο του Brian Davies (1995: 39).

⁴ Ως «πρώιμο» έργο του θα ορίζαμε ολόκληρη την περίοδο από τα πρώτα του γραπτά (1959) μέχρι το κλασσικό πλέον κείμενο του 1971: 47-51 [ελλ. Μετάφραση (Bernstein 1991: 61-107)]. Στο κείμενο αυτό ανοίγεται μια νέα θεωρητική προοπτική, η οποία υπερβαίνει την πιο «στενή» κοινωνιολογική θεώρηση των προηγούμενων κειμένων. Δύο χαρακτηριστικά κείμενα αυτής της «πρώιμης» περιόδου, τα οποία περιλαμβάνονται στο βιβλίο της Α. Φραγκουδάκη (1985), είναι τα Bernstein (1985α: 393-432) και (1985β: 433-468).

χώρα κατά τη διάρκεια της τυπικής-σχολικής εκπαίδευσης· αυτή αφορά την διαμόρφωση κοινωνικά καθορισμένων μορφών θέασης και ερμηνείας του κόσμου αλλά και την αποτύπωση των συλλογικών ταυτοτήτων στον ατομικό ψυχισμό μέσω του παιδαγωγικού λόγου. Η βασική διάγνωση του Bernstein, η οποία ακολουθεί την σκέψη του Durkheim όσον αφορά την ιστορική κίνηση από τις μορφές της *μηχανικής* προς τις μορφές της *οργανικής* αλληλεγγύης με τις συνακόλουθες μεταβολές των εκπαιδευτικών συστημάτων στους δύο τελευταίους αιώνες, είναι ότι οι σύγχρονες μορφές εκπαίδευσης αποτελούν τεράστια συστήματα διαμόρφωσης (*ρύθμισης* και *μετασχηματισμού*, με τους δικούς του όρους) της υποκειμενικότητας τα οποία είναι μαζικά και υποχρεωτικά για όλα τα παιδιά και αποτελούν ίσως τον σημαντικότερο κρίκο της διαδικασίας της κοινωνικής/πολιτισμικής αναπαραγωγής. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε και την ιδιαίτερη σημασία που έχει ο καταμερισμός της εργασίας στο έργο του Bernstein (και πάλι μέσω του Durkheim) στο βαθμό που αποτελεί καθοριστικό στοιχείο της μορφής των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων και των σχέσεων αλληλεγγύης – αλλά και *ανταγωνισμού*– που χαρακτηρίζουν τις νεωτερικές κοινωνίες⁵ των τρόπων δηλαδή με τους οποίους συντίθενται οι σύγχρονες κοινωνίες, έτσι ώστε να καταφέρνουν να διατηρήσουν τη συνοχή τους, τη νομιμοποίηση τους και την αναπαραγωγή τους μέσω της διαφοροποίησης και της αλληλεξάρτησης των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων (οργανική αλληλεγγύη).

Όλα τα παραπάνω σημαίνουν για τον Bernstein ότι για τις κατηγορίες της ατομικής συνείδησης οι οποίες αποτελούν κατά βάση *συλλογικές* κατηγορίες και διαμορφώνονται/«κατασκευάζονται» μέσα και μέσω θεσμών,⁶ όπως η οικογένεια και το σχολείο, θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ταυτόχρονα δύο πράγματα: α) ότι αναδύονται μέσα από τις διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και εμπειρίες ζωής διαφορετικών συλλογικοτήτων και κυρίως κοινωνικοταξικών ομάδων –ή με την ορολογία του Bernstein αναφέρονται σε διαφορετικούς «νοηματικούς προσανατολισμούς» των κοινωνικών ομάδων⁷ και β) ότι, στην πλειοψηφία τους (αλλά όχι όλοι), αναδύονται και αποτελούν συστατικό κομμάτι της κυρίαρχης/ηγεμονικής κουλτούρας κάθε κοινωνικο-ιστορικής συ-

⁵ Είναι ωστόσο πολύ ενδιαφέρον ότι στο σημαντικό άρθρο “Education, Symbolic Control and Social Practices” (Bernstein 2003: 114-142) ο συγγραφέας κάνει μια σύντομη αναφορά στη μαρξιστική παράδοση (Althusser, Gramsci, Πουλαντζάς) αλλά και στον Foucault επισημαίνοντας ότι για τον νεο-μαρξισμό «...υπάρχει ακόμη μια πολύ αδύναμη και ... ανεπαρκής εξειδίκευση της σχέσης μεταξύ των λόγων, των κοινωνικών σχέσεων, του καταμερισμού της εργασίας και των συστημάτων μετάδοσης τα οποία δημιουργούν τη σχέση μεταξύ ιδεολογίας και συνείδησης» (μετάφραση δική μου).

⁶ Οι θεσμοί αυτοί που κλασικά ονομάζονται θεσμοί «κοινωνικοποίησης» και που σήμερα αναγνωρίζονται σωστότερα ως θεσμοί «υποκειμενοποίησης», κατασκευής και ρύθμισης δηλαδή της υποκειμενικότητας στο βαθμό που ο άνθρωπος είναι ήδη πάντοτε κοινωνικό ον.

⁷ Αυτή η διατύπωση αντιστοιχεί στο ύστερο έργο του Bernstein όπως τη συναντάμε, για παράδειγμα, στο Bernstein (1991) σελ. 168 κ.έ.

γκυρίας· ο Bernstein ασχολείται κυρίως με το πρώτο και λιγότερο με το δεύτερο σε αντίθεση, για παράδειγμα, με την ανάλυση του Michael Apple ο οποίος αναλύει τους εκπαιδευτικούς θεσμούς και την σχολική γνώση μέσα στα ευρύτερα πλαίσια μιας νέο-γκραμισιανής εννόησης της ηγεμονίας και της θεωρίας της ιδεολογίας⁸. Έτσι από όλες τις διαφορετικές συλλογικότητες, ο Bernstein θεωρεί, με ένα κλασσικό μαρξιστικό τρόπο, την ταξική ομάδα στην οποία ανήκουν τα άτομα ως πρωταρχικότερη, και άρα την καθοριστικότερη απέναντι σε άλλες *ταυτότητες*, όπως οι πολιτισμικές, οι εθνοτικές, οι θρησκευτικές, του γένους (gender) κλπ· συνάμα θεωρεί ότι όλες οι υπόλοιπες κατανομές της εξουσίας μέσα στην κοινωνία εξαρτώνται και καθορίζονται «σε τελευταία ανάλυση» από την κυρίαρχη κατανομή της εξουσίας, δηλαδή αυτή των ταξικών σχέσεων μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι «Αν και οι λόγοι μας περιβάλλουν από παντού, αυτοί οι λόγοι, τελικά, ομιλούν μέσω των τάξεων. Με αυτή την έννοια, οι λόγοι των σχέσεων μικρο-εξουσίας υπόκεινται στην ταξική ρύθμιση» (Bernstein 1991: 54 κ.έ).⁹ Βέβαια, αυτή η άποψη επιδέχεται αρκετής συζήτησης ειδικά ως προς τις θεωρητικές εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών στο βαθμό που μπορεί να θεωρηθεί ότι και μη-ταξικές (π.χ. έμφυλες, εθνικές ή θρησκευτικές) ταυτότητες είναι εξίσου πρωταρχικές και άρα καθοριστικές, δεν «μιλούν» απλώς μέσω ταξικών σχέσεων και δεν *ανάγονται* απλώς σε αυτές (με τον συνακόλουθο κίνδυνο του *αναγωγισμού*). Άλλωστε, και στο χώρο της εκπαίδευσης οι επιμέρους κοινωνικές ταυτότητες (π.χ. εθνοτικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές κλπ) αποτελούν σημαντικό παράγοντα επιρροής στην σχολική πορεία των μαθητών· την ίδια στιγμή αναγνωρίζουμε ότι η κοινωνικο-ταξική θέση (σε συνδυασμό πολλές φορές με τις παραπάνω ταυτότητες) παίζει όντως ένα ιδιαίτερο ρόλο σημειώνοντας όμως ότι οι ταξικοί ορισμοί και επικαθορισμοί είναι πολύ σύνθετοι στις σημερινές υστερο-καπιταλιστικές κοινωνίες. Γενικότερα, το επιχείρημα εδώ είναι ότι οι διαδικασίες και οι θεσμοί της πολιτισμικής αναπαραγωγής εξαρτώνται και αντιστοιχούν –αλλά δεν *ανάγονται* αδιамεσολάβητα– στις μορφές και στις σχέσεις της υλικής παραγωγής στις καπιταλιστικές κοινωνίες, στον βαθμό που αυτές δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν χωρίς την συμβολική αναπαραγωγή και νομιμοποίησή τους στη συνείδηση των υποκειμένων, χωρίς δηλαδή τη διαμόρφωση/*ρύθμιση* της συνείδησης μέσα από τους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Επισημαίνουμε όμως ότι ένα από τα βασικά

⁸ Η αναφορά εδώ είναι κυρίως στην ανάλυση του Apple (1986). Την σχέση του με την προβληματική του Bernstein την εξηγεί στο ενδιαφέρον άρθρο του (Apple 1995: 59 κ.έ.).

⁹ Το απόσπασμα αυτό από μια συνέντευξη του Bernstein είναι σημαντικό όχι μόνο γιατί δείχνει ξεκάθαρα τη θέση του, αλλά και γιατί η έμφαση στο «τελικά» παραπέμπει στο αλτουσεριανό «σε τελευταία ανάλυση» των ταξικών σχέσεων, το οποίο όμως ο ίδιος ο Αλτουσέρ παραδέχεται ότι δεν εμφανίζεται ποτέ – τουλάχιστον χωρίς σοβαρό κίνδυνο ενός αναγωγισμού, βλ. (Αλτουσέρ 1994). Εδώ επίσης φαίνεται καθαρά και οι επιρροές, αλλά και η διαφορά στην εννόηση της εξουσίας από αυτή του Michel Foucault που αντιτίθεται σε τέτοιους καθορισμούς.

προβλήματα της κοινωνικής θεωρίας (και όχι μόνο της μαρξιστικής) παραμένει η συγκεκριμένη φύση αυτής της σχέσης των συμβολικών δομών με τις υλικές διαδικασίες, η οποία θεωρούμε ότι αποτελεί μάλλον μια σχέση αμφίδρομης αντιστοιχίας παρά μια σχέση *μονοσήμαντου* επικαθορισμού.¹⁰ Αυτό είναι ένα ακόμη από τα πολλά σημεία όπου η μαρξική προοπτική συναντά τον Durkheim στο έργο του Bernstein στον βαθμό που αναγνωρίζει ότι οι κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις συνιστούν καταστατικά και πάντοτε μια πραγματικότητα (δι)υποκειμενική για τα άτομα και χρήζουν πάντοτε *ιδεολογικής* αναπαραγωγής και νομιμοποίησης μέσα από προ-διαμορφωμένους (και πολλές φορές διαστρεβλωτικούς) τρόπους ερμηνείας και κατανόησης της πραγματικότητας. Το σημαντικό είναι ότι αυτές οι κοινωνικά δομημένες μορφές και κατηγορίες της συνείδησης δεν αποτελούν αφηρημένα *νοητικά* σχήματα αλλά *κοινές* κατηγορίες (ή λόγους) ερμηνείας της πραγματικότητας, οι οποίες καθοδηγούν και ελέγχουν την καθημερινή δράση και διαντίδραση των ατόμων μέσα στα κοινωνικά πλαίσια.

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ την ιδιαίτερη σημασία που δίνει ο Bernstein στις μορφές και τους μηχανισμούς του *κοινωνικού ελέγχου* ακριβώς επειδή οι κυρίαρχες κατανομές της εξουσίας –που στη βάση τους βρίσκονται ταξικές και παραγωγικές σχέσεις– δεν θα μπορούσαν ούτε να διατηρούνται αλλά ούτε και να αναπαράγονται χωρίς αυτούς. Γιατί αυτοί οι μηχανισμοί ελέγχου (τυπικοί ή άτυποι, υλικοί ή συμβολικοί) έχουν πάντοτε ένα διπλό ρόλο: από τη μια μεριά, αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα θεμέλια των κοινωνικών σχέσεων –δηλαδή της ίδιας της *κοινωνικότητας* του κοινωνικού αλλά και κάθε μορφής συλλογικότητας– στο βαθμό που θέτουν τα «αποδεκτά» όρια και πλαίσια της ατομικής συμπεριφοράς και της κοινωνικής διαντίδρασης και άρα περιορίζουν –αλλά και επαναφέρουν/συμμορφώνουν/ομαλοποιούν– τα υποκείμενα· οριοθετούν δηλαδή πάντοτε το «φυσιολογικό» και το «αποδεκτό» από τις μορφές παραβατικότητας (το «παθολογικό»), όπως τα ορίζει η εκάστοτε ηγεμονική ιδεολογία. Από την άλλη μεριά, αποτελούν μηχανισμούς διαφύλαξης και αναπαραγωγής της «κυρίαρχης τάξης πραγμάτων», δηλαδή των υφιστάμενων και κυρίαρχων κοινωνικών-οικονομικών-πολιτικών διευθετήσεων (το “status quo”) και κατανομών της εξουσίας που ορίζουν αυτό που ονομάζεται κυρίαρχη «κοινωνική πραγματικότητα» σε κάθε εποχή¹¹. Έτσι στο θεωρητικό σχήμα του Bernstein οι ταξικές σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας, αλλά και οι μηχανισμοί

¹⁰ Για να είμαστε ωστόσο δίκαιοι θα πρέπει να πούμε ότι ο Bernstein δέχεται τη *σχετική αυτονομία* των θεσμών πολιτισμικής αναπαραγωγής όπως το σχολείο σε σχέση με τη παραγωγική βάση της κοινωνίας, όπως αποδεικνύει και η εμπειρία των πρώην «σοσιαλιστικών χωρών» όπου η αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων είχε μικρή επίδραση στη συνολική δομή του εκπαιδευτικού συστήματος και των παιδαγωγικών πρακτικών. Ως προς τα σύνθετα αυτά θέματα βλ το άρθρο του M. Apple (1995: 59 κ.έ.).

¹¹ Για μια διαπραγμάτευση επάνω στο τι είναι και πως «κατασκευάζεται» η κοινωνική πραγματικότητα, βλ. Μαυρίδης 2005.

κοινωνικού ελέγχου που τους αντιστοιχούν και τους προστατεύουν, καθορίζουν (αλλά και διαμεσολαβούν) την μορφή των (κυρίαρχων) κωδίκων και πρακτικών επικοινωνίας τόσο μέσα στην κοινωνία εν γένει, όσο και ειδικότερα μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Αν λοιπόν προσπαθούσαμε να συστηματοποιήσουμε τις βασικές κατευθύνσεις της κοινωνιολογίας της γνώσης του Bernstein αυτές θα μπορούσαν να διατυπωθούν ως εξής: (α) η δομή των σχέσεων εξουσίας και οι μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου μέσα στην κοινωνία διαμορφώνουν, ειδικά μέσω των διαδικασιών και θεσμών της υποκειμενοποίησης («κοινωνικοποίησης»), τις βασικές δομές και κατηγορίες της συνείδησης των υποκειμένων, οι οποίες είναι στην ουσία τους συλλογικές, ιστορικές κατηγορίες (*représentations collectives* κατά Durkheim), (β) η κοινωνικο-ταξική ομάδα στην οποία ανήκουν τα υποκείμενα καθορίζει τις κοινές μορφές συνείδησης (ή τους «νοηματικούς προσανατολισμούς») και τις πρακτικές επικοινωνίας που αυτά χρησιμοποιούν, (γ) το παραγωγικό σύστημα και οι ταξικές σχέσεις καθορίζουν την ανάδυση και μεταβολή των συμβολικών συστημάτων και των μορφών επικοινωνίας, και συνεπώς τους κώδικες με τους οποίους αυτά εκφράζονται (δ) άρα οι μορφές της υλικής παραγωγής καθορίζουν τις μορφές της συμβολικής ανα-παραγωγής και τις ιδεολογικές μορφές που τις δικαιώνουν και τις νομιμοποιούν (ε) οι αρχές κοινωνικού ελέγχου αντανakλούν και υποστηρίζουν τις κυρίαρχες, σε κάθε κοινωνικο-ιστορική συγκυρία, κατανομές της εξουσίας (στ) οι κώδικες εκφράζουν *συμβολικά* αρχές κοινωνικού ελέγχου ταξικά προσδιορισμένες και τοποθετούν τα υποκείμενα –πάντοτε άνισα– μέσα στην κοινωνική ιεραρχία (ζ) μέσω των κωδίκων οι αντιφάσεις και οι ανταγωνισμοί μιας διαιρεμένης, ανταγωνιστικής και άνισης κοινωνίας μεταφέρονται στο πεδίο της πολιτισμικής αναπαραγωγής και βιώνονται ως αντιφάσεις της συνείδησης και της εμπειρίας των ίδιων των υποκειμένων (η) οι ταξικές σχέσεις καθορίζουν, μέσω διακριτών μορφών επικοινωνίας, τις διαφορετικές πρακτικές μετάδοσης των κωδίκων αλλά και τους τρόπους πρόσληψής τους και (θ) οι κώδικες μετασχηματίζουν τη συνείδηση των υποκειμένων μέσα από τους θεσμούς πολιτισμικής αναπαραγωγής αλλά και τα υποκείμενα μετασχηματίζουν συλλογικά – ιστορικά τους κώδικες.

Μια από τις βασικότερες παραδοχές του Bernstein η οποία διαπερνά ολόκληρο το θεωρητικό του έργο αφορά είναι αυτό που, με άλλους όρους, θα ονομάζαμε «κοινωνική κατασκευή της γνώσης» και θεμελιώνεται στην παραδοχή ότι η γνώση δεν υπάρχει ποτέ γενικά, «φυσικά» και υπερ-ιστορικά αλλά εμφανίζεται πάντοτε οργανωμένη σε διαφορετικά *σώματα* γνώσεων (επιστημών) ταξινομημένη, επιλεγμένη, συνδυασμένη και οργανωμένη με διαφορετικούς, ιστορικά καθορισμένους τρόπους (π.χ. αλλαγές στην εννόηση της «επιστήμης», στα όρια και την ταξινόμηση μεταξύ των επιστημών, στα όρια μεταξύ του καθημερινού/κοινότοπου και του επιστημονικού, στις συμβάσεις εγκυρότητας ή «ισχύος»

του επιστημονικού λόγου, κ.λπ.).¹² Εάν λοιπόν το έργο του Bernstein έχει να προσφέρει κάτι σημαντικό στην κοινωνική θεωρία –όπως υποστηρίζουμε εδώ– αυτό είναι, μεταξύ των άλλων, μια από τις σημαντικότερες αναλύσεις των τρόπων της «κοινωνικής (ανα)κατασκευής» και διάχυσης της γνώσης μέσα και μέσω των εκπαιδευτικών συστημάτων η οποία κινείται σε δύο αλληλένδετα επίπεδα: πρώτον, αυτό των αρχών/κωδίκων επιλογής, συνδυασμού και οργάνωσης των αναλυτικών προγραμμάτων και δεύτερον, αυτό των κοινωνικο-ιστορικών προϋποθέσεων και συνεπειών των συγκεκριμένων μορφών των αναλυτικών προγραμμάτων αλλά και παιδαγωγικών πρακτικών μετάδοσής τους. Η προσπάθεια λοιπόν του Bernstein είναι να αποκαλύψει τις, σε μεγάλο βαθμό, υπόρρητες αρχές και παραδοχές που καταστατικά και πάντοτε ενέχει κάθε τρόπος οργάνωσης της γνώσης στα σχολικά αναλυτικά προγράμματα και θα υποστηρίζαμε ότι στο βαθμό που οι παραδοχές αυτές είναι συγκαλυμμένες ενέχουν μια λειτουργία *ιδεολογική*, δηλαδή παραγνώρισης και συγκάλυψης. Έτσι το αρχικό ερώτημα εμφανίζεται ως *φαινομενικά* απλό, δηλαδή πώς συγκεκριμένοι τρόποι επιλογής, οργάνωσης και κατανομής της σχολικής (άρα *αναπλαισιωμένης*) γνώσης και οι αντίστοιχες πρακτικές μετάδοσής τους καταφέρνουν (και σε ποιο βαθμό) να μετασχηματίσουν τη συνείδηση των υποκειμένων-μαθητών και επιπλέον –και αυτό είναι σημαντικό– πώς αυτοί οι τρόποι/αρχές οργάνωσης της γνώσης αντιστοιχούν και εκφράζουν συμβολικά ευρύτερες κατανομές της κοινωνικής εξουσίας και των μορφών του κοινωνικού ελέγχου.¹³ Βεβαίως όλα αυτά ισχύουν, εάν αναγνωρίσουμε πρώτα την κομβική σημασία των αναλυτικών προγραμμάτων (γενικά, των συστημάτων οργάνωσης και μετάδοσης της γνώσης) τόσο πολιτικά –με την ευρεία έννοια του όρου– όσο και ως προς τη διαμόρφωση των επιμέρους υποκειμένων. Ως προς το δεύτερο λοιπόν σημείο, είναι πλέον σαφές ότι αυτοί οι λόγοι αυτοί –αλλά και οι πρακτικές μετάδοσης τους– μέσω της μακροχρόνιας επίδρασης τους επάνω στα υποκείμενα στην παιδική και εφηβική ηλικία, διαμορφώνουν σε σημαντικό βαθμό την ατομική συνείδηση, και ειδικά όσον αφορά την εγγραφή των κυρίαρχων συλλογικών ταυτοτήτων (π.χ. εθνικές, εθνοτικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές) αλλά και των αποδεκτών προτύπων συμπεριφοράς μέσα σε αυτόν· γενικότερα θα λέγαμε ότι ορίζουν (δηλαδή αποδίδουν ταυτότητες) αλλά και *τοποθετούν* τα υποκείμενα σε σχέση με τους άλλους μέσα στην κοινωνική χωροθεσία και ιεραρχία. Ως προς το πρώτο σημείο, υπενθυμίζουμε ότι μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα «κατασκευάζεται»/διαμορφώνεται, κυρίως από κρατικούς φορείς και επάνω στη βάση των εκάστοτε κυρίαρχων φιλοσοφικών-παιδαγωγικών αρχών, κοινω-

¹² Για μια καλή συνοπτική διαπραγμάτευση αυτών των ζητημάτων βλ και το κεφάλαιο 7 (“The boundaries of Knowledge: the thinkable and the unthinkable”) στο έγκυρο βιβλίο του P. Atkinson (1985: 128 κ.έ.).

¹³ Η προβληματική αυτή ξετυλίγεται σαφώς μέσα στο άρθρο “The Social Construction of Pedagogic discourse”, στο Bernstein (2003: 143-188).

νικών αξιών και ιδεολογικών αντιλήψεων, ένα σώμα γνώσεων ετερογενών και ανισοβαρών (ως προς τη ποσότητα χρόνου - σημασία που τους αποδίδεται) και το οποίο διδάσκεται υποχρεωτικά σε όλους τους μαθητές/τριες σε διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης, δεδομένου ότι θεωρείται ως η μόνη έγκυρη και νόμιμη για να διδαχθεί γνώση στο σχολείο, δηλαδή η εγκυρότητα και η νομιμότητά του είναι εγγυημένη θεσμικά από το κράτος.¹⁴ Έτσι από όλο τον τεράστιο, δυνατό κόσμο των επιστημονικών γνώσεων επιλέγονται από συγκεκριμένους θεσμικούς φορείς (π.χ. Παιδαγωγικά Ινστιτούτα) και με συγκεκριμένα κριτήρια (φιλοσοφικά, κοινωνικά, ιδεολογικά, παιδαγωγικά), κάποιες συγκεκριμένες μορφές και κομμάτια γνώσης τα οποία αναπλαισιώνονται –δηλαδή αποκόπτονται από τις πρωτογενείς συνθήκες παραγωγής τους και επανατοποθετούνται/αναπαράγονται σε ένα διαφορετικό γνωσιακό πλαίσιο (context)–¹⁵ ταξινομούνται, ιεραρχούνται, οργανώνονται, συνδυάζονται και συσχετίζονται (εν ολίγοις συντάσσονται) με συγκεκριμένες πρακτικές μετάδοσης και αξιολόγησής τους· παράλληλα εμφανίζονται στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο μια σειρά από ιδεολογικοί/παιδαγωγικοί λόγοι οι οποίοι νομιμοποιούν και δικαιώνουν την επιλογή, την «επιστημονικότητα» και τη «χρησιμότητα» των προηγούμενων. Ο Bernstein, σε αντίθεση με άλλους θεωρητικούς, δίνει λιγότερη σημασία στο περιεχόμενο των λόγων αυτών (δηλαδή στο «τι λένε», στα μηνύματα τα οποία μεταφέρουν) –και γι’ αυτό κρατάει μια απόσταση από μια μαρξική παράδοση κριτικής της ιδεολογίας– δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στους τρόπους συσχέτισμού και οργάνωσης των λόγων αυτών (δηλαδή στο «πως» λένε αυτό που λένε) στο βαθμό που θεωρεί ότι το εκάστοτε «μήνυμα» αποτελεί συνάρτηση όχι τόσο του περιεχομένου αλλά των διαφορετικών τρόπων επιλογής, αναπλαισίωσης και σύνταξης των γνώσεων αυτών.¹⁶ Υπάρχει βεβαίως μια ολόκληρη και πολύ σύνθετη συζήτηση εδώ ως προς το θέμα της σχέσης του περιεχομένου της γνώσης και της μορφής της οργάνωσής της η οποία ξεκινάει ήδη από το κλασικό πλέον βιβλίο του M.F.D Young (1971), συζήτηση η οποία αφορά το εάν τουλάχιστον κάποιες μορφές γνώσης έχουν «ενδογενώς» ιδεολογική φόρτιση (π.χ. γνώσεις ιστορίας και γλώσσας)¹⁷ ή εάν το σημαντικό στοιχείο εδώ η μορφή/κώδικας σύνταξης ετερογενών νοημάτων, έτσι ώστε να πετυχαίνουν, στη βάση των κυρίαρχων – «αποδεκτών» μορφών μετάδοσης, το εκάστοτε επιθυμητό αποτέλεσμα ως προς τη ρύθμιση της συνείδησης των υποκειμένων, δηλαδή οι κοινωνικές λειτουργίες τους.¹⁸

¹⁴ Ως προς τα θέματα αυτά βλ. και το άρθρο του I. Goodson (1995).

¹⁵ Ως προς αυτό βλ. και τη διαπραγμάτευση του ίδιου του Bernstein (1996, κεφ. 2).

¹⁶ Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, ότι ο ίδιος γράφει «Η ιδεολογία δεν είναι τόσο ένα περιεχόμενο αλλά ένας τύπος σχέσης για την παραγμάτωση περιεχομένων» (Bernstein 1991: 162).

¹⁷ Στην προοπτική αυτής της ανάλυσης εντάσσεται και το βιβλίο του M. Apple (1986).

¹⁸ Σε πολλά σημεία μέσα στο έργο του Bernstein αντηχεί ο λειτουργισμός του Durkheim – και με όλα τα προβλήματα που μπορεί να έχει αυτός.

Τέλος, χωρίς να μπορούμε να υπεισέλθουμε στην ουσία της συζήτησης, θα επισημάνουμε μόνο τη σημαντική έννοια της *αναπλαισίωσης* (recontextualizing) την οποία θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντική για μελλοντική έρευνα στον βαθμό που αναφέρεται στις διαδικασίες και τους όρους κυρίως της ανα-παραγωγής (αλλά και της νομιμοποίησης) της επιστημονικής γνώσης στις σημερινές κοινωνίες – και ειδικά μέσα από τους εκπαιδευτικούς θεσμούς.¹⁹ Η σημαντική συνεισφορά δηλαδή του Bernstein εδώ είναι ότι αποδομεί την κυρίαρχη ιδεολογία ότι το θέμα της «κατασκευής» των αναλυτικών προγραμμάτων είναι τάχα θέμα τεχνικό ή τεχνοκρατικό, αυτονόητο ή φυσικό, στο βαθμό που υπάρχουν ή θα μπορούσαμε να επινοήσουμε πολλούς και διαφορετικούς (και εν τέλει «έγκυρους») τρόπους ταξινόμησης και σύνταξης της εκπαιδευτικής γνώσης στο σχολείο με σημαντικά διαφορετικά αποτελέσματα τόσο στις παιδαγωγικές πρακτικές μετάδοσης και αξιολόγησης όσο και στις σχέσεις εξουσίας μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων και όλων των εμπλεκόμενων σε αυτή αλλά και στην διαμόρφωση των μαθητών/μαθητριών μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα. Στο ύστερο έργο του ο Bernstein εισάγει και την έννοια του «παιδαγωγικού μηχανισμού» (pedagogic device), δηλαδή μια σειρά διαφορετικών, κοινωνικά καθορισμένων κανόνων, πρακτικών και αντιλήψεων (παιδαγωγικών, ιδεολογικών κ.α.) μέσω των οποίων η αναπλαισιωμένη αυτή γνώση μεταδίδεται αλλά και αξιολογείται, μέσα από συγκεκριμένες παιδαγωγικές *πρακτικές*: επισημαίνουμε ότι εδώ υπάρχει ένα τεράστιο πεδίο «πολιτικού» διακυβεύματος και σχέσεων εξουσίας όσον αφορά τον έλεγχο και τη λειτουργία αυτού του «παιδαγωγικού μηχανισμού».

3. Επιστημολογία Ι: Κώδικας, Εξουσία, Υποκείμενο

Το βασικό όμως ερώτημα που θα πρέπει να απαντήσουμε αφορά τη σημασία της έννοιας του *κώδικα* μέσα στο έργο του Bernstein η οποία έχει σαφείς αναφορές τόσο στη δομιστική γλωσσολογία όσο και στη δομιστική ανθρωπολογία²⁰ Στην ουσία λοιπόν ο κώδικας αφορά δομές *σύνταξης* και αλληλουχίας νοημάτων²¹ τα οποία είναι επιλεγμένα (από όλα τα δυνατά νοήματα) και οργανωμένα σύμφωνα με συγκεκριμένες αρχές («λογικές») σύνταξης: υπ' αυτή την έννοια κάθε κώδικας (γλωσσικός, οπτικός, επικοινωνιακός κ.λπ.) ως δομή επι-

¹⁹ Για μια συνοπτική παρουσίαση της έννοιας αυτής βλ και Κ. Λάμνια (2002: 296-302). Επισημαίνουμε ότι η έννοια αυτή ανοίγει ενδιαφέρουσες μελλοντικές προοπτικές έρευνας τόσο στην κοινωνιολογία της γνώσης όσο και στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης.

²⁰ Μεταξύ των αναφορών αυτών σημειώνουμε επιγραμματικά το έργο του Ferdinand de Saussure αλλά και τα ονόματα των Sapir, Labov, Whorf, Cassirer και από το χώρο της ανθρωπολογίας το έργο της Mary Douglas.

²¹ Και βεβαίως και αντικειμένων, εικόνων, κτηρίων κ.λπ. – αλλά όλα αυτά πρέπει πάντοτε να συγκροτηθούν σε κώδικες *εντός του πεδίου του νοήματος και του λόγου*, εντός του ρηματικού πεδίου.

λογής και *συνάρθρωσης* ετερογενών στοιχείων έχει μια κυρίαρχη άρθρωση/οργάνωση. Αυτό σημαίνει, μιλώντας επιστημολογικά, ότι σε κάθε τέτοια μορφή σύνταξης περιλαμβάνονται πάντοτε και στοιχεία αντιφατικά και ανταγωνιστικά, στοιχεία ετερογενή τα οποία δεν συμφωνούν με την κυρίαρχη οργάνωση και τείνουν να την διαρρηγνύουν/ «εξαρθρώνουν», άρα ο κώδικας δεν καταφέρνει ποτέ να αποτελέσει τελεσίδικα μια κλειστή ολότητα ενιαία, σταθερή και πλήρη στον βαθμό που αποτελεί πάντοτε μια δομή συμπερίληψης κάποιων και αποκλεισμού άλλων στοιχείων. Θα πρέπει άλλωστε να σημειώσουμε ότι μέσα σε κάθε κώδικα το κάθε επιμέρους στοιχείο αποκτά την ταυτότητά του όχι αφ' εαυτού αλλά μέσω της *σχέσης* του με τα υπόλοιπα στοιχεία, δηλαδή της διαφοράς του με τα αυτά και της σχετικής θέσης του μέσα σ' ένα ευρύτερο οργανωτικό *πλαίσιο/δομή*. Έτσι, σύγχρονα επιστημολογικά εργαλεία (τα περισσότερα επηρεασμένα από την παράδοση του δομισμού [στρουκτουραλισμού]), όπως π.χ η σημειωτική, μας επιτρέπουν να «αναγνώσουμε» αυτούς τους κώδικες –και εδώ υπεισέρχεται μια διευρυμένη έννοια του «κείμενου» (text)– στον βαθμό που προϋποθέτουμε ότι κάθε κώδικας είναι πάντοτε φορέας νοήματος, τις περισσότερες φορές κρυμμένου. Η προσπάθεια συνεπώς «ανάγνωσης» ενός κώδικα αφορά τόσο το «τι θέλει να πει» όσο και, κυρίως για τον Bernstein, το *πώς* καταφέρνει να «πει» αυτό που θέλει να «πει», δηλαδή τις βασικές οργανωτικές/συντακτικές (θα λέγαμε και ρητορικές) του αρχές και τις σχέσεις μεταξύ των επιμέρους στοιχείων του – και το πρώτο είναι συνάρτηση του δευτέρου.

Η έννοια του κώδικα, την οποία χρησιμοποιεί και ο Bernstein, προϋποθέτει οντολογικά ότι κάτω από τη φαινομενική ρευστότητα της πραγματικότητας υπάρχει δομή και οργάνωση –άρα κανονικότητα, κανονιστικότητα και προβλεψιμότητα– την οποία η επιστημονική ανάλυση μπορεί να κατανοήσει, δηλαδή να *απο-κωδικοποιήσει* και να «ξεκλειδώσει». Άρα ο κώδικας δεν επιλέγει απλώς και οργανώνει/συντάσσει ετερογενή στοιχεία αλλά αποτελεί ένα σύνολο αρχών οι οποίες *επιτρέπουν* και *απαγορεύουν*, δηλαδή καθορίζουν, σύμφωνα με την κυρίαρχη λογική του, τι συντάσσεται με τι και τι όχι, τι επιλέγεται και τι απορρίπτεται, τι ταιριάζει και τι δεν ταιριάζει· ορίζει δηλαδή *πλάισια* σχέσεων, νοημάτων και δράσης και αποτελεί –και αυτό είναι η βάση του επιχειρήματος εδώ– φορέα ευρύτερων κοινωνικών κανόνων, νορμών και προτύπων (γενικότερα, μορφών συλλογικής συνείδησης) σε κάθε ιστορική συγκυρία. Μέσα από την ιστορική μετατόπιση που υπέστη η λογική της αναπαράστασης τους τελευταίους δύο αιώνες, σήμερα πλέον υποθέτουμε ότι σε κάθε έκφανση της καθημερινής πραγματικότητας γύρω μας υπάρχουν αμέτρητες σειρές κωδίκων είτε κοινωνικά κατασκευασμένοι (π.χ. τέχνη, διαφήμιση, κινηματογράφος, αρχιτεκτονική, μόδα, λογοτεχνία κλπ) είτε με την έννοια ότι μπορούμε να διαβάσουμε τη «φύση» με τέτοιους τρόπους (π.χ. η απο-κωδικοποίηση του DNA)· εν ολίγοις

μέσα στην «καθημερινή πραγματικότητα» αντιλαμβανόμαστε και ερμηνεύουμε μια πληθώρα κωδίκων (οπτικών, επικοινωνιακών, κοινωνικών) των οποίων το «νόημα» κατανοούμε χωρίς όμως, αν δεν είμαστε «ειδικοί», να μπορούμε να διατυπώσουμε και να θεματοποιήσουμε τις *συντακτικές αρχές τους* –όπως άλλωστε και στην ίδια τη γλώσσα. Αυτό σημαίνει ότι «μαθαίνουμε» όλοι μέσω των (τυπικών και άτυπων) διαδικασιών της κοινωνικοποίησης τρόπους «ανάγνωσης»/πρόσληψης κωδίκων –από την ανάγνωση, τη γραφή και την αριθμητική μέχρι σύνθετους κώδικες που αφορούν κανονιστικά, πολιτισμικά και αισθητικά πρότυπα κάθε κοινωνικο-ιστορικής συγκυρίας– και αυτό αποτελεί μια από τις βασικές λειτουργίες της σχολικής εκπαίδευσης. Υπάρχουν συνεπώς κώδικες οι οποίοι είναι *κοινοί* για τα περισσότερα μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνίας – αποτελούν δηλαδή, *κυρίαρχους* κώδικες– οι μέσω των διαδικασιών της υποκειμενοποίησης («κοινωνικοποίησης») εσωτερικεύονται²² και εγχαράσσονται σταδιακά και «σιωπηρά» -ασυνείδητα μέσα στα υποκείμενα διαμορφώνοντας τις ατομικές και συλλογικές ταυτότητες τους (και συνεπώς τη σκέψη, τη συμπεριφορά και τη δράση τους) για όλη τη ζωή τους· με τον τρόπο αυτά τα άτομα μετασχηματίζονται σε υποκείμενα εξουσίας και ευθύνης. Θα πρέπει όμως εδώ να τονίσουμε δύο στοιχεία: πρώτον οι κώδικες δεν είναι ποτέ «φυσικοί» αλλά αποτελούν κοινωνικά και ιστορικά καθορισμένους τρόπους («*συμβάσεις*») θέασης της πραγματικότητας, άρα *ρηματικές κοινωνικές κατασκευές* και τρόπους ερμηνείας της πραγματικότητας. Δεύτερον, οι διαφορετικοί τρόποι πρόσληψης του κώδικα δεν είναι κατά βάση ατομικοί (παρά τις υπαρκτές ατομικές ιδιαιτερότητες, γούστα κλπ) αλλά συλλογικοί στο βαθμό που αφορούν κυρίως την «*κουλτούρα*» (π.χ. τις υποδοχές πρόσληψης, *τη σχέση με τη γλώσσα*, τους νοηματικούς προσανατολισμούς κ.λπ.) της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτισμικής ομάδας στην οποία (συν)ανήκουν τα άτομα· έτσι το ερώτημα για το πώς προσλαμβάνει κάποιος τους κώδικες αφορά κυρίως την ποσότητα (αλλά και τη σύνθεση) του «*πολιτισμικού κεφαλαίου*»²³ την οποία κατέχει, και άρα την κοινωνική –ταξική-εθνοτική– πολιτισμική ομάδα/ταυτότητα από την οποία προέρχεται. Από την άποψη αυτή, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί «*διδάσκουν*» ασυνείδητα (και εδώ εισάγεται η προβληματική του «*κρυφού αναλυτικού προγράμματος*») στα υποκείμενα τους κυρίαρχους κώδικες που αφορούν τόσο την οργάνωση της σχολικής γνώσης, όσο και τις αποδεκτές παιδαγωγικές πρακτικές μετάδοσης/μετάγγισης της· μαθαίνουν δηλαδή τους μαθητές όχι μόνο να

²² Αυτό συμβαίνει γιατί ο κώδικας *είναι* λόγος και ο ψυχισμός αποτελεί την επιφάνεια «εγγραφής» του λόγου αυτού. Εμείς θεωρούμε ότι χωρίς την βοήθεια της ψυχανάλυσης είναι αδύνατο να κατανοήσουμε αυτές τις σύνθετες διαδικασίες της υποκειμενοποίησης και της εσωτερίκευσης των κωδίκων του νοήματος στον ατομικό ψυχισμό.

²³ Κατά την γνώστή πλέον έννοια του P. Bourdieu, όπως αυτή αναλύεται στο έργο των P. Bourdieu και J.-Cl Passeron, *Οι Κληρονόμοι* (1996).

ερμηνεύουν «σωστά», αλλά και ουσιαστικά να αποδέχονται «σιωπηρά» τον κώδικα –και άρα τη δεσμευτικότητά του ως κοινωνικού κανόνα και προτύπου.

Η βασική λοιπόν υπόθεση του Bernstein σε ολόκληρο το έργο του είναι ότι οι αρχές σύνταξης του κάθε κώδικα δεν είναι ανεξάρτητες ή αυθύπαρκτες, αλλά εξαρτώνται/καθορίζονται/αντιστοιχούν σε γενικότερες αρχές που διέπουν την κατανομή της εξουσίας στις ταξικές κοινωνίες και στους αντίστοιχους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η έννοια του κώδικα χρησιμοποιείται και στις δύο «φάσεις» του έργου του Bernstein: στην «πρώιμη» φάση²⁴ (μέχρι το 1971) με την έννοια των γλωσσικών/επικοινωνιακών κωδίκων που τα άτομα «κληρονομούν» από το οικογενειακό τους περιβάλλον –και άρα από την ταξική τους ομάδα– και οι οποίοι καθορίζουν τις πιθανότητες επιτυχίας τους μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα. Προσπάθησε λοιπόν, με αναφορά στην κοινωνιογλωσσολογία, να υποστηρίξει ότι οι διαφορετικές μορφές των σχέσεων και των δομών εξουσίας μέσα σε κάθε οικογένεια δημιουργούν διαφορετικούς γλωσσικούς/ επικοινωνιακούς κώδικες στα μέλη της στο βαθμό που κάθε συλλογικότητα έχει διαφορετική *σχέση* με τη γλώσσα (γενικότερα, με τον λόγο) και άρα διαφορετικές δομές κατανόησης και ερμηνείας της πραγματικότητας. Αυτές οι διακριτές μορφές επικοινωνίας και σχέσεων εξουσίας μέσα στην οικογένεια εξαρτώνται (με σύνθετους όμως τρόπους) από την κοινωνικο-ταξική της θέση και μπορούν να γενικευθούν (με τη απαιτούμενη προσοχή) για οικογένειες που ανήκουν στην ίδια κοινωνικο-οικονομική κατηγορία: άρα οι διαφορετικοί γλωσσικοί κώδικες αντιστοιχούν (διαμέσου της οικογένειας) *περίπου* σε διαφορετικές ταξικές θέσεις. Το σημαντικό στοιχείο εδώ είναι ότι αφετηρία όλων των αναλύσεων του Bernstein είναι η σχέση του υποκειμένου με το λόγο, μια σχέση η οποία όμως καθορίζεται από παράγοντες κοινωνικούς και ιστορικούς: αφορά συνεπώς τη διαφορετική και *άνιση* σχέση των κοινωνικο-ταξικών ομάδων με τον λόγο, γεγονός που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό, αν και όχι απόλυτα, και την πορεία (την περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία) των επιμέρους ατόμων μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα.²⁵ Εν ολίγοις, η σχέση αυτή αποδίδει στα υποκείμενα τις ταυτότητές τους, τους τρόπους ερμηνείας και τα νοήματά τους και τους κώδικες επικοινωνίας τους τοποθετώντας τα έτσι –*πάντοτε άνισα*– μέσα στις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας και ιεραρχίας. Η προσέγγιση αυτή κατακρίθηκε –δίκαια ή άδικα – ως προς μια σειρά από ζητήματα, όπως η ιστορική ακρίβεια της περιγραφής των ταξικών σχέσεων στις

²⁴ Σε αυτή την περίοδο ανήκουν και τα δύο κείμενα (Bernstein 1985α και 1985β).

²⁵ Εδώ εντοπίζεται και μια από τις διαφορές της κοινωνιολογικής προοπτικής σε σχέση με θεωρητικές προοπτικές όπως π.χ. η ψυχανάλυση. Γιατί, ενώ και η τελευταία δίνει ιδιαίτερη και καθοριστική σημασία στη σχέση του υποκειμένου με το λόγο χάνει συνήθως την κοινωνικο-ιστορική προοπτική, δηλαδή ότι η σχέση αυτή είναι κοινωνικά καθορισμένη και αφορά την *άνιση* σχέση των *κοινωνικών ομάδων* με το λόγο μέσα στις κατανομές της κοινωνικής εξουσίας.

σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, η έλλειψη μιας συνεπούς εννόησης της εξουσίας, οι ουσιοκρατικοί ορισμοί των κοινωνικών τάξεων και η έλλειψη μιας έννοιας ταξικών ανταγωνισμών, η έλλειψη μιας έννοιας κοινωνικής δομής κ.α.²⁶ Χωρίς βέβαια να μπορούμε να υπεισέλθουμε στην ουσία αυτής της συζήτησης, θεωρούμε ότι η εξίσωση «ταξική θέση – δομή των οικογενειακών σχέσεων – κώδικας επικοινωνίας– σχολική επίδοση» περιέχει μεν σημαντικές δόσεις αλήθειας, αλλά οι διαμεσολαβήσεις και οι επικαθορισμοί ως προς τα θέματα αυτά στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι πλέον πολύ σύνθετοι –γι' αυτό άλλωστε και ο ίδιος ο Bernstein εγκατέλειψε αυτή την προοπτική της έρευνας στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Οι κώδικες λοιπόν αυτοί αποτελούν τη βάση κάθε μορφής κοινής συμβίωσης και επικοινωνίας μέσω των οποίων τα άτομα αναγνωρίζουν τον εαυτό τους ως μέλη της ίδιας συλλογικότητας· το σημαντικό και δύσκολο όμως ερώτημα εδώ για την κοινωνιολογική θεωρία είναι ποια συλλογική ταυτότητα αποτελεί την *πρωταρχική* εμπειρία μέσα στην καθημερινή ζωή (π.χ. της οικογένειας, της τάξης, του γένους, της θρησκείας, της εθνοτικής ομάδας) αλλά και πως αυτές οι διαφορετικές ταυτότητες συσχετίζονται (αλλά και ανταγωνίζονται) μεταξύ τους παρότι ο Bernstein από μια κλασσική μαρξιστική προοπτική φαίνεται να θεωρεί τις ταξικές ταυτότητες και καθορισμούς πρωταρχικότερες των υπολοίπων. Το δυναμικό συνεπώς στοιχείο αυτής της ανάλυσης δεν αφορά μόνο τη φύση του κάθε επικοινωνιακού κώδικα αλλά τις (αναγκαστικά και πάντοτε) άνισες μεταξύ τους *σχέσεις* και ανταγωνισμούς και τις αντιστοιχίες αυτών στο πεδίο των ευρύτερων κοινωνικο-ταξικών ανταγωνισμών. Παράλληλα όμως θα πρέπει να θέσουμε το ερώτημα του τι και ποιος είναι ο κυρίαρχος κώδικας (κώδικες) ως συστατικό κομμάτι μιας ευρύτερης ανάλυσης της κοινωνικής και πολιτισμικής *ηγεμονίας* αλλά και το που και πως διαμορφώνεται και διαχέεται (π.χ. εκπαίδευση αλλά και Μ.Μ.Ε.).²⁷ Από την άλλη μεριά, δεν θα πρέπει να υπερτονίσουμε τη διαφορετικότητα αυτών των κωδίκων στον βαθμό που, όπως επιχειρηματολογούν για παράδειγμα οι μικροκοινωνιολογικές προσεγγίσεις κάθε μορφής κοινωνική σχέση και κάθε μορφής συμβίωση προϋποθέτει, καταστατικά και πάντοτε, ένα μίνιμουμ *κοινών* νοηματικών προσανατολισμών των υποκειμένων, μέσα στο πλαίσιο ενός κοινού, *διυποκειμενικού βιόκοσμου*· δεν μπορεί λοιπόν παρά να αποτελούν διαφορετικές εκφάνσεις (διαλέκτους;) μιας κοινής βιωματικής «γλώσσας».²⁸

²⁶ Ως προς μια τέτοια κριτική βλ. N. Bissset (1979).

²⁷ Θεωρούμε ότι μια τέτοια προοπτική ανοίγει το σημαντικό ερώτημα της ιδεολογίας και μάλιστα της κυρίαρχης ιδεολογίας ως συνάρθρωσης ετερογενών νοημάτων κάτω από ένα κοινό παρονομαστή που ενέχει λειτουργίες κοινωνικές/ταξικές/πολιτικές. Για τη σχέση και τη διαμόρφωση της ιδεολογίας μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα βλ. Μαυρίδης 2006.

²⁸ Για μια καλή, συνοπτική παρουσίαση των μικροκοινωνιολογικών προσεγγίσεων στα ελληνικά βλ τη συλλογή του Κ. Καλφόπουλου (2003).

Στη δεύτερη φάση (από το 1971 και εξής) η έννοια του κώδικα χρησιμοποιείται από τον Bernstein για την λεπτομερή ανάλυση των τρόπων οργάνωσης της σχολικής γνώσης σε αναλυτικά προγράμματα αλλά και την ανάλυση των πρακτικών μετάδοσης και αξιολόγησης μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα –αλλά και ευρύτερα των σχέσεων εξουσίας και ιεραρχίας μέσα σ’ αυτό.²⁹ Το σημαντικό θεωρητικό ερώτημα εδώ αφορά την ακριβή φύση αυτού του επικαθορισμού ή της εξάρτησης· δηλαδή *γιατί* και *πώς* αυτές οι συντακτικές αρχές εκφράζουν, καθορίζονται, αντανakλούν κλπ τις κυρίαρχες κατανομές της εξουσίας μέσα σε μια ταξική κοινωνία και γιατί αυτές «μιλάνε» μέσω των διαφορετικών μορφών κωδίκων. Εδώ τα ζητήματα είναι πολλά και σύνθετα, ωστόσο θεωρούμε ότι κάθε ανάλυση θα πρέπει να πάρει υπόψη της δύο σημαντικά στοιχεία. Πρώτον, θα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε εάν η σχέση αυτή είναι σχέση επικαθορισμού –όπου ο ένας κυρίαρχος όρος καθορίζει τον υποτελή άλλο– ή εάν είναι μια σχέση γενικής αντιστοιχίας (αλλά τι θα σημαίνει αυτό;) μεταξύ κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων και πολιτισμικών/συμβολικών διεργασιών (στην περίπτωση αυτή, της ανάδυσης συγκεκριμένων κωδίκων), που σε τελευταία ανάλυση διαχωρίζονται μόνο για αναλυτικούς λόγους. Στην πρώτη περίπτωση, που αποτελεί και την άποψη του Bernstein, οι κώδικες αποτελούν μέρος ενός «εποικοδομήματος» το οποίο, έστω και σε «τελευταία ανάλυση», έστω και με *σχετική* αυτονομία, φαίνεται να καθορίζεται από τους τρόπους παραγωγής και τις παραγωγικές σχέσεις σε μια καπιταλιστική κοινωνία.³⁰ Στη δεύτερη περίπτωση θα έπρεπε σε κάθε κοινωνικο-ιστορική συγκυρία να αναλύσουμε την *συγκεκριμένη* μορφή αυτής της σχέσης και της αντιστοιχίας, και συνεπώς εμείς προτείνουμε ότι οι κώδικες αυτοί –αλλά και συνολικά όλες οι πολιτισμικές διεργασίες– αποτελούν συστατικό και αναπόσπαστο κομμάτι της (κυρίαρχης) κοινωνικο-ιστορικής πραγματικότητας και της ιδεολογίας που αναγκαστικά την επενδύει, την νομιμοποιεί και την αναπαράγει και όχι απλώς ένα όρο εξαρτημένο από κάποιον άλλο. Συνεπώς, δεν μπορούμε να πούμε ότι *απλώς* καθορίζονται από κάτι «πρωταρχικότερο» στο βαθμό που ταυτόχρονα καθορίζονται αλλά και καθορίζουν· άλλωστε αυτό το «πρωταρχικότερο» –π.χ. παραγωγικές σχέσεις, καταμερισμός της εργασίας– δεν θα μπορούσε καν να υπάρξει χωρίς τις διαδικασίες που του επιτρέπουν να συνεχίσει να υπάρχει (άρα να νομιμοποιείται) αλλά και να αναπαράγεται συμβολικά/ιδεολογικά. Θεωρούμε λοιπόν ότι η σχέση αυτή δεν είναι τόσο μια σχέση επικαθορισμού αλλά μια σχέση *αντιστοιχίας* στον βαθμό που

²⁹ Τα κείμενα βέβαια στα οποία ο Bernstein μιλάει για τον κώδικα και τις διαφορετικές όψεις αυτής της προβληματικής είναι πολλά. Βλ. σχετικά το σημαντικό (Bernstein 1991: 159).

³⁰ Θεωρούμε λοιπόν ότι αυτό το αλτρουσεριανό «σε τελευταία ανάλυση» ως προς τις οικονομικές σχέσεις δεν εμφανίζεται ποτέ – όπως άλλωστε ομολογεί και ο ίδιος ο Althusser. Η σχέση συνεπώς μεταξύ των για αναλυτικούς λόγους διαχωρισμένων επιπέδων της ανάλυσης δεν μπορεί να τυποποιηθεί μια για πάντα χωρίς τον κίνδυνο ενός αναγωγισμού (οικονομισμού, κοινωνιολογισμού, ψυχολογισμού, κλπ.).

προϋποθέτουμε ότι τουλάχιστον οι κυρίαρχοι κώδικες αποτελούν συστατικό στοιχείο της ιστορικά καθορισμένης *ηγεμονίας* συγκεκριμένων τάξεων, ομάδων ή συμφερόντων.³¹ Σύμφωνα με τον Bernstein,³² η σχέση μεταξύ κωδίκων και ιδεολογίας είναι σημαντική με την έννοια ότι ο κώδικας αποτελεί φορέα ιδεολογίας και η ιδεολογία αποτελεί μορφή κώδικα. Αυτό σημαίνει ότι όχι μόνο το μήνυμα, αλλά περισσότερο οι οργανωτικές/συντακτικές αρχές κάθε κώδικα (κυρίαρχου ή μη) δεν μπορεί παρά να ενέχουν (να είναι *φορέας*) *λειτουργίες* ιδεολογικές, λειτουργίες θέασης της κοινωνικής ή άλλης πραγματικότητας αναγκαστικά «χρωματισμένης» –και εδώ τίθεται το θέμα της απόκρυψης, της συγκαλύψης ή της παραγνώρισης ως συστατικού κάθε ιδεολογικού λόγου.³³ Η ανάλυση ωστόσο πρέπει να δώσει ιδιαίτερη έμφαση στους *κυρίαρχους* κώδικες στον βαθμό που τους θεωρούμε φορείς της κυρίαρχης/*ηγεμονικής* ιδεολογίας (ιδεών, λόγων, πρακτικών, προτύπων κλπ) και άρα έχουν μια ιδιαίτερη θεωρητική και πολιτική σημασία σε σχέση με όλους τους άλλους (μη-κυρίαρχους ή κυριαρχούμενους)· αυτοί άλλωστε στοιχειοθετούν ότι θεωρείται «κοινωνικά αποδεκτό» σε κάθε κοινωνικο-ιστορική συγκυρία και άρα λειτουργούν ως μηχανισμοί *κοινωνικού ελέγχου* (ρύθμισης και ομαλοποίησης) των υποκειμένων. Άλλωστε ο κώδικας, όπως και η ιδεολογία, τις περισσότερες φορές προσλαμβάνονται «σιωπηρά» - ασυνείδητα από τα υποκείμενα και δομεί όχι μόνο τους τρόπους ερμηνείας και κατανόησης της πραγματικότητας αλλά την ίδια την διαμόρφωση της υποκειμενικότητας.³⁴ Συνοπτικά λοιπόν θα λέγαμε ότι η ιδεολογία αποτελεί κώδικα οργάνωσης και κωδικοποίησης ετερογενών μεταξύ τους νοηματικών στοιχείων με λειτουργίες κοινωνικο-πολιτικές και ο κώδικας αποτελεί φορέα ιδεολογίας τόσο ως προς το τι «λέει» αλλά κυρίως ως προς το πώς το «λέει» ή το «κάνει». Επίσης είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι οι κώδικες,

³¹ Το θεωρητικό πλεονέκτημα της έννοιας της *ηγεμονίας* –η οποία προέρχεται από τη γκραμισιανή μαρξιστική παράδοση– είναι ότι εισάγει το δυναμικό στοιχείο του ανταγωνισμού και της ιστορικής μεταβολής μέσα στην έννοια της κυριαρχίας. Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι καμία κατάσταση κυριαρχίας δεν είναι εδραιωμένη για πάντα και τελεσίδικη αλλά αφορά την ιστορικά συγκεκριμένη ηγεμονία ομάδων ή τάξεων, η οποία είναι αποτέλεσμα του κοινωνικού/οικονομικού/πολιτικού ανταγωνισμού που εν τέλει είναι ανοικτός προς ένα διαφορετικό μέλλον. Συνάμα η ηγεμονία δεν αφορά μια κατάσταση βίαιης υποταγής ή υποτέλειας τάξεων ή κοινωνικών ομάδων αλλά ένα γενικό «ορίζοντα» νοημάτων, λόγων και ιδεών που αποτελούν την κυρίαρχη - αποδεκτή ιδεολογία η οποία διαποτίζει όλες της πλευρές –και όχι μόνο τις οικονομικές– των κοινωνικών σχέσεων και έχει ως κύρια χαρακτηριστικά της το «δεδομένο» και το «αυτονόητο» της «κοινής λογικής».

³² Βλ. και το σχετικό σχεδιάγραμμα στο Bernstein (1991), σελ. 162 όπου εμφανίζει μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ τριών στοιχείων: κώδικες, ιδεολογία, υποκείμενο – είναι φανερό ότι εδώ τα θεωρητικά ζητήματα που ανοίγονται είναι πάρα πολλά και σύνθετα.

³³ Για μια εκτενέστερη διαπραγμάτευση αυτών των ζητημάτων και σύμφωνα με σύγχρονες θεωρητικές τάσεις, βλ. Μαυρίδης, 2001.

³⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι ένα παρόμοιο επιχείρημα ως προς την ιδεολογία διαμορφώνει και ο Louis Althusser στον οποίο όμως αναφέρεται ο Bernstein (1990), σελ. 134.

όπως και οι ιδεολογίες, δεν είναι απλώς διαφορετικοί μεταξύ τους αλλά πολλές φορές και *ανταγωνιστικοί* μεταξύ τους, αποτελούν δηλαδή συστατικό στοιχείο των διαφορετικών μορφών των κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών ανταγωνισμών στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Ο Bernstein περιέργως δεν φαίνεται να δίνει έμφαση στο γεγονός ότι η επικράτηση του ενός ή του άλλου κώδικα (ή ιδεολογίας) μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα –είτε αυτό είναι μια μορφή αναλυτικού προγράμματος ή μια σειρά παιδαγωγικών/αξιολογικών πρακτικών– είναι *ιστορικά* διαμορφωμένη και συνδέεται με ευρύτερους κοινωνικούς ανταγωνισμούς και άρα αποτελεί συστατικό κομμάτι της προαναφερθείσας ηγεμονίας στο κοινωνικό/πολιτισμικό/πολιτικό πεδίο. Το συγκεκριμένο όμως εδώ ζήτημα για τον Bernstein είναι να αναδειχθεί η κοινωνικο-ταξική –και άρα άνιση– φύση των επικαθορισμών επάνω στις μορφές της επικοινωνίας και των πρακτικών (ρηματικών ή μη) που διέπουν τους δύο κύριους θεσμούς της πολιτισμικής αναπαραγωγής, την οικογένεια και το σχολείο· παράλληλα καταδεικνύει τα όρια και τους περιορισμούς³⁵ μιας κυρίαρχης «φιλελεύθερης» ιδεολογίας του σχολείου η οποία ισχυρίζεται ότι το σχολείο σήμερα είναι απλώς «ουδέτερο», αξιοκρατικό, προσφέρει ίσες ευκαιρίες σε όλους και ότι η σχολική επίδοση είναι απλά ζήτημα έμφυτων χαρισμάτων/ταλέντων και «εργατικότητας» των μαθητών. Από αυτή την άποψη το εγχείρημα του Bernstein υπήρξε μια σημαντική συμβολή στην προσπάθεια τεκμηρίωσης του γιατί και πώς το εκπαιδευτικό σύστημα νομιμοποιεί και αναπαράγει τον κυρίαρχο καταμερισμό της εργασίας μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα.³⁶

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι και ο *κώδικας*, όπως και η έννοια της *έξης* (*habitus*) αποτελούν προσπάθειες γεφυρώματος και σύνθεσης του μικρο- και μέγρο-επιπέδου της κοινωνιολογικής ανάλυσης όσο αφορά την εκπαίδευση ειδικά, αλλά και την κοινωνική πραγματικότητα εν γένει.³⁷ Αποτελούν δηλαδή προσπάθειες να απαντηθούν τα παλαιά και σύνθετα ερωτήματα της κοινωνιολογικής θεωρίας για τη σχέση μεταξύ δομής και δράσης, αντικειμενικού και υποκειμενικού, ατόμου και συλλογικότητας, και ειδικά το ερώτημα πώς η κοινωνική δομή εγγράφεται μέσα και καθορίζει τις κατηγορίες και τα πλαίσια του ατομικού ψυχισμού και συμπεριφοράς, χωρίς τα οποία όμως η ίδια η δομή δεν

³⁵ Ο Bernstein όμως είναι πάντοτε επιφυλακτικός για οτιδήποτε θεωρεί πρώιμο και άρα ως προς μια προσπάθεια *κριτικής της ιδεολογίας* στο βαθμό που φοβάται τον δογματισμό. Παρόλα αυτά θεωρούμε ότι η κριτική διάσταση που ενυπάρχει διαρκώς στο έργο του δεν θεματοποιείται ποτέ ανοικτά, υπάρχει πάντοτε ένας «δισταγμός» ως προς την ανάδειξη των κριτικών (και άρα πολιτικών με την ευρεία έννοια του όρου) αιχμών του έργου του.

³⁶ Για μια σημαντική διαπραγμάτευση των ζητημάτων που αφορούν τον συμβολικό έλεγχο, τις κοινωνικο-οικονομικές διεργασίες και τα εκπαιδευτικά συστήματα βλ (Bernstein 2003: 114-142).

³⁷ Ως προς τα ζητήματα αυτά, βλ F. Close-Thomas (1995).

μπορεί να υπάρξει.³⁸ Στις νεωτερικές κοινωνίες το εκπαιδευτικό σύστημα έχει ακριβώς αυτή τη λειτουργία της «μετατροπής» των μακρο-δομών (εννοούμενες ως συλλογικά και ιστορικά καθορισμένα πλαίσια της ατομικής δράσης και διαντίδρασης – άρα και ελέγχου) και της εγγραφής τους μέσω των εκπαιδευτικών πρακτικών στον ατομικό ψυχισμό ως δεσμευτικές αρχές. Το βασικό ερώτημα της κοινωνιολογίας της γνώσης και της εκπαίδευσης του Bernstein είναι πως το «εκεί έξω» –κοινωνικές δομές, κοινωνικές πρακτικές αλλά και κυρίαρχες κατανομές της εξουσίας– μέσω του κώδικα (ο οποίος αφορά τόσο τη δόμηση της γνώσης όσο και τις πρακτικές μετάδοσης και αξιολόγησής της) διαμορφώνει, επηρεάζει, κατασκευάζει (γενικά, *ρυθμίζει και μετασχηματίζει*) τη συνείδηση των υποκειμένων, «εκεί μέσα»· αυτό αποτελεί και το βασικότερο ερώτημα όσον αφορά τις διαδικασίες της πολιτισμικής αναπαραγωγής σε κάθε κοινωνία. Εκείνο ίσως που θα έπρεπε να πούμε πιο ξεκάθαρα απ' ό,τι ο Bernstein είναι ότι αυτή η διαμόρφωση μακράς διάρκειας της συνείδησης των υποκειμένων μέσα και μέσω των εκπαιδευτικών θεσμών αποτελεί τον βασικότερο κρίκο ως προς την (σιωπηρή) αποδοχή και νομιμοποίηση των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας, του καταμερισμού της εργασίας και του «αυτονόητου» των υφιστάμενων κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών διευθετήσεων (της κυρίαρχης «πραγματικότητας» – status quo) στις κοινωνίες του ύστερου καπιταλισμού από τους περισσότερους ανθρώπους. Έτσι η κυρίαρχη ιδεολογία –όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τους κυρίαρχους κώδικες– διδάσκεται έμπρακτα και βιωματικά μέσα στην *καθημερινή σχολική διαντίδραση* αλλά και μέσω του σώματος των επιλεγμένων γνώσεων, δηλαδή του *αναλυτικού προγράμματος*, στην ανάλυση της κατασκευής του οποίου αφιέρωσε μεγάλο κομμάτι του έργου του ο Bernstein. Στην ουσία εδώ βρισκόμαστε στον χώρο της *κατασκευής* –και συνεπώς και των κονστρουξιονιστικών επιστημολογιών³⁹– και συγκεκριμένα των κατασκευών της γνώσης που ονομάζονται «αναλυτικά προγράμματα». Το σημαντικό θέμα εδώ για τον Bernstein είναι όχι τόσο η ιδεολογική φόρτιση της παρεχόμενης από τους εκπαιδευτικούς θεσμούς γνώσης (όπως για παράδειγμα στο έργο του M. Apple) όσο οι τρόποι/κώδικες ταξινόμησης, επιλογής, οργάνωσης και συνδυασμού των γνώσεων σε ένα ενιαίο σώμα (*αναλυτικό πρόγραμμα*), το οποίο όμως έχει ιδιαίτερη εξουσία/νομιμοποίηση ως το μόνο έγκυρο-νόμιμο θεσμικά, για να διδαχθεί και να μεταδοθεί μέσα στο σχολικό σύστημα. Άλλωστε είναι γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος του θεωρητικού (αλλά και εμπειρικού του έργου)

³⁸ Μια, για παράδειγμα, σημαντική προσπάθεια για να κατανοηθεί αυτή η σχέση μεταξύ δομής και δράσης στη σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία, η οποία δεν επιλύει όλα τα προβλήματα αλλά εντυπωσιάζει με το εύρος των θεωρητικών της αναφορών, έγινε από τον Anthony Giddens και τη θεωρία της «δομοποίησης» (structuration theory) (Giddens 1984). Κατά τη γνώμη μας ο Bernstein είχε τη δυνατότητα να κάνει ένα παρόμοιο βήμα αλλά ποτέ δεν το τόλμησε ή δεν το θέλησε.

³⁹ Για μερικά από τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν αυτές οι επιστημολογικές απόψεις, βλ. H. Μαυρίδης (2005).

αφιερώθηκε στην προσπάθεια να φτιάξει τυπολογίες όλων των δυνατών (υπαρκτών ή πιθανών) τύπων αναλυτικών προγραμμάτων και να αναλύσει τους διαφορετικούς κώδικες σύνταξης που τους διέπουν και τις κοινωνικές προϋποθέσεις και συνέπειες τους.

Ο κάθε κώδικας αποτελεί μια δομή η οποία *επιλέγει* αλλά και *απορρίπτει*, επιτρέπει αλλά και απαγορεύει και αποκλείει, ενώνει/συναρθρώνει, αλλά και διαχωρίζει· άρα η διάκριση, η *διαφορά* και ο *διαχωρισμός* αποτελούν συστατικά στοιχεία του κάθε κώδικα. Θα ήταν λοιπόν παράλειψη στο σημείο αυτό να μην σημειώσουμε την κομβική σημασία της έννοιας του *συνόρου* (boundary) στην προβληματική του Bernstein στο βαθμό το σύνορο φτιάχνει κατηγορίες, μονώνει και ενώνει, ταξινομεί και διαχωρίζει, ενοποιεί και διχάζει τα νοήματα, τα υποκείμενα και τα αντικείμενα («τις λέξεις και τα πράγματα») και άρα διακρίνει, ταξινομεί, κατατάσσει σε κατηγορίες και αποδίδει διαφορετική ταυτότητα σε κάτι σε σχέση με κάτι άλλο, στον βαθμό που κάθε ταυτότητα ορίζεται πρωταρχικά μέσω της διαφοράς της από τις άλλες⁴⁰. Κάθε σύνορο συνεπώς αφορά επιλογές και διακρίσεις, συμπεριλήψεις και αποκλεισμούς, αφορά *σχέσεις εξουσίας* για το τι συγκροτεί μια κατηγορία και πόσο ισχυρά αυτή διακρίνεται (είναι «μονωμένη») από τις άλλες· τα σύνορα αποτελούν ιστορικά καθορισμένες *συμβάσεις* οι οποίες διακρίνουν και κρατάνε διαχωρισμένες (αλλά και ενοποιούν) στο χώρο και το χρόνο τα νοήματα, τις κοινωνικές ομάδες, τα κράτη, τις περιοχές της γνώσης, τους λόγους, τους χώρους και τα στάδια των διαδικασιών⁴¹. Τα σύνορα, κατά τον Bernstein, είναι κατά κύριο λόγο συμβολικά (αλλά με την ίδια στιγμή μπορεί να είναι και υλικά), προσλαμβάνονται σιωπηρά από τα υποκείμενα και συντηρούνται και αναπαράγονται μέσω κοινωνικά καθορισμένων διερργασιών μέσα στην ίδια τη συνείδησή τους. Ο Bernstein χρησιμοποιεί αυτή την έννοια του συνόρου –μαζί με την έννοια του κώδικα– για την ανάλυση των διακρίσεων (που ονομάζει *μόνωση*) σε πολλαπλά επίπεδα της εκπαιδευτικής διαδικασίας· παραδείγματος χάρη, για την μέτρηση της (μεγαλύτερης ή μικρότερης) ισχύος των συνόρων (δηλαδή της μόνωσης) μεταξύ γνωστικών αντικειμένων, διδακτικών μονάδων χρόνου, χώρων, νοημάτων κλπ. και επάνω σε αυτή «χτίζει» και τις δύο άλλες βασικές έννοιες της ανάλυσής του, αυτή της *ταξινόμησης* και της *περιχάραξης*. Αυτές οι δύο έννοιες, στις οποίες δεν μπορούμε εδώ να επεκταθούμε, αφορούν την ισχύ της μόνωσης μεταξύ περιεχομένων και γνωστικών περιοχών ως προς τα αναλυτικά προγράμματα (*ταξινόμηση*) και την ισχύ του συνόρου αυτού που ανήκει μέσα σε ένα δεδομένο παιδαγωγικό *πλαίσιο* (και άρα μπορεί να μεταδοθεί) και αυτού που δεν ανήκει (και άρα είναι

⁴⁰ Πρέπει να θυμόμαστε ότι καμία ταυτότητα δεν είναι αυθύπαρκτη, κλειστή και πλήρης αλλά συγκροτείται πρωταρχικά μέσω της σχέσης της και κυρίως μέσω του διαχωρισμού και της διαφοράς της από όλες τις υπόλοιπες βλ. και το επιχείρημα του Ernesto Laclau (1997).

⁴¹ Βλ. και την «Εισαγωγή» του Ι. Σολομών (σελ. 25-27) στο Bernstein (1991).

εκτός πλαισίου-περιχάραξη)⁴². Το επιχείρημα όμως του Bernstein είναι ότι μέσω αυτών των δύο κατηγοριών και των διαφορετικών (ως προς την μόνωση) μορφών τους διαμεσολαβούνται ευρύτερες αρχές κοινωνικού ελέγχου και καταμερισμού της εργασίας στο επίπεδο τόσο της οργάνωσης της σχολικής γνώσης (της δόμησης των αναλυτικών προγραμμάτων) όσο και των παιδαγωγικών πρακτικών και σχέσεων εξουσίας μέσα στο σχολείο που διαμορφώνουν τη συνείδηση των υποκειμένων.

Υπάρχει όμως και ένα άλλο θέμα ιδιαίτερα σημαντικό: το θέμα της πρόσληψης του κώδικα, αλλά και της εσωτερίκευσης των κωδίκων από τη μεριά των υποκειμένων. Το θέμα εδώ αφορά το πώς προσλαμβάνεται σιωπηρά (και άρα ασυνείδητα) ο κώδικας, όπως ισχυρίζεται ο Bernstein, αλλά και πώς ο κώδικας ως ρηματική μορφή εγγράφεται και διαμορφώνει (ή πιο σωστά, *ρυθμίζει* και *μετασχηματίζει*) το συνειδητό και το ασυνείδητο επίπεδο του ψυχισμού. Η θεωρητική μας υπόθεση εδώ είναι ότι στο έργο του Bernstein δεν υπάρχει μια απόλυτα συγκροτημένη έννοια του υποκειμένου⁴³ και συνεπώς δεν αντιμετωπίζεται συνεκτικά το ζήτημα του πώς αυτοί οι ευρύτεροι κοινωνικά προσδιορισμένοι κώδικες προσλαμβάνονται και «μεταφράζονται» σε κατηγορίες και σε τρόπους οργάνωσης της ατομικής συνείδησης, δηλαδή σε αρχές *ερμηνείας* και *δράσης* για τα επιμέρους υποκείμενα. Αυτό το ερώτημα μπορεί να απαντηθεί μόνο εάν πούμε ότι ο κώδικας είναι εγγενώς νόημα, δηλαδή *ρηματική μορφή* και άρα ενέχει πάντοτε, όπως κάθε μορφή λόγου, δομές σύνταξης, ταξινόμησης και οργάνωσης των νοημάτων καθορισμένες από τις δομές του ευρύτερου κοινωνικού πεδίου, των οποίων όμως φορέας πάντοτε είναι ο ατομικός ψυχισμός, ο οποίος επίσης έχει δομές σύνταξης, οργάνωσης, ταξινόμησης και κατηγοριοποίησης· αποτελούν δηλαδή και τα δύο αντίστοιχα και αλληλένδετα *πεδία του λόγου και του νοήματος*. Για να το πούμε διαφορετικά, ο κώδικας αποτελεί δομή του «έσω-έξω» στο βαθμό που είναι κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένος (μια «σύμβαση») η οποία όμως δεν μπορεί να υπάρχει «γενικά», αλλά πρέπει να υπάρχει ως δομή της οργάνωσης και σύνταξης της υποκειμενικότητας· ο κώδικας εγγράφεται μέσω των παιδαγωγικών πρακτικών ως δομές σύνταξης νοημάτων, ως *σύνορα* και κατηγορίες, ως τρόποι ταξινόμησης και συμβολοποίησης, ως όρια και πλαίσια που αφορούν το τι ταιριάζει με τι, το τι *επιτρέπεται* και τι *απαγορεύεται* ρυθμίζοντας, περιορίζοντας και μετασχηματίζοντας την συνείδηση (άρα και τη δράση) των υποκειμένων στα όρια αυτών που θεωρούνται κοι-

⁴² Για μια πλήρη ανάλυση αυτού του επιχειρήματος βλ Bernstein (1991).

⁴³ Για μια καλή διαπραγμάτευση του συγκεκριμένου θέματος όπου υποστηρίζεται ότι ο ορισμός του υποκειμένου στον Bernstein αποτελεί συνισταμένη των τεσσάρων βασικών του εννοιών (κώδικας, τάξη, εξουσία και λόγος), βλ. M Diaz (2001: 83). Από την άλλη μεριά είναι ενδιαφέρον ότι προσεγγίζει σύγχρονες προβληματικές στον βαθμό που εδώ δεν υπάρχει ένας ουσιοκρατικός ορισμός του υποκειμένου, αλλά αποτελεί συνάρθρωση αυτών των βασικών εννοιών.

νωνικά αποδεκτές μορφές διαντίδρασης. Άρα ο κώδικας αφορά κατά βάση ρηματικές πρακτικές που μέσα από σύνθετες διαδικασίες υποκειμενοποίησης (και όχι απλώς κοινωνικοποίησης), δηλαδή μέσω των παιδαγωγικών πρακτικών, εγγράφονται και διαμορφώνουν τον ψυχισμό και την ταυτότητα του κάθε υποκειμένου με συνέπεια να το τοποθετούν μέσα σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες και σχέσεις. Το επιχείρημα εδώ είναι ότι οι δομές/κώδικες οργάνωσης των τυπικών μορφών εκπαίδευσης έχουν, μέσω των παιδαγωγικών πρακτικών, μια ιδιαίτερη και καθοριστική επιρροή στις διαδικασίες υποκειμενοποίησης⁴⁴ και αυτό αποτελεί και το νόημα της αφετηριακής πρότασης της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και της γνώσης ότι «οι κατηγορίες της συνείδησης είναι κοινωνικά καθορισμένες». Την ίδια στιγμή, η υπόθεση εδώ είναι ότι οι διαφοροποιήσεις ως προς την πρόσληψη και την επίδραση του κώδικα στα επιμέρους υποκείμενα (αλλά και στις σχολικές τους επιδόσεις) συνδέονται και καθορίζονται από τις πρωτογενείς γλωσσικές και νοηματικές υποδοχές και προσανατολισμούς όπως αυτοί έχουν διαμορφωθεί μέσα στα πλαίσια της οικογένειας – και της κοινωνικο-ταξικής της θέσης. Σ' αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε την ιδιαίτερη σημασία που έχει το ζήτημα της πειθαρχίας ως προς την πρόσληψη του κώδικα δεδομένου ότι κάθε παιδαγωγική πρακτική ενέχει πάντοτε κάποια έννοια πειθαρχίας του σώματος και της συνείδησης οι οποίες αποτελούν άλλωστε αλληλένδετες πλευρές της ίδιας διαδικασίας⁴⁵ η πειθαρχία (discipline), στις διάφορες ιστορικά καθορισμένες μορφές της, θέτει το όριο και το σύνορο, το πλαίσιο και το εκτός πλαισίου, το τι επιτρέπεται και τι απαγορεύεται μέσα στον ατομικό ψυχισμό. Παράλληλα η πειθαρχία σχετίζεται εδώ τόσο με ευρύτερους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου και πολιτισμικής αναπαραγωγής όσο και με τις πρακτικές μετάδοσης/μετάγγισης της γνώσης μέσα στο σχολικό σύστημα. Τέλος, για να συμπληρώσουμε αυτή τη σύντομη εικόνα του επιχειρήματος, θα πρέπει να πούμε ότι οι κώδικες ως δομή συνάρθρωσης και σύνταξης ενέχουν και συναρθρώνουν αναγκαστικά αντιφατικά και αντιθετικά στοιχεία που αντανακλούν αντιφάσεις,⁴⁶ διλήμματα και ανταγωνισμούς της ευρύτερης κοινωνικο-οικονο-

⁴⁴ Οι διαδικασίες αυτές ως πρωταρχικές εγχαράξεις σε ηλικίες που ο ατομικός ψυχισμός είναι ιδιαίτερα εύπλαστος θα καθορίζουν μέσω της διαρκούς επανάληψης αυτών των πρωταρχικών ιχνών, τη συμπεριφορά των υποκειμένων για ολόκληρη τη ζωή τους. Αυτό βέβαια γίνεται μέσω των πρωτογενών ταυτίσεων με το γονέα ή τον/την δασκάλο/α και μέσω της θεσμικής εξουσίας/αυθεντίας του παιδαγωγικού λόγου.

⁴⁵ Και βέβαια η αγγλική έννοια disciplines ενέχει όλες αυτές τις σημασίες της πειθαρχίας αλλά και του γνωστικού πεδίου των επιστημών, άρα πειθαρχία και γνώση είναι συνιφασμένες πάντοτε, βλ. Ι. Σολομών Ι. Και Γ. Κουζέλης (1994).

⁴⁶ Η φύση αυτής της αντιστοιχίας, αντανάκλασης, καθορισμών κ.λπ. αποτελεί και βασικό πρόβλημα της κοινωνιολογίας της γνώσης, το πως δηλαδή το «εκεί έξω» με όλους του τους προσδιορισμούς και αντιφάσεις καθορίζει τις μορφές της συνείδησης – εδώ η γενικευμένη έννοια του λόγου και του ρηματικού πεδίου μας δίνει πιθανές απαντήσεις.

μικής οργάνωσης της κοινωνίας και τους οποίους διαμεσολαβούν και «μεταφέρουν», μέσω των δομών της εκπαιδευτικής γνώσης και πρακτικών, μέσα στη συνείδηση των υποκειμένων· η γενική όμως αυτή παραδοχή είναι δύσκολο και σύνθετο να συγκεκριμενοποιηθεί ως πως το με ποιους τρόπους αυτό συντελείται σε κάθε συγκεκριμένη κοινωνική μορφή.

Τέλος ένα από τα σημαντικά και ευρύτερα θεωρητικά προβλήματα που θέτει το έργο του Bernstein είναι αυτό της εξουσίας και των μορφών του κοινωνικού ελέγχου· κατά τον Bernstein δεν υπάρχει πλευρά των κοινωνικών σχέσεων που να μην διέπεται από σχέσεις εξουσίας, συμπεριλαμβανομένης βεβαίως και της ίδιας της παιδαγωγικής σχέσης.⁴⁷ Ως προς την κοινωνική οντολογία αυτό σημαίνει ότι κάθε κοινωνική σχέση δύο ή περισσότερων ατόμων (και εδώ σημειώνουμε ότι μια σχέση γίνεται *κοινωνική* σχέση όταν μεταξύ των δύο εισέρχεται ο διαμεσολαβημένος και απρόσωπος τρίτος) ενέχει σχέσεις εξουσίας στο βαθμό που αφορά πάντοτε την άνιση κατανομή της δύναμης και την άνιση πρόσβαση στους πόρους της εξουσίας (χρήματα, κοινωνική θέση, μόρφωση, πολιτική εξουσία, κ.λπ.) – και βεβαίως αυτό ισχύει πολύ περισσότερο στις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Οι διαφορές όμως του Bernstein με το έργο του Michel Foucault είναι εμφανείς, γιατί ενώ γι' αυτόν το πεδίο του κοινωνικού δομείται από διάχυτες σειρές μικρο-εξουσιών, για τον Bernstein υπάρχει μια *κυρίαρχη* κατανομή των σχέσεων εξουσίας (δηλαδή η κοινωνικο-ταξική) στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες από την οποία εξαρτώνται όλες οι υπόλοιπες μικρο-εξουσίες, όπως αυτές που εμφανίζονται μέσα στους εκπαιδευτικούς θεσμούς και ειδικά μέσα στο σχολικό περιβάλλον.⁴⁸ Το πρόβλημα με την προσέγγιση του Foucault –και εδώ συμφωνούμε με τον Bernstein– είναι ακριβώς ότι δεν αναγνωρίζει ότι σε κάθε κοινωνικο-ιστορική συγκυρία υπάρχει μια *κυρίαρχη* κατανομή εξουσίας ανάμεσα στις άλλες και άρα δεν μπορεί να συνδέσει τα σημαντικά ζητήματα που θέτει με ευρύτερα θέματα κοινωνικού ελέγχου και κοινωνικο-ταξικών ανταγωνισμών– αλλά και τρόπων ιστορικής ανάδυσης αυτών των εξουσιών.⁴⁹ Από την άλλη μεριά για τον Bernstein αυτή η κυρίαρχη

⁴⁷ Σε σχέση με το σύνθετο αυτό ζήτημα βλ. μεταξύ άλλων το άρθρο του M. Haavelsrud (2001: 319) καθώς και το κεφάλαιο 4 σε (Atkinson 1985: 61). Ο Bernstein σωστά κάνει διάκριση μεταξύ των δύο όρων με την έννοια ότι οι κατανομές της εξουσίας σε οποιοδήποτε πεδίο διακρίνονται από τις μορφές (συμβολικού ή υλικού) ελέγχου μέσα σ' αυτό – αλλά και από το ποιος ασκεί αυτόν τον έλεγχο.

⁴⁸ Ως προς τις διαφορές αυτές υπάρχει σαφής τοποθέτηση στο Bernstein (1991: 54), όπου ο ίδιος λέει ότι «... πιστεύω ότι ανεξάρτητα από τις μικρο-εξουσίες υπάρχει μια κυρίαρχη κατανομή εξουσίας, η οποία ρυθμίζεται από ταξικές σχέσεις αλλά με ολόένα πιο σύνθετους τρόπους...» (έμφαση δική μου). Εδώ είναι φανερό ότι εμπνέεται από τη μαρξική ανάλυση ενώ ο Foucault σαφώς αποκλίνει από αυτή.

⁴⁹ Σημειώνουμε ότι μια από τις πιο ενδιαφέρουσες προσπάθειες –δυστυχώς ανολοκλήρωτη– συνδυασμού των θεωρητικών προοπτικών του Bernstein και του Foucault βρίσκεται στο άρθρο του I. Σολομών (1994: 113).

κατανομή της εξουσίας καθορίζεται από τις παραγωγικές σχέσεις, τον καταμερισμό της εργασίας, τις ταξικές σχέσεις ανισότητας και κυριαρχίας και τους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου οι οποίοι διατηρούν, αναπαράγουν και νομιμοποιούν συμβολικά τις παραπάνω σχέσεις –αν δεν προσέξουμε όμως, εδώ ελλοχεύει ο κίνδυνος του οικονομιστικού αναγωγισμού. Είναι προφανές ότι εδώ οι αναφορές του Bernstein προέρχονται από την μαρξιστική παράδοση και από τη βασική ιδέα της άνισης πρόσβασης στα μέσα παραγωγής (π.χ. κεφάλαιο ενάντια στην εργασία – ωστόσο αυτός ο θεμελιακός ανταγωνισμός δεν θεματοποιείται μέσα στο έργο του) εξαρτώνται και όλες οι μικρο-εξουσίες οι οποίες εμφανίζονται στα διάφορα πεδία, συμπεριλαμβανομένου και του πεδίου της εκπαίδευσης, *διαμεσολαβημένες* όμως με σύνθετους τρόπους ως προς την οργάνωση της γνώσης αλλά και των εκπαιδευτικών πρακτικών δεδομένου ότι διατηρούν μια *σχετική αυτονομία* ως προς τις υλικές σχέσεις παραγωγής. Θα πρέπει να συμπληρώσουμε, ακολουθώντας τον Bernstein, ότι μέσα στα εκπαιδευτικά συστήματα οι δομές της εξουσίας και οι κυρίαρχες κατανομές της αντιστοιχούν όχι μόνο σε μια σαφή ιεραρχική *κατάταξη και τοποθέτηση* των υποκειμένων (μέσω των πρακτικών εξέτασης και αξιολόγησης) μέσα σ' αυτή, αλλά και σε ρυθμίσεις του *χώρου* και του *χρόνου* στο επίπεδο των καθημερινών εκπαιδευτικών πρακτικών, δηλαδή της οργάνωσης και οριοθέτησης του χώρου και του χρόνου της σχολικής διαντίδρασης σύμφωνα με κάποιες αρχές/κώδικες· αυτό έχει σημαντικές συνέπειες ως προς τη ρύθμιση και τον μετασχηματισμό της εμπειρίας και της συνείδησης των υποκειμένων δηλαδή ως προς τη μάθηση/εγγραφή των κυρίαρχων πρακτικών, λόγων και νοημάτων.⁵⁰ Μέσα λοιπόν στην κυρίαρχη/ηγεμονική κουλτούρα των υστερο-καπιταλιστικών κοινωνιών οι εκπαιδευτικοί θεσμοί είναι όλο και πιο σημαντικοί ως προς την αναπαραγωγή και νομιμοποίηση της ακριβώς γιατί αφορούν την *σχετικά* ομοιογενή, συνειδητή διαδικασία διαμόρφωσης όλων των υποκειμένων επάνω στην οποία το κράτος και οι πολιτικοί του διαχειριστές (οι εκάστοτε συνασπισμοί εξουσίας και τα συμφέροντα που αυτοί εκφράζουν) διατηρούν τον κεντρικό έλεγχο. Πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτή αποτελεί μια διαμόρφωση διαρκείας (δηλαδή για όλη τους τη ζωή) η οποία εγγράφει τους κυρίαρχους κώδικες στη συνείδηση των –υπερ-εκπαιδευμένων σήμερα– υποκειμένων μέσα σε συγκεκριμένο, θεσμοθετημένο χώρο και χρόνο, μέσα από καθορισμένες παιδαγωγικές πρακτικές *μετάγγισης* (διδασκαλία) και *άντλησης* (εξέταση) της γνώσης και διαμέσου ενός σώματος γνώσεων με αυξημένη νομιμότητα και εγκυρότητα (αναλυτικά προγράμματα/προγράμματα σπουδών) σαφώς ταξινομημένο, επιλεγμένο και καθορισμένο· την ίδια στιγμή το εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί σήμερα ένα τε-

⁵⁰ Οι αναφορές σ' αυτή την κοινωνιολογική ανάλυση του χώρου εκτείνονται από τον Foucault στις σχολές της μικροκοινωνιολογίας και στο έργο του G. Simmel. Για μια καλή ανάλυση αυτής της προοπτικής βλ. Ι. Σολομών (1992).

ράστιο μηχανισμό επιλογής και καταμερισμού της εργασίας με σαφείς ταξικούς προσδιορισμούς και ο οποίος εκφράζεται πλέον ξεκάθαρα ιδεολογικά στην «φιλελεύθερη» ιδεολογία της άμεσης και αδιαμεσολάβητης σύνδεσης εκπαίδευσης και παραγωγής μέσω του ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας. Ο Bernstein σωστά θεωρεί ότι μια σημαντική αλλαγή των κωδικών και πρακτικών της πολιτισμικής αναπαραγωγής, και ειδικά των εκπαιδευτικών θεσμών, θα προϋπέθετε μία γενικευμένη αλλαγή των κοινωνικο - οικονομικών σχέσεων, τη στιγμή όμως που αναγνωρίζει ότι οι μεταβολές στις διαδικασίες πολιτισμικής μετάδοσης –ειδικά το εκπαιδευτικό σύστημα– δεν ακολουθούν άμεσα τις αλλαγές στους τρόπους παραγωγής (όπως στις χώρες του πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού») εξ' ου και η *σχετική* (αλλά ολοένα και λιγότερη πλέον) αυτονομία του ως προς την παραγωγική βάση της κοινωνίας⁵¹. Εν ολίγοις ο Bernstein, χωρίς ποτέ να την θεματοποιεί άμεσα, παίρνει στα σοβαρά την ιστορικότητα των εκπαιδευτικών θεσμών γιατί σε αντίθεση π.χ. με ένα μηχανιστικό μαρξισμό, τονίζει πάντα τη δυνατότητα, την ίδια στιγμή που οι κώδικες ως συλλογικές και ιστορικές συμβάσεις καθορίζουν τα υποκείμενα, τα υποκείμενα (τουλάχιστον συλλογικά) να μπορούν να μετασχηματίζουν και να μεταλλάσσουν αυτούς τους κώδικες. Με άλλα λόγια η κοινωνία αλλάζει το εκπαιδευτικό σύστημα αλλά και το εκπαιδευτικό σύστημα ως σύστημα «κατασκευής» υποκειμενικοτήτων μεταλλάσσει έστω και έμμεσα την κοινωνία, με την υποσημείωση όμως ότι αυτές οι αλλαγές δεν είναι πάντοτε ιστορικά αντίστοιχες. Αυτά τα στοιχεία, μαζί με την ιστορική ιδιαιτερότητα των εκπαιδευτικών θεσμών και τη διάγνωση ότι αυτοί αποτελούν πάντοτε *πεδίο* ανταγωνισμών και διακυβευμάτων και δεν είναι απλώς μηχανιστικοί τρόποι ενστάλαξης ή εγχάραξης της κυρίαρχης κουλτούρας σε «παθητικά» υποκείμενα – μαθητές (όπως εμφανίζεται στον Bourdieu ή τον Althusser) αλλά σύνθετοι τρόποι *ρύθμισης* και *μετασχηματισμού* τους δείχνουν ότι, παρά τα φαινόμενα, ο Bernstein είχε μια αίσθηση της ιστορικότητας στη θεωρία του· εδώ θα πρέπει να εισάγουμε και την έννοια της αντίστασης στις κυρίαρχες λογικές/ιδεολογίας, *αντί-σταση* που είναι ανεξάλειπτη μέσα κάθε πεδίο ανταγωνισμού και βεβαίως και μέσα στην εκπαίδευση. Το πολιτικό συμπέρασμα είναι ότι το «παιχνίδι» εδώ δεν έχει χαθεί οριστικά, ότι οι ιστορικοί συσχετισμοί εξουσίας και ηγεμονίας μπορούν να αλλάξουν και ότι στο πεδίο της εκπαίδευσης υπάρχουν ακόμα σοβαρότατα κοινωνικά – οικονομικά – πολιτικά - ιδεολογικά διακυβεύματα αλλά και χώρος *κριτικού αντίλογου* και αντι-

⁵¹ Λιγότερη στο βαθμό που οι συνθήκες της καπιταλιστικής αγοράς κυριαρχούν πλέον στον χώρο της εκπαίδευσης όταν η γνώση μετατρέπεται σε εμπόρευμα και η παιδεία σε «κατάρτιση» – η νεοφιλελεύθερη ηγεμονία σήμερα θέτει επιτακτικά την πλήρη κατάργηση αυτής της σχετικής έστω αυτονομίας και την πρόσδεση της εκπαίδευσης στους οικονομικούς στόχους της αγοράς αλλά και στην λογική του ατομικού κέρδους.

στάσεων, όπως αποδεικνύεται και εμπειρικά σήμερα μέσα στα εκπαιδευτικά συστήματα των υστερο-καπιταλιστικών κοινωνιών.

4. Επιστημολογία II: Κοινωνική θεωρία και Εκπαίδευση

Διαβάζοντας το έργο του Bernstein θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι υπάρχει μια έλλειψη μακρο-κοινωνιολογικής προοπτικής η οποία οφείλεται πιθανώς σε μια σειρά από διαφορετικούς λόγους: πρώτον στην δεδομένη εστίαση ολόκληρου του έργου του σε θεωρητικά θέματα που αφορούν κυρίως τους εκπαιδευτικούς θεσμούς και τη σχολική γνώση και όχι σε ευρύτερα ζητήματα που αφορούν την κοινωνική θεωρία, τα οποία προϋποθέτει. Δεύτερον, ο Bernstein για τους επιμέρους στόχους του έργου του χρησιμοποιεί και συνθέτει διαφορετικές θεωρητικές προοπτικές και απαντήσεις που έχουν δώσει άλλοι στοχαστές σε σημαντικά θεωρητικά ερωτήματα⁵² το έργο του είναι κυριολεκτικά διεπιστημονικό και εκλεκτικιστικό με συγκεκριμένη όμως εστίαση στους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Τρίτον, το ύφος της επιχειρηματολογίας του είναι σε πολλά σημεία υπαινικτικό, συνοπτικό και δυσκολονόητο (λόγω της ιδιάζουσας ορολογίας του) αλλά και κινείται σε υψηλό επίπεδο αφάιρεσης, ειδικά όσον αφορά τη διαμόρφωση των τυπολογιών του⁵³ είναι ένα έργο που αφήνει διαρκώς την εντύπωση ότι αποτελεί “work-in-progress” («έρευνα σε εξέλιξη») και όπου παρόμοια ή συναφή θέματα παραλλάσσονται, μεταβάλλονται και επαναδιατυπώνονται με διαφορετικούς –και προσωρινούς/ανοικτούς πάντοτε– τρόπους. Παρατηρούμε λοιπόν στο έργο του Bernstein μία σειρά από εκλεκτικιστικές συνθέσεις διαφορετικών θεωρητικών αναφορών, από την ανθρωπολογία μέχρι την κοινωνιογλωσσολογία, μέχρι την φιλοσοφία, την ψυχολογία, τον μαρξισμό, τον δομισμό και την κλασική και σύγχρονη κοινωνιολογία τις οποίες χρησιμοποιεί –με πρωτότυπο όντως τρόπο– στο δικό του θεωρητικό σχήμα⁵⁴ παρατηρούμε δηλαδή μια σπειροειδή κίνηση της θεωρίας του η οποία παραλλάσσει τα ίδια μοτίβα αλλά και εξελίσσεται μεταβαλλόμενη (εάν δούμε το συνολικό corpus του έργου του).⁵² Έτσι, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι παρότι ο Bernstein στο έργο του δεν επιλύει όλα τα θεωρητικά προβλήματα και είναι δύσκολο να βρει κάποιος οριστικές διατυπώσεις των θέσεων του λόγω της διάσπαρτης μορφής τους, για τον ίδιο ακριβώς λόγο είναι ένα έργο γόνιμο και ανοικτό σε μία σειρά από μελλοντικές προοπτικές έρευνας⁵³ η ίδια λοιπόν η μορφή των διατυπώσεών του ως προσωρινές είναι και αυτό που τις κάνει δυναμικές και ανοικτές προς μελλοντική διερεύνηση. Ο Bernstein στο έργο του αποδεικνύει έμπρακτα ότι πιστεύει στην ανάμειξη διαφόρων γνωστικών χώρων –αφού άλλωστε όλες οι διακρίσεις, οι διαχωρισμοί και οι ταξινομήσεις τους

⁵² Για ένα καλό σχόλιο επάνω στις επιρροές αυτές –ειδικά από τον δομισμό– και στην εξέλιξη της προβληματικής του βλ και το άρθρο του P. Atkinson (1995: 85).

βασίζονται σε ιστορικά καθορισμένες συμβάσεις– και στη χαλάρωση των συνόρων μεταξύ τους. Από τη δική μας μεριά θεωρούμε ότι η όντως πρωτότυπη συνεισφορά του Bernstein θα έπρεπε να συμπληρωθεί σήμερα, στο ιστορικό πλαίσιο του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού και της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας, από ευρύτερα ερωτήματα ως προς τη σχέση μεταξύ των κυρίαρχων κατανομών της εξουσίας και των κυρίαρχων κατανομών (παραγωγής και αναπαραγωγής) της γνώσης. Δηλαδή, πώς παράγεται, αναπαράγεται, κατανέμεται, νομιμοποιείται και χρησιμοποιείται η επιστημονική γνώση και μέσα στο πλαίσιο αυτό ο ρόλος των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων από το νηπιαγωγείο μέχρι το πανεπιστήμιο είναι ιδιαίτερα (και ολοένα και περισσότερο) σημαντικός. Ωστόσο, θα πρέπει να τονίσουμε ότι, όπως υποστηρίζει και ο Σολομών (Bernstein (1991: 33), η θεωρία του Bernstein δεν είναι μια παιδαγωγική θεωρία αλλά μια θεωρία για την παιδαγωγική (δηλαδή μια παιδαγωγική μετα-θεωρία) η οποία προσπαθεί να κατανοήσει με όρους κοινωνιολογικούς τις κοινωνικές προϋποθέσεις και συνέπειες κάθε εκπαιδευτικού συστήματος και κάθε παιδαγωγικής θεωρίας και πρακτικής μέσα στο πεδίο των ευρύτερων κοινωνικών (αλλά πλέον και εθνικών και υπερεθνικών) ανταγωνισμών. Κατά τη γνώμη μας, το γενικό στυλ της επιχειρηματολογίας του Bernstein δείχνει ότι πάντοτε διστάζει να αντιμετωπίσει ευρύτερα κοινωνικο-ιστορικά ερωτήματα ίσως γιατί τα θεωρεί γενικευτικά, μη-συγκεκριμένα και, εξ αυτού, ασαφή· οι αναφορές του σε αυτά είναι σύντομες και υπαινικτικές και αυτό αποτελεί ταυτόχρονα τη δύναμη της θεωρίας του (με την έννοια ότι δεν χάνει τη στόχευση του συγκεκριμένου) αλλά και αυτό που περιορίζει το εύρος και την εμβέλειά της και συνάμα σε πολλά σημεία κινείται σε τέτοιο επίπεδο αφαίρεσης που η κατανόηση του επιχειρήματος γίνεται δύσκολη και επίπονη. Ωστόσο, πολλά στοιχεία του έργου του έχουν κατακριθεί, δίκαια ή άδικα, μεταξύ των οποίων η έλλειψη μιας συνεκτικής ιδέα της εκπαίδευσης ως συστήματος (π.χ. κοινωνικό σύστημα), η έλλειψη μιας συνεπούς εννόησης της κοινωνίας ως δομής (κοινωνική δομή) αλλά και των (εκπαιδευτικών και άλλων) θεσμών, μια αρκετά συζητήσιμη εννόηση των κοινωνικών τάξεων, των ταξικών σχέσεων και των ταξικών επικαθορισμών (αλλά και η ουσιαστική έλλειψη της έννοιας του ανταγωνισμού), συνολικότερα η έλλειψη μια γενικής θεώρησης της σχέσης μεταξύ κουλτούρας, κοινωνίας και οικονομίας, κ.α.⁵³

Τελειώνοντας θα θέλαμε να σχολιάσουμε μερικές από τις προϋποθέσεις και τις συνέπειες των προσπαθειών του Bernstein για τη συγκρότηση μιας θεωρίας της πολιτισμικής αναπαραγωγής –με έμφαση στους σχολικούς θεσμούς– η οποία θα μπορεί να συνδέει τα διαφορετικά επίπεδα της ανάλυσης μεταξύ τους. Ο Bernstein επιχειρεί να δημιουργήσει μια σειρά θεωρητικών κατηγοριών και τυπολογιών, και άρα να κατασκευάσει θεωρητικά μοντέλα τα οποία θα μπο-

⁵³ Μια κριτική που φάνηκε σε εμάς αρκετά εμπεριστατωμένη είναι αυτή της Margaret Archer στο άρθρο (1995: 211).

ρούν να περιγράφουν επακριβώς την κάθε ιστορική πραγματικότητα⁵⁴ αλλά και να προβλέπουν όλους τους δυνατούς τύπους πρακτικών, κατηγοριών, σχέσεων και διαδικασιών αναπαραγωγής, ειδικά μέσα στους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Ο ίδιος δέχεται ένα μεθοδολογικό πλουραλισμό και τον απασχολεί περισσότερο «...η θεμελίωση της διερεύνησης σε ισχυρούς κανόνες περιγραφής και προσδιορισμού» παρά η επιλογή της «σωστής» μεθόδου στο βαθμό που διαφορετικές μέθοδοι μπορούν εξίσου να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά.⁵⁵ Οι επιρροές από την ντυρκεμιανή κοινωνιολογία είναι και πάλι εδώ εμφανείς ως προς τους στόχους της κοινωνιολογικής θεωρίας, αλλά θα μπορούσε κάποιος να έχει σημαντικές ενστάσεις όσον αφορά θεωρητικές προσπάθειες περιγραφής, μέτρησης αλλά και πρόβλεψης των μορφών της κοινωνικής (ή εκπαιδευτικής) πραγματικότητας. Μία πιθανή ένσταση, παραδείγματος χάρι, είναι ότι η κοινωνική, εκπαιδευτική ή άλλη πραγματικότητα είναι αδύνατο να κατανοηθεί σε ένα και μοναδικό περιγραφικό σχήμα λόγω του ότι πρώτον, δεδομένου των αντιφάσεων και των ανταγωνισμών που καταστατικά την διέπουν, δεν συγκροτείται ποτέ πραγματικά ως ολότητα (η ολότητα εδώ αποτελεί μια θεωρητική και αναλυτική υπόθεση) αλλά εμφανίζεται πάντοτε αποσπασματική, αντιφατική και ετερογενής, και δεύτερον, οι διαφορές μεταξύ των θεωρητικών προσεγγίσεων δεν οφείλονται κατά κύριο λόγο σε ερευνητικές «ατέλειες» και σε ελλιπή κατανόηση, αλλά σε διαφορετικές αφηγηματικές συλλήψεις, διαφορετικά επιστημολογικά και εννοιακά εργαλεία και διαφορετικές μεθοδολογίες. Σε αντίθετη περίπτωση θα έπρεπε να υποθέσουμε ότι η «αλήθεια» στο επίπεδο της ανάλυσης των κοινωνικών φαινομένων είναι μοναδική, «αντικειμενική», μετρήσιμη και προβλέψιμη (όπως στις φυσικές επιστήμες) αλλά και ότι η ερμηνεία των εν λόγω φαινομένων υπαγορεύεται από την ίδια τη «φύση» τους. Θεωρούμε λοιπόν ότι η εμμονή του Bernstein στην περιγραφή και τη μέτρηση τιμών⁵⁶ τον φέρνει

⁵⁴ Να περιγράφουν βεβαίως αφαιρετικά και με τη μορφή τυπολογιών και όχι εμπειρικά γιατί ο Bernstein δεν ακολούθησε ποτέ την αντίληψη, π.χ των μικρο-κοινωνιολογικών σχολών για την εμπειρική ανάλυση του τι «πραγματικά» συμβαίνει σε μια σχολική αίθουσα στο επίπεδο της καθημερινής διαντίδρασης.

⁵⁵ Η αντίληψη του Bernstein για το τι είναι και τι κάνει η θεωρία εμφανίζεται καθαρά και συνοπτικά στην συνέντευξη του στον Jose Rodriguez στο Bernstein (1991: 47-49). Βεβαίως εδώ τίθενται πολύ σοβαρά επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα τα οποία δεν μπορούμε να εξαντλήσουμε στην εργασία αυτή. Πάντως ο Bernstein φαίνεται να έλκεται από επιστημολογίες που συναρτούν την αξία της κοινωνικής θεωρίας από την περιγραφική της δύναμη, δηλαδή από την δύναμή της να «πιάσει» (κατανοήσει) επακριβώς την «ουσία» του πραγματικού, παραβλέποντας τόσο τις αξιακές/κανονιστικές της διαστάσεις όσο και το γεγονός ότι η θεωρία αποτελεί μια από τις όψεις του πραγματικού και όχι απλώς αναπαράστασή του.

⁵⁶ Θεωρούμε λοιπόν ότι η μέτρηση τιμών στην κοινωνική ανάλυση ή θα πρέπει να γίνεται με όρους ποσοτικών –όπως στις θετικιστικές επιστημολογίες– με τα συνακόλουθα προβλήματά τους ή είναι σχετικά μόνο χρήσιμη όταν γίνεται με γενικούς όρους, όπως περισσότερο/λιγότερο, ισχυρό/ασθενές κλπ.

σε κάποια σημεία κοντά (αλλά δεν τον ταυτίζει) με τον θετικισμό και είναι περίεργο ότι δεν αναφέρει ότι οι αντιφάσεις της θεωρίας δεν μπορεί παρά να αντιστοιχούν (με διαφορετικούς και διαμεσολαβημένους τρόπους) σε αντιφάσεις και ανταγωνισμούς μέσα στο ίδιο το αντικείμενό της, δηλαδή την κοινωνική, εκπαιδευτική ή άλλη πραγματικότητα. Αυτοί οι ανταγωνισμοί και οι αντιφάσεις επεισέρχονται και καθορίζουν πάντοτε την κοινωνική θεωρία, τη διασπούν και τη διχάζουν ως ανεξάλειπτα *ιδεολογικά* και *αξιολογικά* στοιχεία του λόγου της, ως κάποια «τυφλά σημεία» (περισσότερα ή λιγότερα) τα οποία ενέχουν *όλες* οι κοινωνιολογικές αναλύσεις όσο αναστοχαστικές και εάν προσπαθούν να είναι. Όσον αφορά το θέμα της *πρόβλεψης* των μελλοντικών μορφών (πράγμα που θα ήταν υποτίθεται απόρροια μια επαρκούς και πλήρους περιγραφής) θεωρούμε ότι αυτή ίσως είναι εφικτή μόνο βραχυπρόθεσμα επί τη βάση μιας *υπάρχουσας* πραγματικότητας λόγω της ενδεχομενικότητας (και άρα της μη-προβλεψιμότητας) που πάντοτε και καταστατικά ενέχει η ιστορική εξέλιξη και μεταβολή – και συνάμα εδώ παραλείπεται ένα *κανονιστικό* πλαίσιο ως προς τη μορφή που θα έπρεπε να έχει το εκπαιδευτικό σύστημα σε μια διαφορετική κοινωνικο-ιστορική συγκυρία. Έτσι σε μεταθεωρητικό επίπεδο, θα μπορούσε κάποιος να εκφράσει αμφιβολίες για τη συνολική αντίληψη του Bernstein για τη θεωρία και τη σχέση της με την πραγματικότητα, δηλαδή ότι μια πλήρης περιγραφή και *κατανόηση* της κοινωνικής ή εκπαιδευτικής πραγματικότητας με όρους αφηρημένων τυπολογιών είναι εφικτή θεωρητικά γιατί, πρώτον, τείνει προς ενός θετικισμό εγκαταλείποντας την *κριτική* προσέγγιση, δηλαδή την προσπάθεια κριτικής και αξιολόγησης των *κυρίαρχων* μορφών του πραγματικού που έχουν μια ιδιαίτερη πολιτικο-θεωρητική σημασία αλλά και δεύτερον, δεν είμαστε σίγουροι εάν ο Bernstein αναγνωρίζει ότι σε κάθε τέτοια περιγραφή υπεισέρχονται ζητήματα *ερμηνείας* και όχι απλώς επιστημονικής περιγραφής και πρόβλεψης της κοινωνικής πραγματικότητας και των μελλοντικών της μορφών. Με άλλα λόγια αυτό που υποστηρίζουμε είναι ότι δεν υπάρχει από τη μεριά της κοινωνικής ανάλυσης *καθαρή* περιγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας γιατί στην προσπάθεια κατανόησης (άρα και *ερμηνείας*) υπεισέρχονται πάντοτε ιδεολογικές-αξιολογικές κρίσεις⁵⁷ αλλά και διαφορετικά εννοιολογικά εργαλεία και δεύτερον, τέτοιες περιγραφικές τυπολογίες είναι βεβαίως *σχετικά* χρήσιμες στον βαθμό που συγκροτούν σε επιστημονικές κατηγορίες τα *κοινά/τυπικά* στοιχεία των επιμέρους φαινομένων και άρα συμβάλλουν στην κατανόηση αλλά δεν είναι επαρκείς, εάν δεν ενέχουν την προσπάθεια μιας *κριτικής* των διαφορετικών μορφών του πραγματικού που απελευθερώνει

⁵⁷ Το ότι αυτό το γεγονός δεν αναγνωρίζεται από το κυρίαρχο σήμερα θετικισμό και εμπειρισμό αποτελεί ακριβώς τη στιγμή της ιδεολογικής του «τύφλωσης» και συγκάλυψης.

δυνατότητες για το μέλλον –και εδώ υπεισέρχεται το μεγάλο ζήτημα των αξιακών δεσμεύσεων της κάθε κοινωνικής θεωρίας.⁵⁸

Είναι ωστόσο φανερό ότι ο Bernstein έχει αρκετούς ενδοιασμούς ως προς ευρύτερες θεωρητικές αναλύσεις όταν λέει χαρακτηριστικά ότι:

Τίποτα δεν είναι πιο αισιόδοξο από τη συστηματική *κατανόηση πραγματικότητων*. Τίποτα, τελικά, δεν είναι πιο απογοητευτικό από την αποτυχία αυτής της προσπάθειας *κατανόησης* στην οποία οδηγεί μια ρομαντική θεώρηση αυτής της πραγματικότητας στην υπηρεσία ενός απατηλού μέλλοντος (Bernstein 1989: 89, έμφαση δική μου).

Και εάν ο Bernstein στοχεύει στον «μεσσιανισμό» και ρομαντισμό διάφορων μαρξιστικών, μαρξιζόντων ή άλλων «ριζοσπαστικών» θεωριών για την εκπαίδευση (στις οποίες όμως δεν πρέπει να χρεώνουμε κάθε αποτυχία της κατανόησης), δεν έχει δίκιο ως προς το ότι η «κατανοητική» κοινωνική θεωρία (Weber) θα έπρεπε να περιμένει να ολοκληρωθεί πλήρως η περιγραφή και η κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας –πράγμα εγγενώς αδύνατο– έτσι ώστε να μπορέσει μετά να προτείνει μια διαφορετική θεώρηση του σχολείου και των εκπαιδευτικών θεσμών συνολικά' μέχρι τότε θεωρεί ότι η κατανόησή μας θα είναι ελλιπής και άρα δεν θα μπορούμε να πάρουμε σαφή θέση. Και ενώ είναι φανερό ότι η μαρξιστική θεωρία είχε σημαντική επιρροή στο έργο του στο επίπεδο της κοινωνικο-ταξικής ανάλυσης,⁵⁹ από την άλλη μεριά, με την εμμονή του στην περιγραφή και την κατανόηση φαίνεται να απεμπολεί το *κριτικό* περιεχόμενο της θεωρίας, δηλαδή το πολιτικο-θεωρητικό «χρέος» της κοινωνικής θεωρίας να ασκεί κριτική –αλλά και να *αντιστέκεται*– στις κυρίαρχες μορφές της πραγματικότητας και ειδικότερα στις συγκεκριμένες μορφές της *κυριαρχίας* και της αδικίας, επιδιώκοντας έτσι ενεργά ένα μέλλον διαφορετικό.⁶⁰

⁵⁸ Επισημαίνουμε βέβαια ότι αυτές είναι ένα –και ίσως το βασικότερο– σημείο διαφωνίας μεταξύ μιας βεμπεριανής επιστημολογίας η οποία θεωρεί την επάρκεια της περιγραφής ως αυταξία και ενός *κριτικού* μαρξισμού, ο οποίος προσπαθεί να συνδέσει την επάρκεια της περιγραφής με τις αξιακές δεσμεύσεις της θεωρίας, οι οποίες όμως αφορούν συλλογικούς όρους συμβίωσης και επικοινωνίας. Το έργο πάντως του Max Weber υπάρχει έμμεσα ή άμεσα σε πολλά σημεία της συνολικής του προοπτικής και της επιστημολογίας του Bernstein.

⁵⁹ Για μια ενδιαφέρουσα διαπραγμάτευση των σχέσεων του Bernstein με τον μαρξισμό – και ειδικά με την μαρξιστική κοινωνιολογία της εκπαίδευσης – από όπου φαίνεται ότι κυρίως διατηρεί το μοντέλο των ταξικών σχέσεων και των ταξικών ανταγωνισμών βλ. το άρθρο του M. Apple (1995).

⁶⁰ Το οποίο όμως ο ίδιος θεωρεί «απατηλό» στο βαθμό που τίθεται εκ των προτέρων και δογματικά – ο αντίλογος σε αυτό είναι ότι η δική του προσέγγιση ολισθαίνει προς τον συντηρητισμό, δηλαδή την αποδοχή του ήδη υπάρχοντος. Την ίδια στιγμή η κριτική κοινωνική θεωρία έχει χρέος –σε μια απαραίτητη αναστοχαστική κίνηση– να *αποδομεί* παντού και πάντοτε το δικό της έννοιακό πλαίσιο, τους όρους και τις αξίες τις οποίες προτάσσει, στο βαθμό που τίποτα δεν είναι πέρα και εκτός κριτικής. Ο Bernstein πιθανώς φοβάται ότι όλα αυτά γίνονται πολύ σύντομα και βιαστικά, ότι είναι γενικόλογα και ουτοπικά γιαυτό και ο ίδιος διστάζει πάντοτε να κάνει αυτό το βήμα με σημαντικό όμως κόστος για το εύρος και την εμβέλεια της θεωρητικής του πρότασης. Τέλος, «α-

Είναι πάντως γεγονός ότι ο Bernstein σε ολόκληρο το έργο του εκμεταλλεύεται τις θεωρητικές προτάσεις άλλων στοχαστών τις οποίες χρησιμοποιεί στα πλαίσια του δικού του εγχειρήματος χωρίς όμως να ενδιαφέρεται για να καταθέσει μια ολοκληρωμένη θεωρητική πρόταση όσον αφορά τις γενικότερες σχέσεις μεταξύ κοινωνικών σχέσεων, καταμερισμού της εργασίας, παραγωγής λόγων και συμβολικών συστημάτων μετάδοσης και αναπαραγωγής. Και παρότι η έννοια του κώδικα αποτέλεσε την επιστημολογική προσπάθεια του Bernstein να γεφυρώσει το μικρο- και μακρο- επίπεδο της ανάλυσης, τελικά το παλαιό αυτό πρόβλημα επιμένει στο βαθμό που αφορά όχι τόσο εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία, αλλά επιστημολογικές διαφορές ορισμού και οπτικής επάνω σε αυτό που ονομάζεται «κοινωνική πραγματικότητα» στην περίπτωση του Bernstein η ενδιαφέρουσα δουλειά του στο μικρο- επίπεδο («κοινωνιολογία των αναλυτικών προγραμμάτων») έχει –παρά τις προσπάθειές του– σημαντικό κόστος και ελλείψεις στην ανάλυση του ευρύτερου κοινωνικο-ιστορικού περιγράμματος και των καθορισμών (πολιτικών, οικονομικών, ιδεολογικών) των εκπαιδευτικών μηχανισμών. Σε μια ευρύτερη συνεπώς προσπάθεια κατανόησης της ανάπτυξης, αναπαραγωγής και μεταβολής των κοινωνικών μορφών (ένα εγχείρημα που ορίζει την κοινωνιολογία ως επιστήμη) ο Bernstein τράβηξε ένα από τα «νήματα» που συνθέτουν ένα κουβάρι αλληλοεπικαλυπτόμενων και σύνθετων προβλημάτων, και συγκεκριμένα αυτό των εκπαιδευτικών θεσμών, πρακτικών και γνώσεων, θεωρώντας το –και δίκαια– τον σημαντικότερο ίσως κρίκο στη διαδικασία της πολιτισμικής – συμβολικής αναπαραγωγής. Σημαντικότερο –αλλά όχι τον μόνο– στον βαθμό που η έλευση των συστημάτων μαζικής, δωρεάν και υποχρεωτικής εκπαίδευσης στις δυτικές κοινωνίες διαμορφώνει τεράστιους μηχανισμούς δόμησης της υποκειμενικότητας (και των συλλογικών ταυτοτήτων) οι οποίοι αντιστοιχούν σε ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές και ιστορικές αλλαγές στους τελευταίους δύο αιώνες.⁶¹ ο Bernstein όμως ορθώς υποστηρίζει ότι η σχέση αυτή είναι αμφίδρομη και οι αλλαγές στα εκπαιδευτικά συστήματα και στις πρακτικές (και συνακόλουθα στις μορφές της υποκειμενικότητας που αυτά διαμορφώνουν) είχαν σημαντική επίδραση επάνω στη δομή των κοινωνικών σχέσεων και του καταμερισμού της εργασίας στις σύγχρονες κοινωνίες. Έτσι, και σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Bernstein σωστά θεωρεί ότι μια κοινωνιολογία της εκπαίδευσης είναι στην ουσία μια κοινωνιολογία της (σχολικής) γνώσης,⁶² δηλαδή μια κοινωνιολογία των κοινωνικά κα-

πατηλή» ή όχι, εμείς εκτιμούμε ότι η πολιτική θέση, π.χ. του P. Bourdieu ως προς την εκπαίδευση, ήταν πολύ πιο ξεκάθαρη και πολιτικά επίκαιρη σήμερα από το δισταγμό του Bernstein.

⁶¹ Για το θέμα των ιστορικών μεταβολών στην εννόηση της υποκειμενικότητας και της προσωπικής ταυτότητας στις νεωτερικές κοινωνίες βλ. το σχετικό έργο του A. Giddens (1991).

⁶² Για μια καλή πραγματεία των θεωρητικών παραδοχών του Bernstein ως προς την κοινωνιολογία της γνώσης βλ. και το άρθρο των R. Moore and K. Marton (2001).

θορισμένων τρόπων επιλογής, οργάνωσης και διαχείρισης, των προϋποθέσεων και των συνεπειών της παρεχόμενης μέσα στους εκπαιδευτικούς θεσμούς γνώσης και των πρακτικών μετάδοσής της.

Είναι επίσης σημαντικό να τονίσουμε ότι ο Bernstein χειρίζεται με ενδιαφέροντα τρόπο τον παλαιό διαχωρισμό μεταξύ θεωρίας και εμπειρικής έρευνας στο βαθμό που το έργο του συνδυάζει και τα δύο με τον τρόπο που θα έπρεπε ίσως να συνδυάζεται στην κοινωνική επιστήμη. Γιατί ενώ η στόχευση του έργου του είναι ανενδοίαστα θεωρητική –σε μια εποχή που η θεωρία έχει υποτιμηθεί και υποβαθμισθεί τόσο στην κοινωνική ανάλυση ευρύτερα όσο και στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης ειδικότερα– χρησιμοποιεί την εμπειρική έρευνα (την δική του και άλλων) όχι ως αυτοσκοπό, αλλά για να επιβεβαιώσει, να μεταβάλει, να προεκτείνει τις υποθέσεις του έτσι ώστε να βελτιώσει την εξηγητική επάρκεια του θεωρητικού μοντέλου⁶³. Θεωρούμε λοιπόν συνολικά τη θεωρητική συνεισφορά του Bernstein ιδιαίτερα σημαντική ως προς μια σειρά από ζητήματα: πρώτον ανήκει σε αυτούς τους θεωρητικούς που κατέδειξαν τους κοινωνικο-ταξικούς προσδιορισμούς επάνω στη σχολική επίδοση και τη σχέση της με τον γλωσσικό/επικοινωνιακό κώδικα που κατέχουν/«κληρονομούν» τα άτομα. Δεύτερον, συνέβαλε έτσι στην κριτική του φιλελεύθερου σχολείου και της ιδεολογίας που το νομιμοποιεί στην ευρύτερη κοινωνία (π.χ. αξιοκρατία, ίσες ευκαιρίες, έμφυτα χαρίσματα) δείχνοντας πως η τράπουλα είναι ήδη πάντοτε «σημαδεμένη» (δηλαδή κοινωνικά καθορισμένη), θετικά ή αρνητικά, για το κάθε άτομο ανάλογα με την κοινωνικο-ταξική του καταγωγή. Τρίτον, χρησιμοποίησε με πρωτότυπο τρόπο εννοιολογικά εργαλεία από διαφορετικές παραδόσεις, με προεξέχουσα την έννοια του κώδικα (δομισμός), έτσι ώστε να τυποποιήσει και να αναλύσει τις λογικές, τις προϋποθέσεις και τις συνέπειες των διαφορετικών μορφών οργάνωσης της γνώσης (αναλυτικά προγράμματα) και των παιδαγωγικών πρακτικών· συνέβαλε συνεπώς σημαντικά στην κατανόηση των κατά βάση *πολιτικών επιλογών* που γίνονται σε κάθε κοινωνικο-ιστορική συγκυρία από την κυρίαρχη τάξη ως προς τις μορφές της διαχείρισης της εκπαιδευτικής γνώσης αλλά και ως προς τις πρακτικές μετάδοσης και αξιολόγησής της. Τέταρτον, υποστήριξε ότι οι κώδικες αυτοί αντιστοιχούν και καθορίζονται από ευρύτερες κατανομές της εξουσίας και των πόρων –και άρα από την άνιση πρόσβαση των κοινωνικών ομάδων σ’ αυτές μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα– και από τους μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου που τις υποστηρίζουν, επιχειρώντας έτσι να συνδέσει δομικά τα διαφορετικά επίπεδα της ανάλυσης. Πέμπτον, συνέβαλε συνεπώς συγκεκριμένα στη προσπάθεια συγκρότησης μιας θεωρίας της πολιτισμικής αναπαραγωγής η οποία να συνδέει ευρύτερες μορφές κοινωνικής διαχείρισης της γνώσης –και του καταμερισμού της ερ-

⁶³ Ένα σημείο όπου ο Bernstein συμπυκνώνει την άποψη του για το τι είναι και τι κάνει η θεωρία βρίσκεται στη συνέντευξή του στον Jose Rodriguez, στο Bernstein (1991), σελ. 47-48.

γασίας– με τους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους αυτή επιλέγεται, οργανώνεται και μεταδίδεται μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα και με τη διαμόρφωση συγκεκριμένων κυρίαρχων μορφών υποκειμενικότητας. Έτσι, η θεωρία του αφορά, εκτός από τις μορφές επιλογής και οργάνωσης της προς μετάδοση γνώσης, τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στους εκπαιδευτικούς θεσμούς, τις σχέσεις μεταξύ διδασκόντων και διδασκομένων και γενικότερα τις σχέσεις ιεραρχίας και εξουσίας μέσα στους εκπαιδευτικούς θεσμούς, τις παιδαγωγικές πρακτικές μετάδοσης και αξιολόγησης και τις κοινωνικές προϋποθέσεις και συνθήκες τους. Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι η θεωρητική συμβολή του υπερβαίνει τα στενά όρια μιας κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης –που ούτως ή άλλως δεν μπορεί να υπάρξει από μόνη της χωρίς ευρύτερα θεωρητικά πλαίσια – δεδομένου ότι συμβάλλει ουσιαστικά στην κοινωνιολογία της γνώσης, στην κοινωνιολογία της επιστήμης αλλά και στην γενικότερη εξέλιξη της κοινωνιολογικής θεωρίας.

Από την δική μας μεριά θεωρούμε –και σε αυτό συμφωνούμε με τη γενικότερη κατεύθυνση του έργου του Bernstein– ότι το μέλλον της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης δεν είναι η περιχαράκωσή της και η όποια «καθαρότητα» του αντικειμένου της (η οποία άλλωστε φαίνεται να έχει εξαντλήσει πλέον και το θεωρητικό της εύρος και να γίνεται αποκλειστικά εμπειριστική) αλλά το συνεχές άνοιγμα και ο διάλογός της με συναφείς γνωστικούς χώρους όπως η κοινωνιολογία της γνώσης, η κοινωνιολογία της επιστήμης, η θεωρία της ιδεολογίας, οι πολιτισμικές σπουδές (cultural studies), η επιστημολογία και ευρύτερα η κοινωνική θεωρία. Τι θα μπορούσε να συμπληρώσει κάποιος στη θεωρητική προοπτική του Bernstein: από τη μια μεριά, μια συνεκτική θεώρηση (ίσως και ψυχαναλυτική)⁶⁴ της κοινωνικής γένεσης των μορφών της υποκειμενικότητας, έτσι ώστε να κατανοήσουμε τις μορφές και τους τρόπους πρόσληψης και επεξεργασίας του παιδαγωγικού λόγου και άρα της διαμόρφωσης/μετασχηματισμού των υποκειμένων μέσα και μέσω των διαφορετικών παιδαγωγικών πρακτικών. Δηλαδή, χρειαζόμαστε μια θεωρία της συγκρότησης των ατομικών/συλλογικών ταυτοτήτων στο επίπεδο του υποκειμένου (αλλά και ιστορικά) η οποία όμως να λαμβάνει υπόψη της και τους κοινωνικο-ταξικούς προσδιορισμούς των εκπαιδευτικών συστημάτων, έτσι ώστε να κατανοήσουμε πως οι συγκεκριμένες μορφές (κώδικες) επιλογής, ταξινόμησης, οργάνωσης και μετάδοσης της γνώσης έχουν τεράστια επίδραση στην οργάνωση των μορφών της υποκειμενικότητας. Χρειαζόμαστε επίσης, σε μια ευρύτερη κλίμακα από αυτή του Bernstein, ένα πλαίσιο ανάλυσης της κυρίαρχης/ηγεμονικής κουλτούρας –γενικότερα θα λέγαμε των κυρίαρχων λόγων– στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας⁶⁵

⁶⁴ Βλ. και το ενδιαφέρον κείμενο των M. Cifali and F. Imbert (2005).

⁶⁵ Εδώ αναφέρουμε παραδειγματικά τις αναλύσεις της σύγχρονης κουλτούρας από τους Daniel Bell, Christopher Lash, Richard Sennett, Zygmund Bauman κ.α., τις οποίες θα μπορούσε ίσως να

μαζί με μια θεωρία ταξινόμησης, επιλογής, παραγωγής, αναπαραγωγής/αναπλαισίωσης, νομιμοποίησης και κατανομής της επιστημονικής γνώσης σήμερα μέσα στους (και από τους) εκπαιδευτικούς θεσμούς – δηλαδή ένα πλαίσιο μιας σύγχρονης θεωρίας κοινωνικής και πολιτισμικής αναπαραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, το σημαντικό εγχείρημα για το μέλλον μιας κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης είναι να μπορέσει να συνδέσει τρία επίπεδα της ανάλυσης: πρώτον την ανάλυση των συγκεκριμένων τρόπων επιλογής, οργάνωσης, κατανομής και μετάδοσης της γνώσης σε όλες τις βαθμίδες των εκπαιδευτικών συστημάτων σήμερα (πράγμα το οποίο έκανε ο Bernstein). Δεύτερον, την ανάλυση των κοινωνικο-οικονομικών εξαρτήσεων, αλλά και των ιδεολογικών τους αντανάκλασεων, των μορφών των εκπαιδευτικών θεσμών υπό το φως των σημαντικών ιστορικών μεταβολών τους τις τελευταίες δεκαετίες (παιδεία/κατάρτιση, εμπορευματοποίηση-ιδιωτικοποίηση, νέοι εκπαιδευτικοί θεσμοί κλπ.). Τέλος, τρίτον, μια ευρύτερη ανάλυση των μορφών και των θεσμών παραγωγής, αναπαραγωγής και (άνισης) κατανομής της επιστημονικής γνώσης και των κοινωνικών/οικονομικών/πολιτικών τους εξαρτήσεων στις καπιταλιστικές κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας υπό το φως της συνεχούς τεχνικο-επιστημονικής εξέλιξης (η γνώση ως παραγωγική δύναμη αλλά και ως εμπόρευμα) αλλά και των διευρυνόμενων κοινωνικών ανισοτήτων και ανταγωνισμών και του «σκληρού» πλέον καταμερισμού της εργασίας.⁶⁶ Αυτό το αναγκαίο κατά τη γνώμη μας βήμα της διαμόρφωσης εναλλακτικών προγραμμάτων αλλά και συνολικά εκπαιδευτικών θεσμών που θα αντιστοιχούσαν σε μια κοινωνία λιγότερο εκμεταλλευτική και άνιση και περισσότερο δίκαιη, και της διαμόρφωσης ατόμων – πολιτών με κριτικό πνεύμα και όχι υπηκόων, δεν το κάνει ο Bernstein γιατί φοβάται οτιδήποτε κανονιστικό (στο βαθμό που το θεωρεί, λαθεμένα, αυθαίρετο) και παραμένει παγιδευμένος σε μια περιγραφική αντίληψη της θεωρίας – και αυτό θεωρούμε ότι είναι μια σημαντική έλλειψη και περιορισμός στη θεωρία του. Μια τέτοια προσπάθεια η οποία δεν μπορεί να αποτελεί έργο μεμονωμένων ερευνητών αλλά σημαντικό συλλογικό ερευνητικό εγχείρημα σήμερα, αποτελεί επείγουσα θεωρητική αλλά και πολιτική πρόκληση, εάν δεχθεί κανείς ότι χρέος της κοινωνικής επιστήμης δεν είναι απλώς η περιγραφή του υπάρχοντος αλλά και η *κριτική* του στην προοπτική του δέοντος.

συνδέσει κάποιος με ευρύτερες αλλαγές στα εκπαιδευτικά συστήματα των καπιταλιστικών κοινωνιών.

⁶⁶ Είναι ωστόσο σημαντικό να σημειώσουμε ότι ο Bernstein –και αυτό είναι σημείο της αναλυτικής του δύναμης– στα τελευταία χρόνια της ζωής του προχωρούσε προς μια παρόμοια κατεύθυνση (“a sociology for the transmission of knowledges”), εγχείρημα το οποίο έμεινε ανολοκλήρωτο λόγω του θανάτου του, βλ. και το άρθρο του “From Pedagogies to Knowledges” (2001).

Βιβλιογραφία

- Apple, M. (1986), *Ιδεολογία και αναλυτικά προγράμματα*, μετφρ. Τ. Δαρβέρη, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Apple, M. (1995), "Culture and class power: Basil Bernstein and the neo-Marxist sociology of education", στο A. Sadovnik, *op. cit.*, σελ. 59.
- Apple, M. (1995), "Official knowledge and the growth of the activist state", στο P. Atkinson, *et altri*, *op. cit.*, σελ. 51.
- Archer, M. (1995), "The neglect of the educational system by Bernstein", στο A. Sadovnik, *op. cit.*, σελ. 211.
- Atkinson, P. (1985), *Language, structure and reproduction: An introduction to the sociology of Basil Bernstein*, London, Methuen.
- Atkinson, P. (1995), "From structuralism to siscourse", στο A. Sadovnik, *op. cit.*, σελ. 83.
- Atkinson, P., Davies, B. and S. Delamont (eds) (1995), *Discourse and Reproduction: Essays in Honor of Basil Bernstein*, New Jersey, Hampton Press.
- Bernstein, B. (1971), "On the classification and framing of knowledge", in M.F.D. Young (ed.) *Knowledge and control. New directions for the sociology of education*, London, Collier-Macmillan, pp. 47-51.
- Bernstein, B. (1977), *Class, codes and control - vol III: Towards a theory of educational trans-missions* (2nd ed.), London, Routledge and Kegan Paul.
- Bernstein, B. (1985α), «Κοινωνική τάξη και γλωσσική ανάπτυξη: Μια θεωρία της κοινωνικής μάθησης», στο Α. Φραγκουδάκη, *op. cit.*, σελ. 393-432.
- Bernstein, B. (1985β), «Κοινωνιογλωσσολογική προσέγγιση της κοινωνικοποίησης με αναφορά στη σχολική επίδοση», στο Α. Φραγκουδάκη (1985), *op. cit.*, σελ. 433-468.
- Bernstein, B. (1991), «Κώδικες, τροπές και διαδικασία πολιτισμικής αναπαραγωγής: Ένα μοντέλο» στο Bernstein, B., *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος* (επιμ., μετ. σημ. Ι. Σολομών), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σελ. 159.
- Bernstein, B. (1991), *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, επιμ., μετ. σημ. Ι. Σολομών, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Bernstein, B. (1995), "From pedagogies to knowledges", στο A. Morais et altri, *op. cit.*, σελ. 363.
- Bernstein, B. (1996), *Class, codes and control - vol v: Pedagogy, symbolic control and identity: Theory, research, critique*, London, Taylor & Francis.
- Bernstein, B. (2003 [1990]), "Education, symbolic control and social practices", στο B. Bernstein (2003), *op. cit.*, σελ. 114-142.
- Bernstein, B. (2003 [1990]), *Class, codes and control - vol IV: The structuring of pedagogic control*, London, Taylor & Francis.
- Bisseret, N. (1979), *Education, class language and ideology*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-Cl. (1996), *Οι κληρονόμοι*, μετφρ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα.
- Cifali, M. & F. Imbert (2005), *Ο Freud και η παιδαγωγική*, μετφρ. Β. Παύλου, Αθήνα, Τυπωθήτω-Δαρδανός.

- Close-Thomas, F. (1995), "Connecting the macro and the micro perspectives: The significance of meaning" στο A. Sadovnik, *op. cit.*, σελ. 97.
- Davies, B. (1995), "Bernstein on Classrooms", στο P. Atkinson, *op. cit.*, σελ. 137.
- Davies, B. (1995), "Bernstein, Durkheim and the British sociology of education", στο A. Sadovnik, *op. cit.*, σελ. 39.
- Diaz, M. (2001), "Subject, power and pedagogic discourse", στο A. Morais *et al.*, *op. cit.*, σελ. 83.
- Giddens, A. (1984), *The constitution of society*, Oxford, Polity Press.
- Giddens, A. (1991), *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*, Cambridge, Polity Press.
- Goodson, I. (1995), "Basil Bernstein and aspects of the sociology of the curriculum", στο P. Atkinson, *et al.*, *op. cit.*, σελ. 121.
- Haavelsrud, M. (2001), "Classification strength and power relations" στο A. Morais *et al.*, *op. cit.*, σελ. 319.
- Laclau, E. (1997), *Για την επανάσταση της εποχής μας*, μετφρ. Γ. Σταυρακάκη, Αθήνα, Νήσος.
- Moore, R. & Martin, K. (2001), "Founding the sociology of knowledge: Basil Bernstein, intellectual fields and the epistemic device", στο A. Morais *et al.*, *op. cit.*, σελ. 153.
- Morais, A., Neves, I., Davies, B. and H. Daniels (eds) (2001), *Towards a sociology of pedagogy: The contribution of Basil Bernstein to research*, Peter Lang.
- Sadovnik, A. (ed.) (1995), *Knowledge and pedagogy: The sociology of Basil Bernstein*, New Jersey, Ablex Publishing Co.
- Young, M.F. D. (ed.) (1971), *Knowledge and control: New directions for the sociology of education*, London, Collier-Macmillan.
- Αλτουσέρ, Λ. (1994) *Θέσεις*, μετφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Καλφόπουλος, Κ. (επιμ.) (2003), *Η Ποιοτική παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα, Νήσος.
- Λάμνιαν, Κ. (2002), *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση: Διακριτές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Μαυρίδης, Η. (2005), «Για την κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας: Μεταφαινομενολογικές Προοπτικές του κοινωνικού κονστρουξιονισμού», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 15, Φθινόπωρο-Χειμώνας.
- Μαυρίδης, Η. (2006), «Εκπαίδευση και ιδεολογία: Για μια επανατοποθέτηση των θεωρητικών ζητημάτων», *Επιστήμες Αγωγής*, No 4, σελ. 67-85.
- Μαυρίδης, Η., (2001), «Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία της Ιδεολογίας: Κριτική της Ιδεολογίας και αποδόμηση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 18, Νοέμβριος.
- Σολομών Ι. & Κουζέλης Γ. (επιμ.) (1994), *Πειθαρχία και γνώση*, Αθήνα, Ε.Μ.Ε.Α.
- Σολομών, Ι. (1992), *Εξουσία και Τάξη στο Νεοελληνικό Σχολείο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Σολομών, Ι. «Εκπαιδευτική δράση και κοινωνική ρύθμιση των υποκειμένων: Γνώση, πειθαρχία και το πεδίο του σχολείου» στο Σολομών, Ι. & Κουζέλης, Γ., *οπ. παρ.*, σελ. 113.
- Φραγκουδάκη, Α. (1985), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Αθήνα, Παπαζήσης.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Παντελής Λέκκας (2012), *Αφαίρεση και Εμπειρία: Μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Από την Άννα Κουμανταράκη

Ο στόχος του εν λόγω πονήματος είναι μια κριτική αποτίμηση του ρόλου των ιδεολογιών στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου. Οι ιδεολογίες αυτές είναι ο φιλελευθερισμός, ο νεοφιλελευθερισμός, ο κομμουνισμός, ο φασισμός, ο φεμινισμός, ο αναρχισμός και ο συντηρητισμός. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι ιδεολογίες αποτελούν κοσμικές ουτοπίες οι οποίες αντικαθιστούν τη θρησκεία. Είναι δηλαδή αποτελέσματα της απομάγευσης του κόσμου κατά τη νεωτερικότητα σε σχέση με έννοιες οι οποίες αποτελούν «πυρηνικές αφαιρέσεις» για τη νεωτερική σκέψη όπως Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφότητα, Έθνος, Δημοκρατία, Πρόοδος, Παράδοση, Αγορά, Ανθρωπότητα, Φύλο, Φυλή, και Φύση. Η μέθοδος του συγγραφέα είναι, όπως την ορίζει και ο ίδιος, φορμαλιστική, διότι δεν εξετάζει τα επιμέρους κοινωνικά συμφέροντα και τις κοινωνικές ομάδες οι οποίες υποστήριξαν τις ιδεολογίες αυτές, αλλά αντίθετα τις συνέπειες που είχε η υιοθέτηση από την κρατική εξουσία των ιδεολογιών αυτών. Όπως γράφει ο Λέκκας, η στήριξη της εκάστοτε ιδεολογίας από τον κρατικό μηχανισμό καθόρισε τα όρια του ουτοπικού τους λόγου και οδήγησε σε εγκλήματα και εκδηλώσεις αυταρχισμού από τους πιο σκληροπυρηνικούς θιασώτες τους. Το πρόβλημα λοιπόν είναι πρωταρχικά ηθικό και αφορά κυρίως τον φασισμό και τον κομμουνισμό, αφού μεγάλα σύνολα ανθρώπων τους στήριξαν παρά τα εγκλήματα που προκάλεσαν. Το ίδιο και με τον εθνικισμό. Ο συγγραφέας αναζητά τις ομοιότητες ανάμεσα στις κοσμικές ιδεολογίες που κυριάρχησαν στη νεωτερικότητα με τις μονοθεϊστικές θρησκείες των παραδοσιακών κοινωνιών και υποστηρίζει ότι η ανάγκη του ανθρώπου για παραμυθία δεν εξαφανίζεται στη νεωτερική εποχή και δεν μπορεί να καλυφθεί από τον επιστημονικό λόγο. Οι ιδεολογίες που συνδυάζουν τον ρασιοναλισμό με την ουτοπία καλύπτουν το κενό της θρησκείας και παρουσιάζουν την πραγματικότητα σαν μια πάλη ενάντια στο κακό, το οποίο δεν είναι όμως πια ζήτημα μεταφυσικό, αλλά απτή πραγματικότητα και σύμπτωμα κοινωνικής δυναμικής. Ο παράδεισος δεν βρίσκεται στο επέκεινα αλλά στο επί τάδε, αφού είναι ο σκοπός του αγώνα των πατριωτών εναντίον των εθνοπροδοτών (εθνικισμός και εν μέρει φασισμός) και των καταπιεσμένων εναντίον των καταπιεστών (κομμουνισμός). Αν όμως η πρώιμη ή μέση νεωτερικότητα είναι η εποχή που κυριαρχούν οι ιδεολογίες, η μετανεωτερικότητα ή ύστερη ή γερασμένη νεωτερικότητα είναι η εποχή της παρακ-

μής τους και της κριτικής τους αποδόμησης. Η αποδόμηση αυτή βέβαια έρχεται εκ των υστέρων ως συνέπεια του γεγονότος ότι οι εγκληματικές πράξεις των ιδεολογιών είναι πλέον γνωστές. Παρόλα αυτά δεν βρισκόμαστε σε ένα πλήρως από-ιδεολογικοποιημένο κόσμο. Σύμφωνα με τον Λέκκα αυτό που συμβαίνει κυρίως, είναι, ότι η ιδεολογική ταύτιση έχει εξατομικευτεί και υλοποιείται μέσα από τη δράση του μοναχικού ιδεολόγου και μπορεί να παίρνει τη μορφή του Μπιν Λάντεν ή του αυτόχειρα Άραβα τρομοκράτη. Αυτό που κινητοποιεί τον τελευταίο δεν είναι ο πόθος για ένα καλύτερο κόσμο για όλη την ανθρωπότητα συνολικά, αλλά η ελπίδα για μια καλύτερη ζωή για τον ίδιο. Η επιθυμία για αξιοπρεπή ζωή χωρίς συμβιβασμούς και υποδούλωση σε εξουσιαστικούς μηχανισμούς, εκδηλώνεται μέσα από τον θυμό, ο οποίος είναι κατά τον συγγραφέα μια πολύ δραστική μέθοδος σύγκρουσης κατά της ανοίκειας πραγματικότητας. Εδώ το ερώτημα που τίθεται είναι το κατά πόσο η πράξη του ατομικού δρώντα μπορεί να συντελέσει στην ουσιαστική αλλαγή του κόσμου και στο αν η αποφυγή συλλογικών λύσεων αποτελεί υπόσχεση για ένα καλύτερο μέλλον. Κατά τη γνώμη μου, το πιο ενδιαφέρον στο βιβλίο του Παντελή Λέκκα, είναι, ότι από τη μια πλευρά, ο συγγραφέας εκφράζει την άποψη ότι το πέρασμα από τις παραδοσιακές κοινωνίες στη νεωτερικότητα είναι ένα θετικό γεγονός, διότι δίνει στα άτομα – μέλη των νεωτερικών κοινωνιών δυνατότητα πολλαπλών επιλογών που ήταν ανύπαρκτη στις παραδοσιακές κοινωνίες, και από την άλλη πλευρά στηλιτεύει τη σύνδεση των κρατικών μηχανισμών με τις νεωτερικές ιδεολογίες και τα αποτροπιαστικά αποτελέσματά της. Στο σημείο αυτό η αναφορά του στην κριτική κατά του εργαλειακού λόγου από τη Σχολή της Φρανκφούρτης είναι χαρακτηριστική της αντίθεσης του συγγραφέα στις σκοτεινές πλευρές του νεωτερικού προγράμματος. Μια άλλη σημαντική επιρροή στο βιβλίο του Λέκκα είναι ο Μαξ Βέμπερ και ειδικά οι αναφορές του στο άτομο ως αποφασιστικού δρώντα της Νεωτερικότητας. Υπό το πρίσμα αυτής της θεωρητικής οπτικής, το βιβλίο προσφέρει διαφωτιστικές και διεξοδικές αναλύσεις για την εφαρμογή του εκσυγχρονισμού σε παραδοσιακές κοινωνίες έξω από τα γεωγραφικά σύνορα της Ευρώπης. Η ανάδυση του ατόμου ως πολιτικού δρώντα σε αυτές τις μετα-παραδοσιακές, μετα-νεωτερικές κοινωνίες, αποδεικνύει ότι οι αξίες της Ελευθερίας και της Ισότητας έχουν βρει ανταπόκριση σε ένα πολυπληθές κοινό πέραν της Ευρώπης, γεγονός το οποίο ξεπερνά τις επιμέρους αποτυχίες και αυταρχικές δράσεις που συμβαίνουν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας εκσυγχρονισμού των κοινωνιών αυτών. Το άτομο μπορεί να παλέψει πλέον για την καλύτερευση της ζωής του ανεξάρτητα από ιδεολογίες και μακροπρόθεσμους στόχους ριζικής κοινωνικής αλλαγής. Θα μπορούσε λοιπόν να ειπωθεί ότι ο συγγραφέας πιστεύει ότι έχει αρχίσει μια διαδικασία «απομάγευσης» των ιδεολογιών, όπου η ουτοπία που επαγγέλλονται έχει χάσει την γοητεία της ως τελικός σκοπός αγώνα για μεγάλο μέρος των πολιτών, όχι μόνο

στην Ευρώπη αλλά και σε κοινωνίες που βρίσκονται σε διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η διαδικασία αυτή παίρνει διαφορετικές μορφές και ταχύτητες σε διαφορετικές κοινωνίες. Στην ουσία όμως ομογενοποιεί το προσωπικό βίωμα των πολιτών παγκόσμια, αφού ενσωματώνει τις κοινωνίες αυτές στο νεωτερικό πρόγραμμα χωρίς δυνατότητα ουσιαστικής αμφισβήτησης. Η πτώση των ιδεολογιών αποτελεί τη βάση για την αισιόδοξη άποψη ότι η νεωτερικότητα προσφέρει στα επιμέρους άτομα τις δυνατότητες για ένα λιγότερο βίαιο και άρα καλύτερο κόσμο.

Greek Sociological Review

ISSUE 2-3, JULY 2015

SUMMARIES IN ENGLISH

Monographic Section

Research Practices and Methodological Challenges in the Study of the Economic Crisis' Social Impacts

Editors: Stefania Kalogeraki & Maria Kousis

Poverty and Social Exclusion: Methodological Aspects

Dionyssis Balourdos

The present study examines methodological issues and compares data and indicators with respect to the definition and dimensions of poverty and social exclusion. Social exclusion appears to be a gradual process of mutually reinforcing-cumulative disadvantages that lead to disputable access to the labor market, the welfare state services and the social rights. Recent studies juxtapose concepts, such as the adverse incorporation, which, while they seem to be closely related with perceptions of poverty, they go beyond low income and underline multiple dimensions of deprivation. However, the nature of the relationship between them is not entirely clear and analytically they are separated *ad-hoc*, with the poverty to constitute the "lack of material resources- income". Nonetheless, the mechanisms and processes that produce phenomena of social exclusion are not sufficiently illustrated. Despite the methodological flaws and weaknesses of the quantitative indicators used, mainly from Eurostat, it appears that in our country due to the prolonged economic recession the situation is particularly unfavorable and continuously deteriorating.

"Methodological Approaches for the Study of Collective Actions and Political Claims in Hard Economic Times"

Maria Kousis & Jochen Roose

The paper highlights: a) methods of studying collective action and political claim-making applied by sociologists and political scientists in recent research focusing on the socio-economic and political dimensions of the recent global economic cri-

sis in the Eurozone, and b) the challenges faced by researchers as well as ways to overcome them. More specifically, the chapter outlines the application of Large-Protest Events Analysis, Political Claims Analysis, Attribution Claims Analysis and the multi-methodological approach to the study of alternative forms of resilience, in selected international research projects which focus exclusively on the study of significant actions and claims during the recent crisis in Greece and other Eurozone countries. The contribution of the above methods for the study of the social consequences of the crisis is highlighted, while emphasis is placed on the need for flexible and adaptable social research tools which allow the study of dynamic and spiraling issues under periods of rapid social change.

“Social Support and Solidarity Actions in the Era of Economic Crisis: A Study in Chania of Crete”

Marina Papadaki

The austerity policies as the primary means of confronting the economic crisis in Greece have resulted in the escalating economic suffocation of a significant proportion of the population which has become unable to cope even with its basic needs. Along with the increasing poverty it is observed that mainly in local communities, social support and solidarity actions are organized from local agents and collectivities with the rationale to assist the social groups mostly affected from the recession. The study detects dimensions of this activity as it takes place in Chania of Crete and adopts the implementation of a quantitative methodological approach based on the collection of data derived from published articles in the local press. In the present article, on the one hand the methodological issues that have emerged under this approach are discussed and on the other some of the empirical findings of the data analysis are presented.

“Social Movement Networks and Contentious Politics in Greece during the Economic Crisis: Theoretical Issues and Research Practices”

Kostas Kanellopoulos

Against austerity and the structural adjustment programs that are imposed by the governments as a consequence of the debt crisis in Greece, a variform campaign of resistance has emerged. The systematic study of these actions has just begun with the use of research practices such as the protest event analysis and the political claim analysis (Kousis 2013, Kousis and Kanellopoulos 2014). In continuation of these studies this research focuses on analyzing the organizations that took active part and/or coordinated the large mobilizations during

the last years. The methodology of the research is based on social movement analysis (Diani and McAdam 2003). In this study we will present: a) the basic parameters in the analysis of social movement networks and b) the steps and the research practices we followed – the formation of a questionnaire and the structuring of the interviews – the choices and the problems we faced in conducting our research.

“Voices of Protest on City Walls: Perceptions of the Greek Crisis through Expressive-existential Graffiti”

Ioannis Zaimakis

The article points out the importance and the function of political graffiti in countries in crisis and presents the findings of field research in Greek urban areas during the period of the financial crisis. The analysis traces views of the perception of crisis and dimensions of the structure of feeling in Greek society through the discourse and aesthetics of political graffiti with expressive and essentialist content. Interweaving an aesthetic approach of the crisis with divergent political viewpoints and existential quest in a playful canvas of creativity, the graffiti in the era of crisis politicize the cultural palimpsest of city; codify forms of protest against mainstream political narratives, while transforming the traumatic experience of the crisis to source of inspiration and cultural creation.

“The Quality of Data Collection in Current Political–electoral Surveys. Methodological Problems and Effects of the Economic Crisis”

Christoforos Vernardakis

This study examines some important methodological issues of data collection in quantitative election and political surveys during the last period. It analyzes trends such as the increasing non-response rate, the interruption of the interview process and the greater, than the usual one, deviation between conventional and patterned realized sample. It is argued that these methodological issues are related to the economic crisis, as they take place due to changes in households' consuming ability, but also due to the psychological burden of large parts of the population under study. These changes have important implications in political-electoral research. They have made it very difficult to assess the influence of electoral parties and monitor main indicators of political behavior. The chapter proposes specific ways of dealing with these biases, both at the stage of data collection and statistical data analysis.

“Facebook and Crisis: Alternative Information or Social Adaptation?”

George Pleios

The chapter discusses the important issue from a theoretical and a methodological point of view of the social functions of (new) media, and in particular of Facebook by focusing on whether it constitutes an alternative medium or not. The theoretical examination indicates that in some circumstances Facebook, like other means of mass media, becomes an alternative medium. However from the aspect of its overall and long-term use, it is not confirmed that Facebook is an alternative medium as it accomplishes multiple and more complex social functions and ultimately it becomes a medium of individuals' adaptation to the crisis environment as well as the environment of informational/symbolic capitalism. As far as its alternative role, this mainly takes place in terms of expression of views and evaluations, rather than producing primary information on matters of public interest or users' mobilization. The analysis is supported by a detailed set of data from an empirical research on Facebook conducted between 2009 and 2013.

Other Articles

“Dissolution of Health Services, Disaster for Society”

Noëlle Burgi

This paper presents a critical analysis of European and national policies that commodify public health in Europe, a process that has accelerated sharply since 2010 under the pretext of the “crisis”. The situation in Greece, which is particularly serious, is presented in a broader context where other countries including Portugal, Spain and Ireland have also been – still are – forced by the Troika or the European Commission, but also by their willing governments to dismantle their public health care systems. The indifference of administrators at national or supranational level to tackle the harmful and cataclysmic consequences of the measures implemented, demonstrates the profound undemocratic nature of the political project that the alliance between market, state and supranational institutions carry out and which leads to destruction what has been called the “essence of society”.

“Knowledge, Education, Society: Social Theory and Epistemology in Basil Bernstein’s work”

Iraklis Mavridis

This article deals with the relations between Basil Bernstein’s work and social/sociological theory in general and social science epistemology in particular. Through an analysis of his basic terms and arguments, the basic argument of the article is that beyond his important contribution to the sociology of education, his theoretical oeuvre contains original and interesting theoretical syntheses relating to a wide range of classical and contemporary social theories ranging from Marx and Durkheim to structuralism and Foucault. Besides – or maybe because of – their eclecticism these attempts of theoretical syntheses are interesting and important even if they are not thematized and analyzed openly with regards to their epistemological presuppositions and consequences to the extent that Bernstein’s main concerns remains always a sociology of school knowledge and the curriculum and its social determinations. The article is attempting to map these interesting theoretical routes which define the whole of Bernstein’s work while it points out that it seems to lack in many respects the necessary critical dimension of social theory as a critique of the existing in the perspective of a future alternative.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΥΠΟΒΟΛΗΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση* δημοσιεύει μόνον πρωτότυπες εργασίες που εντάσσονται στο γνωστικό αντικείμενο της Κοινωνιολογικής επιστήμης, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημοσύνης.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Για την αξιολόγηση, τα άρθρα αποστέλλονται, ανώνυμα, σε δύο (2) τουλάχιστον κριτές από εκτενή κατάλογο κοινωνιολόγων και άλλων ειδικών επιστημόνων. Η αναδημοσίευση εργασιών που έχουν δημοσιευτεί στην *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Οι εργασίες υποβάλλονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: koinwepith@gmail.com
Τηλέφωνο επικοινωνίας: (+30) 2106011522

Οι εργασίες δεν πρέπει να ξεπερνούν συνολικά τις 9000 λέξεις (συμπεριλαμβανομένων των υποσημειώσεων και βιβλιογραφίας), ενώ θα πρέπει να είναι δακτυλογραφημένες με μέγεθος γραμμάτων 12 στιγμών σε διπλό διάστημα. Τα κείμενα πρέπει να είναι γραμμένα σε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου Windows.

Σε περίπτωση που η εργασία περιλαμβάνει διαγράμματα/σχέδια/πίνακες, να αποστέλλονται σε υψηλής ποιότητας ψηφιακή απόδοση. Εάν αυτό δεν είναι εφικτό αποστείλατε ταχυδρομικά τα πρωτότυπα στη διεύθυνση: *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, υπόψη Σωκράτη Κονιόρδου, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο Κρήτης 74100.

Οι παραπομπές σε βιβλία και άρθρα γίνονται μέσα στο κείμενο σε παρένθεση: όνομα συγγραφέα, έτος έκδοσης και σελίδα, π.χ. (Giddens 1990: 25-26) ή (Μουζέλης και Παγουλάτος 2003: 53). Επίσης όταν υπάρχουν πολλαπλές αναφορές στο ίδιο σημείο, χωρίζονται με κόμματα.

Οι υποσημειώσεις παρατίθενται υποσέλιδες. Οι δείκτες των υποσημειώσεων (αριθμοί) αναγράφονται με ευδιάκριτους αριθμούς (χωρίς παρένθεση) στη λέξη μετά τη στίξη (π.χ., Κοινωνιολογία,¹).

Η βιβλιογραφία παρατίθεται στο τέλος της εργασίας κατά αλφαβητική σειρά.

Η παράθεση βιβλίου αναγράφεται με τη σειρά: συγγραφέας (επώνυμο και όνομα), έτος, τίτλος βιβλίου σε πλάγια γραφή (*italics*), τόπος έκδοσης, εκδοτικός οίκος. Παραδειγμα: Castell, Manuel (1997), *The Power of Identity*, Oxford, Blackwell.

Η παράθεση άρθρου σε βιβλίο αναγράφεται με τη σειρά: συγγραφέας (επώνυμο και όνομα), έτος, τίτλος άρθρου μέσα σε εισαγωγικά, όνομα επιμελητή (όνομα και επώνυμο) με την ένδειξη (επιμ.), τίτλος βιβλίου σε πλάγια γραφή (*italics*), τόπος έκδοσης, εκδοτικός οίκος, σελίδες του άρθρου. Παραδειγμα: Αντωνοπούλου, Μαρία (2011) «Για τη σχέση του Βέμπερ με τον Μαρξ», στο Μ. Αντωνοπούλου και Σ. Χιωτάκης (επιμ.), *Max Weber, Ο Σύγχρονός μας: Δοκίμια κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας*, Αθήνα, Νήσος, σσ. 25-42.

Για άρθρο περιοδικού: Συγγραφέας (επώνυμο και όνομα), έτος, τίτλος άρθρου μέσα σε εισαγωγικά, τίτλος περιοδικού σε *italics* (πλάγια γράμματα), αριθμός τεύχους και/ή τόμου, σελίδες του άρθρου.

Παραδείγματα:

— Dodd, Nigel (2007) "On Simmel's Pure Concept of Money: A Response to Ingham", *European Journal of Sociology*, vol. 48: 273-294.

— Μουζέλης, Νίκος και Παγουλάτος, Γιώργος (2003) «Κοινωνία Πολιτών και Ιδιότητα του Πολίτη στη Μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No 22, Δεκέμβριος, σσ. 5-29.

Οι εργασίες συνοδεύονται από:

- α) περίληψη στα ελληνικά έως 150 λέξεις,
- β) περίληψη στα αγγλικά έως 150 λέξεις,
- γ) πλήρες ονοματεπώνυμο του/των συγγραφέα/ων, όπως και τίτλο της μελέτης στα αγγλικά,
- δ) ιδιότητα/ες του/των συγγραφέα/ων,
- ε) έως έξι λέξεις-κλειδιά και
- στ) σύντομο βιογραφικό σημείωμα που θα έχει την ακόλουθη μορφή:

- Πλήρες Όνομα & Επώνυμο
- Τίτλοι Σπουδών
- Επιστημονική εξειδίκευση και τομείς ενδιαφέροντος
- Απασχόληση
- Στοιχεία επικοινωνίας: ταχυδρομική διεύθυνση, διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (e-mail), αριθμοί τηλεφώνων.

Εργασίες που δεν ακολουθούν το πλαίσιο οδηγιών ή/και δεν είναι επιμελημένες γλωσσικά, δεν μπορούν να δημοσιευθούν ακόμα και εάν έχουν κριθεί θετικά.

